

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

(Περιοδικό τιμημένο με το Ζάππειο βραβείο από το Σύλλογο
για την ενίσχυση των Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὸ Παρίσι).

ΤΟΜΟΣ 10 (1922) ΑΡ. 1-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΕΛΛΟΥ ΑΓΡΑ Ὁ ποιητὴς Καβάφης	Σελ. 5
Δ. Α. ΓΑΗΝΟΥ Ἔθνος καὶ Γλώσσα	> 47
Κ. Θ. Ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Σχολείου	> 94
Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ (Χρίστου Θρακιά) Ἡ σημερινὴ θέσις τῆς ψυχολογίας	> 112
ΓΕΡ. ΣΠΑΤΑΛΑ Ὁ Στέφανος Μαρτζώκης καὶ τὸ ἔργο του	> 184
Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ Ἡ ζωὴ τῆς μαθητικῆς Κοινότη- τας. Τρία παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἐξοχικὰ παι- δαγωγεία τοῦ Dr LIETZ	> 227
Ε. ΚΑΚΟΥΡΟΥ Στοχασμοὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῶν Ἐκ- θέσεων	> 284
Ἐπιθεώρηση — Βιβλιοκρισιεὶς — Βιβλιογραφία	> 246

ΑΘΗΝΑ

1923

ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Άρθρο 1.

Συσταίνεται σωματείο με τόν τίτλο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» και με σκοπό να βοηθήση ν' αναμορφωθή ή ελληνική παιδεία.

Άρθρο 2.

Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» θά προσπαθήση να πετύχη τόν σκοπό του με όμιλίες, περιοδικά, εφημερίδες, με πρότυπα σχολεία και με κάθε άλλο κατάλληλο μέσο.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ (1914)

Η αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας είναι μία από τις ανάγκες της ελληνικής ζωής, που στα τελευταία αυτά χρόνια τήν αισθάνεται όχι μόνο ένας στενός κύκλος από νέους επιστήμονες μα τόν έθνος όλόκληρο. Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» σκοπό του έβλεπε να βοηθήση τή ριζική αναμόρφωση της παιδείας άπάνω σ' ένα σύστημα από ιδέες βγαλμένες από τήν ελληνική ζωή. Οι ιδέες αυτές, που αποτελούν τήν πίστη και τόν ένωτικό δεσμό των μελών του «Εκπαιδευτικού Όμιλου» είναι οι ακόλουθες:

1. Η παιδεία πρέπει να γίνη κτήμα όλου τού έθνους. Πρέπει με τόν φώς της και τή δύναμή της να όπλιστούν για τή ζωή ανάλογα και ό άγρότης και ό εργάτης και ό μικρός και ό μεγάλος άστος. Γι' αυτό πρέπει να μή θυσιάση τή μόρφωση τού μεγαλύτερου μέρους τού έθνους για να προετοιμασί τους λίγους για τόν Πανεπιστήμιο.

2. Η παιδεία πρέπει να στήση τά θεμέλιά της άπάνω στα πραγματικά στοιχεία της ελληνικής ζωής, όπως τή διαμόρφωση ή ιστορική εξέλιξη τού έθνους. Ο ιδανικός της σκοπός πρέπει να είναι, ν' αναπτύξη όσο μπορεί περισσότερο τις σωματικές, πνευματικές και ψυχικές δυνάμεις τού Έλληνα, για ν' άνθήση πλούσια και πολύτερη ή ζωή.

3. Η παιδεία μας πρέπει να θεμελιωθή στο γνήσιο νεοελληνικό κόσμο, δηλαδή στη ζωντανή γλώσσα, λαϊκή παράδοση (δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, θρύλοι, παροιμίες, νεοελληνικά ήθη και έθιμα, ποιήματα, τραγούδια ζωής, φανερώματα της τέχνης) και τή δημιουργική λογοτεχνία.

4. Κοντά σ' αυτήν τή βάση, έπειδή ή νέα Ελλάδα πρέπει να είναι ισότιμο και άξιο μέλος της ανθρώπινης κοινωνίας και έπειδή ό νέος Έλληνας πρέπει να είναι και σημερινός άνθρωπος, είναι ανάγκη να φωτιστή με ειλικρίνεια ή παιδεία μας και από κάθε πραγματική, ήθική και πνευματική κατάχτηση τού σημερινού πολιτισμού.

Είναι όμως αδύνατο να καλλιεργήσωμε όπως πρέπει τις δυνάμεις ενός λαού, άν παράλληλα με τήν επίγνωση τού ήθικου κόσμου δέν προβαίνει και ή κυριαρχία τού κόσμου τού φυσικού. Γι' αυτό είναι ανάγκη να πάρη τή θέση της στο πρόγραμμα των μορφωτικών σχολείων και στη διδασκαλία ή επίγνωση τού φυσικού κόσμου και πρέπει να καλλιεργήσωμε στο ελληνόπουλο κάθε ικανότητα, που θά τόν βοηθήση να μεταχειριστή σκόπιμα τις φυσικές δυνάμεις και να τις όποτάξη στους σκοπούς της ζωής του.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Περιοδικό τιμημένο με τόν Ζάππειο βραβείο από τόν Σύλλογο για τήν ένίσχυση των ελληνικών σπουδών στο Παρίσι.

ΤΟΜΟΣ 10 (1922)

ΑΘΗΝΑ

1922

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΤΕΛΛΟΥ ΑΓΡΑ

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ *

Αίσθητικό κριτήριο λέγεται μιὰ αίσθητική άποψη, μιὰ αίσθητική συνείδηση, ένα αίσθητικό μέτρο, που σύμφωνα μαυτό μιὰ ιδιοσυγκρασία κρίνει και χαρακτηρίζει κάθε έργο τέχνης. Το έργο της τέχνης σαν αποτέλεσμα δύο παραγόντων, της σύλληψης και της έκφρασης, κρίνεται βέβαια, ανάλογα, — μιὰ διπλό αίσθητικό κριτήριο: από το ένα μέρος σαν περιεχόμενο, από τ' άλλο σα φόρμα και έκτέλεση. — Ό,τι κυρίως το άτομο αναζητά απ' το περιεχόμενο ενός έργου Τέχνης, είναι τουτό: να το διευκολύνη στην αναγνώριση και στην κατάκτηση του εσωτερικού έαυτού του, να του δώση συνείδηση και έκφραση ενός άβέβαιου και άμορφου ψυχικού ύλκου που νοιώθει μέσα του και που μόνο από την τέχνη ανάμεσα το βλέπει να σχηματοποιείται και να γίνεται νοητό. Η τέχνη λοιπόν είναι προωρισμένη να μάς εκφράζη, να μάς έρμηνεύη: γι' αυτό πρέπει ναυα καθαρή, — είναι ο ανώτερος, ο κυριώτερος προορισμός της. Ο ποιητής δημιουργεί τέτοια έργα έκφράζοντας το συναισθηματικό μας κόσμο, μάς συγκεντρώνει όλους μας κάτω από την πλατεία του ύπαρξη' είν' ένα « άτομο καθολικό », ένας « τύπος αντιπροσωπευτικός », ή έκφραση της μάζας, ή συνισταμένη της' είναι αυτός που προηγείται και που μάς οδηγεί κατόπι εκεί που έφτασε' ενωτίζεται πρώτος αυτός τον παλμό της μάζας κι ύστερα της δίνει τη συναίσθηση του ίδιου παλμού της. Γι' αυτό ή μάζα αισθάνεται εύτυχία, σπάνια διανοητική εύτυχία, διαβάζοντας τα ποιήματά του: γνωρίζει την ύποσυνείδητη ούσια της.

Άλλά το ποίημα υποβάλλεται και στο άλλο κριτήριο, επίσης σεβαστό, καθαρά αίσθητικό: το μορφικό κριτήριο. Δέ φτάνει να είπωθή

* Διάλεξη που έγινε στο Έλληνικό Όδειο την 30 Μαρτίου 1921. Άπαγγελία των ποιημάτων από την Δ. Μπατισιάτου, του θιάσου του Β. Θεάτρου.

κάτι τι, πρέπει νὰ εἰπωθῆ καὶ ὠραία. Μόνον ἔτσι ἡ ζωὴ γίνεται ἀνεκτὴ καὶ ἀντάξια τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος διαβάσῃ ἓνα ποίημα πόνου, τότε στοχάζεται: «ἀλήθεια, ὁ πόνος λοιπὸν ἔχει μέσα του τόσην ὁμορφίαν;» — Ἄλλ' αὐτὸς εἶν' ὁ πόνος τοῦ ποιητῆ, ὄχι ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου, — κι ἐδῶ γίνεται αἰσθητὴ ἡ σημασία τοῦ δευτέρου στοιχείου τῆς τέχνης, — τῆς φόρμας.

Ἄν τὸ πρῶτο στοιχεῖο εἶναι σχεδὸν ἀναλλοίωτο γιὰ κάθε φυλὴ, γιὰ κάθε λαό, — γιὰτὶ ἡ πῦθ βαθεῖα ὑπόστασις τοῦ ἀτόμου εἶναι κοινὴ σχεδὸν καὶ ὁμοίμορφη, — τὸ δεύτερο στοιχεῖο παρουσιάζει πολλὰς ποικιλίας καὶ πολλὰς ἀποχρώσεις: μποροῦμε νὰ τὶς διαιρέσωμε σὲ δύο κατηγορίες: ἀπ' τῆ μιά, ἡ μουσικὴ ἔκφρασις, ἀπ' τὴν ἄλλη ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις. Ἡ μουσικὴ ἔκφρασις, γεμάτη θεληματικὴ ἀσάφεια, ὑποβλητικότητι, κανάνυξι, μυστήριον, βασιλεύει στὸ βορρᾶ, μαζί με τὶς ἄλυτες πάχυνες, τὶς μακριὰς νύχτες, τ' ἄλαμπα νερὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐσωτικούς, τοὺς Ἰψενικούς τύπους: ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις κυριαρχεῖ στὴν Ἀνατολή, γεμάτη διαύγεια, συμμετρία, εὐγραμμία, αἰσθησις — τὴν αἰσθησις τῶν αἰθριῶν ὀριζόντων τοῦ ζεστοῦ, στεγνοῦ φωτός, τῆς νύχτας ποὺ φέγγει σάν ὄρθρος, τῆς θάλασσας ποὺ γυαλίζει στὸν ἥλιο, τοῦ ἀνθρώπου τοῦ διαχυτικοῦ, τοῦ expansif, τοῦ Ὀμηρικοῦ τύπου. Ὑπάρχει μουσικὴ καὶ στοὺς ἀρχαίους, ὁ φρυγικὸς αὐλὸς κι ἡ Ἀπολλώνεια κιθάρα; μὰ κι ἡ μουσικὴ τοὺς εἶναι ἐπίσης διάχυσις, εἶναι μουσικὴ ἐκδηλωμένη πλαστικά: εἶναι περιττὸ νὰ ἐπαναλάβωμε ἐδῶ τὴ σύλληψιν τοῦ Νίτσε γιὰ τὴν ἀρχαία τραγωδία. Ἡ μουσικὴ τοὺς παιθαρχεῖ στὸ Ρυθμὸ καὶ εἶναι ἡ δίδυμη ἀδερφή, ἡ ἀνταπόκρισις κι ἡ ἀνταπόδοσις τῆς μουικῆς ὀρχησις.

Ἡ ὀρχησις τοῦ ἀρχαίου, ποὺ ἓνα λείψανό τῆς καταχτοῦμε σήμερα στὶς λεγόμενες πόδες τοῦ θεάτρου, — τί ἄλλο εἶναι παρὰ ἡ ὑπέρτατη πλαστικὴ ἐκδήλωσις τοῦ ψυχικοῦ καὶ νοητικοῦ κόσμου; Ἡ γλυπτικὴ του δὲν εἶν' ἄλλῃ, παρὰ μιὰ ὀρχησις, ἐντοπισμένη στὸ κρίσιμο σημεῖο. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ, — δημιουργία τριῶν ἀκέρων ρυθμῶν, ποὺ οἱ νεώτεροι αἰῶνες ἔχουν μοναδικὰ τοὺς ὑποδείγματα, — μαρτυρεῖ τὸ ἴδιο γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ πλαστικοῦ ἐνστικτοῦ ἀπάνω στὴν ἀρχαία δημιουργία.

Πῶς ἐμόρφωνε ὁ μικρὸς Ἀθηναῖος τὶς πρῶτες ἐννοίαις τῆς ζωῆς; — ἀπὸ τ' ἀγάλματα αὐτά, ἀπὸ τὴν ὀρχησις, ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ. Καμμιά σκιά, καμμιά πναιψε, κανένα μυστήριον. Ἡ σύλληψιν τῶν ἐννοιῶν, μαθημένη σ' ἓνα τέτοιο σχολεῖο, γίνεται πλαστικὴ. Ἡ ἔξη, δεύτερη φύσις. Ἐχουν «τὸ διαδήτη μέσα στὴν ὄρασις». Ἡ ἀρχαία

τέχνη θὰ μποροῦσε νὰ ὀρισθῆ περίπου: ὁ ἐξωραϊσμός τοῦ φαινομένου. Ὁ Ἕλληνας δὲν ἦταν penseur. Μήπως ὁ Πλάτων δὲν ἔκανε περισσότερὴν ποίησις, παρὰ φιλοσοφία ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα; ἦταν ἁμαρτία νὰ παραδώσῃ τοὺς ἀβροὺς στίχους στὸν Ἡφαίστο: μάταια ἀποπειράθηκε νὰ ξεφύγῃ τὸ ἑλληνικὸ τοῦ πεπρωμένου.

Ἰστέρα ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ, μυστικὸπαθὸ μεσαίωνα, τὸν ἄμορφο, τὸν ἀσκητικὸ, τὸν συντριμμένο κάτω ἀπ' τὶς μυτερὰς Cathédrales ποὺ ἀνασηκώνουν τὶς μύτες τοὺς πρὸς τὸ Πέραν, — ἡ ἐξαλλη Ἀναγέννησις φλέγεται πάλι ἀπὸ τὸν ἀταβιστικὸ πάθος τῆς φόρμας: ἡ φόρμα εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς Ἀναγέννησις: γιὰτὶ φόρμα θὰ πῆ ἐξωτερικεύσις, κίνησις, ζωὴ, ἀέρας. Ἡ φόρμα ἔφτασε ν' ἀπορροφήσῃ τὴν οὐσία: τὸ στρογγύλεμα μιᾶς φράσις γίνεται συχνὰ γιὰ βλάβην τοῦ περιεχομένου τῆς, κι ἡ ἐποχὴ μας, ἐποχὴ πάλι πολυσύνθετης ψυχαστάσεως, θὰ ἔρχισε νὰ νροσταλγῇ τὸ ἐκστατικὸ βάθος, τὸ μυστικισμὸ καὶ τὴν πίστη τῶν παλιῶν αἰώνων: ἡ φλόγα ἀρχίζει ἴσως νὰ παγώνῃ ἀπάνω στὴν ἐπιφάνεια, ἡ φυχὴ μας ἀναζητᾷ πάλι τὸ «ἀπὸ μέσα». Γι' αὐτὸ ἡ μορφικὴ τέχνη ὅσα πᾶει καὶ πολλαπλασιάζει τὰ μέσα τῶν θελημάτων τῆς: γίνεται λεπτότερη, σοφώτερη, μετρημένη, πολεμὰ νὰ θίξῃ με πείρα καὶ μ' ἀποτελεσματικότητι τὸν χορτασμένο ἐγκέφαλο, ποὺ με τὴν ἀμβλυνσὴ του εἶν' ἀναίσθητος πιά στὶς ὁμοίαις ἐπιδράσεις. Ἡ θεληματικὴ ἀσάφεια, ἡ ἀνάλυσις, ἡ προμελετημένη ἀπειρία καὶ, πρωτύτερα, ὁ ὀρμητισμὸς (δηλαδή: ἡ μεταχριστιανικὴ ψυχασύνθεσις) ἀντίπαλος τῆς μορφολατρίας τῆς Ἀναγέννησις, προσπαθοῦν πάλι — καθαρὰ διανοητικὰς πιά τάσεις — νὰ δώσουν τὴν ἑσαίωνικὴ ἐκαίην ἀτμόσφαιρα, ἡ ἔστω καὶ μιὰν imitation τῆς.

Μολτατα, ὁ Ἕλληνας, ὄχι σάν αἰσθητικὸς, οὔτε σάν διανοούμενος, ἀλλὰ σάν φυλὴ καὶ μάζα, δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι ὁ ἀφοσιωμένος πιστὸς τῆς μορφῆς. Κληρονομία ἱερὴ καὶ ἀπαραβίαστη, πάλι γίνεται φανερὴ στὰ δημοτικὰ τοῦ τραγοῦδου, ὅπου τὸ ἄπλο, τὸ μονοκόμματο, τὸ γνήσιο καὶ ζωϊκὸ τοῦ πάθος ἀνεβαίνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ξεσπάζει. Πονεῖ — καὶ τὸ φωνάζει πεθαίνει καὶ κλαίει ἀπελπίζεται, κι οἱ κραυγὰς του σείνουν τὶς κλειδώσεις τοῦ στίχου του. Ἦχει λεπτοί, φευγάλοι κι ἀόριστοι, δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἀκρὴ τοῦ, αἰσθημάτων φιλτραρισμένα, εὐαίσθησις ντεκαγάντικες δὲν εἶναι τοῦ γούστου του. Τοῦ λείπει ἡ συμπαθητικὴ φαντασία γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μαζί τους. Τ' ἀφήνει καὶ περνασθῆν, χωρὶς νὰ μαντέψῃ τοὺς «θησαυροὺς τῶν νοημάτων τους», τὶς δειλὰς ἀρμονίας τους, τὶς μυστικὰς τους δυνάμεις.

Ἡ ποίησις τοῦ ποιητῆ ποὺ θὰ μελετήσωμε, τοῦ Καβάφη εἶναι,

νομίζω, ἀκατάλληλη γὰρ τέτοιο καλαισθητικό αἰσθητήριο. Δὲν τὴ νοιώθει, γιατί τοῦ προσφέρεται μ' ἀκατάλληλο ἔνδυμα, — μὰ ποῦ ἔμως εἶναι τὸ ἀποκλειστικό της. Ἄν μπόρουσε νὰ κάνῃ νὰ σωπάσῃ μιὰ στιγμή ἢ αἰσθητικὴ του διαμαρτυρία, ὁ Ἕλλην θὰ ἔβλεπε πῶς ὁ Καβάφης ἱκανοποιεῖ ἐντελῶς τὸ πρῶτο του κριτήριο πῶς εἶναι ὁ ποιητής, ὁ ἑρμηνευτὴς τοῦ ἐγῶ του. Κι ἀφοῦ τὸ κατανοοῦσε, τότε θὰ τᾶβρισκε δλα φυσικά στὸ ἔργο του: καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ λεκτικὸ του καὶ τοὺς χωρὶς ῥίμες στίχους του καὶ τὴν εἰρωνική του καταφρόνηση πρὸς τὴ ῥίμα, ποῦ τὴν κατεβάξει σὲ ἐπίπεδο λογοπαιγνίου, jeu de mots

θὰ μὲν—θαμμένη
εἶχον—ἦχον
ἔδῶ—αἰδῶ
τύχη—τείχη κλπ.

Ποῦ τὴν ἐξευτελίζει σὲ τέτοιους ζεπεσμούς, — τὴ Ῥίμα, τὸν Κανόνα, τὸ Δόγμα, — ἂν ὁ Καβάφης δὲν τὴν ἐξευτελίζει γι' ἄλλο λόγο, παρὰ γι' αὐτό. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐκδήλωση τοῦ περιφρονητικοῦ σκεπτικισμοῦ του πρὸς κάθε καθῆκον, πρὸς κάθε πίστη, ἢ ἀμέλεια αὐτὴ πρὸς τὴν ποιητικὴ παράδοση.

Ἄλλὰ εἶναι ἄλλο τόσο κι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Art Poetique τοῦ ποιητῆ.

Κάθομαι καὶ ῥεμβάζω. Ἐπιθυμίες κ' αἰσθήσεις
ἐκόμισα εἰς τὴν Τέχνην— κάτι μισοειδωμένα
πρόσωπα ἢ γραμμές ἐρώτων ἀτελῶν
κάτι ἀβέβαιες μνήμες. Ἄς ἀφθῶ σ' αὐτήν.
Ἔρει νὰ σχηματίσῃ μορφὴν τῆς καλλονῆς.

Καὶ α' ἄλλο του ποιήμα:

Προσπάθησε νὰ τὰ φυλάξῃς, ποιητή,
δοσ κι' ἂν εἶναι λίγα αὐτὰ ποῦ σταματοῦνται.
Τοῦ ἐρωτισμοῦ σου τὰ δρόματα.
Βάλ' τα μισοκρυμμένα μὲς τὲς φράσεις σου.
Προσπάθησε νὰ τὰ κρατήσῃς, ποιητή,
ὅταν διεγείρωνται μὲς στὸ μυαλό σου,
τὴ νύχτα ἢ μὲς τὴν λάμψη τοῦ μεσημεριοῦ.

Μοῦ θυμίζει ἔτσι ἓνα ἀπόφθεγμα τοῦ τραγικοῦ Βεράρεν, δταν ἔκρινε τὸν ἀπαλώτατο Βερλαϊν (ἄλλη ἀπόδειξη καὶ τοῦτο τῆς ποιητικῆς τῶν αἰσθητικῶν κριτηρίων): «Μεγάλος ποιητὴς εἶν' ἐκεῖνος, ποῦ μπορεῖ ν' ἀποτυπώσῃ στὴν ἔννοια τοῦ Ὁραίου τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του καὶ ἔτσι νὰ δώσῃ στὸ Ὁραίο ἓνα νέο τύπο αἰώνιο».

Ὁ Καβάφης ἀποτύπωσε τὴν προσωπικότητά του στὴ νεοελληνικὴ ποίηση, μολονότι τὸ ἔργο του εἶναι πολὺ προσωπικό, ὅπως τοῦ Κάλβου, κι ἀνεπίδεκτο γιὰ μίμηση. — Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰσθητικὴ του: μισοειδωμένα πρόσωπα ἀβέβαιες μνήμες. Μποροῦσαν νὰ ἑρμηνευθοῦν τέτοιες πνευματικὲς καταστάσεις μὲ τὸ συχνὰ πεζότατο κεραυνοβόλημα ὀρισμένων νεοελλήνων ποιητῶν; Ὁ Καβάφης δὲν εἶναι ὁ κατεχόμενος ἀπὸ τὴν ἐρητὴ μανία, ποῦ θέλει ἰδιαίτερη μύηση γιὰ τὴν κατανόησιν τῶν χρησμῶν της καὶ ποῦ μεταχειρίζεται τὴ σκληρὴ ἐκείνη ποιητικὴ διάλεκτο: ἡ ποίησή του εἶναι μόλις λίγη ἔξαρση ἀπάνω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ὁμιλία. Χωρὶς πίστη, γεμάτη ἀμφιβολία, σκεπτικισμό, πεισιμισμό, — στερεῖται φυσικά τὴ μεγαλόφωνή διατύπωση, ποῦ ἐμπνέει ἢ πεποιθήσῃ κι ἡ κατηγορηματικὴ πίστη πρὸς τὰ ἰδανικά. Ἄλλὰ ἡ φρασεολογία του εἶναι τόσο βαθεῖα ἀνθρώπινη, τόσο ἄγρια ἀνθρώπινη, τόσο γεμάτη στοχαστικὴ προσήλωση στὰ πράγματα, ὥστε νὰ εἶναι μιὰ ἐπιγραμματικὴ ἐπιτομὴ ὀρισμένης ἰδεολογίας, ὥστε κάθε φράση του, κάθε λέξη του νὰ ἔξαντλῇ μιὰ διάθεση, μιὰ συναισθηματικὴ ἢ ψυχικὴ κατάσταση. Τὸ λεκτικὸ του εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ σπῆτι, ἀπὸ τίς σιωπηλές γριές μὲ τὰ σακαμμένα μάγουλα καὶ τὴν ἀηδιασμένην δψη, ἀπὸ τὰ λιγλόλογα χεῖλια τῶν γυναικῶν ποῦ κεντοῦν ἓνα αἰώνιο ἐργόχειρο πίσω ἀπὸ τὰ μακρουλά τζάμια. Ἀποπνέει τίς κρύες μυρωδιές ἐνός ἀδειοῦ σπιτιοῦ μὲ τὴ μονοτονία τῶν ὄρων του, μὲ τὴν ὑποταγὴν του στὴ φθορὰ καὶ στὴ μοῖρα: τὰ λόγια του βγαίνουν κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν ψυχὴ.

Ἡ ποίησή του εἶν' ἡ καθημερινὴ μας φιλη, ποῦ ὡς τὸ βάθος μᾶς ἔρει, ὅπως ἓνας γιατρός ἢ ἓνας πνευματικός: δὲν ἔχομε μαζὶ της προφυλάξεις, δὲ θέλομε ἐπίσημο ἔνδυμα: ποτὲ ἀπὸ τὰ χεῖλια της δὲ θ' ἀκούσωμε μιὰ μεγαλόστομη λέξη γιὰ τὸ Ἰδανικό; γιὰ τὸ Πνεῦμα, — ποῦ ὅσο κι ἂν εἶναι, χαϊδεύουν τὸ νοῦ μας σάν ὄνειρα. Ὅταν δὲν γκρινιάζῃ, — σωπαίνει. Ἔρει ἔμως νὰ ἐκφράξῃ ὀριστικά καὶ ἀδίσταχτα τίς πῖδ ἀόριστες ἐσωτερικὲς μας διαθέσεις.

Ὁ Καβάφης αὐτὴ τὴ ζωὴ τοῦ σπιτιοῦ, τῆς πολιτείας, τοῦ ἐσωτισμοῦ, δὲν τὴν ἀποφεύγει, — τὴν ἀποδέχεται καὶ τὴν ἐκφράζει. Ὅταν θέλῃ νὰ γράψῃ, δὲν παίρνει στὰ χεῖρια του τὸν συμβατικὸ ἀλό: δὲν κεντᾶ στὰ ποιήματά του λουλούδια δεμένα μὲ στάχια. Στὴν ποίησή του θὰ βρῆτε τὸ γνώριμο καφενεῖο, ποῦ οἱ γέροι ἔαπλώνουν τὰ ἀρθρῖτικά τους μέλη στὸν παρηγορητικὸ ἥλιο: τὴν ἀγορὰ, τὸ σπῆτι μὲ τὴν ἀνταύγεια τῆς δύσης, τὴν ταβέρνα, τὰ μαγαζεῖα, τὴν πολιτεία.

«Τὰ μαγαζιά, τὰ πεζοδρόμια, οἱ πέτρες
καὶ τοῖχοι καὶ μπαλκόνια καὶ παράθυρα»

«Σὲ μιὰ γωνιά τοῦ καπηλιοῦ
μιὰ λάμπα πετρελαίου μόλις τὸ φώτιζε.
Κοιμούντανε στὴν πόρτα ὁ ἀγρυπνισμένος ὑπηρετής».

«Κοντὰ στὴν πόρτα ἐδῶ ἦταν ὁ καναπές,
κι ἐμπρὸς του ἓνα τουρκικὸ χαλί
οὐμὰ τὸ ῥάφι μὲ δυὸ βάζα κίτρινα.
Δεξιά—, ὄχι, ἀντικρῶ—ἓνα ντολάκι μὲ καθρέκτη.
Στὴ μέση τὸ τραπέζι ὅπου ἔγραφε
κι οἱ τρεῖς μεγάλες ψάθινες καρτέλες.
Πλάι στὸ παράθυρο ἦταν τὸ κρεβάτι
ποῦ ἀγαπηθήκαμε τόσες φορές.
Πλάι στὸ παράθυρο ἦταν τὸ κρεβάτι.
Ὁ ἥλιος τοῦ ἀπογεύματος τῶφθανε ὡς τὰ μισά».

Στὴν ἴδιαν αὐτὴ πολιτεία ζητᾷ τὴν ἀλλαγὴ περιβάλλοντος, ὄχι
πιο μακριά:

«Βγήκα ν' ἀλλάξω σκέψεις, βλέποντας
ὀλίγη ἀγαπημένη πολιτεία,
ὀλίγη κίνηση τοῦ δρόμου καὶ τῶν μαγαζιῶν».

Ἡ θερμὴ καὶ γεμάτη χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες περιγραφή
αὐτὴ δείχνει πόσο ὁ ποιητὴς σπουδάζει κι ἀγαπᾷ τὸ πραγματικὸ
του περιβάλλον, ἔχοντάς το κι αὐτὸ ἀναπόσπαστο μὲ τὶς σκηνὲς τῆς
ζωῆς του, σ' ἓναν στενὸ συνειρμὸ παραστάσεων μὲ τὰ πρόσωπα, τίς
ῥοες, τίς διαθέσεις.

Κλασικὸς προορισμὸς τῆς τέχνης εἶναι νὰ μεταβάλλῃ τὸ φριχτὸ
σὲ ὕψηλο, ντύνοντάς το μὲ τὴν ὁμορφιά. Ὁ Καβάφης εἶν' ἀνίκανος
νὰ ὑψωθῇ στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας: τὸ φριχτὸ αὐτὸ
εἶναι τόσο πρόστυχο, τόσο στερημένο τραγικοῦ στοιχείου, τόσο καθη-
μερινὸ καὶ γνώριμο, ποῦ ὁ χαρακτήρας του αὐτὸς ἐμποδίζει τὴ μετα-
μόρφωσή του. Πρέπει γιὰ μιὰ στιγμή νὰ πάψῃ νὰ μᾶς ἀγγυλώνῃ, νὰ
τὸ κρατήσωμε στὴν κατάλληλη ἐκείνην ἀπόσταση, ποῦ νάχωμε μόνο
τὴν αἰσθητικὴ ἐπαφή του: πῶς νὰ τὸ κάμῃ αὐτὸ ὁ ποιητὴς; τὸ παρὸν
εἶν' ἐδῶ μπροστὰ του, σκοτεινὸ, σαρκαστικὸ, ἀπελπιστικὸ. Κατεβάστε
τὸ φριχτὸ σ' αὐτὴ τὴν ὑποστάθμη, — τῆς κακομοιριάς, τῆς μικροα-
θλιότητος, τῆς φαρμακερῆς πίκρας: καὶ ζητήσετε τὴν ἀνάλογη ὑπο-
στάθμη τοῦ ὕψηλου: θὰ βρῆτε τὴν τέχνη τοῦ Καβάφη.

Ζῆ, κινιέται, ἔχει ἀναμνήσεις, ἐντυπώσεις καὶ σκέψεις μέσα στὴν

πολιτεία εἶναι μάταιο ν' ἀντιστέκεται: συνθηκολογεῖ μὲ τὴν ἀλήθεια,
ἀλλὰ μὲ τὴν αἰσθητὴν ἀλήθεια, ποῦ ἔχει ἐπὶ τέλους ἀμεσες ἐπιδράσεις
στὴ σκέψη καὶ στὴ ζωὴ μας. Κι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀλήθεια μέσα βγά-
ζει ποίηση — ἔτσι καθὼς βράδου βράδου μιὰ θαμπή, μυστηριακὴ ἀτμό-
σφαιρα ζώνει τὴν πόλη (ἐταν ἀνάδουν τὰ φῶτα) καὶ τὴν κάνει νὰ
μεταμορφώνεται σὲ φανταστικὴ κι ὄνειρεμένη.

Μὲ τὴ φύσῃ ὁ Καβάφης εἶν' ἀδύνατο νὰ ἐπικοινωνήσῃ εἶναι,
καὶ σ' αὐτὸ ἀντιπρόσωπος τῆς ἐποχῆς του, ἐποχῆς ὁμολογημένου
διχασμοῦ τῆς προσωπικότητος, ἐγκεφαλισμοῦ, αὐτοἀνάλυσης, αὐτεπί-
γνωσης, αὐτοπαρατηρησίας. Ἄνθρωπος διανοητικὸς, ἀνίκανος πιά
νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ περιβάλλον του, νὰ χάσῃ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυ-
τοῦ του βυθίζοντας τὴν ἀτομικότητά του στὴ γενικότητα τοῦ συνόλου.
«Οἱ διανοητικοὶ ἄνθρωποι ἔχουν τὴ σκέψη ὅμοια μὲ λεπτότατο κόσκινο,
ποῦ κοσκινίζουν ὁλοένα ὅτι τοὺς συμβαίνει ἀνίκανοι νὰ ἀφεθοῦν στὴ
δράση, τοὺς φτάνει νὰ παρατηροῦν τὸν ἑαυτό τους νὰ ἐνεργῇ».

Ἐδῶ ἄς σταθῶ κι ἄς δῶ κι ἐγὼ τὴ φύση λίγο.
Θάλασσας τοῦ πρωιοῦ κι ἀνέφελου οὐρανοῦ
λαμπρὰ μαβιά καὶ κίτρινη δαχτυλίστρα
ῥοαῖα καὶ μεγάλα φωτισμένα.

Κι αὐτὴ ἡ εἰκόνα τῆς φύσης εἶναι ψυχρὴ καὶ ἀκαμπτη, παγω-
μένη, σὰν ψεύτικη ἀλλὰ νά, ἀμέσως:

Ἐδῶ ἄς σταθῶ. Κι ἄς γελασθῶ πῶς βλέπω αὐτά
(τὰ εἶδα, ἀλήθεια, μιὰ στιγμή, σὰν πρωτοστάθηκα),
κι ὄχι κι ἐδῶ τίς φαντασίες μου,
τίς ἀναμνήσεις τὰ ἰνδάλματα τῆς ἡδονῆς.

Detaché λοιπὸν ἀπὸ τὴ φύση ὁ ποιητὴς, δὲ μπορεῖ νὰ δοθῇ πιά
σ' αὐτὴν τὴ βλέπει μόνο μιὰ στιγμή, σὰν «πρωτοστᾶται»: τὴν περι-
τρέχει στὴν ἐπιφάνεια μὲ τὸ βλέμμα: ὕστερα τὸ σμήνος τῶν ἰδεῶν,
τῶν ἐντυπώσεων, τῶν ἀναμνήσεων, τῶν φαντασιώσεων, πλάσματα τοῦ
νοῦ, κόσμος διανοητικὸς, ἀνυπόστατος στὴν πραγματικότητα, ξαναρ-
χίζει τὴν ἀέναη βοή του: ἡ φύση, πίσω ἀπ' αὐτά, θολώνει καὶ ἀφά-
νιζεται. Ἡ πένθημη βοή τους γεμίζει ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ στοχασμοῦ.
Τίποτα πιά τὸ καινούργιο, τίποτα ποῦ νὰ μπορέσῃ νὰ γκρεμίσῃ τὰ
ἀδιόρατα, μὰ κι ἀδιαπέραστα αὐτὰ τείχη.

Χωρὶς λύτην, χωρὶς περίσκεπιν, χωρὶς αἰδῶ,
μεγάλα κι ὕψηλά τριγύρω μου ἔκτισαν τείχη,
καὶ τώρα κάθημαι καὶ ἀπελπίζομαι ἐδῶ.
Ἄλλο δὲν σκέπτομαι. Τὸν νοῦν μου τρώγει αὐτὴ ἡ τύχη.
Διότι πράγματα πολλὰ ἔξω νὰ κάμω εἶχον.

Ἄ, όταν ἐκτιζαν τὰ τείχη, πῶς νὰ μὴ προσέξω!
Ἄλλὰ δὲν ἤκουσα ποτὲ κρότον κλισίων ἢ ἤχον:
ἀνεπαισθήτως μ' ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω.

Τραγικὴ διαπίστωση μιᾶς φοβερῆς μοίρας, εἰπωμένη μὲ τὴν πιὸ διακριτικὴν καρτερίαν, ἀπελπισία ὑπομονετικὴ ποὺ μῆτε στεναίνει κἀν. Μέσα στὰ τείχη αὐτὰ κινιέται ὁ ποιητὴς κι ἡ ποίησή του. Τὰ ξέρει, τὸν ἀνησυχοῦν, — ἀλλὰ δὲ φτάνει πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλαβαίνη δλοένα τὴν πιστοποίησιν τοῦ μαρτυρίου του. Σκέπτεται μόνο: πῶς νὰ μὴν προσέξω όταν τάχιζαν! Ἄλλὰ μήπως τὸ ἀντιλήφθηκα; — Τώρα πιά; καμμιά κραυγὴ πόνου ὑποταγῆ. Καμμιά κίνηση, οὔτε παρόρμηση κἀν γιὰ μιὰ ἥρωικὴν ἐξοδὸ ἀπ' τὴν ἀόρατη αὐτὴ πολιορκία: ἀκινήσια. Καμμιά ἀντίδραση: ἀποδοχή. Βέβαια ἔχει κάποιον παράπονον, μὰ σχεδὸν ἀσκητικὸς: τὸν ἔκλεισαν «χωρὶς λύπη», «χωρὶς περίσκεψη», «χωρὶς ντροπὴ». Τίποτα παραπάνω ἢ διαμαρτυρία του παίρνει τὸν τόνο ἐκείνης.

Τὰ τείχη αὐτὰ δὲν κλείνουν μόνο τὸν ποιητὴ μέσα τους: ἔχουν καθολικὴ σημασία, ἀνεβαίνουν στὴν περιωπὴ συμβόλου. Τοποθετήστε δι τι θέλετε στὴ θέσιν τους: στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας, τοποθετήστε τὴν ἀνάγκη, τὴ συνθήκη, ἢ τὴν πρόληψη, ποὺ σέρνουν τὸν ἀνθρώπο ὄθμα τους: ἐξηγήστε τα μὲ τὴν συνθηκολογία ἢ τὴν ὑποχώρησιν ποὺ ἐκάμαμε κάποτε, μ' ἓνα συμβιβασμὸ πρόστυχο ποὺ ἀφεθήκαμε νὰ μᾶς δέσῃ, αὐτὰ τὰ τείχη, ποὺ ἀρχίζαν νὰ χτίζωνται στὸ παρελθόν, χωρὶς νὰ τὸ νοιώσωμε, ἀπὸ μιὰ μοιραία στιγμὴ « τοῦ μεγάλου και ἢ τοῦ μεγάλου ὄχι »:

Σὲ μερικὸς ἀνθρώπους ἔρχεται μιὰ μέρα
ποὺ πρέπει τὸ μεγάλο Ναι ἢ τὸ μεγάλο τ' Ὀχι
νὰ ποῦνε. Φανερόνεται ἀμέσως ὁποῖος τῶχει
ἔτοιμο μέσα του τὸ Ναι. Καί, λέγοντάς το, πέρα
λοια πηγαίνει στὴν τιμὴ καὶ στὴν πεποίθησή του.
Ὁ ἀρνηθεὶς, δὲ μετανιώσκει: ἀν ὄρωτιοῦνταν πάλι.
« Ὀχι » θὰ ξαναλέγε: κι ὁμοῦ τὸν καταβάλλει
ἔκεινο τ' Ὀχι, — τὸ ὀρθόν—, εἰς ὄλην τὴν ζωὴν του.

Ἡ μοιραία ἀποδοχὴ ἢ ἡ μοιραία ἀρνήσις. Ἡ κρίσιμη στιγμὴ, ποὺ μᾶς ἔβγαλε ἀπ' τὸ δρόμον μᾶς καὶ μὲ μιὰ κατάλληλη κι ἀδυσώπητη ἀλληλουχία μᾶς ἔφερε μακριὰ ἀπ' τὴ ζωὴ, ἔξω ἀπ' τὴ ζωὴ, κλεισμένους πιά μέσα σὲ τείχη. Τείχη θεμελιωμένα μὲ πράξεις, μὲ γεγονότα, μὲ περιστατικά: πῶς νὰ πέσουν; πῶς νὰ γκρεμισθοῦν; προκαταβολικὰ εἴμαστε ἀπελπισμένοι γι' αὐτό: ἢ συνείδησις τῆς μοί-

ρας μᾶς γράφεται πιά δλοκάθαρα μπρὸς στὰ μάτια μᾶς. Πᾶνε πιά οἱ μεγάλες χειρονομίες, τὰ δραματικὰ κινήματα, οἱ ἥρωικὲς ἀνταρσίες ἢ τὰ ἐπίσημα λόγια: τὸ αἰσχρὸ χαρτί τῆς συνθήκης μὲ τὴ ζωὴ μᾶς τὰ ἐξαγόρασε. αὐτὰ δλο μᾶς ἀπομένει ἢ στείρα, ἢ στεγνὴ ὑπαρξή, ποὺ ἐξευτελιέται τόσες φορές μπροστὰ στὰ ἴδια τὰ μάτια μᾶς. Πόσες φορές — μὰ πάντα θὰ εἶναι ἀργά! — δὲ θὰ σκεφθοῦμε ἀν ἀξίζε πιά τέτοια θυσία, θυσία κάθε πολέτιμου καὶ κάθε ἱεροῦ τῆς ζωῆς, θυσία τῆς ἀξιοπρέπειᾶς τῆς καὶ τῆς θριαμβευτικῆς τῆς ἐλευθερίας, — γινόμενὴ συχνὰ γιὰ ἓνα πινάκιο φακῆς καὶ συχνὰ μὲ τὴν ἀγνοία τοῦ ὑποβουλίου κινδύνου. Τώρα πιά, σιωπὴ, μιλιὰ! Ἡ ἀντίστασή μᾶς θὰ μᾶς κἀν πιότερον γελοῖους: μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνισιν τῆς ἀνάγκης, θ' ἀφοπλισθοῦμε εὐτὸς μὲ τὴ γλώσσα τῆς, — γλώσσα πρόστυχης ἀπειλῆς, ποὺ φαρμακώνει τίς θεϊκώτερες στιγμὲς τῆς διουπόστατης φύσης μᾶς. Ἄς ἐπιβάλωμε στὴ συνείδησίν μᾶς σιωπὴ, πρῆπει νὰ κατανοήσῃ τὴ θέσιν μᾶς, νὰ μὴ μᾶς κρατᾷ ἐχθρικήν στάσιν. Εἶναι ἡ ἴδια ἱστορία μὲ μιὰ ἱρρικισμένη ἀρχοντοπούλα: πάντρευεται προικισμένη μὲ σπῆτια καὶ χρήματα: ὁ ἀντρας τῆς χάνει τὰ χρήματα καὶ στὸ τέλος τοῦ παίρνουν τὸ σπῆτι. Ἡ συνείδησίν μᾶς κρατᾷ ἀπέναντί μᾶς αὐτὴ τὴ θέσιν, τῆς ξεπεσομένης ἀρχόντισσας: συχνὰ, δὲ μπορεῖ νὰ τὸ βαστάξῃ καὶ ξαφνικὰ σηκώνει τὰ χέρια σ' ἀγριεὶς, γοερὲς κατάρες. Στὸν Καβάφην, πουθενὰ τέτοια φωνή. Τόσο μόνο:

« Ἄ, όταν ἐκτιζαν τὰ τείχη πῶς νὰ μὴ προσέξω! »

Πρὸς τί νὰ φωνάξῃ; εἶναι μάταιον. Ὁ στοχασμὸς δεσπόζει ἀπάνω στὸ συναίσθημά του, ἀπορροφᾷ τὴν ἀπελπισίαν του καὶ τὴν ἀποπνευματώνει σὲ μιὰ παγερὴ σκέψιν, ποὺ λέγεται à part, καθὼς στὸ θέατρο, ποὺ κι ἓνα κίνημα σιωπῆλὸ θ' ἀκούσῃ νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ.

Ἡ πρώτη στιγμὴ, — ἐκείνη εἶχε ὄλη τὴ σημασία. Ἦταν μιὰ συννεφιά, μιὰ συνάντησις, μιὰ σύμπτωσις: ἦταν μιὰ βροχὴ στὸ Βατερλώ, — ποὺ ἄλλαξε ὄλη τὴν ὄψιν τοῦ κόσμου: ἦταν μιὰ κλίσις στὴ μύτη τῆς Κλεοπάτρας, — ποὺ ἔδωσε στὴν ἀνθρωπότητα τὴ σημερινὴ τῆς φυσιογνωμία: γιὰ μᾶς ἦταν κάτι πιὸ ἀσήμαντον... εἶναι μέσα στὴ ζωὴ μᾶς ἢ χάνεται πίσω ἀπ' τὴ ζωὴ μᾶς, σὲ τίς ρίζες τῆς, ποὺ βρῆσκειται ἢ κληρονομικότητα ἀντλώντας καὶ παραδίνοντας στὴν ἐξέλιξιν. Τὰ τείχη εἶναι χτισμένα μέσα σὲ κῦτταρά μᾶς: κάποιος μακρινὸς παπποὺς ἦταν ὁ πρῶτος χτίστης τους: καὶ γιὰ νὰ κἀν ἐκεῖνος τὴν ἀρχήν, ποῖος ξέρει ποῖος ἄλλος παπποὺς προηγῆθηκε νὰ τὸν διαμορφώσῃ. Κακιὰ, σκοτεινὴ ἀλληλουχία φαινομένων, ποὺ διαφεύγουν τὴ βούλησιν καὶ τὴ δυνάμιν μᾶς: ποὺ μὴ μπορῶντας νὰ τοὺς βροῦμε

κανέναν εἰρμό, καμμιά πρόθεση, κανένα κανόνα, στέκομε ἐκθαμβοί, γεμάτοι πένθιμο σκεπτικισμό, απογοήτευση γιὰ τὸν ἑαυτό μας. Ἡ κοινωνία, ἡ ζωὴ, ἡ κίνηση, προχωρεῖ, δημιουργώντας, συντηρώντας, ἀφανίζοντας, φέρνοντας σὲ σύγκρουση καὶ σὲ ἀγῶνα τὴ μιὰ δύναμη πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς οἶκτο, χωρὶς συμπάθεια, χωρὶς ἐνδιαφέρον: ὁ ἀπόκληρός της, ὁ μικρός της Γιάννης, Ἀγιάννης, σύλληψη μιᾶς ἔνοχης ὥρας, θρέμμα ἑνὸς ἀστοργου βρεφοκομείου κι ἑνὸς παγεροῦ ὀρφανοτροφείου, δίχως στάλα τρυφεράδας στὴν ἀμοιρῆ ψυχὴ του, — σφίγγει τὴ γροθιά του γι' αὐτὴ τὴν ἀτιμὴ πάλῃ κι ἀμόνει νὰ τὴν ἐκδικηθῆ, νὰ τὴς σφεντονίσῃ τὴ μπόμπα τοῦ ἀναρχικοῦ μέσα στὸ κέντρο της: μυριάδες κινήσεις, ἀλυσίδα πού χάνεται πίσω, ὠδήγησαν τὸ χέρι του ὡς ἐκεῖ.

Ἡ ἀγωγή; Μὰ τί ἄλλο μπορεῖ νὰναι, παρὰ ἕνας παράγοντας ἐντέλως δεύτερης σημασίας; μήπως θὰ μᾶς χρησιμέψῃ σὲ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀφομοιώσωμε ὅτι ζητᾷ ὁ ὀργανισμός μας, νὰ θρέψωμε μ' αὐτὴ μιὰ ἰδιοσυγκρασία πλασμένη πιά, κι ἀπλῶς νὰ κατακτήσωμε τὸν ἑαυτό μας πού ἀγνοοῦμε; θαρρῶ πὼς τὰ δριά της δὲ μποροῦν νὰ ανοιχτοῦν πιδ πολὺ, τὸ ἀνάστημά της δὲ μπορεῖ νὰ σταθῆ ἀντίκρου στὴν κληρονομικότητα καὶ στὴν ἐξέλιξη. Τὸ κυριώτερο καθήκον πού ἔχομε πρὸς τὸν ἑαυτό μας, εἶναι νὰ τὸν μάθωμε: σκόρπιο τὸν βρίσκομε ἀνάμεσα ἀπὸ ἐντυπώσεις, ἀπὸ τὴν τέχνη, ἀπὸ τὴν ἀγωγή στὴ γενικὴ της ἔννοια, — καὶ τότε πόση εὐτυχία, μολονότι χωρὶς κανένα ὀλικὸ ὄφελος! Μιὰ ἀγωγή συμβατικὴ, πού προσπαθεῖ νὰ μπᾶσῃ μέσα μας μιὰ ξένη, ὑποδειγματικὴ, στερεότυπη προσωπικότητα: ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν Beaudelaire μὲ τὸν «sobre et naïf homme du bien», εἶναι προωρισμένη νὰ μᾶς θολώσῃ τὰ νερά, νὰ μᾶς πάρῃ γιὰ πάντα τὴν εὐτυχία, νὰ μᾶς ἀφήσῃ περιλύπους γιὰ πάντα, μὲ τὴν ἀξάφνη ἰδέα πὼς τίποτε πιά δὲν ἔχομε νὰ κάμωμε στὸν κόσμῳ.

Αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο ἀπογοητευτικὸ, ὅσο φαίνεται ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἐπὶ τέλους ἢ σύμπτωση, ἢ τύχη, ἢ περίστασι, παίρνουν τὴν ἐπισημότητα τοῦ μοιραίου ἢ στιγμὴ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀσήμαντη κι ἀκαθόριστη, μὰ ἀναπόφευκτη καὶ σκόπιμη, ἐκδήλωσις τῆς βούλησος τοῦ πεπρωμένου. Ἐνῶ, ἀντίθετα, μιὰ ἀγωγή ἀνθρώπινη πού μποροῦσε νὰ μᾶς φτιάσῃ ὅπως θέλει, μιὰ Κοιλοῦρ πού θὰ μᾶς ἔθρεφε μὲ λιπάσματα τῆς ἀρέσκειάς της, ὅπως τεχνητὲς παραγωγές, θὰ μᾶς ὑποβίβαζε πολὺ περισσότερο στὴν ἀνθρώπινη συνείδησή μας.

Τίποτα δὲ μᾶς ἀνήκει: ἀγνοώντας τὴν οὐσία τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἔχοντας στὴ θέσῃ τοῦ ἐγὼ μας ἕνα κενό, πού δὲ γεμίζει παρὰ μὲ τὸ

ἄυλο φάντασμα τῆς σαρκικῆς ὑπόστασός μας πάλι, συντηροῦμε τὴν αἰώνια μετάπτωσι τῶν φαινομένων, πού γυρίζει σὲ κύκλο, πού στρέφει τὸν τροχὸ τοῦ Ἰξίωνα. Τὰ συστατικὰ μᾶς φέρνουν βέβαια τίς βαθεῖες ρυτίδες τῆς κληρονομικότητος, μὰ ἡ ἐξέλιξη τίς παραχαράζει ἀκατάπαυτα: κάθε στιγμὴ πού περνᾷ μᾶς ἀφήνει ἀλλοιωτικούς, καὶ ἡ μιὰ στιγμὴ φέρνει τὴν ἄλλη, τὴν προπαρασκευάζει, τὴ διευκολύνει. Τίποτα τὸ ἀπρόοπτο καὶ τὸ ἀπροσδόκητο: ὁ δρόμος μας εἶναι καθωρισμένος ἀπὸ πρὶν. Μιὰ ἔννοια πού ὀλοένα ἀλλάζει, ρευστὴ καὶ ἀκαθόριστη, εἶν' ἐκεῖνο πού μ' ἔναν ἀστοχο μαθηματικὸ ὄρισμὸ ὀνομάζομε *χαραχτήρα*. Μιὰ διάταξι συνθηκῶν ἐσωτερικῶν — καὶ μιὰ διάταξι ἐξωτερικῶν συνθηκῶν — σὲ ἀλληλεπίδρασι καὶ ἀλληλεξάρτησι, νὰ ὁ ἀνθρώπος καὶ τὸ περιβάλλον του.

Τί μᾶς ἔφερε στὸν κόσμῳ; Ἕνας χορὸς, ἕνα φλέρτ, ἢ τὸ πολὺ μιὰ ξεχασμένη ὀμπρέλλα ἢ μιὰ ἀϋπνία. Μπορεῖ νὰ φαίνεται ἔτσι, κι ὅμως δὲν εἶναι. Ὁ χορὸς αὐτὸς ἦταν ἡ παρουσία τῆς Μοίρας, ἡ ξεχασμένη ὀμπρέλλα κατηγορηματικὴ προσταγὴ της. Εἶναι σατανικὰ εὐχάριστο ἢ Φυσικὴ νὰ ξαναλέγῃ μὲ τὸ δικὸ της τρόπο τὴ Μεταφυσικὴ. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀντίρρηση, καμμιά συγκατάβασι πρὸς τ' ἀγωνιώδη μάτια, πού στρέφομε πότε στὴ μιὰ, πότε στὴν ἄλλη. — Ἡ μιὰ στιγμὴ βάζει σὲ κίνησι μυριάδες ἄλλες, — ὁ ἀνυπόταχτος ἀνθρώπος ματώνει σ' ἀγῶνες προσπάθειες, μὰ ὁ μυημένος σκεπτικιστὴς σταυρώνει τὰ χέρια παρακολουθώντας τὴ φωτιὰ πού συμπληρώνει τὸν κύκλο της, θεατὴς τῆς ἰδίας του τραγωδίας.

Αὐτὸν τὸν σκεπτικιστὴ θὰ τὸν βρῆτε καὶ πολὺ πίσω, καθισμένο στὰ πέτρινα ἐδῶλια τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου νὰ παρακολουθῆ μὲ σιωπηλὴ ἐπίγνωσι τὴ Μήδεια πού πνίγει τὰ παιδιὰ της, τὴ Φαίδρα πού αὐτοχτονεῖ γιὰ νὰ μὴ νικηθῆ ἀπὸ τὸ μοιραῖο, τὴν Ἠλέκτρα πού εἶν' ἡ ἐνσάρκωσι τῆς ἀκόρεστης Νέμεσος, τῆς βουλῆς τοῦ πεπρωμένου. Τὰ φτωχὰ αὐτὰ πλάσματα, πού φαίνονται τόσο μεγάλα καὶ παντοδύναμα, εἶναι ἀξιοθρήνητα, ἀβουλα ψυχικὰ νευρόσπαστα, πού ἡ Μοῖρα κυβερνᾷ τὴ βούλησή τους, κρατώντας τὴ μὲ μυστικὰ σκοινιά. Ποιὸς εἶν' ὁ ἔνοχος; ποιὸς εἶν' ὁ ὑπεύθυνος; ὅλοι εἶναι θύματα τῆς ἀκατανόητης λύσσης της, ὅλοι ναυάγια τῆς ἀσκοπῆς τρικυμίας της. Καὶ μὲ τὴν καρδιά γεμάτη ποῖδ αἰσθημα νὰ φύγῃ ὁ ἀρχαῖος θεατὴς ὅταν ἡ παράστασι τελειώνῃ; — μὲ τὰ δάκρυα τοῦ ἔλλου στὰ μάτια, μὲ τὸν τρόπο στὴν ψυχὴ γιὰ τίς σκοτεινὲς δυνάμεις πού μᾶς ὀρίζουν. Ἡθικὴ κάθαρσι, ἠθικὴ ἀποιατάστασι καμὴ δὲν ἀναζητᾷ τὸ ἀρχαῖο θεάτρο, καμμιά δὲ φαντάζεται πὼς ὑπάρχει ἢ κάθαρσὴ του εἶναι

ὁ τρόμος καὶ ὁ ἔλεος. Ἡθικὴ κάθαρση θάταν ἢ τιμωρία τοῦ ἔνοχου, μὰ δὲν ὑπάρχει ἔνοχος. Μήπως εἶν' ἡ ἀτυχὴ Φαῖδρα, ἀφοῦ πίσω της κυβερνᾷ ἡ θεότητα; ἢ Φαῖδρα ποῦ μὴ μπορῶντας νὰ νικήσῃ τὴ θεότητα, ἀφανίζει τὸν ἴδιον ἑαυτὴ της, γιὰ νὰ πάψῃ πιά νάναί τ' ὄργανό της; «Ἄ! τῆς λέει τὸ θάνατο δὲν μπορεῖς νὰ μοῦ τὸν στερήσῃς! Ἡ ἐξουσία σου παύει στὸ βασίλειό του». Αὐτὴ φυσικὰ εἶν' ἡ ἐξήγησις τῆς περίφημης διατύπωσης, τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅταν ὤριζε τῆς τραγωδίας τὴν κάθαρση, αὐτὸ ἤθελε νὰ πῇ.

Ὁ χορὸς, ὁ φτωχὸς χορὸς, ἐκστατικὸς, ἐντρομος ξορκίζει μόνον τὸ κακὸ ποῦ ἐρχεται κι εὐχεται, ἀθώρητος καθὼς εἶναι στὴ μικρότητά του, νὰ μὴ τὸν γκρεμίσῃ κι αὐτὸν ἢ θύελλα ποῦ συντρίβει τίς ἀψηλὲς κορφές. Ὁ χορὸς δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὴ δράση καὶ τὴ μοιραία ἀλληλουχία: εἶναι δεμένος σὲ μιὰν ἄκρη, ὅσο ἡ Μοῖρα χτυπάει ἀπάνω στὴ σκηνὴ μὲ τὸ πελέκι τῆς κι, ἀφοῦ ἔξαπολύσῃ τὴ μανία τῆς καὶ φύγῃ ἀγέρωχη καὶ χορτάτη, βάφοντας στὰ αἵματα τίς πατημασιές της, τότε ὁ χορὸς, γεμάτος δέος, πλησιάζει δειλὰ τοὺς πεθαμένους, γονατίζει σιμὰ τους, τοὺς πασπατεύει μὲ τὰ χέρια καὶ τοὺς βρέχει μὲ ζεστὰ δάκρυα, νικημένα, ἀπελπισμένα. Τὰ λόγια του στάζουν ἀπάνω στοὺς φριχτοὺς πόνους τῶν πληγωμένων σὰ μπάλαμο μαλαχτικὸ, — λόγια συμπόνιας γεμάτης ἀπόγνωσις, ὁμολογία ἀδυναμίας, οἰκτος παθητικὸς ποῦ δὲν μπορεῖ, ποῦ δὲν τοῖμα οὐτ' ἓνα παράπονο νὰ πῇ ἐναντία πρὸς τὴν τερατώδη, σκοτεινὴ Μοῖρα.

Σ' ἓνα ποίημα τοῦ Καβάφη ἡ μητέρα ἑνὸς ναυτῆ «πηγαίνει καὶ ἀνάψτει» στὴν Παναγία ἓνα κερί, «γιὰ νὰν' καλοὶ καιροὶ» μὰ τὸ παιδί της εἶναι τὴ στιγμὴ ἐκείνη νεκρὸ στὰ ξένα σὲ κάποιον ἴσως «Συριακὸν Ἐπίγειον» καὶ

«Ἡ εἰκὼν ἀκούει σοβαρῆ καὶ λυπημένη
ξέροντας πὼς δὲ θάρθη πιά ὁ υἱὸς ποῦ περιμένει».

Δὲν εἶναι πάλι ἡ Μοῖρα, ἡ ἀνώτερη ἀπὸ τὴ βούληση καὶ τὴ δύναμη τῶν ἀρχαίων θεοτήτων;

Ἄς ξαναγυρίσωμε σιμότερα στὸν ποιητὴ μας. Ὁ Μαίτερλιγκ δίνει τὴν ἀνάλυση τῶν «Τειχῶν» τοῦ μὲ τίς ἀκόλουθες γραμμές του: «τίποτα δὲ μᾶς συνέβη, ποῦ νὰ μὴν ἦταν σύμφωνο μὲ τὴ φύση μας, ποῦ ἡ ἐνδιάθετη προδιάθεσή μας δὲν θὰ ἦταν ἔτοιμη νὰ δεχτῆ ν' ἀφομοιώσῃ, καὶ ποῦ δὲν τὸ προκαλεῖ. Κάθε περιπέτεια ποῦ μᾶς παρουσιάστηκε, πῆρε τὴ γνώριμη μορφή τῶν συνηθισμένων πράξεών μας, καμιά ἥρωϊκὴ εὐκαιρία δὲ θὰ παρουσιαστῆ ποτὲ σ' ὅποιον ἀπὸ πρὶν δὲν ἦταν ἥρωας, — ἥρωας κρυφὸς κι ἀγνώριστος. Ἀνέβα στὸ βουνό,

κατέβα στὴ χώρα: μόνον τὸν ἑαυτὸ σου θ' ἀπαντήσῃς στὸ δρόμο σου. *Ἄν ὁ Ἰούδας βγῆ τὸ βράδυ ἀπὸ τὸ σπίτι του, τὸν Ἰούδα θ' ἀπαντήσῃ καὶ θάξῃ τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν προδώσῃ ἂν ὁ Σωκράτης ἀνοίξῃ τὴ θύρα του, τὸν Σωκράτη θὰ συναντήσῃ στὸ κατώφλι καὶ θάξῃ τὴν εὐκαιρία νὰ φανῆ σοφός. Ποτὲ μεγάλα ἐσωτερικὰ γεγονότα δὲν τυχαίνουν σ' ἐκείνους ποῦ δὲν τὰ προκαλέσαν. Κι οἱ πῖο ἀπροσδόκητες καὶ καινούργιες ἰδιοτροπίες τῆς τύχης, παίρνουν τὴ συνειθισμένη μορφή τῶν σκέψεών μας».

Συγκεφαλαιωτικὰ λοιπὸν: τὰ τείχη εἶν' ἓνα σύμβολο πλατειᾶς ἔννοιας σὲ διάφορες σφαίρες: στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ ζωὴ — ἢ *συνθήκη* στὴν ἀνθρώπινη ψυχολογία — τὸ *ὑποσυνείδητο* καὶ τὸ *ὑπεξούσιο τῆς βούλησης* στὴν ἀνθρώπινη φυσιολογία — ἢ *κληρονομικότητα* καὶ ἡ *ἐξέλιξη* στὴ μεταφυσικὴ, — τὸ *πεπρωμένο*. Εἶναι ἡ χρονία σύγχρονη ἀρρώστεια, κληρονομικὴ, αἰώνια, γεννημένη ἀπὸ μιὰ στιγμὴ μοιραία καὶ διακαιωμένη ἀπάνω στὸ ἄτομο καὶ στὴ γενιά ποῦ σκλαβώνει ἓνα «πνεῦμα πρόθυμο» σὲ μιὰ «σάρκα ἀσθενή».

Στὴν Ἰθάκη τοῦ ὁ ποιητὴς μας λέει τὰ ἴδια λόγια: «τοὺς Κύκλωπες καὶ τοὺς Λαιστρυγόνες δὲ θὰ τοὺς βρῆς στὸ δρόμο σου,

«ἐκτός ἂν μέσα σου τοὺς κουβανεῖς»

Τίποτα λοιπὸν πιά τὸ νέο: καμιά μεταβολή, ὅτι κι ἂν ἔρθῃ, γιὰ νὰ τὸ κάμωμε δικό μας, θὰ τοῦ δώσωμε τὸν τύπο τοῦ ἑαυτοῦ μας, περνώντας το ἀνάμεσα ἀπ' τὴν ἰδιοσυγκρασία μας, ἐξευτελίζοντάς το, ὑποβιάζοντάς το. Καμμιὰ ἀνανέωσή δὲ μπορούμε νὰ προσμένωμε, καμμιὰ ἀναγέννηση, καμμιὰ κάθαρση. Στους συμβολικοὺς τοῦ *βαρβάρους* τὸ λέει ὁ ποιητὴς μὲ τὸν δικό του τρόπο.

- Τί περιμένωμε στὴν ἀγορὰ συναθροισμένοι;
- Εἶναι οἱ βάρβαροι νὰ φθάσουν σήμερα;
- Γιατί μέσα στὴ Σύγκλητο μιὰ τέτοια ἀπραξία;
- Τί κάθονται οἱ συγκλητικοὶ καὶ δὲν νομοθετοῦνε;
- Γιατί οἱ βάρβαροι θὰ φθάσουν σήμερα.
- Τί νόμους πιά νὰ κάμωμε, οἱ Σύγκλητικοί;
- Οἱ βάρβαροι, ἂν ἔρθουν, θὰ νομοθετήσουν.

- Γιατί ὁ ἄτοκράτωρ μας τόσο πρῶι σηκώθη καὶ κάθεται στῆς πόλεως τὴν πῖο μεγάλη πύλη στὸ θρόνο ἀπάνω ἐπίσημος, φορώντας τὴν κορόνα;
- Γιατί οἱ βάρβαροι θὰ φθάσουν σήμερα
- κι ὁ ἄτοκράτωρ περιμένει νὰ δεχθῆ τὸν ἀρχηγό τους. Μάλιστα ἔτοιμασε

για να τον δώση μιὰ περιγραφή. Έκει
τον έγραφε τίτλους πολλούς κι όνόματα.

— Γιατι οι δύο μας ήπατοι και κραίτορες έβγχαν
σήμερα με τις κόκκινες τις κεντημένες τόγες,
και δαχτυλίδια με λαμπρά, γυαλιστερά σμαράγδια;
γιατι να πιάσουν σήμερα πολύτιμα μαστούνια
μ' άσήμια και μαλάμματα έκτακτα σκαλισμένα;

Γιατι οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα
και τέτοια πράγματα θαμπώνουν τους βαρβάρους.

— Γιατι κι οι άξιοι ήήτορες δεν έρχονται σάν πάντα
να βγάλουνε τους λόγους τους, να πούνε τα δικά τους;

Γιατι οι βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα
κι αυτοί βαρσιούνται εύφράδειες και δημηγορίες.

— Γιατι ν' άρχιση μονομιās αυτή ή άνησυχία
κι ή σύγχυσις; (Τα πρόσωπα τί σοβαρά πού έγιναν!)
Γιατι άδειάζουν γρήγορα οι δρόμοι κι οι πλατέες
κι όλοι γυρνούν στα σπίτια των πολύ συλλογισμένοι;

— Γιατι ένύχτωσε, κι οι βάρβαροι δεν ήσαν.
Και μερικοί έφθασαν απ' τα σύνορα
και είπανε πως βάρβαροι πιά δεν υπάρχουν.

Και τώρα τί θα γένουμε χωρίς βαρβάρους;
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μιὰ κάποια λύσις.

Τα άπλά και τόσο βαθειά αυτά λόγια, αλήθεια τόσο ουσιαστική,
τόσο μεγάλη δεν έχει ανάγκη από σαφέστερη έρμηνεία. Όχι άδικα
ό νοός μας πηγαινέι στη Langueur του Βερλαίν:

Je suis l'Empire à la fin de la décadence
Qui regarde passer les grands Barbares blancs
En composant des acrostiches indolents
D'un style d'or où la langueur du soleil danse.

Ah, tout est bu, tout est mangé, plus rien à dire...

Στη Ρωμαϊκή décadence του Καδάφη δεν περιμένονται πιά
αυτοί οι μεγαλόσωμοι λευκοί Βάρβαροι: Βάρβαροι πιά δεν υπάρχουν,
— κι αυτό είναι το τραγικό!

Και τώρα τί θα γένουμε χωρίς βαρβάρους;
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μιὰ κάποια λύσις.

Πάλι δεν προχωρεί μακρύτερα απ' τη διαπίστωση της φοβερής
συμφορας, συμφορας απ' εκείνες που φέρνουν το μυαλό σε τρόμο, που
δεν άπευθύνονται στο συναίσθημα, συμφορας τελικής, όριστικής.

Οι «Βάρβαροι», σοφά μάλιστα τοποθετημένοι στην έποχή της déca-
dence, είναι το pendant των τειχών. Οι βάρβαροι είν' ή καινούργια, ή
άπροσδόκητη δύναμη που θα τα γκρέμιζε και θαμπαινε μέσα' άπειλη-
τική για την αδυναμία μας, όμως θα μάς έκανε να γονατίσωμε μπρός
στην αυτοπεποίθησή της και να πιστευτούμε την άβουλη, την άπιστην
υπαρξή μας με ανακούφιση κι έμπιστοσύνη στα δυνατά της χέρια.
έμεεις, οι σκοτωμένοι από την άμφιβολία, οι στεγνοί από την άπιστία,
θα φιλούσαμε μ' ευλάβεια κι ευγνωμοσύνη το χέρι που θα μάς έκανε
να πονούμε κι ή άδιστακτη κυριαρχία του άπάνω στην άναποφάσι-
στη μοίρα μας θα μάς ανέβαζε τα δάκρυα στα μάτια.

Ή ίσως όχι. Θα τους χτυπούσαμε, συγκεντρώνοντας τις μυικές
μας δυνάμεις και ή νίκη μας θ' αναβάφτιζε την αυτοπεποίθηση, θα
άλλαζε το ρυθμό των πραγμάτων στα μάτια μας, θακανε τους χυμούς
της ζωής να κυλήσουν γοργά στις φλέβες μας. Μια συρροή συνθη-
κών πυκνώνοντας όλοένα τα βρόχια της γύρω από τη μοίρα μας, θα
χειροτέρευε ξαφνικά με την εμφάνιση του Βάρβαρου, — κινδύνου άμε-
σου, περιπέτειας κρίσιμης μά κι έλκυστικής: εστός ή ναρκωμένη
μας προσπάθεια, οι πολύτιμες δεξιότητες μας, ή άγνωρίστη άντοχή
μας, θα ξυπνούσαν μέσα μας με άνυπομονησία. Ή νίκη μας θάταν
έπουσιώδης, θάταν δεύτερης σημασίας, οι άλλες συνθήκες δέ θ' άλλα-
ζαν με τουτό κι όμως σ' αυτή τη νίκη θα βλέπαμε την κάθαρση
που ήρθε να μάς σώση: ναι, οι συνθήκες οι άλλες θάμεναν οι ίδιες—
μά δέ θάμεναν στην ίδια θέση. Αυτή είναι ή λύση, ή μόνη δυνατή'
και πραγματοποιήσιμη. Τα προβλήματα μόνο έτσι λύνονται: μετατο-
πίζονται. Αυτοί είν' οι βάρβαροι: λουτρό μέσα στη δράση, καθαρός
του σκεπτικισμού μέσα στον άγώνα της ζωής, τόνωση μιās υπαρξής
όνειροπόλας που σαπίζει στην άκνησία. Αναβάφτισμα και διαπί-
στωση της ζωής.

Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μιὰ κάποια λύσις.

Ή πιο βαθειά ιστορική ψυχολογία είναι συνάμα διατυπωμένη με
αυτή τη φράση. Είν' ή αλήθεια ενός λαού, που κινδυνεύοντας να φαρ-
μακευτή από τους χυμούς της ίδιας του δράσης, ξεχειλίζει έξω από τα
σύνορά του και ξελαφρώνει την υπεραιμία του σπρώχνοντας το αίμα
του σε καινούργιες προσπάθειες.

Μά είναι άλλο τόσο και μιὰ ανθρώπινη αλήθεια: βλέπω το σύμ-
βολο των βαρβάρων να κλείνει το νόημα κάθε μιās αλλαγής της ζωής
μας, το νόημα μιās μοιραίας λυτρωτικής ώρας που αναλογίζομαστε
με ανακούφιση και με τρόμο.

Είναι το χαμόγελο, το προσκαλεστικό παίξιμο των ματιών μιας άγνωστης παραστικής, τυχαία συναντημένης, όπως στο περίφημο ποίημα του Beaudelaire, μα που το μαχαίρι του δισταγμού μας σκοτώνει τη βούληση να την ακολουθήσωμε, καθώς εκείνος:

«La rue assourdissante autour de moi hurlait...

«Une éclair, puis la nuit... Fugitive beauté.
Dont le regard m'a fait soudainement renaître.
Ne te verrai-je plus que dans l'éternité?

Ailleurs, bien loin d'ici... trop tard! Jamais peut-être!
Car j'ignore où tu fuis, tu ne sais où je vais,
O. toi que j'ense aimée, o toi qui le savais!

Μέσα στο πλήθος, που αλληλοσπρώχνεται, άμοιβαία αδιάφορο κι άγνωστο, σε μία στιγμή άπροσδόκητη ή Μοίρα μας άνοίγει να περάσωμε— έξω από τα τείχη, έξω από τη συνθήκη, σε μιάν έλευθερία, σε μιάν άστασία που μας τραβά σε μαγνήτης. Μα ή Μοίρα βιάζεται κι οι τέτιες εδχαιρίες είναι για μια ήθική πολυ ήρωικότερη απ' τη δική μας, — εξευτελισμένους στη σκλαβιά της ανάγκης. Ή πράσινη πόρτα ξανακλείνει, μένομε απ' δξω... ή μοιραία παρουσία είναι πια χαμένη, «πολυ μακριά», ίσως για πάντα... Θεέ μου, μα ως μην το κρύβωμε από τον εαυτό μας: κι αν ξανάνοιγε κι άλλη μιá φορά, ή στάση μας θαμενε ή ίδια. Δέν κλάιμε γιατί μας εκλεισαν απ' δξω: κλάιμε γιατί, κι άνοιχτά που είναι, δέν είναι για μας άνοιχτά, — το βλέπουμε καθαρά. Κλάιμε γιατί «ποτέ μεγάλα έσωτερικά γεγονότα δέν τυχαίνουν σ' εκείνους που δέν ήταν από πριν ήρωες, άγνωστοι και κρυφοί ήρωες».

«Για μιá εβδομάδα έχωρίσωμε. Άλλοίμονον!

Ή εβδομάδα εκείνη έγινε πάντοτεινή!»

«Α, οι στιγμές εκείνες... Κάποιο τυχαίον εμπόδιο ήλθε και τις ματαίωσε!»

«Πάντως δε θα διαρκούσανε πολυ. Ή πείρα των χρόνων με το δείχνει.»

«Δέν τα ήδρα πια ξανά-τά τόσο γρήγορα χαμένα...

Δέν τα ήδρα πια τ' άποκτηθέντα κατά τύχην δλωσ, που έτσι εύκολα παραίτησα και που κατόπι μ' άγωνίαν ήθελα.

Τα ποιητικά τα μάτια, το χλωμό το πρόσωπο, τα χείλη εκείνα. ...»

Σε τέτοιαν οχτάδα χαμηλόφωνης καρτερικής άπελπισίας ο Καβάρης μεταφράζει τον μεγαλόστομο λυρισμό του Beaudelaire το

δυνατό πάθος εκείνου κατασταλάζει σε μιá ταπεινήν άπογοήτευση, που δέν κλαίει καν γιατί το βρίσκει μάταιο.

'Ο Beaudelaire την ξαναφωνάζει, τη μοιραίαν αυτήν ώρα, ένσαρκωμένη στη μόνη πραγματοποιήσιμη κι έπιτευκτή εκδήλωσή της— στο θάνατο:

O Mort, vieux capitaine, il est temps, levons l'ancre!
Ce pays nous ennuie, ô Mort! Appareillons!
Si le ciel et la mer sont noirs comme de l'encre,
Nos coeurs que tu connais sont remplis de rayons.

Verse-nous ton poison pour qu'il nous réconforte!
Nous voulons,—tant ce feu nous brûle le cerveau,—
Plonger au fond du gouffre,—Enfer ou Ciel, qu'importe?
Au fond de l'inconnu pour trouver du nouveau.

Οι βάρβαροι μπορούν ν' ανέθουν σε σύμβολο καθολικό, παγκόσμιο. Ή ανθρωπότητα τους φωνάζει, με τ' όνομα του Καινούργιου, του Έρωτα, του Πόνου, του Θανάτου!

«Ή γνώση επόντωσε, κι ή 'Αλήθεια με δυó βυζιά, δε μας προφταίνει.»

Στον ούρανό της σκέψης της αρχίζει να ξαπλώνεται το μονότονο χρώμα της θαμπής Άνίας. Πόσο μυστηριακά μεταφυσική είν' ή άλληγορία της Βίβλου για τον καρπό της Γνώσης! Ή δίψα της ήταν ή τιμωρία μας, δίψα τρομαχτική κι άσβεστη, που μας αφήνει ένκνευρισμένους. Τι άλλο είναι το νόημα του προπατορικού άμαρτήματος, παρά πως το μεγαλύτερό μας έγκλημα είν' ή διαίωσιση της ζωής! Και πόσο πεισιθάνατος, ύστερ' από βαθειά προσήλωση κι επίγνωση της ζωής, δέν θάταν εκείνος ο άγνωστος Έβραίος που έπλασεν αυτό τον θλιβερό θρύλο! 'Ο Σοπενάουερ τον ανάπτυξε σε όλόκληρη φιλοσοφία, την άρνηση του ζην. Είναι το αιώνιο μόνιθο του άληθινώτερου, του αντιπροσωπευτικώτερου συγγραφέα του τόπου μας, του Παπαδιαμάντη: «Δέν ήταν να πέθαινα, να γλύτωνα!» Ή Φόνισσά του δέν είναι σύλληψη γεννημένη σε βορεινά κλίματα, σκεπασμένα από πάγους και ήσκιους ή μηδενιστική της κοσμοθεωρία, όμη, στεγνή, που προβαίνει κιόλας κι ως την έφαρμογή, ώριμασε κάτω απ' το γαλάζιο χρώμα των παιδρών οδρανών μας. Νά, γιατί οι βάρβαροι είναι ένα σύμβολο που στέκεται παγκόσμια, που παρουσιάζει χίλιες μεριές.

Συνεπής προς την άποφή του, ο Καβάρης δέν έχει τη μάταιη άνταρσία του Beaudelaire. Κανέναν δε φωνάζει να τον πάρη, γιατί

ξέρει πώς κανένας δὲ θάρθη, πώς κανένας δὲν ἀκούει. Ὁ Beaulaire εἶν' ὁ ἕνας πόλος—ὁ Καβάφης βρίσκεται στὸν ἄλλο: ὁ Beaulaire ἀνεβάζει τοὺς τόνους τοῦ στὸ διαπασὼν τῆς κλίμακας· εἶναι ὁ σύγχρονος τύπος μεγεθυμένος ὡς τὸ ὑπερβολικὸ ὁ ἀκάματος ταξιδιώτης τοῦ ὄνειρου, ὁ ξενιτεμένος τῆς φαντασίας, ποῦ φεύγει μόνο γιὰ νὰ μετατοπιστῇ, μόνο γιὰ ν' ἀλλάξῃ ἐντυπώσεις:

ivre d'une ombre qui passe
porte toujours le châtiment
d'avoir voulu changer sa place.

Στὸν Καβάφη κανένα σάλπισμα ξενιδήματος, καμμιά μεγάλη κι ἐπίσημη ἐπίκληση, καμμιά πανηγυρική χειρονομία. Δύσπιστος, φοβισμένος, πεισμένος γιὰ τὸ μάταιο, δὲ μιλεῖ, γιατί ἡ φωνή του δὲ θάρθη ἀπήχηση οὔτε ἀνταπόκριση. Ἀποδέχεται τὸ πεπρωμένο του καὶ τὸ μόνο ποῦ σκέπτεται εἶναι: «μὴ χειρότερα!»

Σ' αὐτὲς τὶς σκοτεινὲς κάμαρες, ποῦ περνᾷ
μέρες βαρεῖς, ἀπάνω κάτω τριγυρνᾷ
γιὰ νάρρω τὰ παράθυρα· θάναυ παρηγορία
ὅταν ἕνα παράθυρο θ' ἀνοιξῇ.

Πλὴν τὰ παράθυρα δὲ βρίσκονται ἢ δὲν μπορᾷ
νὰ τάβρω. Καὶ καλύτερα ἴσως νὰ μὴ τὰ βρῶ.
Ἴσως τὸ φῶς θάναε μιὰ νέα τυραννία.
Ποῦς ξέρει τί καινούργια πράγματα θὰ δεῖξῃ.

Μόνο τὸ καταστάλαγμα στὸ μηδὲν τῆς πεσομιστικῆς φιλοσοφίας
μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ τέτοιο συμπέρασμα· συμπέρασμα φρονηματι-
σμένης δοκιμασίας τοῦ μᾶς ἕκαμε σοφοῦς ἀπὸ πικρὴ πείρα, τὴν
πείρα τοῦ μάταιου.

Τί ἀνόητο νὰ θέλῃ κανεὶς «νὰ φύγῃ!» Νὰ φύγῃ! Μὰ αὐτὸ εἶναι
σχήμα λόγου, φιλολογία, ποίηση. Μόνο ἀλήθεια δὲν εἶναι.

Εἶπες: «θὰ πάω σ' ἄλλη γῆ, θὰ πάω σ' ἄλλη θάλασσα.
Μιὰ πόλις ἄλλη θὰ βρεθῇ, καλύτερη ἀπ' αὐτή.
Κάθε προσπάθεια μου· μιὰ καταδίκη εἶναι γραφτὴ
κι εἶν' ἡ καρδιά μου—σὰ νεκρὸς—θαμμένη.

Ὁ νοῦς μου ὡς πότε μὲς στὸ μαρσαμὸν αὐτὸ θὰ μένῃ;
Ὅπου τὸ μάτι μου γυρίσω, ὅπου κι ἂν ἰδῶ,
ἐρείπια μαῦρα τῆς ζωῆς μου βλέπω ἐδῶ
ποῦ τόσα χρόνια πέρασα καὶ ῥήμαξα καὶ χάλασα.

Κίνηση κυριολεκτικὴ ἢ μεταφορικὴ: ἀστασία, δηλαδὴ ἐλευθερία
στὴν πνευματικὴ τῆς ἐννοια.

—Καινούργιες πόλεις δὲ θὰ βρῆς, δὲ θάρθη, ἄλλες θάλασσες.
Ἡ πόλις θὰ σ' ἀκολουθῇ. Στους δρόμους θὰ γυρνᾷς
τοὺς ἴδιους καὶ στὶς γειτονιὲς τὶς ἴδιες θὰ γυρνᾷς
καὶ μὲς στὰ ἴδια σπίτια αὐτὰ θ' ἀσπρίζεις.
Πάντα στὴν πόλιν αὐτὴ θ' ἀράξεις: γιὰ τ' ἄλλου, —μὴ ἐλπίζεις!—
δὲν ἔχει πλοῖο γιὰ σέ, δὲν ἔχει ὁδὸ.
Ἔτσι ποῦ τῆ ζωῆ σου ῥήμαξες ἐδῶ,
στὴν κόρη τούτη τῆ μικρῆ, σ' ὅλη τῆ γῆ τὴν χάλασες.

Γι' αὐτὸ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα,

Τῆ μιὰ μονότονην ἡμέρα, ἄλλη
μονότονη, ἀπαράλλαχτη ἀκολουθεῖ. Θὰ γίνουν
τὰ ἴδια πράγματα, θὰ ξαναγίνουν πάλι.
Οἱ ὅμοιες στιγμὲς μᾶς βρίσκουνε καὶ μᾶς ἀφήνουν.

Μήνας περνᾷ καὶ φέρνει ἄλλον μῆνα,
αὐτὰ ποῦ ἔρχονται κανεὶς εὐκόλα τὰ εἰκάζει
εἶναι τὰ χθεσινὰ, τὰ βαρεῖα ἐκεῖνα.
Καὶ καταντᾷ τὸ αὔριο πιά σὰν αὔριο νὰ μὴ μοιάξῃ.

Αὐτὸς εἶν' ὁ ἐπιλογὸς του, πικρότερος ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Laforgue:

Ah, que la vie est quotidienne!

Ὁ συμβολικὸς ἐτοιμοθάνατος τοῦ Mallarmé σέρνεται πρὸς τὰ
ἀλληγορικὰ παράθυρα τοῦ νοσοκομείου του

moins pour chauffer sa pourriture,
que pour voir du soleil sur les pierres, coller
les poils blancs et les os de la maigre figure
aux fenêtres qu'un beau rayon clair veut hâler...

Ὁ Καβάφης εὐχεται νὰ μὴν τάβρῃ αὐτὰ τὰ παράθυρα· βλέπει τὴ
μακριὰ σειρὰ τῶν ἡμερῶν του νὰ σῶνωνται, χωρὶς παράπονο, χωρὶς
ξήλεια.

Οἱ ἀγαπητὲς τοῦ μέλλοντός μας μέρες,
ὅσων κεράκια στέκονται ἐμπροστὰ μας,
σὰν μιὰ σειρὰ κεράκια ἀναμμένα,
χρυσᾶ, ζεστὰ καὶ ζωρὰ κεράκια.
Οἱ περασμένες μέρες πίσω μένουν,
μιὰ θλιβερὴ σειρὰ κεριῶν σβησμένων·
τὰ πῦρ κοντὰ βγάζουν καπνὸν ἀκόμα,
κατὰμαυρα κεριά, κυριά, λυομένα.
Δὲν θέλω νὰ τὰ βλέπω μὲ λυτεῖ ἢ μορφή των
καὶ μὲ λυτεῖ τὸ πρῶτο φῶς των νὰ θυμοῦμαι.
Ἐμπρὸς κοιτάζω τ' ἀναμμένα μόν κεριά.
Δὲ θέλω νὰ γυρίσω νὰ μὴ δῶ καὶ φρίξω
τί γρήγορα ποῦ ἡ σκοτεινὴ γραμμὴ μακραινεῖ,
τί γρήγορα ποῦ τὰ σβηστὰ κεριά πληθαίνουν.

Από την παράθεση των ποιημάτων του Καβάφη, θα κατανοήσατε ως τώρα το μυστικόπαθο βάθος, την δυναμική περιεκτικότητα του λεξιλογίου του. «Μια μόνο μυστικόπαθη λέξη, λέει ο Μάλτεριγκ, μπορεί ν' αναπαραστήση εν' ανθρώπινο πλάσμα στα μάτια μας». Οι λέξεις του Καβάφη είναι τέτοιες: δεν είναι νεολογισμοί, δεν είναι λεξιθηρία είναι τ' απλούστερα εκφραστικά μέσα, λέξεις αγιασμένες από έσωτισμό, που αποπνέουν μιάν ατμόσφαιρα σιωπής άσκητήριου. Ο Κάλβος, ο Γρυπάρης, ο Έρμοννας, αναζητούν στη φόρμα το μυστικό του λεκτισμού, την τόνωση των λέξεων που ξέπεσαν άπλως σ' επαγγελματική χρήση και το αναβάφτισμά τους μέσα σέ μουσική· ο Καβάφης το αναζητά σ' το έσωτερικό· οι λέξεις του εξαντλούν διαθέσεις, όχι συναισθήματα.

Πόσο θαυμάσια είν' αποδοσμένη ή εικόνα των κεριών αυτών, καμωμένη μ' αυτό το λεκτικό ή μεταφορά είναι, άλλως τε, τόσο πρωτότυπα παραστατική! Μία ζωή, σάν του ποιητή μας, βέβαια μ' αυτή την εικόνα παίρνει την έκφραση που της πρέπει: φτωχιά, λιτή, γεμάτη θυμίαμα, γεμάτη όσμη, κρύα κυρτών κεριών που στάζουν το λάδι και λιώνουν, γεμάτη πενιχρό πένθος και πόνο. Και τα

«χρυσά, ζεστά και ζσηρά κεράκια»

μας συγκινούν όσο και τα

«κατάμαυρα κεριά, κυρτά, λυωμένα»,

καθώς εκείνα καίνε με χαρούμενη έλπίδα, άνύποπτα για την πικρή τους τύχη και προσπαθούν να φέξουν θριαμβευτικά όσο ή ζωή δεν τα παραιτά. Η εικόνα μιάς δέσμης από στάχια χρυσά που κυματίζουν στον άνεμο, ενώ σιμά τους γυαλίζει το δρεπάνι, ή εικόνα μιάς συντροφιάς χαρούμενων παιδιών, που παίζουν δίπλα στους τοίχους του νεκροταφείου, ή εικόνα μιάς κοπέλλας βασανισμένης, που ξεχνιέται για λίγο στην ήδονή μιάς Αποκριάς, δε θά μας έφερναν τα δάκρυα στα μάτια, όσο τα λιγόζωα αυτά πεντάρικα κεράκια που σβήνουν ένα· ένα.

Υπέρτατος προορισμός του ανθρώπου στον κόσμο, είναι νάβρη τον έαυτό του: κι, αφού τον ευρη, νά τον θρέψη συνειδητά μ' ό τι του χρειάζεται. Άλλ' έδω φανερώνεται ένας περιορισμός άναπόφευκτος, ένας νόμος που γέρνει και τα κεφάλια των Άθανάτων: ή Άνάγκη. Αδτή υπερνικάει την άγωγή μας και τότε ζητάμε μιά φανταστική πραγματοποίηση της προσωπικότητάς μας στην τέχνη, στη φαντασία. Η τέχνη δεν είναι «κατηγορηματική προσταγή»: οι τύποι της μόνο σέ τοúτο μας χρειάζονται: να βρούμε κάθε μας κατάσταση

διατυπωμένη σ' αυτός και να μαθαίνουμε από υποδειγματικούς δασκάλους, το ρόλο που είμαστε προωρισμένοι να παίξουμε στον κόσμο. Έκει βρίσκονται τα ώραία λόγια που δε θά πούμε ποτέ, κι οι θριαμβευτικές πόζες που μας είν' άπαγορευμένες. Αύτρωση παθητική, διανοητική, άνυπόστατη: ένα δρόσιμα μέσα στον άέρα του Ίδανικού, που απολαβαίνουμε σπασμωδικά, βιαστικά, με την αίσθηση κάποιου που παραμονεύει να μας κλέψη κι αυτή τη χαρά.

O mon ame, fermons la fenetre!

Και ξαναγυρίζουμε σ' το παρόν, στην πραγματικότητα.

Αυτή είν' ή σύνοψη ως έδω, της κοσμοθεωρίας του Καβάφη, καθώς βγαίνει από τα ποιήματά του. Είπαμε πως αυτή την ύποταγή τη δέχεται, τόσο ξέρει πως είναι τελειωτική, ώστε δεν έχει μήτε την παρόρμηση ν' άπειθήση.

«Κι' άν δεν μπορείς να κάμης τη ζωή σου όπως τη θέλεις, τοúτο προσπάθησε τουλάχιστον όσο μπορείς: μην την έξευτελλής μες στην πολλή συνάφεια του κόσμου

ώς που να γίνη σά μιά ξένη φορτική».

Η ζωή μένει δική μας, χτήμα μας, όσο είν' άπόμερη· όταν παραδίνουμε στον κόσμο τα μυστικά της, είναι πιά ξεθωρη, χωρίς μυστήριο, ψυχρή, ξένη. Γι' αυτό ο κοσμηματοπώλης εκείνος του ποιητή διαλέγει τα ώραϊότερα, τα υποβλητικώτερα—άν επιτρέπεται—πετράδια του μαγαζιού του και τα κρύβει σέ μετάξι· πουλεί άπ' όλα τ' άλλα, μα εκείνα τα φυλά για δικά του, άποκλειστικά του. Γι' αυτό ο προφήτης του Όσκαρ Ουάιλντ, αφού παράδωκε την πίστη του στον κόσμο, στους πιστούς, πέφτει και κλαίει από το κενό που νοιώθει μέσα του.

Και προσπαθεί να πραγματοποιήση τη λύτρωσή του στη φαντασία. Μάταιος δρκος. Ίσα-Ίσα ή έρευνα, ή άνάλυση, ή αναζήτηση του «από μέσα» και μάλιστα με ώραϊμένη πρόθεση, αυτό είναι που δε μπορεί να πνίξη. Το μάτι του δε μπορεί να χορτάση από τα φαινόμενα. Το είδαμε και στη «Θάλασσα του Πρωιού»

«κι ως γελασθώ πως βλέπω αυτά:

Τά είδα, αλήθεια, μιά στιγμή σάν πρωτοστάθηκα».

Χαϊδεύει για πρώτη στιγμή την επιφάνεια, ύστερα περνά σ' το έσωτερικό, όχι από δίψα να μάθη, άλλ' από δίψα να πιστοποιήση. Να βεβαιώση κι άλλη μιά φορά στον έαυτό του πως πίσω από κάθε ύγεια βρίσκεται ή άρρώστεια, πίσω από τη θριαμβευτική τραγωδία,

τὰ κουρέλια καὶ τὰ μπογιαντισμένα παρασκήνια, οἱ χάρτινες κορόνες, τὰ χαμόγελα ποῦ εἶναι μορφασμοὶ βιασμένοι, τὰ ψεύτικα λουλούδια, ἔλ' αὐτὰ γὰρ νὰ υποβοηθήσουν τὴ θεληματικὴ ἀδυναμία τῶν θεατῶν, —κάθε ἄλλων θεατῶν ἐκτὸς ἀπ' τὸν Καβάφη.

Σὰν τὸν παραιτήσαν οἱ Μακεδόνες
κι ἀπέδειξαν πῶς προτιμοῦν τὸν Πύρρο,
ὁ Βασιλεὺς Δημήτριος, (μεγάλην εἶχε
ψυχὴ), καθόλου, —εἶταν—
δὲν φέρθηκε σὰ βασιλεὺς. Ἐπῆγε
κι ἔβγαλε τὰ χρυσὰ φορέματά του,
καὶ τὰ ὑποδήματά του πέταξε
τὰ ὀλοπόρφυρα. Μὲ ῥοῦχα ἀπλᾶ
γρήγορα ντύθηκε καὶ ἔφυγε,
κάμνοντας ὅμοια σὰν ἡθοποιός,
ποῦ, ὅταν ἡ παράστασις τελειώσῃ,
ἀλλάζει φορεσιὰ κι ἀπέρχεται.

Ἔτσι βγαίνει καὶ ὁ ποιητὴς μας ἀπὸ τὰ παρασκήνια τῆς ζωῆς. Εἶναι πιά σοφός, γεμάτος γνώση: ἀνάλυσε ἢ καλύτερα ἀποσύνθεσε ὅλες τίς ἀπατηλὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ὁ Βερλαῖν (τοῦ μοιάζει ὁ Καβάφης μὲ τὴ θρησκοληψία του, τὴν προσφυγὴ του στὴν μεταφυσικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ: ὁ βασιλιάς ἐκεῖνος τοῦ Καβάφη, ὁ Κομνηνὸς ποῦ νοιώθοντας τὸν θάνατο κοντὰ φωνάζει νὰ τὸν ντύσουν ἱερατικά «κι εὐφραίνεται ποῦ δείχνει

ὄψη σεμνὴν ἱερέως ἢ καλογήρου».

μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὸ Βερλαῖν ντυμένο σὰν παππᾶ νὰ ψιθυρίζῃ προσευχὲς κλαμμένες στὴ φυλακὴ τῆς μετάνοιάς του), — ὁ Βερλαῖν λοιπὸν ὠνόμασε Sagesse τὴν ἀνεύρεση τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας, δηλαδὴ κατανόηση, μύηση (στὴν οὐσία τῆς ζωῆς): τὸ ἴδιο κι ὁ Καβάφης, Sagesse ἔπρεπε νὰ δομᾷ τὴν κοσμοθεωρία του, τὸν σκοτῶνει, μὰ δὲ θὰ τὴν ἀφήνῃ γιὰ κανένα λόγο: εἶναι ὁ «ἐαυτὸν τιμωρούμενος» ἀθεράπευτα πληγμένος, κι ὅμως ἐπιμένει νὰ ποτίζεται πιδ βαθειὰ μὲ τὴν ἐπώδυνη ἀλήθεια, γιὰτι δὲ μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθῆ; εἶναι ἐγκωκεντρικὸς κι ὅμως βλέπει πῶς πρέπει νὰ μὴν εἶναι, μέσα στὸν αἰῶνα αὐτὸν τῆς ἐξέλιξης καὶ τοῦ θετικισμοῦ: εἶναι μεταφυσικὸς, κι ὅμως ἡ πραγματικότητά του θάνατου, τῆς σήψης, τῶν γερατειῶν, δὲ μπορεῖ νὰ τὸν ἀφήσῃ ἤσυχον. Παρακαλουθοῦμε τὴν ὀλο πείσμα προσπάθειά του ν' ἀποδείξῃ, ν' ἀποδείξῃ ὀλοφάνερα στὸν ἑαυτὸ του πῶς αὐτὴ εἶν' ἡ Ἀλήθεια καὶ πῶς πρέπει νὰ τὸ νοιώσῃ ἐπὶ τέλους!

«Θὰ σὲ κάνω νὰ πονέσῃς, νὰ πονέσῃς, νὰ πονέσῃς, λείει στὴν ψυχὴ του: θὰ σὲ κάνω νὰ νοιώσῃς τὴν τύχη σου!»

Λίγα λόγια τοῦ ἄρρωστοῦ Κνουτ Χάμσουν ἀπὸ τὴν «Πεῖνα» του, ἐξηγοῦν μὲ ἄλλο τρόπο τὸ φαινόμενο τοῦτο: «Μισοῦσα αὐτὸ τὸ ἰσχνὸ κι ἄρρωστιάτικο κορμὶ κι ἀνατρίχιαζα μὲ τὴν ἰδέα πῶς ἤμουν κλεισμένος μέσα σὲ δαῦτο. Ἦθελα νὰ πονῶ, νὰ πονῶ ὅσο μπορεῖ περισσότερο. Ριχνόμουν κατακέφαλα σὺς κολόνες τοῦ τράμ, ξέσκιζα τὴ σάρκα μου μὲ τὰ νύχια μου».

Ὁ θεληματικὸς αὐτὸς πόνος ἐκδηλώνεται καὶ στοὺς ἀνθρώπινους τύπους ποῦ μᾶς ζωγραφίζει: εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὰ παρασκήνια τῆς ζωῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια: δὲν εἶναι ὑψηλοί, ἀλλ' οὔτε καὶ φοβεροί: εἶναι πρόστυχοι ἢ κακομοίρηδες, γκρινιάρηδες, εὐτελεῖς. Εἶναι ὁ Χορὸς τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ποῦ μακαρίζει τὴν ἀσημότητά του, ὁ Λάρης ποῦ περιγράφει στὰ «Βήματα»

Σ' ἐβένινο κρεββάτι, στολισμένο
μὲ κοραλλένιους ἀστῆς, βαθιὰ κοιμάται
ὁ Νέρων' ἀσυνείδητος ἤσυχος κι εὐτυχής,
ἀκμαῖος μὲς στὴν εὐρωστία τῆς σαρκὸς
καὶ στῆς νεότητος τ' ὄρατο σφρίγος.

Ἀλλὰ στὴν αἰθουσα τὴν ἀλαβίαστρινη, ποῦ κλείνει
τῶν Ἀηνοβάβρων τὸ ἀρχαῖο Λαράριο,
τί ἀνήσυχος ποῦ εἶν' οἱ Λάρητες του!
Τρέμον οἱ σπιτικοὶ μικροὶ θεοὶ
καὶ προσπαθοῦν τ' ἀσημαντὰ των σώματα νὰ κρύψουν.
Γιὰτι ἄκουσαν μιὰ ἀπαισία βοή,
θανάσιμη βοή τίς σκάλες ν' ἀνεβαίνει,
βήματα σιδερένια ποῦ τραντάζουν τὰ σκαλιά.
Καὶ λιγοθυμισμένοι τώρα οἱ ἄθλιοι Λάρητες
μέσα στὸ βάθος τοῦ Λαράριου χώνονται,
ὁ ἓνας τὸν ἄλλον σκουντᾶ καὶ σκουντουφλά,
ὁ ἓνας μικρὸς θεὸς πάνω στὸν ἄλλον πέφτει,
γιὰτι κατάλαβαν τί εἶδος βοή εἶναι τούτη,
τάννοιωσαν πιδ τὰ βήματα τῶν Ἑρινίων.

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ νεαρὸς Νέρων, θριαμβὸς ζωῆς καὶ σφρίγος ἢ δόξαμὴ τοῦ τὸν μεθάει καὶ τὸν ἐμποδίζει ν' ἀκούῃ — ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ μικροὶ ἐφέστιοι θεοὶ, πάντα καχύπτοτοι, πάντα προσεχτικοὶ σὲ κάθε θόρυβο: αὐτοὺς δὲν τοὺς ξεφεύγει ὁ κίνδυνος: τὸ στυλωμένο αὐτί τους τὸν ἀκούει πανικὸς γελοῖος, ἀνάξιος γιὰ τὸν ἄνθρωπον, κυριεύει ἀμέσως τὰ ἀσημαντὰ αὐτὰ πλάσματα, ποῦ θέλουν ἀκόμη νὰ

περισώσουν το άχρηστο, το σάπιο σαρκί τους, σέρνοντας την παρακμή τους άπάνω στη γή.

Τέτοιο όλκω για δημιουργία τύπων, που ζωντανεύουν τα συμπεράσματά του, άφθονο βρίσκει μέσα την Ιστορία. Είναι βαθύς κι άμιμητος Θεόφραστος της Ιστορίας. Τα Ιστορικά του πρόσωπα είναι κι εδώ τύποι ανθρώπινοι, χαρακτηρισές ανθρώπινοι, αντιπροσωπευτικοί. Η χλαμύδα των βασιλιάδων δέν τόν θαμπώνει: κοιτάζει, κι εδώ, μέσα στα παρασκήνια

« που όταν η παράσταση τελειώσει
άλλάζουν φορεσιά κι άπέρχονται ».

Άπ' τή μιά, ή πιστή τους προσωπικότητα, άπ' τήν άλλη, ή συμβατική τους μάσκα.

Το νοσηρό ένστικτό του Καδάφη, άληθινού Ιαθέρη του έσωτερικού των φαινομένων, άρπάζει τις πιό μύχιες σκέψεις τους. Καθώς ή φιλοσοφία του, μολονότι άγγίζει τα βαθύτερα και πιό πολυσύνθετα σημερινά προβλήματα, δέν ξέπεσε ποτέ σε μιά philosophie rimée, έμμετρη Δουκρητιακή φιλοσοφία (τή συνθέτει δημιουργικά, άντίς νά τήν ξαναλέη άκαδημαϊκά και περιγραφικά)— έτσι κι οι Ιστορικοί του τύποι είναι άνθρωποι τόσο ζωντανόι, όσο κι αυτοί που περνούν δξω στο πεζοδρόμιο. Ζωντανεύει, φυσά ψυχή, φωτίζει τα πορτραίτα του. Η προτίμησή του πρός τήν Άλεξαντρινή, τή Μακεδονική, τήν Βυζαντινή και τή Ρωμαϊκή Ιστορία είναι σύμφωνη με τόν Βυζαντινισμό του. Μέσα στα χρόνια εκείνα βρίσκει τόση γονιμότητα ψυχολογική, τόσο πλούτο άπό γεγονότα, τόση πολυτέλεια, κι άκόμη ένα μεγαλύτερο θέλγητρο: τή μεγαλύτερη άβεβαιότητα κι έλλειψη ασφάλειας, μιάν άκατάπαυτη ζύμωση, άσχηματοποίητη, μυριόμορφη, άστατη! — Η έποχή των Θερμοπυλών τόν έμπνέει στα πρώτα του ποιήματα: εν' έποχή ήθικων προσωπικοτήτων, « κατηγορηματικής προσταγής »:

« Μά περισσότερη τιμή τους πρέπει
όταν προβλέπουν— και πολλοί προβλέπουν—
πώς ό Εφιάλτης θά φανή στο τέλος
κι οι Μήδοι τέλος πάντων θά διάβωυνε ».

Έτσι τελειώνε κάποιο ποιήμά του, μιλώντας βέβαια για τούς ανθρώπους εκείνους « του μεγάλου Ναι ή του μεγάλου Όχι ». Άποτυχημένες φαντασίες, που γελάστηκαν στην πραγματικότητα, που άνήκουν ίσως σε μιά έποχή « ήθικής μυθολογίας » κατά τόν καυστικό

χαρακτηρισμό του Ροΐδη. Άνήκουν στο παρελθόν του. Σήμερα προηθεύεται τούς τύπους του άπ' τó Παρόν.

Έτσι, τόν άκούμε σε μιά ψυχική στηθοσκοπήση του βασιλιά Αιμιλιανού Μονάη. Συλλογιέται ό βασιλιάς:

« Με λόγια, με φυσιογνωμία και με τρόπους
μιά έξαιρετη θά κάνω πανοπλία
και θ' άντικρίξω έτσι τούς κακούς ανθρώπους »...

Βέβαια, σκέπτεται. Άμα παρουσιάζωμαι αντίθετος άπ' ό τι είμαι, ποιός θάβρη τά τρωτά μου μέρη « κάτω άπ' τά ψεύδη που θά με σκεπάσουν; » Άλλά εϋτός άμέσως έρχεται το συμπέρασμα: ή πρόθεση ποτέ δέν πραγματοποιείται: είναι άσκοπη και μάταια:

Άρά γε νάκαμε τήν πανοπλίαν αυτή;
Έν πάση περιπτώσει, δέν τή φόρεσε πολύ.
Είκοσι όχτώ χρόνω στη Σικελία πέθανε.

Πένθιμος έπίλογος, παράπονο για μιά νειότη που ξέφυγε άπ' τόν προορισμό της, σπρωγμένη άπό άκαρπη φιλοδοξία.

Τό χιοῦμορ του σαρκασμοῦ του μόλις μαντεύεται κάτω άπό τις γραμμές του: άπογοητεύτηκε πολύ ώστε νά μη μporή άπλώς νά ειρωνεύεται: πόνεσε πολύ, και γιαυτό δέ μπορεί νά χλευάζη: ό σαρκασμός του είναι βουτηγμένος στο χαμόγελο της ειρωνείας κι ή ειρωνεία του κοφτερή σα σαρκασμός.

Στους « Άλεξανδρινός Βασιλείς » περιγράφει μιά Ιστορική σκηνή: τά παιδιά της Κλεοπάτρας τ' αναγορεύουν βασιλιάδες τόν Ένα, της Άρμενίας της Μηδείας και των Πάρθων τόν Άλλο, της Κιλικίας, της Συρίας και της Φοινίκης: τόν Καισαρίωνα που

στεκόταν πιό μπροστά
ντυμένος σε μετάξι τριανταφυλλί,
στο στήθος του άνθοδέσμη άπό ύακίνθους,
ή ζωή του διατλή σειρά σαυφείρων κι άμεθύστων
δεμένα τα ποδήματά του μ' άσπρες
κορδέλλες κεντημένες με ροδόχροα μαργαριτάρια,—
αϋτόν τόν ειπαν πιότερο άπό τούς μικρούς
αϋτόν τόν ειπαν βασιλέα των βασιλέων.

Οί Άλεξανδρινοί έννοιωσαν βέβαια
που ήσαν λόγια αυτά και θεατρικά.
τί κούφια λόγια ήσαν αυτές οι βασιλείες.

Άλλά ή μέρα ήταν ζεστή και ποιητικά,
ό ούρανός ένα γαλάζιο άνοιχτό,

τὸ Ἀλεξανδρινὸ Γυμνάσιον ἔνα
θριαμβικὸ κατόρθωμα τῆς τέχνης,
τῶν αὐλικῶν ἢ πολυτέλειαι ἔκτακται,
ὁ Καισαριῶν ὄλο χάρις κι ὁμορφιά...

κι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἔτρεχαν πιά στὴν ἐσφῆ
κι ἐπευφημοῦσαν...

Οἱ φτωχοὶ Ἀλεξανδρινοὶ ἔχουν τόση ἀνάγκη ἀπὸ τὸ «θελχτικὸ
φεῦδος» τοῦ Οὐάιλντ, τὸ «ζωτικὸ φεῦδος» τοῦ Ἴψεν! Ζητοῦν κι αὐτοὶ
τὴ λύτρωση ἀπὸ τὸν πόνο, στὴ φαντασία, στὴν ἀδυναμία, στὴν
illusion. Αὐτὴ κάνει τὰ ὄνειρά τους νὰ τ' ἀπολαμβάνουν σὰν πραγ-
ματικότητα, — κι ὕστερα τ' ἀφήνουν, σὰν νὰ τὰ χουν χορτάσει: ἔτσι ὁ
Δημήτριος τοῦ Pierre Louys: δὲ νοιώθει πιά κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ
τὴ Χρῦσιδα, ἀφότου ἀναιρεύτηκε τὴ συνέντευξη ποῦ τοῦχε τάξει.—
Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐπευφημοῦνε ἢ παιδρὴ, παιχιδιάρια φυχή τους,
μπροστὰ στὴν ὁμορφὴ μέρα, στὴν πολυτέλεια, στὴν τέχνη, θέλει
νὰ παίξῃ καὶ ν' ἀστείευτῇ, τὰ δεσμά τῆς ἀπαισιοδοξίας καὶ τοῦ σκε-
πτικισμοῦ τὴν πύγιον εἶναι μιὰ πεταλοῦδα ποῦ ξαναβρίσκει τὸν
ἀέρα τῆς.

Ἕνας ἄλλος νωθρὸς πορφυρογέννητος, βαρυμένος μὲ τὴ κληρο-
νομιά ἀρχαίου μεγαλείου καὶ μὲ τὴν προορισμὸ μέγαλο πεπρωμέ-
νου, ἀκόλαστος καὶ «ἐκτεθηλυμένος», ἔχει ἀκόμη κάποια κύτταρα ἀπὸ
τοὺς ἀξιους προγόνους του μέσα στὴν ξεπεσμένη του ὑπαρξῆ ἀδὰ
τὸν κάνουν κάποτε ν' ἀνησυχῇ γιὰ τὴν καθυστέρησή του καὶ νὰ χῆ
παρορμήσεις ἢ τύψεις: θυμᾶται

«πὼς Σελευκίδης ἦτανε σχεδόν».

Μολοντοῦτο,

γιὰ λίγο βγήκε ἀπ' τὴ λαγνεία κι ἀπ' τὴ μέθη,
κι ἀνίκανα καὶ μισοζαλισμένος,
κάτι ἐξήτησε νὰ ῥαδιοργάνη,
κάτι νὰ κάμῃ, κάτι νὰ σχεδιάσῃ,
κι ἀπέτυχεν οἰκτρά κι ἐξουδενώθη.

Τὸ τέλος του κάπου θὰ γράφτηκε κι ἐχάθη
ἢ ἱστορία—καὶ μὲ τὸ δικαίωμα τῆς—τέτοιο ἀσήμαντο
πράγμα δὲν καταδέχθηκε νὰ σημειώσῃ.

Μόνον μιὰ ἐξαίρεση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἀπελπιστικοὺς τύπους,
ὁ Δημήτριος Σωτήρ. Αὐτὸς εἶν' ὁ ἄνθρωπος τῶν Θερμοπυλῶν ἀγω-
νίζεται κι ἄς τὸ ξέρεῖ πὼς «οἱ Μῆδοι τέλος πάντων θὰ διαδοῦνε».
Οἱ μεγάλες προθέσεις τοῦ ἀτόμου, ποῦ προσπαθεῖ, ποῦ πικραίνεται
γιὰ τὴν ὑβριστικὴ φιλανθρωπία ποῦ τοῦ δείχνουν, ποῦ ὀρκίζεται

ν' ἀγωνισθῇ, νὰ κάμῃ, ν' ἀνυψώσῃ...
ἀρκεῖ νὰ βοῆ ἕναν τρόπο στὴν Ἀνατολὴ νὰ φθάσῃ...
ἂ, στὴ Συρία μονάχα νὰ βοηθῇ!...

νικιῶνται μπροστὰ στὸν ἔσπεσομὸ τῆς φυλῆς, μπροστὰ στὸ μοιραῖο
νόμο τῆς παρακμῆς: ὄλες του οἱ προσδοκίαις βγαίνουν γελασμένες.

Καὶ τώρα;

Τώρα, ἀπελπισία καὶ καῦμός.

Εἶχανε δικαίωμα τὰ παιδιὰ στὴ Ρώμη.
Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βασταχθοῦν οἱ δυναστεῖαις
ποῦ ἔβγαλε ἢ κατὰκτηοις τῶν Μακεδόνων.

Ἀδιάφορον: ἐπάσχισεν αὐτός.

Μ' ὄλη του τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν ἀπιστία, ὁ ποιητὴς ἐνθου-
σιάζεται ἐδῶ μὲ τὸ ἠθικὸ σθένος τοῦ ἀλύγιστου αὐτοῦ ἰδεολόγου.

Ἡ Ἀδὴ, γεμάτη κολακαῖα καὶ φέμα, ἐπιβουλὴ καὶ προδοσία,
συνωμοσία, λυσσασμένη φιλοδοξία, ἠθικὴ σήψη, ζωγραφίζεται θαυ-
μάσια στὰ ποιήματά του. Ὁ πρίγκιπας Ἀριστόβουλος

ἔτσι ἄδικα, τυχαίως, νίκηθηκε
καίζοντας μὲ τοὺς φίλους του μὲς στὸ νερό.
Κλαίει τὸ πάλαι, κλαίει ὁ βασιλεὺς,
ἀπαρηγόρητος θρηνεῖ ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης.

Ὁ θάνατος τοῦ νέου εἶν' ἕνα τρομερὸ κοινὸ μυστικὸ, ἢ ἄλλη ὄψη
τῆς φευσιᾶς ἐκείνης στὴ στέψη τῶν παιδιῶν τῆς Κλεοπάτρας: ὄλοι τὸ
ξέρουν, ἀκόμη κι ἡ μητέρα τοῦ σκοτωμένου, μὰ δὲ βγάζει λέξη
οὔτ' ἐκείνη.

Μὰ σὰν βοηθῇ μονάχη τῆς, ἀλλάζει ὁ καῦμός της,
βογγᾷ, φρενιάζει, βρίζει, καταριέται.
Πὼς τὴν ἐγέλασαν, πὼς τὴν φενάκισαν!
Πὼς τὸ κατώρθωσε ὁ καιοῦργος βασιλεὺς!
Πὼς ἐπὶ τέλους ἔγινε ὁ σκοπὸς τῶν!
Τὸ ῥήμαξαν τὸ σπῆτι τῶν Ἀσσυριαίων.

Ἡ βασίλισσα χάνεται καὶ μένει ἡ γυναῖκα, ἡ μάνα: ὁ πόνος ἔχει
παντοῦ τὴν ἴδιαν ἔκφραση. Εἶναι τὸ μόνον ποῦ ῥίχνει τὰ χωρίσματα
ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ ποῦ τοὺς ἐνώνει σὲ μιὰν ἀπελπισμένη
ἀλληλεγγύη.

Καὶ νᾶναι ἀνίσχυρη καὶ νᾶναι ἀναγκασμένη
νὰ κἀνῃ ποῦ πιστεύει τίς ψευτιές τῶν!

Τὸ ἴδιο ἀναγκασμένος εἶναι κι ὁ χλωμὸς ἐκεῖνος Καισαρίων
τὸ ἄορατο δίχτυ, ποῦ τὸν σφίγγει καὶ τὸν κάνει νὰ πέφτῃ σ' ἀγωνία,

εἶναι πολὺ ἀνίσχυρος νὰ τὸ σπᾶσῃ ὁ φτωχὸς βασιλιάς· ζητᾷ ἔλεος ἀπὸ τοὺς ἀνήμερους αὐτοὺς δῆμιους ποὺ φιλοῦν ὑποκριτικὰ τὸ χέρι καὶ κρύβουν τὸ δηλητήριον στὸ χαμόγελο:

Θάφρα τὸ βιβλίον, ἂν μὴ μνεῖα μικρὴ
κι ἀσημαντὴ, τοῦ βασιλέως Καισαρίου,
δὲν εἶλκυε τὴν προσοχὴ μου ἀμέσως.

Ἄ, νὰ ἦρθες σὺ μὲ τὴν ἀόριστη
γοητεία σου. Στὴν ἱστορία λίγες
γραμμὲς μονάχα βρίσκονται γιὰ σένα
κι ἔτσι κιὸ ἐλεύθερα σ' ἐπλάσα μὲς στὸ νοῦ μου.

Μεγάλα νοήματα, εἰπωμένα μὲ τέτοιες ἀπλὲς φράσεις.

Σ' ἐπλάσα ὠραῖο κι αἰσθηματικὸ.
Ἡ τέχνη μου στὸ πρόσωπό σου δίνει
μιὰν ὄνειρὸδη συμπαθητικὴ ἔμορφη.
Καὶ τόσο πλήρως σὲ φαντάσθηκα,
πού, χθὲς τὴ νύχτα ἀγγά, σὺν ἔσβησεν
ἢ λάμπα μου...
μὲ φάνηκε πού ἔμπρός μου στάθηκες, ὡς θὰ ἦσουν
μὲς στὴν κατακτημένη Ἀλεξάνδρεια,
χλωπὸς καὶ κουρασμένος, ἰδεώδης ἐν τῇ λύπῃ σου,
ἐλπίζοντας ἀκόμα νὰ σὲ σπλαχνισθῶν
οἱ φαῦλοι, πού ψιθύριζαν τὸ «Πολυκαίσαρη».

Τέτοιοι στίχοι δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ καμμιά ἀνάλυση. Ὡς πρὸς τὴ λεκτικὴ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τῶν νοημάτων δὲν ξέρω κλασικώτερα ποιήματα στὴ νεοελληνικὴ. Ἕνας ἄλλος, νεαρὸς ἄρματοδρόμος, ἐκφράζει: ἄλλοῦ χωρὶς περιστροφές γιὰ τοὺς αὐλοκόλακες κριτικούς του:

«Θάρραζαν πρῶτο, ἂν ἤθελα, καὶ τὸ κουτσό μου ἀμάξι».

Ἄλλὰ στὸ ἀκρότατο σημεῖο τῆς σάτυρας του αὐτῆς φτάνει ὁ Καβάφης στὸ «Φιλέλληνα». Ἕνας σπὸβ ἡγεμονιστικὸς κάποιος βάρβαρης χώρας τῆς Ἀσίας ὑπαγορεύει στὸ χαρακτὴ του τὸ σχέδιον γιὰ τὸ νόμισμά του:

Τὴ χάραξη φρόντισε τεχνικὰ νὰ γίνῃ.
Ἐκφραση σοβαρὴ καὶ μεγαλοπρεπὴς.
Τὸ διάδημα καλύτερα μᾶλλον στενό,
ἐκεῖνα τὰ φαρδεῖα τῶν Πάρθων δὲν μὲ ἀρέσουν.
Ἡ ἐπιγραφή, ὡς σύνθετος, Ἑλληνικὰ
ὄχι ὑπερβολικὴ, ὄχι πομπώδης,
μὴν τὰ κυρξήγησῃ ὁ ἀνθύπατος

ποῦ ὄλο σκαλίζει καὶ μὴνὰ στὴ Ρώμῃ...
Πρὸ πάντων σὲ συστήνω νὰ κυττάξῃς
(Σιθᾶσῃ, πρὸς Θεοῦ, νὰ μὴ λησμονηθῇ)
μετὰ τὸ Βασιλεὺς καὶ τὸ Σοιτῆρ
νὰ χαραχθῇ μὲ γράμματα κομψά, Φιλέλληνα.

Αὐτὸς, ὁ παχύδερμος, τὸν περιφρονεῖ τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὸν φιλελλητισμὸ ὁ βάρβαρος, δὲν τὸν νοιώθει, ὅμως δὲ θέλει νὰ περάσῃ γιὰ καθυστερημένος ἢ ἀσύγχρονος.

Τόσοι καὶ τόσοι βαρβαρότεροί μας ἄλλοι
ἀφοῦ τὸ γράφουν, ὡς τὸ γράφουμε κι ἐμεῖς:
... μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὴ Συρία σπουδασταὶ
καὶ σιχοπλόκοι κι ἄλλοι ματαιόσπουδοι.
Ὅστε ἀνελλήνιστοι δὲν εἴμεθα θαρρῶ.

Ἕνα ἄλλο ἀξιοσημεῖωτο ἐπίσης ποίημα τοῦ Καβάφη ἀπ' αὐτὴ τὴ σειρά, εἶναι ὁ Δαρεῖος, ὅπου ὁ ποιητὴς Φερνάτζης, Πέρσης, ἀλλικός, συνθέτει ἕνα ἐγκώμιον τοῦ αὐθέντη του, ὅταν ἀνέβαινε στὸ θρόνον.

Ἄλλ' ἔδω
χρειάζεται φιλοσοφία: πρέπει ν' ἀναλύσῃ
τὰ αἰσθήματα πού θὰ εἶχεν ὁ Δαρεῖος—
ἴσως ὑπεροφίαν καὶ μέθην· ὄχι ὅμως—μᾶλλον
σὺν κατανόησιν τῆς ματαιότητος τῶν μεγαλειῶν.
Βαθέως σκέπτεται τὸ πρᾶγμα ὁ ποιητὴς.

Ἐξαφνα ἔρχεται ἡ ἀγγελία: ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Ῥωμαίους ἄρχισε, οἱ Πέρσαι ἄρχισαν τὴν ἐπίθεσιν. Καταστροφὴ στὰ σχέδια τοῦ ποιητοῦ: ἐκεῖ πού τὸ εἶχε θετικὸ μὲ τὸν Δαρεῖον· ν' ἀναδειχθῇ! Καὶ νῆταν μόνον ἀναβολὴ, πάλι καλά. Ἄλλὰ νὰ δοῦμε ἂν ἔχομε κι ἀσφάλεια στὴν Ἄμισσιν...

Καὶ ὅμως μέσα στὴν παραζάλη του

ἡ ποιητικὴ ἰδέα πάει κι ἔρχεται

μέσα στὴν τραγικότητα τῆς στιγμῆς παράλληλα μὲ τοὺς ἄλλους στοχασμούς του «τὰ πάντα βεῖ» ὁ σπὸβος ἔπεσε, θὰ φυτρώσῃ τὸ μυαλὸ ἐργάζεται αὐτόματα, μηχανικὰ ὁ τοκετὸς ἀναπόφευχτα θὰ συμβῇ:

τὸ πιθανώτερον εἶναι, βέβαια, ὑπεροφίαν καὶ μέθην
ὑπεροφίαν καὶ μέθην θὰ εἶχεν ὁ Δαρεῖος.

Πόσο ψυχολογημένο. Καὶ πάντα σύμφωνον μὲ τὴ γενικὴ ἰδεολογία τοῦ ποιητῆ, τῆς ἀσυγκράτητης ἐξέλιξης, τῆς σύγχυσης τοῦ κωμικοῦ μὲ τὸ τραγικὸ μέσα στὴ ζωὴ.

Οἱ τύποι τῆς ζωῆς παρόμοιοι μὲ τοὺς ἱστορικούς: νέα παιδιά, ἀκατανίκητα τραδηγμένα ἀπ' τὸ μαγνήτη τῆς ἡδονῆς σὰν ἀπὸ πεπρωμένο. Καμιὰ ἀσφάλεια δὲν ὑπάρχει γι' αὐτούς, οὔτε στὴν τύχη τους, οὔτε στὰ σχέδιά τους. Οἱ ὄρκοι τους πατιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἴδιους, εἶναι ἀποστάτες ντροπιᾶσμένοι ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, μὰ χωρὶς νὰ φταῖνε ὁ νέος Μυρτίας θαρρεῖ πὼς μπορεῖ νὰ βασιζέται στὴ θέλησή του, «δυναμωμένος μὲ θεωρία καὶ μελέτη», καθὼς εἶναι. Θὰ δοθῇ στὶς τολμηρότερες ἐρωτικὲς ἐπιθυμίες, μὰ — ἀρκεῖ νὰ θέλῃ — θὰ ξαναβρίσκη πάλι «τὸ πνεῦμα του σὰν πρὶν ἀσκητικό». Ἡ συνέχεια ὁμῶς καὶ τὸ τέλος βρίσκονται στὸ «Ὁμνύει».

Ὁμνύει κάθε τόσο — ν' ἀρχίσῃ πῶς καλὴ ζωὴ.
Ἄλλ' ὅταν ἔλθῃ ἡ νύχτα — μὲ τίς δικῆς τῆς συμβουλές,
μὲ τοὺς συμβιβασμούς τῆς — μὲ τὲς ὑποσχέσεις τῆς,
ἀλλ' ὅταν ἔλθῃ ἡ νύχτα — μὲ τὴ δικὴ τῆς δύναμη
τοῦ σώματος πού θέλει καὶ ζητεῖ, — στὴν ἴδια
μοιραία χαρὰ χαμένος ξαναπηγαίνει.

Δὲν εἰρωνεύεται τίς μοιραίες αὐτὲς ἀποστασίες ὁ Καβάφης: τὸ πάθος, πού παίρνει μιλώντας γι' αὐτές, μᾶς δείχνει ὀλοφάνερα τὴν ἐπιδοκιμασία του. Τὸ πάθος εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς: δὲν εἶναι τὸ φέμα τῆς, παρὰ αὐτὴ ἡ ἀλήθειά τῆς βαφτίζοντάς μας μέσα στὴν ἀγνιστικὴ του φλόγα, μᾶς ἀνεβάζει στὴν πραγματικὴ ἀνθρώπινη σφαῖρα, πού νοιώθουμε πόσο εἴμαστε μεγάλοι, γιατί βρίσκομε τὴν πληρότητα τῆς ὑπαρξῆς: Καθαρτήριο ἀπὸ τὴ ζωὴ γιὰ τὴν τέχνη.

Ἐκεῖνα πού δεῖλὰ φαντάσθῃ μαθητῆς, εἶν' ἀνοικτὰ
φανερωμένα ἐμπρός του. . . .
—Κι ἔτσι ἕνα παιδί ἀπλὸ
γίνεται ἄξιο νὰ τὸ δοῦμε, κ' ἀπ' τὸν Ὑψηλὸ
τῆς ποιήσεως κόσμο μιὰ στιγμὴ περᾶ κι αὐτό—

Ὁ Καβάφης εἶν' ὁ φανατικὸς πιστὸς τῆς ἡδονῆς: φυσικά, αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἀνακούφιση τοῦ θανατεροῦ πεσομισμού του: ὁ ἐγκεφαλισμὸς του, ἡ ἀκατάπαυτη διανοητικὴ του ἐργασία, μόνον σὲ στιγμὲς ἐξαλλου ὀργίου, μόνον σὲ σπασμούς συγκλονιστικῆς ἡδονῆς μπορεῖ νὰ πάθῃ μιὰ στιγμιαία ἐξαφάνιση. Ἀπ' αὐτὲς ἀντλεῖ ἕνα ζωϊκὸ ῥίγος, — μοναδικὴ ἐπαφὴ του μὲ τὴ ζωὴ. Κι ὁμῶς κι ἐδῶ ὁ διανοητικὸς ἀνθρώπος δὲ χάνεται, ἡ παρουσία του ἀγγυλώνει πάντα. Ζητώντας τὴ φλόγα, τὸν πυρετό, τὴν ἀπόλαυση, σώματα γερά, γεμάτα ἀνεκμετάλλευτους θησαυροὺς ἀπὸ γνήσιο πάθος, δίνεται στὴν ἀπόλαυση καὶ στὴ μέθη σὰν νὰ ζητᾷ τὴν ἐκμηδένιση. Γιὰ νάρθῃ πῶς σιμὰ στὸν καθαρὸ

παλμὸ τῆς ζωῆς σέρνεται ὡς τὸ βοῦρκο κι ὡς τίς «κάμαρες τίς πτωχικὲς καὶ πρόστυχες» πού ἀπὸ κάτω στὴν ταβέρνα παίζουσι χαρτιά καὶ γλεντοῦνε. Μαρτύριο ἐγκεφαλικοῦ, ξένου γιὰ πάντα ἀπ' τὴ ζωὴ, ὑπαρξῆς ἀπόκληρης πού πάσχει

«σπάνια ἕνα σῶμα βρίσκοντας νὰ ἀισθάνεται ὅπως θέλει αὐτὴ,
πού νοσηρῶς καὶ μὲ φθορὰ παρέχει
μιὰν ἔντασην ἐρωτικὴ πού δὲ γνωρίζει ἡ ὑγεία».

Ποιὰ ἄλλη ἀπόδειξη ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτούς, πὼς τὸ διανοητικὸ ἐγὼ δὲν τὸν ἀφήνει! Γιὰ νὰ χορτάσῃ, θέλει τὸ νοσηρὸ: δίνει τοῦτο ἀίσθησι ἡδονῆς βαθύτερη ἀπ' τὴν ὑγεία. Πόθος καθαρὰ ἐγκεφαλικός, ἀντάξιος Ρωμαίου τῆς παρακμῆς. Μπροστὰ σ' ἕναν τέτοιο πόθο, πού μπαίνει πᾶς στὴν περιοχὴ τοῦ παθολογικοῦ, τὸ ἀνθρώπινο κορμὶ παρουσιάζεται ἀπελπιστικά μικρὸ, ἀνίκανο νὰ χορτάσῃ τέτοια δίψα: τὰ μυστικά τῆς ἡδονῆς του ἐξαντλοῦνται στὴ στιγμὴ. Ἀλλὰ τὸ πάθος αὐτὸ τὸ ἀμετρο, τὸ ἀπεριόριστο, πρέπει νὰ βαστάσῃ ἀκόμη: πρέπει νὰ ἱκανοποιηθῇ μὲ χίλιους τρόπους, μὲ χίλια τεχνάσματα! Ἡ ὑγεία δὲν τοῦ φτάνει, περνάει στὴν ἀρρώστεια. Πρέπει νὰ ναι δυνατό, σατανικό, «νὰ γεμίσῃ τὴν ψυχὴ πιότερο ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ χωρέσῃ», φέροντας τὰ νεῦρα στὸ ἀκρότατο τῆς ἔντασῆς τους, στὸν Ἰλιγγο, στὴ λιποθυμία. Σαδισμὸς πού δαγκώνει, ἀντὶς νὰ φιλήσῃ καὶ πού γυρίζει ἀκόμα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους ὅπου ἡ ὁμορφιά σαπίζει.

Ἐπιθυμίες ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες πού δίνουν σήμερα στὴν τέχνη τίς νεώτερες τεχνотροπιές τῆς: τὸν ἐμπρεσσιονισμό, πού εἶναι «ὁ ἐκσφενδονισμὸς πρωτογενῶν ὀγκῶν» γιὰ νὰ ἐκδιάσῃ τὴν ἐντύπωση, — τὸν ντανταϊσμό, πού εἶναι ἡ ἀνάλυση, ἡ ὀπισθοδρόμησι, πρὸς τ' ἀπλούστερα καὶ τὰ θεληματικὰ πρωτόπειρα ἐκφραστικά μέσα, — τὴν τζαζ — μὲ πάντ τῆς μουσικῆς, πού εἶν' ἐπίσης μιὰ ἀπογνωσμένη πάλῃ ἐνάντια στὴ διανοητικὴ νάρκη. Ὁ ἐγκέφαλος παρουσιάζει συμπτώματα ἀναισθησίας: ἡ ἀίσθησι ἔχει ἀμβλυθῆ ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τῶν ἐντυπώσεων γιὰ νὰ νοιώσωμε τὸ μέτρο, πρέπει νὰ πάμε στὴν ὑπερβολή, γιὰ νὰ νοιώσωμε τὴν ὑγεία, πρέπει νὰ φτάσωμε στὸ νοσηρὸ, γιὰ νὰ νοιώσωμε τὸ φυσιολογικό, πρέπει ν' ἀγγίξωμε τὸ ἐκφυλο. Ἡ κλασικὴ γαλλικὴ ποίηση πολὺ λίγο μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν φουτουρισμὸ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐκδήλωση τῆς διανοητικῆς ἀναισθησίας. Πῶς θὰ συγκινηθοῦμε! — ἐμεῖς, πού δὲ συγκινούμεθα πᾶς μὲ τὴν καρδιά, παρὰ μὲ τὸ μυαλό: αὐτὸ τὸ μεγάλο πρόβλημα παρουσιάζεται στὴν τέχνη. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι σήμερὰ ταυτόσημη μὲ τὴν πίστη καὶ τὸ ὠραῖο εἶναι ἔννοια καθαρὰ

πνευματική. Ἡ τέχνη δὲ μπορεῖ νὰ γκρεμίση αὐτὰ τὰ τεῖχη· πλασιάζει μόνο τὰ μέσα της, ἀγωνιᾷ γιὰ τὴν εἴρεση—παρόμοια μ' ἓναν γιάτρο που ἔχει στὴ διάθεσή του μόνο διεγερτικὰ φάρμακα, ἀντὶς νὰ μεταχειριστῆ ριζικὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ μὲ τὴν βαθμιαία τόνωση τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀρρώστου. Ἀντὶς νὰ γιαιτρέψη, θέλει ν' ἀγγυλώση.

Αὐτὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ Καβάφη κι αὐτὴ ἡ ἐξήγησή της.

Μιὰ που πείστηκε πὼς ἡ ἡδονὴ εἶν' ἡ μόνη δυνατὴ λύτρωσή του, δίνεται πιά ἀλόγιστα σ' αὐτήν. Εἶναι οἱ Βάρβαροι, που κόβουν τὴ θανατερὴ του πλήξη. Μεταφράστε στὸ διθυραμβικὸ τόνο τοῦ Baudelaire:

« d'endormir la douleur sur un lit hasardeux »
ἢ, «... laisse—moi s'enivrer d'un mensonge».

Μὰ καθὼς εἶδαμε κι ἐδῶ δὲν ἔρχεται σ' ἐπαφή μὲ τὴν γνήσια ζωὴ.

« Ἡ πόλις θὰ σ' ἀκολουθῆ... στοὺς δρόμους θὰ γυρνᾷς
τοὺς ἴδιους... »

Ἄλλοτε μᾶς βεβαιώνει θριαμβευτικὰ πὼς

δὲν ἐδεσμεύθηκε· τελείως ἀφέθηκε κι ἐπῆγε,
κι ἐπῆγε μὲς στὴ φωτισμένη νύχτα
κι ἤπια ἀπὸ δυνατὰ κρασιά, καθὼς
που πίνουν οἱ ἄνδραιοὶ τῆς ἡδονῆς ».

Καὶ πὼς

ἐκεῖ στὸ λαϊκὸ, στὰ ταπεινὰ κρεβάτι
εἶχε τὸ στόμα τοῦ ἔρωτος, εἶχε τὰ χεῖλη
τὰ ἡδονικὰ καὶ ῥόδινα τῆς μέθης—

καὶ τέλος:

Χαρὰ καὶ μῦρο τῆς ζωῆς μου ἐμένα
που ἦρα καὶ τὴν κράτησα τὴν ἡδονὴ ὡς τὴν ἠθελα,
Χαρὰ καὶ μῦρο τῆς ζωῆς μου ἐμένα...

Μήπως προσπαθεῖ νὰ τὸ πιστέψη κι ὁ ἴδιος; ἢ ἦταν τόσο ἀχόρ-
ταστος, που, μ' ὄλα αὐτὰ, ἀκόμη παραπονιέται; ὅπωςδὴποτε ἔχει
τόνο φυσικώτερο κι ἀληθινώτερο, ὅταν παραπονιέται πὼς δὲν ἐχόρ-
τασε ἀπὸ ἡδονή. Συβαρίτης ἀπὸ ἀρχῆς, δὲν τὴν ἐκδίασε τὴ χορ-
ταίνει ὅσο ὑπάρχει καὶ γι' αὐτὸ βιάζεται σπασμωδικὰ προκαταβο-
λικὰ εἶν' ἀπελιτισμένος γιὰ τὴ διάρκειά της· κι ὅταν φύγη, ἔτσι
ἀπροσδόκητα, συνήθισε νὰ μὴ τίς συγκρατᾷ.

ΝΟΗΣΙΣ

Τὰ χρόνια τῆς νεότητός μου, ὁ ἡδονικός μου βίος,
πὼς βλέπω τώρα καθαρὰ τὸ νόημα τῶν.

Τὶ μεταμέλειες περιττές, τί μάταιες!
Ἄλλὰ δὲν ἔβλεπα τὸ νόημα τότε.

Μέσα στὸν ἔκλυτο τῆς νεότητός μου βίον
μορφώνονται βουλὲς τῆς ποιησεώς μου,
ἐσχεδιάζονταν τῆς τέχνης μου ἡ περιοχὴ.

Γι' αὐτὸ κι οἱ μεταμέλειες σταθερὲς ποτὲ δὲν ἦσαν,
κι οἱ ἀποφάσεις μου, νὰ κρατηθῶ, ν' ἀλλάξω,
βαστοῦσαν ἐνὸς βδομάδες τὸ πολὺ.

Ἡ Σαγесе αὐτὴ τοῦ Καβάφη εἶναι βέβαια ἡ ἀντίστροφη
ἐκείνης τοῦ Βερλαίν. Ὁ Καβάφης βλέπει πὼς τὸ νόημα τοῦ ἡδονι-
κοῦ τοῦ βίου ἦταν ἡ μάρφωση τῆς διανόησής του, τῆς τέχνης του.
Ἡ ἡδονὴ ἦταν τὸ πεπρωμένο του,—γιαυτὸ τίποτα δὲν στάθηκε ἀξιο
νὰ τὸ μεταβάλῃ, οὔτε ὄρκιοι, οὔτε μεταμέλειες, οὔτε τύψεις. Γι' αὐτὲς
μετανοιώνει, ὄχι γιὰ τὰ ἔκλυτα χρόνια του· αὐτὲς οἱ τύψεις ἦταν
ἡ ἀρνητικὴ ἀποψη, ἐνῶ ἡ ἡδονὴ ἦταν ἡ κατηγορηματικὴ. — (Ἐδῶ
ἀνακεφαλαιώνει πάλι τὸ αἰώνιο μοτίβο του, τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώ-
που νὰ ἐκδιᾷσῃ μὲ τίς ἀσθενικὲς του δυνάμεις τὴ βούληση τῆς Μοίρας).

Ὁ Σοπενάουερ χαρακτήρισε τὸν Χριστιανισμό γιὰ τὴν πιδ πεσο-
μιστικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀπανθρωπία του εἶναι τόση ὥστε, λέει, νὰ
μᾶς ἐξευτελλῆ φρικτὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ μας μπρὸς στὴ συνειδησή
μας· ἐξώρισε τὴ ζωὴ μέσα στὸν τάφο κι ἄφησε στὴ ζωὴ τὸ θάνατο,
τὰ δάκρυα καὶ τὴ σήψη. Μᾶς μίλησε γιὰ τὰ σκουλήκια καὶ τὴ φθορὰ
σὰ γιὰ ἓνα τελειωτικὸ γεγονός, που κανεὶς δὲν μποροῦσε νάβρῃ
ἀντίρρηση. Μᾶς λύγισε τὰ γόνατὰ καὶ μᾶς σταύρωσε τὰ χέρια. Καὶ
γιὰ νὰ στεγνώσῃ τὰ δάκρυά μας, μᾶς ἔταξε μιὰ μουσικὴν αὐγὴ, πίσω
ἀπ' αὐτὸ τὸ πένθος, τὴν αἰώνια βασίλειά.

Ὁ Σοπενάουερ μὲ καμιά μεταφυσικὴ λύση δὲν ἐξουδετέρωσε τὸ
φαρμάκι αὐτὸ τοῦ πεσοπισμοῦ· αὐτὸς θέλει ἡρωικώτερες ψυχὲς νὰ τὸν
ἀκούσουν. Ἀφανίστε τὴ θέληση, ἀρνηθῆτε τὴν πρόθεση. Πρόθεση θὰ
πῆ ἀπογοήτευση, θὰ πῆ πόνος. Πρόθεση θὰ πῆ ἀνταρσία, ἀνταρσία
πρὸς τὴν ὑπέρτερη βούληση καὶ τὴ διάταξη τῶν ἐξωτερικῶν συνθη-
κῶν. Θέληση θὰ πῆ ἀγῶνας ἐνάντια στὴν ἀλύγιστη ἀρνηση τῶν πραγ-
μάτων. Πάψετε νὰ θέλετε, γιὰ νὰ πάψετε νὰ πάσχετε. Μόνο μὲ τὸ
μηδενισμό τῆς θέλησης θὰ μηδενιστῆ, μὲ τὴ σειρά της, κι ἡ δόξνη.
Πάψετε νὰ ζητε, γιὰ νὰ πάψετε νὰ πονῆτε.

Ὁ Νίτσε συνέχισε συμπληρωτικά τὸ σύστημα τοῦ δασκάλου του· κι αὐτὸς δὲν ἔφερε κανέναν ἀπὸ μηχανῆς θεό, παρὰ ἔδωσε τὴ λύση μὲ τὴν ἀποδοχή. Μποροῦμε νὰ ζήσωμε μιὰ ζωὴ χωρὶς ὀδύνη καὶ χωρὶς βούληση: πιστεύοντας στὸ ζωτικὸ φέμα, θέλοντας νὰ δοῦμε τὴ ζωὴ ἀλλοιώτικη — κι αὐτὸ εἶναι στὸ χέρι μας: — νὰ ταυτίσωμε τὴν παράτονη ὑπαρξή μας, τὸν αὐτόβουλο ἀτομισμὸ μας μὲ τὴ γενικὴ συνείδηση τῆς φύσης· νὰ ἔνας τρόπος ν' ἀφανίσωμε τὴ θέλησή μας μέσα στὴν ἁρμονία τῆς παγκόσμιας θέλησης: ἡ διονυσιακὴ μέθη· νὰ τὴν ἀφανίσωμε πανηγυρικά, ἐνεργητικά, — κι ὄχι παθητικά καὶ πεισιθάνατα. — Νὰ· κι ἄλλος τρόπος ἀφανισμοῦ τῆς βούλησός μας: ἡ θεωρία κι ἡ ἀπόλαυση τῆς ἀπολλώνιας ὁμορφιάς, δηλαδὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ ὠραίου ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο. (Κι ὁ Σοπενάουερ ἔλεγε πὼς ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, ποὺ μᾶς δίνει ἕνα ἔργο τέχνης, εἶν' ἡ μόνη ποὺ δὲν ἔχει μέσα της τὸ φαρμακερὸ στοιχείο τῆς πρόθεσης).

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τοῦ Καβάφη (κ' ἔδω θέλαμε ἀκριβῶς νὰ καταλήξωμε) πέρασε ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς σταθμούς: στὴν ἀρχὴ σταμάτησε στὴν ἀπαισιοδοξία, — ὕστερα ζήτησε τὴν ἡδονὴ καὶ τὴν ἀπόλαυση, — τὴ διονυσιακὴ μέθη καὶ τὴν ἀπολλώνια ὁμορφιά. Μὰ οὔτε ἡ μιὰ, οὔτε ἡ ἄλλη δὲν εἶναι οἱ ἐννοίαις τοῦ Νίτσε. Εἶδατε τὴ μέθη του: εἶναι προμελετημένη καὶ τὸ χειρότερο δὲν παύει νὰ εἶναι ἐγκεφαλικὴ. Συνειδητὴ μέθη, ποὺ κάνει γρήγορα, μὴν τῆς ἀρπάξουν τὸ ποτήρι στὴ μέση. Μέθη ἐσωτερικὴ, ὑπουλη, ἐγωιστικιά, λιγόλογη ἢ βουδὴ ὀλωσδιόλου, δὲν ἔχει τίποτε ἀπ' τὴ διάχυση τοῦ διονυσιασμοῦ, ποὺ ζητοῦσε ν' ἀγκαλιάσει τὰ πάντα, νὰ συντονιστῇ μὲ τὴν ἀγνώριστη ἁρμονία τους, φρικιώντας σὰν ἕνα φύλλο, στενάζοντας σὰν ἕνα ζῷο, ἀφανίζοντας τὴν προσωπικὴ του ἀνθρώπινη συνείδηση.

Τὸ ἴδιο κι ἡ Ἀπολλώνια του ἀντίληψη. Ὁ Ἀπόλλων ποὺ «κατοικεὶ ἀκόμη τὴ γῆ τῆς Ἰωνίας» του, μπορεῖ νάναί ἕνας Ἀπόλλων τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, σύγχρονος τοῦ Χριστοῦ, πνευματοποιημένος πιά κι ἐπιδεικτικὸς ἀπὸ κάθε μυστικισμό, ὀρμισασμένος γιὰ τὴ μεταφυσικὴ πίστη, μπουλιασμένος ἀπὸ χριστιανισμό. Δὲν εἶν' ὅμως ὁ φαιδρὸς Ἀπόλλων ποὺ ἔκανε τίς χορδὲς νὰ φρίσσουν στὰ δάχτυλά του καὶ ἐτάραξε τίς μαντικὲς δάφνες.

Ὅταν μιλῇ γιὰ τὴν ὁμορφιά, σαρκωμένη μὲ πλατωνικὴν ἀντίληψη στὸν Ἔρως, (τὸ odor di femina λείπει — κ' εἶν' ὀλοφάνερο αὐτὸ — ἀπὸ τὴν διάθεση τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη) ὁ μετρημένος καὶ διαταχτικὸς αὐτὸς decadent βρίσκει τίς πλουσιώτερες ἐκφράσεις, τὰ θερμότερα καὶ τὰ λυρικώτερα ἐγκώμια, γνήσιαι ποιητικὲς διαμαντὸ-

πετρες, ποὺ ἡ λιτότητα ζευγαρώνει τὸ μεγαλεῖο καὶ ποὺ θυμίζουν τὸ Ἀλεξανδρινὸ ἐπίγραμμα, — τὸ στεφάνωμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου

«σῶμα
σάν ἀπ' τὴν ἄκρα πείρα του νὰ τόκαμεν ὁ ἔρως
μὲ τὴ λιτὴ, εὐγραμμὴ σάρκα των
καὶ ε' ἀρωματισμένα μαῦρα των μαλλιά
μαλλιά σάν ἀπὸ ἀγάλματα ἑλληνικὰ παρμένα
μὲ τὴ χαρὰ τῆς ἀφθαρσίας στὰ μάτια

(Βέβαια: τῆς ἀφθαρσίας. Γιατὶ ἡ ὁμορφιά, ὡς ἐννοία, εἶν' αἰώνια, ἀφθαρτὴ, κι αὐτὴ τὴν αἰωνιότητα τῆς ἐννοίας ἀστράφτουν τὰ μάτια τοῦ ἔρως)

ἡ μορφή του
ποὺ ἦταν σάν Ἀπολλώνια ὀπτασία.

Ὑψιπετέστερες συλλήψεις, θαύματα μεγαλύτερα ἐκφραστικὰ δὲν μπορεῖ νάχη καμιὰ φιλολογία στὸν κόσμο. Ὁ ποιητὴς ἔχει ἀφομοιωθῇ μέσα στὴν ὁμορφιά.

Τὴν ὁμορφιά ἔτσι πολὺ ἀτένισα,
ποὺ εἶν' ἐξ αὐτῆς πλήρης ἡ ὄρασίς μου.

Ἀναμετρήσετε τὴ σημασία τῶν ὑπέροχων αὐτῶν λόγων καὶ πέστε ἂν δὲν εἶναι στὸ ὕψος τῶν μεγαλύτερων κλασικῶν προτύπων. Ἀλλὰ γιὰ νὰ βάλῃ τὰ δυνατά του καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τέτοιαν ἀπαράμιλλη τέχνη ὁ ποιητὴς, εἶχε μπρὸς του αὐτὴ τὴν ἀπολλώνια ὁμορφιά: τὴν πιστοποίηση καὶ τὴν πλήρωσή τῆς ζωῆς, — κατόρθωμα τῆς φύσης ἀνώτερο ἀπὸ κάθε τέχνη.

Κι ὅμως, καθὼς ἡ ἡδονὴ του εἶναι

ἡ ἡδονὴ ποὺ νοσηρῶς καὶ με φθορὰ ἀποικιάται,
ἔτσι καὶ τοὺς ἀπολλώνιους ἐφήβους του τοὺς θέλει
μέχρι καθήσεως αἰσθητικὸς

τὸ συμπαθητικὸ τους πρόσωπο κομμάτι ὄχρου

«Ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἡδυπάθειας εἶναι ἡ μυστικοπάθεια» εἶπε ὁ Baudelaire σ' ἕνα αἰσθητικὸ του σημεῖωμα. Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη τὸ πιστοποιεῖ. Τοὺς Νάρκισσούς του τοὺς φαντάζεται πνευματικούς. Κάτω ἀπὸ τὴ φόρμα, ζητᾷ τὸ πνεῦμα. Ἔτσι στὸ Ρέμωνα, κρᾶμα ἀπὸ ἰδιουσυκρασία Σόρου, Μήδου κλπ. — τὴν ὥρα ποῦ, ἀφοῦ τὸν φέρουν πληγωμένον ἀπὸ τὸν καυγὰ τῆς ταβέρνας, ἡ σελήνη (ἡ σελήνη τῆς Ἀλεξανδρινῆς ποίησης) ἐξιδανικεύει τὸν αἰσθησιασμὸ του σὲ

πνεῦμα, — ὁ ποιητὴς λέει: «κι' ὁ νοῦς μας πήγε στὸν Πλατωνικὸ Χαρμίδη».

Συχνότερα μᾶς μιλεῖ γιὰ ἐφήβους πεθαμένους, παρὰ ζωντανούς. Παραγγέλλει μὲ συγκινημένο ἐνδιαφέρον στοὺς γλύπτες νὰ τοὺς κάμουν τ' ἀγάλματά τους, στοὺς ποιητὲς νὰ τοὺς γράφουν ἐπιτύμβια.

Ραφαήλ, ὀλίγους στίχους σὲ ζητοῦν,
γιὰ ἐπιτύμβιον τοῦ ποιητοῦ Ἀμμώνη νὰ συνθέσης
κάτι πολὺ καλαίσθητον καὶ λεῖον οὐ θὰ πορρέσης
εἶσαι ὁ κατάλληλος νὰ γράψης ὡς ἀρμόζει
γιὰ τὸν ποιητὴν Ἀμμώνη, τὸν δικό μας.

Βέβαια θὰ πῆς γιὰ τὰ ποιήματά του, —
ἀλλὰ νὰ πῆς καὶ γιὰ τὴν ἔμορφιά του,
γιὰ τὴ λεπτὴ ἔμορφιά του ποὺ ἀγαπήσαμε.

Πάντοτε ὄρατα καὶ μουσικὰ τὰ ἑλληνικὰ σου εἶναι,
ὅμως τὴ μαστοριά σου ὄληνα τὴ θέμε τώρα...

«Ἰασὴ τάφος», «Λάνη τάφος», «Εὐρίωνος τάφος», «Λυσίου Γραμματικοῦ τάφος», «Ἰγνατίου τάφος», «Γιὰ τὸν Ἀμμώνη ποὺ πέθανε 29 ἐτῶν», «Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ»:

Μὲ δυσκολία διαβάζω
«Κύ[ριε] Ἰησοῦ Χριστέ»

«Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ

Στὴ μνεῖα τῆς ἡλικίας:

Τὸ Κάτα Ζήτα δείχνει

Μὲς στὰ φθαρμένα βλέπω

Μετά, ἔχει τρεῖς γραμμὲς

μὰ κάτι λέξεις βγάζω

κατόπιν πάλιν «δάκρυα

Μὲ φαίνεται ποὺ ὁ Λεύκιος μεγάλως θ' ἀγαπήθη.

Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ ὁ Λεύκιος ἐκοιμήθη.

στὴν πέτρα τὴν ἀρχαία

Ἐνα ψυ(χ)ὴν διακρίνω

ὁ Λεύκιος[ς] ἐκοιμήθη».

«Ἐβίω[σεν] ἐτῶν

ποὺ νέος ἐκοιμήθη.

«Αὐτό[ν] Ἀλεξανδρέα».

πολὺ ἀκρωτηριασμένους

σάν «[δ]άκρυα ἡμῶν, ὀδόνην»

καὶ ἡμῖν τοῖς φίλοις πένθος».

Ὁ ἀναγνώστης βλέπει μὲ πόση ψυχολογικὴ λεπτότητα καὶ ἀκρίβεια μᾶς ζωγραφίζει τὸν ἄνθρωπο ποὺ διαβάσει τὴν ἐπιγραφή μιᾶς ἐπιτύμβιας πλάκας, συμπληρώνοντας τὰ κενὰ, κρίνοντας, βγάζοντας ἔννοιες, διαβάζοντας τὶς φράσεις ἀλαφροῦ πλατωνικοῦ πένθους. — Οἱ νεκροὶ του εἶναι κράμα: Ἑλληνικοὶ καὶ Χριστιανικοὶ μαζί. Ἀλεξανδρινοί: αὐτὸ τὰ λέει δλα.

Βέβαια τέτοιοι στίχοι εἶναι στὴν αἴσθησή τους σιμότερα πρὸς τὸ χριστιανισμὸ παρὰ πρὸς τὴν εἰδωλολατρεία. Ὁ Καβάφης συχνὰ προσφεύγει στὸ σικιερὸ ἄσυλο τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας

μὲ τῶν θυμιαμάτων τῆς τῆς εὐωδίας
μὲ τῆς λειτουργικῆς φωνῆς καὶ συμφωνίας,
τῆς μεγαλοπρεπείας τῶν ἱερῶν παρουσιῶν...

Ἐκεῖ τὸ ἐκνευρισμένο τοῦ πνεύμα βρῖσκει στοργικὸν ἤσκιον, καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ χαϊδεύεται ἀπὸ τῆς φτερουγῆς τοῦ μυστήριου. Μοιάζει μ' ἕναν ἄρρωστο, ποὺ ἀπελπισμένος ἀφήνει νὰ τὸν πᾶνε σ' ἄλλο κλίμα προσπαθώντας νὰ δώσῃ στὸν ἑαυτὸ του θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνη, σπαίρνει καὶ κοιτάει μὲ δύσπιστα μάτια. Καὶ τόσο οἱ μυστικοπάθεσ αὐτῆς ἀνάγκης του εἶναι ἰσχυρές, ὥστε τὸν ἀκοῦμε κάπου νὰ μᾶς λέη πὼς ἀπαρνιέται ὀριστικὰ τὸν πρῶτον ἄνθρωπον:

ἄπαγε! ἐγὼ δὲν εἶμαι ὁ Κλέων ἐκεῖνος
τὰ εἰκοσιοκτὼ του χρόνια νὰ σθηθοῦν.

Εἶμαι ὁ Ἰγνάτιος, διάκονος,

ποὺ ἀργά, ἀργά συνῆλθα ἀλλ' ὅμως καὶ ἔτσι

ἔζησα δέκα μῆνες εὐτυχῆς

μὲς στὴ γαλήνη καὶ μὲς στὴν ἀσφάλεια τοῦ Χριστοῦ.

Οἱ διανοητικοὶ τρόμοι τοῦ ποιητοῦ, ἡ ἀναζήτησις κάποιας ἀσφάλειας προστατευτικῆς, τὸ χαῖδεμα τῆς σκέψης ἀπὸ τὸ μυστικισμὸ, μᾶς παρουσιάζουν ἕναν ἀντιπρόσωπο τῆς Ἀλεξανδρινῆς παρακμῆς καὶ τότε ὁ ἄνθρωπος, ἀποῦ δλα τάχε δοκιμάσει καὶ τάχε χορτάσει, ἀναζήτησε ὄχι πιά ἀπὸ πνευματικὴ ἀνάγκη ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ψυχὴ, κάτι βαθύτερον καὶ περισσότερο, κάτι ποῦ, ἐξ αἰτίας τῆς φύσης του, δὲ μπόρουσε νὰ βγῆ καθαρὸ στὸ φῶς καὶ στὸν ἀέρα ἦταν ὁ ἄνθρωπος τότε κατάλληλος πιά νὰ δεχτῆ τὴν πίστη, πίστη ποὺ τὸν ἔφερνε ἀδιάκοπα πρὸς τὸ σταυρὸ καὶ πρὸς τὸ μαρτύριο καὶ ποὺ ὅμως τὴν ἀνάγκη τῆς τὴν ἐβαλε ψηλότερα ἀπ' αὐτῆς τῆς θυσίας.

Ὅμως δὲ θέλω ἐδῶ νὰ πῶ πὼς ἡ πίστη εἶναι τὸ καταστάλαγμα, ἡ κάθαρση τῆς πνευματικῆς τραγωδίας τοῦ Καβάφη: εἶπα καὶ πρὶν πὼς ἡ Sage sse τοῦ ὀσιωμένου Βερλαῖν καὶ ἡ Νόηση τοῦ Καβάφη εἶναι ἔννοιες ἀκριβῶς ἀντίστροφες. Εἶπα ἀκόμη πὼς στὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς του δὲ βάζει καμμιά μεταφυσικὴ λύση, παρὰ πὼς τὴν ἀποδέχεται καὶ τὴ ζῆ γιὰ τὴ μέθη τῆς καὶ γιὰ τὴν ὁμορφιά τῆς.

Τὰ τελευταῖα τοῦ ποιήματα εἶναι ἐπιστροφή πρὸς τὸν πεσσιμισμό, ἀσύγκριτα ὀμότερον ἀπὸ πρὶν: γιὰ τὴν γεραιότητα ἐρχονται. Τὰ γεραιότητα ἀφανίζονται τὴ λύτρωσή του: ἡ μέθη πιά εἶν' ἀδύνατη, — στὴ θέση τῆς μένει ὁ γερωνικὸς λήθαργος, ὁ ἠλίθιος ὕπνος — σ' αὐτὸν ἐξευτελιέται ἡ ὄνειροπόλησις, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πιά οὔτε στεναγμούς, οὔτε δάκρυα.

Στο καφενείου του βουρεού τὸ μέσα μέρος
σκυρμένος στὸ τραπέζι κάθεται ἕνας γέρος,
μὲ μιὰν ἐφημερίδα μπρὸς του, δίχως συντροφιά.

Καὶ μὲς στῶν ἀθλιῶν γερατειῶν τὴν καταφρόνια,
σκεπτεται πόσο λίγο χάρισε τὰ χρόνια,
ποῦ εἶχε καὶ δύναμη καὶ λόγο καὶ ἔμορφιά.

Ἔφρει ποῦ γέρασε καλὸ τὸ νοιάθει, τὸ κοιτάζει.
Κ' ἐν τούτοις ὁ καιρὸς ποῦ ἦταν νέος μοιάζει
σὰν χθές. Τί διάστημα μικρὸ, τί διάστημα μικρό!

Καὶ συλλογίζεται ἡ Φρόνησις πῶς τὸν ἐγέλα
καὶ πῶς τὴν ἐμπιστεύονταν πάντα—τί τρέλλα!—
τὴν ψεύτρα, ποῦ ἔλεγε: «Ἄθριο ἔχεις πολὺν καιρὸ».

Θυμάται ὁρμές ποῦ βίασαγε καὶ πόση
χαρὰ θυσίαζε. Τὴν ἀμυαλή του γνώση
κάθε εὐκαιρία χαμένη τώρα τὴν ἐμπαίζει.

... Μὰ ἀπ' τὸ πολὺ νὰ σκέπτεται καὶ νὰ θυμάται,
ὁ γέρος ἐξαιλίστηκε καὶ ἀποκοιμάται
στοῦ καφενείου γεμμένου τὸ τραπέζι.

Αὐτὴ εἶναι ἡ προτελευταία σκηνὴ τοῦ ἔργου του. Παιρτώντας ἐδῶ
τὴν εὐγενικιά του διακριτικότητα, ποῦ μὲ τόσην ἀλαφριά ἀπόχρωση
ἐξωτερικεῖ ὡς τώρα τὴν ἀγανάχτησή του, δὲν εἶναι πιά συγκρατημέ-
νος καὶ προφυλαχτικός, δὲ φοβάται πῶς τὸν ἀκοῦνε: αὐτὸν τὸν κόσμο
ἴσα-ἴσα περιφρονεῖ, αὐτὴν τὴν τρέχουσα ἠθικὴν ποῦ τοῦ δέσμευε τίς
ὁρμές καὶ τοῦ φαρμάκευε κάθε ἡδονὴν μὲ διαταγμὸ ἢ μὲ τύψη. Τί
φριχτό, ἡ γνώση νᾶρχεται ὑστερα, νᾶρχεται πάντα πολὺ ἀργά! Ὅμως
ἡ ζωὴ ἐδῶ δείχνεται σκληρόκαρδα φιλόφρονη: μᾶς ἀποκοιμίζει.
Στραγγίζει τὴν καρδιά μας τόσο, ποῦ μήτε νὰ συγκινηθοῦμε δὲ μπο-
ροῦμε πιά μὲ τὴν τύχη μας. Τραγικὴ ἀνασθησία μπροστὰ στὸ δράμα
τῆς ἴδιας μας ζωῆς. Δὲ μᾶς μένει πιά οὐτ' ἓνα δάκρυ.

Ἡ ἐνατένισή τῆς ἀπολλώνιας ὁμορφιάς τοῦ εἶναι, τώρα καὶ αὐτὴ
ἀδύνατη: δὲ μπορεί νὰ μὴ νοιώσῃ πόσο παράτονη, πόσο γελοία
εἶν' ἡ γέριχη ὑπαρξή του ἀντικρὸ σ' αὐτὴν. Καὶ αὐτὸ τοῦ φέρνει ἓνα
πολυσημάντο, χλευαστικὸ χαμόγελο συχνότερα, παρὰ ἓναν καθαρὸ
καὶ εἰλικρινῆ πόνο. Δὲ ζωγραφίζει πιά τοὺς ἀθλητικούς ἐφήβους, παρὰ
τοὺς γέρους, τοὺς καχύποπτους καὶ τρομαγμένους, σὰν τοὺς γελοίους
Λάρητες.

Μὲς στὰ καλιὰ τὰ σώματά των τὰ φθαγμένα,
κάθονται τῶν γερόντων οἱ ψυχές.

Τί θλιβερὸς ποῦ εἶν' οἱ πτωχές
καὶ πῶς βαριοῦνται τὴ ζωὴ τὴν ἄθλια ποῦ τραβοῦνε!

Πῶς τρέμουν μὴ τὴ χάσουνε καὶ πῶς τὴν ἀγαποῦνε
οἱ σαστισμένες καὶ ἀντιφατικὲς*
ψυχές, ποῦ κάθονται—κοιμωτοραγικὲς—
μὲς στὰ καλιὰ των τὰ πετοῖα, τ' ἀφανισμένα!

Μολοντοῦτο, ὁ ποιητὴς μας ἔχει τὴν παρηγοριά πῶς αὐτὸς δὲν
ἔχει τύχην ὀλωσιόλου ἀπαράλλαχτη μὲ τὰ ἀξιοδάκρυτα αὐτὰ πλά-
σματα. Αὐτὸς θὰ ἐπιζῆση ἀνάμεσα στοὺς νέους, θὰ συνεχιστῆ μέσα
στὸ μέλλον:

σὰν μπετὴ στὸ σπῆτι του νὰ κρύφῃ
τὰ χάλια καὶ τὰ γερατεῖά του, μελετᾷ
τὸ μερικὸ ποῦ ἔχει ἀκόμη αὐτὸς στὰ νειάτα.

*Ἐφηβοὶ τώρα τοὺς δικούς του στίχους λένε.
Στὰ μάτια των τὰ ζωηρὰ περνοῦν οἱ ὀπτασίες του.
Τὸ ὕγιες, ἡδονικὸ μυαλό των,
ἢ εὐγραμμὴ, σφιχτοδεμένη σάρκα των,
μὲ τὴ δική του ἔκφραση τοῦ ὠραίου συγκινοῦνται.

Βέβαια, τὸ μερίδιο ποῦ ἔχει νὰ διεκδικήσῃ ἀπὸ τὸ μέλλον δὲν εἶναι
μικρὸ τοῦδῶσε τὴν ἔκφραση, ποῦ εἶν' ὁ ὑπέρτατος πόνος τῆς ζωῆς.

Φανερὸ πῶς ἐδῶ ἀγγίζει τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς ἐπιβίωσης.
Ἡ ζωὴ, σὰν ἔννοια, εἶν' αἰώνια: ὑπόστασις ἀπέραντη μ' ἑσωτερικὴ
καὶ ἐξωτερικὴ διαδοχὴ φαινομένων. Καμμιά πράξις, καμμιά δράσις,
καμμιά σκέψις δὲν πῆγε χαμένη: μαθηματικῶς, κάθε τι ἀποτύπωσε
τὴ σφραγίδα του στὴν ζωὴ ἀπάνω, καὶ ἀλλάξε τὴ ροὴ τῶν φαινομέ-
νων μὲ τὴν ἐπίδρασή του: τὸ πέρασμα τοῦ ἐγὼ μας δημιουργήσε μιὰ
νέα τάξη πραγμάτων, ποῦ μᾶς συνεχίζει στὴν αἰωνιότητα.

Ἀλήθεια μεταφυσικὴ κάπως, χωρὶς ὅμως καμμιά δυνατότητα
νὰ ἐξαργυρωθῆ σὲ αἰσιοδοξία, σὲ ὀπτιμισμό καὶ χωρὶς καμμιά τελο-
λογικὴ σημασία: ἡ διαδοχὴ καὶ ἡ ἀμοιβαία συνάρτησις αὐτῆ των
φαινομένων δὲν βαδίζει πρὸς κανένα πλήρωμα χρόνου, παρὰ εἶναι
«αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ δι' ἑαυτὴν σκοπός». Ὁ Καβάφης τὸ λέει
καὶ αὐτὸ σ' ἓνα ἄγνωστο ποίημά του, «Οἱ κτίσται», ποῦ ὁ κ. Φ.
Γιοφάλλης ἔφερε σὲ φῶς ἀπὸ τὴν ἀπόστασις 30 χρόνων: Ὅλη ἡ ἀν-
θρωπότητα χιτίζει τὸ παλάτι τῆς προόδου, ποῦ ὀλο γκρεμίζεται δεξιά
καὶ ἀριστερά: τὸ παλάτι εἶναι τόσο μεγάλο, καὶ ὁ ἀνθρωπος μοιάζει
μὲ τοὺς φελλάχους ἐκείνους ποῦ φυτεύουν—μιὰ φοινικιά γιὰ τὰ

(*) ἀντιφατικὲς βέβαια: στὸν γ' στίχο:

«καὶ πῶς βαριοῦνται τὴ ζωὴ τὴν ἄθλια...»

στὸν δ' στίχο:

«πῶς τρέμουν μὴ τὴ χάσουνε!...»

δισέγγονά τους, ξέροντας πώς στη δική τους τή ζωή δε θα προφτάσουν να μασσήσουν κανένα της καρπό. Ἄλλα ἡ Πρόδος τοῦ Καβάφη δε θα πληρωθῆ ποτέ ἢ ἀφιλόκερδη ἀνταπόκριση ἀν τῷ ξέρε τοῦτο, θά πάγωνε μονομας· ὁμῶς δὲν τὸ ξέρει· κ' ἡ προσπάθεια παραδίνεται ἀπὸ χέρι σὲ χέρι, σὺν κληρονομιά κατάρας· ἔλοι θά τὴν φροντίζουν γιὰ τοὺς ἐπιγόνους τους, κι οἱ ἐπίγονοι γιὰ τοὺς δικούς τους, ὅσο ἡ ζωὴ σαλεύει ἀπάνω στὴ γῆ. Δὲ θά τὴν καρπωθῆ κανεὶς*.

Γι' αὐτὸ, ἀντὶς νὰ γίνῃ ὁ μεγαλόστομος ὑποφῆτης τοῦ μέλλοντος, ὁ Καβάφης προτιμᾷ νά ναι ὁ βρεμβαστής τοῦ παρελθόντος. Στὴν ἀνειροπόλησή του ἀκούει

ιδανικὲς φωνές κι ἀγαπημένες
—ἦχοι ἀπ' τὴν πρώτη ποίηση τῆς ζωῆς μας...
Σὺν μουσικῇ τῆ νύχτα μακρυνή, ποὺ σβήνει.

Κατάμονος μέσα στὸ σπίτι—(τὸ σύμβολο τῶν τειχῶν μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ κάθε τόσο), κάθεται δίχως νὰ διαβάξῃ καὶ δίχως νὰ μιλή, μπροστὰ στὴ λάμπα του ποὺ καίει. Κι ἀνακαλεῖ «τὸ εἶδωλον τοῦ νέου σώματός του», τὰ νιάτα καὶ τὶς τολμηρὲς χαρὲς τους.

Τὸ εἶδωλον τοῦ νέου σώματός μου
ἦλθε καὶ μ' ἔφερε καὶ τὰ λυπητερά·
πένθη τῆς οἰκογενείας, χωρισμούς,
αἰσθήματα τῶν ἰδικῶν μου, αἰσθήματα
τῶν πεθαμένων, τόσο λίγο ἐκτιμηθέντα.
Δώδεκα καὶ μισή. Πῶς πέρασε ἡ ὥρα!
Δώδεκα καὶ μισή. Πῶς πέρασαν τὰ χρόνια!

* Παραθέτομε γιὰ τὸ ἱστορικὸ τοῦ πράγματος ὁλόκληρο τὸ ποίημα:

Ἡ Πρόδος οἰκοδομὴ εἶναι μεγάλη,—φέρει
καθεὶς τὸν λίθον του· ὁ εἰς λόγους, βουλὰς, ὁ ἄλλος
πράξεις—καὶ καθημερινῶς τὴν κεφαλὴν τῆς αἵρας
ὕψηλότεραν. Θύελλα, αἰφνίδιός τις σάλος
ἐὰν ἐπέλθῃ, σωρηδὸν οἱ ἀγαθοὶ ἐργάται
ὀρμῶσι καὶ τὸ φροῦδον τῶν ὑπερασπίζοντ' ἔργον.
Φροῦδον, διότι καθενὸς ὁ βίος δαπανᾷται
ὑπὲρ μελλούσης γενεᾶς, κακώσεως, πόνους στέργων,
ἵνα ἡ γενεὰ αὐτῆ γνωρίσῃ εὐτυχίαν
ἄδωλον καὶ μακρὰν ζωὴν καὶ πλοῦτον καὶ σοφίαν
χωρὶς ἰδρωτὰ ποταπὸν ἢ δούλην ἐργασίαν.
Ἄλλ' ἡ μυθώδης γενεὰ οὐδέποτε θά λήσῃ.
Ἡ τελειότης του αὐτῆ τὸ ἔργον θά κρημνίσῃ
κι ἐκ νέου πᾶς ὁ μάταιος κόπος αὐτῶν θ' ἀρχίσῃ.

Ζῆ ἀναμνηρυστικὰ τὴν ἡδονὴν τοῦ ἄλλοτε. Κυκλοφορεῖ πιά ἱστορικὰ, στὸ παρελθόν: στὴν Ἱστορία καὶ στὴν ἱστορία του. Καὶ

«στὸ μονήρες σπίτι του μεθ' ἑξανά»...

Τέλος, ἔρχεται ὁ Ἐπίλογος. Ὁ θάνατος,—ποιὸς ἄλλος! Στὴν προσέγγισή του, ὁ ποιητὴς, ποὺ τόσοις πανικοῦς δοκίμασε ἀπ' τὴ ζωὴ κι ἀπὸ τὸν πόνο, ξαναβρίσκει τὶς Θερμοπόδες του, τὸν Ἕλληνα ποὺ εἶχε κοιμηθῆ μέσα του. Δὲν ἀντέχω νὰ μὴ σὰς παραθέσω ὁλόκληρο τὸ τελευταῖο ποίημά του*.

* Ἡ παράθεση τῶν ποιημάτων κι' ἀποσπασμάτων τοῦ Καβάφη θά φανῇ ἴσως ἀτοπὴ καὶ σὰ δείγμα πρωτοπειρίας. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἔχω τὴν ἰδέα, πῶς ἀν ἔπρεπε νὰ λείψῃ κάτι ἀπ' τὴν ὁμιλία μου, τοῦτο εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν ποιημάτων, κι ὄχι τὰ ποιήματα. Κυρίως ὁ σκοπὸς μου ἦταν νὰ γνωρισθῆ ὁ Καβάφης,—ἀπὸ ἀνάλυση δὲν ἔχει ἀνάγκη. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν νοημάτων του, ποὺ εἶναι μόνα τους τόσο ἐπαρκῆ καὶ τόσο φωτεινά, εἶναι περιττὸ φόρτωμα καὶ ὑπεβοήθηση ἀσκοπη. Αἰδιάτη τοῦ ἔργου του χρειάζεται βέβαια, γιὰ νὰ μῆθ' ἰσὴν σειρὰ καὶ νὰ ἀποδοθῆ ἡ πρεπούμενη ὀργανικὴ ἐνότητα. Τὸ ἔργο τοῦ Καβάφη εἶναι, καθὼς εἶδατε, σύνολο, παρουσιάζει ἐξέλιξη, ἐσωτερικὴ πλοκή, ἀπεισόδιο, λύση. Δὲν εἶναι ὁ Καβάφης ὁ «σιλωτῆς» τοῦ φαινομένου· ἔχει τὴν ἀποφῆ του, ποὺ ἀντικρὸ τῆς τοποθετεῖ στὴν ἀνάλογη θέση κάθε παράσταση ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Εἶναι ἡ βευστὴ ψυχικὴ προσωπικότητα, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ μετάπτωσή του μέσα στὴ ζωὴ. Εἶναι μιὰ λέξη, σύστημα.

Ὅταν βροῦμε τὴ σειρὰ του, καὶ δὲν εἶναι δύσκολο,—καὶ εἰς κύριες γραμμὲς του, τὶς thèses του,—ἡ ἐρμηνεία καταστὰ ἀχρηστὴ. Αὐτὸ θά πῆ ποιητῆς. Ὁ ποιητῆς εἶναι γιὰ νὰ ἐρμηνεύῃ κι ὄχι γιὰ νὰ ἐρμηνεύεται.

Μὲ τὴν πρόφαση τῆς ὁμιλίας μου, θέλησα νὰ δώσω ὅσο μπορούσα περισσότερον ἀπὸ τὸ ἔργο του. Γιατὶ ἀγνοεῖται. Τὸ κοινὸ συνήθως σχηματίζει τὴν ἀντίληψή του ἀπὸ τὶς κριτικὲς τῶν ἄλλων κι ὄχι ἀπὸ προηγούμενη προσωπικὴ πείρα. Καὶ σ' αὐτῇ τὴν ἀποφῆ, ὁ Καβάφης ἦταν πολὺ ἀτυχος. Τὸν παρεξήγησαν, δὲν τὸν ἐνοίωσαν καὶ μάλιστα (τοῦτο εἶναι τὸ παράξενο) διανοοῦμενοι ποὺ σαυτοῦς ἀποβλέπομε μὲ ἐμπιστοσύνη ἀληθινὰ ἀντάξιά τους. Ἐξήγησα στὴν ἀρχὴ τὸν πιθανώτερο λόγο αὐτοῦ τοῦ φαινομένου: εἶναι ἡ αἰσθητικὴ τοῦ γεωγραφικοῦ μας πλάτους.

Ὅμως, εἰδικώτερα στὴν ἐκτέλεσή του καὶ στὰ μέτρα του, εἶναι παράξενο πῶς δὲν εἶδαν ὅτι μεταχειρίζεται, σχεδὸν πάντα, τὸν ἐλληνικώτερο στίχο: τὸν ἱαμβό. Συχνὰ ἄλλο τόσο, ἀν προσέξῃς ἐν' αὐτῇ ἀγύμναστο, θά δῇ πῶς ἔχει δεκαπεντασύλλαβους,—μὲ τὴ διαφορά πῶς ἡ τομὴ τους, καμωμένη ἀνάμεσα στὴ λέξη, (ἄτμητος στίχος) δὲν παρουσιάζει τόσο φανερὴ τὴν ἀπαραίτητη (!) μονοτονία τῆς, (ποὺ κάνει ἀδιάβαστα τὰ περισσότερα ἐλληνικὰ ποιήματα ἀπ' τὸν δέκατο ὁμοιοκατάληκτο στίχο καὶ κάτω). Ἐπειτα, ἡ οὐσία τῶν ποιημάτων του, (τῶν ἀδρόστερων σὲ νοήματα ποιημάτων τῆς ποιήσεώς μας ποὺ στοχάζεται ἀκόμη νηπιακά), δὲ μπορεῖ νὰ κάμψῃ λίγο τὸ ἀλόγιστο αὐτὸ credo τῆς ἐπιφάνειας; Ἡ ποίηση εἶναι τάχα περισσότερο βίμα καὶ ρυθμὸς, παρὰ πνεῦμα; Καὶ τότε οἱ ἀμύητοι τῆς ἀρχαίας μετρικῆς πῶς

ΑΠΟΛΕΙΠΕΙΝ Ο ΘΕΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΝ

Σάν εξαφνα, ώρα μεσάνυχτα, άκουσθή
 άόρατος θίασος νά περνά
 μέ μουσικές εξαισίες, μέ φωνές,
 τήν τύχη σου πού ένδίδει πιά, τά έργα σου,
 πού άπέτυχαν, τά σχέδια τής ζωής σου,
 πού βγήκαν όλα πλάνας, μή άνωφέλευτα θρηνήσεις.
 Σάν έτοιμος από καιρό, σά θαρραλέος,
 άποχαιρέτα την, τήν Άλεξάνδρεια, πού φεύγει.

κατορθώνουν νά συγκινούνται βαθύτατα από τήν άπλη άνάγκωση τών άρχαίων
 λυρικών; ή, άντιστρόφως, πού άλλος άνέφικτο προσθέτει στήν αίσθηση τών
 δημηρικών έπόν ο ρυθμικός τους τονισμός σέ ήρωϊκόν έξάμετρο;

Άλλά κι ο ίδιος ο Καβάφης δέ θέλησε νά επιβληθή και νά διαδοθή στο
 κοινό, έχει κάτι από τήν άσκητική μετριοπροσύνη κι άπομόνωση του Παπα-
 διαμάντη. Άλλως τε στο μεγάλο κοινό δέν έχει καμιά εμπιστοσύνη, στόν

homme de peu de foi

aux regards éblouis d'une lumière en fête»

του Μορέας. Η τέχνη του είναι για κείνους πού του μοιάζουν, πού ζούν τή ζωή
 τής σιωπής και τής περιουλλογής. Είναι ο ίδιος ο χρυσοχόος κάποιου ποιημάτος
 του, πού τυλίγει σέ μετάξι προσεκτικά τά πιά πολύτιμα πετράδια του μαγαζιού
 του και τά κρύβει βαθιά-βαθιά, θέλοντας νά μήν προδώση ποτέ τόν έσωτερικό
 του πλούτο, τó άδυτό του—για νά κερδίση μερικά αδικολόδηστα χειροκροτήματα
 ξεκτεύοντας από τήν φυχή του τούς Ιερώτερους της θησαυρούς.

Συλλογή ποιημάτων δέν τύπωσε ποτέ τά σκορπά σέ περιοδικά και ήμερο-
 λόγια, ώστε πολλά άπ' αυτά νά τάχη λησμονήσει κι ο ίδιος. Νά τυπώση βιβλίο
 και γιατί; για νά φέρη άσφυξία στις βιβλιοθήκες τών διανοουμένων; για νά προσ-
 θέση μιά νέα έγνοια σ' εκείνους πού θέλουν νά είναι au courant; Τό βιβλίο του θά
 βγάλη ένα άλλο και θά τού πάρη τή θέση του, κι ύστερα κι αυτό, μέ τή σειρά
 του, θά κάνει τόπο σ' ένα άλλο... Ο Καβάφης ζή στο στόμα τής εποχής του. Τυπώ-
 νει, τελευταία, κάθε νέο του ποιήμα σέ όρισμένα αντίτυπα, feuilles volantes,
 πού τά μοιράζει στους φίλους και στους γνωρίμους του. Η ελληνική φιλολογία
 πρέπει νά χρωστά σ' αυτό χάρη στόν κ. Γρ. Ξενόπουλο, πού, προσεκτικός σέ κάθε
 νέο ταλέντο, πρώτος έπρόσεξε στο νέο τότε Καβάφη και τού έγραψε τήν πρώτη
 μελέτη στα Παναθήναια τού 1902. Έγώ τουλάχιστον έναι πρωτογνώρισα τόν
 ποιητή, καθώς κι από τις «Φωνές» του, πού τις διάβασα σέ ήλικία έννιά
 χρονών κι όμως από τότε έννοιωσα μιά έντελώς καινούργια γοητεία και τις
 αναζητήσα συχνά.

Βάβαια θά ήταν έλλειψη νά δώσω στόν άναγνώστη μιά κριτική για ένα ποιη-
 τικό έργο πού άγνωστ, χωρίς νά παραθέσω σύγχρονα και τó ίδιο τó έργο, τή
 στιγμή μάλιστα πού ή κριτική μου άνεβάζει τó έργο αυτό τόσο ψηλά, πρέπει νά
 υποδογηθώ τόν άναγνώστη νά σχηματίση τήν κρίση του μέ όσο τó δυνατό άφθο-
 νώτερα δοκουμένα.

Η φιλοσοφική, ή εξέλιχτική σειρά τών ποιημάτων του Καβάφη είναι αυτή
 πού παρουσιάζω καθώς βλέπω κι από ποιήματά του δημοσιευμένα μετά τήν όμι-

Πρό πάντων, νά μή γελασθής, μή πής πώς ήταν
 ένα όνειρο, πώς άπατήθηκεν ή άκοή σου:
 μάταιες έλπίδες τέτοιες μή καταδεχθής!
 Σάν έτοιμος από καιρό, σά θαρραλέος
 —σάν πού άρμόζει σε πού αξιούθηκες μιά τέτοια πόλη—
 πλησίασε σταθερά πρós τó παράθυρο
 κι άκουσε μέ συγκίνηση, άλλ' όχι
 μέ τών δειλών τά παρακάλια και παραύτονα,
 ως τελευταίαν άπόλαυση τούς ήχους,
 τά εξαισία όργανα του μυστικού θίασου,
 κι άποχαιρέτα την, τήν Άλεξάντρεια πού χάνεις.

Έντελώς πρωτότυπη είναι ή σύλληψη του θανάτου: μάς παίρ-
 νει από τή ζωή σάν τó σκοτεινό πλοίο πού άφήνει τά φώτα και
 τις μουσικές τής παραλίας και κυλιέται πρós τó υγρό στοιχείο: άπο-
 πλέομε και θαρρούμε πώς ή ζωή φεύγει,

«σάν άόρατος θίασος πού περνά
 μέ μουσικές εξαισίες, μέ φωνές».

Θρήνοι για τις γελασμένες μας έλπίδες δέν αξίζουν αυτή τήν
 ώρα κι ή βιαστική επιθανάτια αυτοεξέταση είναι μάταια: μέ τó υπέ-
 ροχό του αυτό «εις έαυτόν» ο Καβάφης προτρέπει τόν έαυτό του
 νά δεχτή τó θάνατο μέ τήν αξιόπρεπη γαλήνη. Είναι κι εδώ ο γνή-
 σιος άπόγονος τών Άλεξαντρινών penseurs και esthètes, τών τελευ-
 ταίων λεπτότατων λουλουδιών τής ελληνικής διάνοησης, πού άνοιγαν
 τις φλέβες τους ύστερα από ένα πνευματικό δείπνο άφου τ' άρωματι-

λία μου, τó έργο του έχει πιά συμπληρώσει τόν κύκλο του και τά νέα του δημιουρ-
 γήματα χρησιμεύουν νά τονώσουν, νά δεικνύσουν, νά άλληλοσυμπληρώσουν. Η
 θέση, πού θά τοποθετηθούν μέσα στο σύστημα, είναι από τώρα καθωρισμένη. Κα-
 μιά άπροδόκητη τροπή δέν φαίνεται τώρα πιά πιθανή. Η άπεικόνιση ιστορικών
 φυσιογνωμιών, δηλαδή ένας σκόπιμος έξαντικειμενισμός, και ή περιστροφή γύρω
 από τήν ήθονή, δίνουν τά θέματα πού γυρίζει ο Καβάφης τά τελευταία χρόνια.
 Σκέψεις καθαρής φιλοσοφίας, σάν τούς βαρβάρους, τά τείχη, τις θερμοπόδες δέ
 συναντούμε τώρα πιά στο έργο του. Φαντάζομαι πώς ο ποιητής, πού έχει τόσην
 αυτοκριτική, τόση αυτοπαρατηρησία, τόση έλλειψη ματαιοδοξίας, (μέ μιά λέξη
 τόσο Γνώθη Σαυόν), θά νοιώση μόνος του πότε θάρχιση ο κίνδυνος τής αυτοε-
 πανάληψης και θά πάψη πιά νά γράφη. Τό έργο του είναι πιά μεγάλο. Δέ θά
 θελήση βέβαια νά τού στερήση τή μεγαλύτερη άρετή, — τήν κλασική επιγραμμα-
 τικότητά του.

Η τεχνοτροπία του παρουσιάζει άσημαντες διαφορές στή σειρά του έργου.
 Μόνο ή φράση του κι ή διάθεσή του, σκληρές στήν αρχή κι έντελώς νεκρές για
 τó συναίσθημα, έγιναν μέ τόν καιρό μαλακές, βαθύτερες και μέ πύτερο παλμό.

ζεν ἢ πιδ ἀληθινῆ φιλοσοφία. «Χωρίς τὸ θάνατο, εἶπε ὁ Σοπενάουερ, δύσκολα ὁ ἄνθρωπος θά μπορούσε νά φιλοσοφήσῃ. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ μουσηγέτης καθεμίᾳς φιλοσοφίας».

Κλείνοντας ἐδῶ τὸ ἔργο τοῦ Καβάφη βλέπομε πὺς μ' ὄλο τὸ λεπτὸ καὶ φροντισμένο σκάλισμά του εἶναι «φορτωμένο ἀπὸ οὐσιώδεις». Εἶναι σιμότερα πρὸς τὸ βαθύτερο κύκλω τῆς ὑπαρξῆς μας, πὺ βλέπει τὸν κόσμο σιῶπηλὰ σάν αἰνίγμα καὶ μένει ἐκστατικῆ μπρὸς στῆ σύγχυση τοῦ νοήματός του. Μᾶς πλησιάζει στῆ μυστικιά ζωῆ καὶ μᾶς ἐκφράζει πολυσύνθετες σιωπῆς κι ἀόριστες δνείροπολήσεις. Ὁλόκληροὶ ποιητικοὶ αἰῶνες, κοκκαλισμένοι κάτω ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκῆ τους ἐθιμοτυπία, μᾶς ἐπρόσφεραν λίγα παιγνίδια, λίγα κομφοτεχνήματα, ἐκεῖ πὺ ἔμεναν ἀνεξερεύνητοι τόσο σκιεροὶ ὄγκοι καὶ ἀνάκουστες τόσες μουγγῆς τριχυμῆς.

Τρέμοντας ἀπὸ ιδιουσυχρασία μπροστὰ στῆς μεγάλες ἀνθρώπινες μοῖρες, ὁ ποιητῆς μας μᾶς μίλησε γιὰ τὴν «καθημερινῆ τραγικότητα», πὺ μ' αὐτὴν ἀπόλυτα ἐταίριαζεν ὁ διακριτικὸς τόνος κι ἡ μετρημένη του ἐκφραση.

«Ὅταν πηγαίνω στὸ θέατρο, λέει ὁ Μαίτερλιγκ, θαρρῶ πὺς βρίσκομαι ἀνάμεσα στυς προγόνους μου, πὺ εἶχαν ἀπλῆ καὶ ξερῆ μᾶ κτηνώδη ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Δὲν ἀκούω τίποτ' ἄλλο παρὰ ἕναν ἀπατημένο σύζυγο πὺ μὸς ἐξηγᾶ γιὰτὶ σκοτώνει, ἕναν ἐραστῆ πὺ μὸς μαθαίνει γιὰτὶ πνίγει τὴν ἐρωμένη του, μᾶ γυναίκα πὺ μὸς δείχνει γιὰτὶ ἀπατᾶ τὸν ἄντρα της. Κι ἐν τούτοις ἐγὼ δὲ βρίσκομαι σὲ καμιά ἀπὸ τῆς τρεῖς αὐτῆς περιπτώσεις. Ἐγὼ περίμενα νά ἰδῶ δὲν ξέρω ποῖαν ἀνώτερη παρουσία, πὺ ζῆ μαζί μου στῆς πιδ ἄθλιες στιγμῆς τῆς ζωῆς μου καὶ πὺ δὲν τὴν ξέρω ἢ πὺ δὲν μπορῶ νά τὴ νοιώσω.

Τῆς ὑπέρτερες αὐτῆς, ἀόρατες παρουσιῆς, εἶναι προωρισμένοις νά τῆς ἀνευρίσκει ὁ ποιητῆς. Παρόμοια ὁ χημικός, μέσα σ' ἕνα ὕγρὸ πὺ πρωτύτερα δὲν βλέπαμε τίποτα, βίχοντας μᾶ σταγόνα ρευστοῦ, κάνει νά φανερωθοῦν σωρεῖες ἀπὸ κρύσταλλα πὺ κανεῖς δὲν εἶχε ὑποπτευθῆ.

Ἡ βαθειά μᾶς ὑπόσταση, ὄχι ἢ πρόσκαιρη κι ἢ περαστικῆ τοῦ συναισθήματος ἢ τοῦ πάθους, ἀλλὰ ἢ αἰώνια, βρίσκειται στῆν περισυλλογῆ τῶν ἡσυχῶν ὥρῶν τῆς ζωῆς».

Αὐτῆ εἶναι ἢ σήμασιὰ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη. Ἄληθινὸ στῆ σύλληψῆ του, οὐσιαστικὸ στὸ περιεχόμενό του, στῆν ἀπόδοσή του ἄρτιο.

2. Δ. ΓΛΗΝΟΥ

ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

ΜΕΡΟΣ Β'

Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

[Τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς δημοσιεύθηκε στὸ Δελτίο 5, 1915, σελ. 47-62, μὲ τὸν τίτλο Δ. Φωτεινοῦ: "Ἔθνος καὶ Γλῶσσα". Τὸ πρῶτο μὲρος τοῦ βιβλίου ἀφορμῆ στῆ μελέτη εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς καθαρεύουσας ὑποστηρίζουν, ὅτι ματῆν τὸ ἔθνος πετυχαίνει δυὸ μέγιστα ἀγαθὰ α') σφιχτῆ ἐθνικῆ ἐνότητα ἀνάμεσα στυς σημερινούς: "Ἕλληνες πὺ εἶναι διασκορπισμένοι σ' Ἐξώρπη καὶ Ἀσία καὶ πολλοὶ εἶναι ξενόφωνοι β') ζωντανῆ καὶ ἄμση ἐνότητα μὲ τὸ δοξασιμένο παρελθόν τῆς φυλῆς, ἐπομένως ἱστορικῆ συνείδηση γόνιμη γιὰ τὴ σύγχρονη ζωῆ. Τὰ δυὸ αὐτὰ ἀγαθὰ καταστρέφει ὁ δημοτικισμός, διασπώντας τὴν ἐθνικῆ ἐνότητα καὶ ἀπομακρύνοντας μας ἀπὸ τὸ παρελθόν. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ἐξετάστηκε ἢ πρῶτη κατηγορία. Ἀποδείχεται ἐκεῖ, ὅτι τὴν ἐθνικῆ ἐνότητα τὴ δημιουργεῖ πρῶτ' ἀπ' ὄλα ἢ συνείδηση καὶ ἢ πίστη τῶν δημοτῶν ἀνθρώπων, πὺς ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἔθνος καὶ εἶναι σφιχτότερα δεμένοι καὶ ὁμοίωτεροι ἀναμεταξύ τους παρὰ μὲ τὸς ἀνθρώπους, πὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα ἔθνη. Ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἐπομένως οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ μόνος συντελεστής τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας. Μᾶ καὶ ἂν τὸν ἀπομονώσωμε καὶ ἐξετάσωμε συγκριτικὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ τὴν καθαρεύουσα καὶ τὴ δημοτικῆ, ἀποδείχεται καὶ γλωσσολογικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς καθαρεύουσας στῆ λογοτεχνία, στὸ σχολεῖο καὶ στῆν ἀφομοίωση τῶν ξενόφωνων ἢ ἀνεπάρκεια τῆς καθαρεύουσας γιὰ νά δυναμῶνη καὶ διατηρῆ τὴν ψυχικῆ ἐπαφῆ καὶ ἔνωση τῶν Ἑλλήνων. Ἐστὶ ἢ πρῶτη κατηγορία τῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρεύουσας ἐνάντια στῆ δημοτικῆ ἀντιστρέφεται ὁλοκληρωτικὰ].

α'. Οὐσία τῆς ἱστορικῆς ἐνότητας.— Ἡ ἱστορικῆ ἐνότητα τοῦ ἔθνους εἶναι τὸ δεύτερο μεγάλο ἀγαθὸ, πὺ κινδυνεύει ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς. Καὶ ἂν ὑπῆρχε τέτιος κίνδυνος θάπρεπε καὶ

* Ἐκτός ἀπ' αὐτῆ παλαιότερα ἔργασις τοῦ Δ. Γληνοῦ στὸ Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου χωρὶς ἔνομα ἢ μὲ τ' ἀρχικὰ Δ. Φ. εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθες, 1, 1911 σελ. 188-204, Ἡ σχολικῆ διγλωσσία καὶ ἢ πολιτικῆ (μετάφραση), 1, 1911, 233-234, Διγλωσση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, 2, 1912, 7-12 Προλεγόμενα στὸ Β' τόμο τοῦ Δελτίου, 2, 1912 σελ. 84-94, Παιδαγωγικῆ Φιλολογία, Προκήρυξη γιὰ ταλφασητᾶρι, 2, 1912, 142-155, Παιδαγωγικῆ Φιλολογία, 2, 1912, σελ. 202-234 καὶ 253-263, Εἰσήγηση καὶ διατύπωση στὰ Προγράμματα Δημοτικοῦ Σχολεῖου καὶ Διδασκαλεῖου κοριτσιῶν, ὕστερα ἀπὸ τῆς συνεδριάσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, 2, 1912, 264-269, Βελιωκρία γιὰ τὴ φυσικῆ Π. Βλαστ.δ. 3, 1913, 276-286 καὶ 289-290.

μεις οι δημοτικιστές να παραιτηθούμε από την αξίωση να γίνω όργανο του γραφτού λόγου ή δημοτική, αφού αγαπούμε το έθνος μας και για το καλό του αγωνιζόμαστε. Μά είναι άραγε αληθινός και αυτός ο κίνδυνος ή μόνο φάντασμα πλασμένο από ιδέες λανθασμένες; Αυτό θα εξετάσουμε τώρα.

Η έννοια της ιστορικής ενότητας πρέπει να εξεχωριστή σε δυο ιδιαίτερα στοιχεία. Στην αντικειμενική ιστορική συνέχεια ενός λαού και στη συνείδηση αυτής της συνέχειας. Αντικειμενική ιστορική συνέχεια έχουμε, όταν ένας λαός από την αρχή που φάνηκε στην ιστορία εξακολούθησε αδιάκοπα να υπάρχει χωρίς δηλ. νάρθη καμιά εποχή γενικού εξολοθρευμού της φυλής ή χωρίς να γίνει τέτοιο ανακάτεμα αймаτων, που ο πρωτόγονος φυλετικός χαρακτήρας του λαού να έχει σβήσει μαζί με τα οικοδομημένα πάνω σ' αυτόν ψυχικά αποκρυσταλλώματα από την ως τότε ιστορική ζωή του.

Του είδους αυτού την ιστορική συνέχεια μας την αρνήθηκαν καθώς είναι γνωστό μερικοί νεώτεροι ιστορικοί υποστηρίζοντας, πως σε μία περίοδο της ιστορίας μας έρημώθηκε ή Έλληνική γη από τους κατοίκους της που ήταν απόγονοι των αρχαίων Έλλήνων και στη θέση τους ήρθαν φύλα Σλαβικά, που αποτελούν μαζί με τους Αρβανίτες το σημερινό πληθυσμό της Ελλάδας. Η θεωρία αυτή πολεμήθηκε και έπεσε. Γιατί απόδειξαν άλλοι ιστορικοί και ξένοι και δικοί μας, πως ο Έλληνισμός διατηρήθηκε, προ πάντων στις πολιτείες, με όλο το κώμα των ξένων λαών, που πλημμύρισε σε ώρισμένες εποχές τη χώρα μας και πως ταπομεινάρια των ξένων αυτών λαών απορροφήθηκαν όλοτελα από τον ελληνικό πυρήνα, έτσι που σήμερα ή σλαβική επίδραση είναι όλως διόλου ασήμαντη στην Ελλάδα και τα σημάδια της έμειναν μόνο σε μερικές τοπωνυμίες και σε μερικά ήθη και έθιμα ώρισμένων ελληνικών τόπων.

Μά όσοδήποτε πολύ κι αν είναι το ξένο αίμα, που χύνεται μέσα σ' ένα λαό, ή σημασία του δεν είναι απόλυτη (ως προς την ιστορική συνέχεια και όχι γενικά βιολογικά), όσο δεν επηρεάζεται το δεύτερο, το πολύ πιο σημαντικό στοιχείο της ιστορικής ενότητας. Και το στοιχείο αυτό είναι ή συνείδηση της ιστορικής συνέχειας. Όπως όταν έχω μέσα στα κατάβαθα της ψυχής μου την ακλόνητη πίστη, πως είμαι Έλληνας και θέλω να ενώσω την τύχη μου μαζί με τους Έλληνες αδελφούς μου, αποτελώ μέρος αναπόσπαστο του έθνους του ελληνικού του σημερινού, έστω εάν φυλετικά είμαι Σύρος ή Αρβανίτης, έτσι και όταν έχω μέσα μου την πίστη, πως είμαι απόγονος των αρχαίων

Έλλήνων, όταν έχω δηλ. τη συνείδηση της ιστορικής συνέχειας, είμαι αληθινά απόγονός τους, έστω και αν τρέχη στις φλέβες μου οποιοδήποτε αίμα, αρκεί αυτή τη συνείδηση να τη στηρίζουν τα γενικά ψυχολογικά κληρονομικά στοιχεία, που βρίσκονται μέσα στα κοινά γνωρίσματα του χαρακτήρα, στη γλώσσα, στις παραδόσεις, στα ήθη και έθιμα και στις θρησκευτικές δοξασίες και στα κοινά εθνικά ιδανικά. Και αυτή ή έσωτερική πίστη, ή συνείδηση της ιστορικής συνέχειας όσοδήποτε κι αν σκοπίστηκε κάποτε από τη χριστιανική συνείδηση, που σε ώρισμένες εποχές από θρησκευτικούς λόγους ήρθε σε αντίθεση προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, τον εθνικό, όμως έμεινε πάντα στα βάθη της ψυχής των Έλλήνων και γρήγορα ζύπνησε ζωντή και σά φωτεινή γραμμή την παρακολουθούμε πότε ώχρότερη και πότε ζωρότερη ανάμεσα στον κόσμο το Βυζαντινό, για να τη δούμε να φωτίζει κηρυγμένη από τα χείλη του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα όλη τη σκοτεινή νύχτα της ελληνικής δουλείας.

Έτσι λοιπόν στο έθνος το ελληνικό βρίσκονται και τα δυο στοιχεία της ιστορικής ενότητας και το αντικειμενικό δηλ. ή αδιάκοπη ζωή της φυλής μας από τους αρχαιότατους χρόνους ως σήμερα και το υποκειμενικό δηλ. ή συνείδηση, πως είμαστε ή ίδια φυλή των αρχαίων Έλλήνων μόλο που ήρθαν στη χώρα μας σε διάφορες εποχές πολλοί ξένοι λαοί και ανακατόθηκαν μαζί μας. Και αφού τόσο βαθιά ριζωμένη βρίσκεται στην ψυχή όλων των Έλλήνων αυτή ή πίστη δεν μπορεί βέβαια πια σήμερα να κινδυνέψη από πουθενά και όλοι οι φόβοι είναι μάταιοι.

Άς εξετάσουμε όμως ούσιαστικώτερα το πρόβλημα.

Τί είναι κείνο που γεννά και κρατεί ζωντανή την ιστορική συνείδηση μέσα στην ψυχή ενός λαού;

Οι όπαδοί της καθαρεύουσας τονίζουν προ πάντων τη λόγια παράδοση και κοντά σ' αυτή τη γλώσσα της εκκλησιας, που είναι στοιχείο της σημαντικό. Και λέγουν: ή λόγια παράδοση μας ένώνει κατ' εθνη με τον αρχαίο κόσμο, ενώ ή δημοτική γλώσσα μας μακραίνει από τη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων και από όλα τα σημαντικά δημιουργήματα του ελληνικού πνεύματος, άρα εξασθενίζει την ιστορική μας συνείδηση, μάς αποσπά από το παρελθόν και μάς περιορίζει στο παρόν, που είναι τόσο πενιχρό. Μας αποσπά όμως ακόμη και από τη γλώσσα της εκκλησιας, ενώ ή εκκλησια ήταν το κέντρο της πνευματικής ζωής του έθνους σ' όλο το μεσαίωνα και τους χρόνους της

δουλείας. Ἄρα μᾶς ἀπομακρύνει ἡ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ ἀπ' αὐτῆ τὴν ὀρθόδοξο πίστι πού ἔσωσε καὶ σώζει τὸ ἔθνος.

Καὶ ὁμῶς ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει πὼς πολὺ σημαντικώτεροι συντελεστῆς γιὰ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση ἀπὸ τὴ γραφτὴ γλῶσσα καὶ τὴ λόγια παράδοση καὶ τὴ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιᾶς εἶναι ἡ γλῶσσα πού μιλάει ἓνας λαός, οἱ παραδόσεις του, τὰ τραγοῦδια καὶ τὰ παραμῦθια του, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τὰ κοινὰ ἔθνικα ἰδανικὰ καὶ ἡ ψυχικὴ σύσταση καὶ ἔσφρη του. Γιατὶ αὐτὰ πρὸ πάντων τὰ στοιχεῖα καὶ τὸν ἀντικειμενικὸ χαραχτήρα ἑνὸς λαοῦ καθορίζουν καὶ τὴν συνείδηση του δημιουργοῦν. Ἡ λόγια παράδοση καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιᾶς πούθενά δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ δώσῃ ἱστορικὴ συνείδηση, ἐκεῖ πού τὰ ἄλλα στοιχεία ἦταν ξένα.

Στοὺς Ἀγγλοσαξωνικοὺς λαοὺς ὀλόκληρη χιλιετηρίδα ἐπενεργούσε ἡ λατινικὴ λόγια παράδοση καὶ ἡ λατινικὴ γλῶσσα τῆς καθολικῆς ἐκκλησιᾶς. Ποιὸς ἀπ' αὐτοὺς πῆρε Λατινικὴ συνείδηση;

Οἱ Ρωμανικοὶ ὁμῶς λαοὶ μὲ τὸ νὰ μιλοῦν γλῶσσα λατινογενῆ βρῆκαν ὅλοι τὸν ἑαυτὸ τους συγγενῆ πρὸς τὸ λατινικὸ κόσμο. Τρανὸ παράδειγμα ἡ Ρουμανία. Χωρισμένος ὁ Ρουμανικὸς λαὸς ἀπὸ τὴ Λατινικὴ οἰκογένεια καὶ τοπικὰ καὶ πνευματικὰ, ἔχοντας ὀρθόδοξο θρησκεία, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν λόγια παράδοση καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν, πού βρῆκε τὴν ψυχικὴν του συγγένεια καὶ τὴν ἱστορικὴν του συνείδηση; Ἐκεῖ πού τὸν ὠδηγοῦσε ἡ γλῶσσα πού μιλοῦσε.

Κάθε λαὸς πού ξυπνάει μέσα του ἡ φυλετικὴ συνείδηση ἀναζητᾷ τὸ εἶναι του σ' αὐτὰ τὰ ζωντανὰ σημάδια τῆς ψυχῆς του καὶ τῆς ἱστορίας του, στὴ γλῶσσα του, στὶς παραδόσεις του, στὰ τραγοῦδια του. Τὸ ἴδιο μᾶς δείχνουν οἱ Ρουτένοι, οἱ Φιλλανδοί, οἱ Οὐγγροί, οἱ Ἴρλανδοί. Ὅλοι ἑκατοντάδες χρόνια κάτω ἀπὸ ἄλλη λόγια παράδοση καὶ ἐκκλησιαστικὴ, μόλις ξυπνήσουν φυλετικὰ ἀναγνωρίζουν τὸν ἑαυτὸ τους σ' ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα. Καὶ ἀκόμα βλέπομε πὼς ὅπου ἓνας λαὸς καὶ δταν καταχτήθηκε ὀλότελα κατώρθωσε νὰ μεταδώσῃ στὸν καταχτητὴ τὴ ζωντανή του γλῶσσα, τὸν ἀπορρόφησε ψυχικὰ καὶ τοῦ μετέδωκε τὴ δική του ἔθνικὴ συνείδηση.

Αὐτὸ ἔγινε λ. χ. ὁλοὺς τοὺς Γερμανικοὺς λαοὺς πού κατάχτησαν χώρες λατινικῆς καὶ ἀπορροφήθηκαν ἔθνικα ἀπὸ τοὺς καταχτημένους, γιατί πῆραν τὴ γλῶσσα τους καὶ τὸν πολιτισμὸ τους στὴ Γαλλία, στὴν Ἰταλία, στὴν Ἰσπανία. Παρατηρώντας λοιπὸν ἐξ ἀντιδιαστολῆς τὴ δύναμη τῶν διαφόρων συντελεστῶν τῆς ἱστορικῆς συνείδησης ἐκεῖ πού ἦταν διαφορετικοί, μπορούμε νὰ συμπεράνωμε ποιὰ ἐπίδραση

εἶχε ὁ καθένας τους στὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ ζωντανία καὶ τῆς δικῆς μας. Κι ἔτσι βρίσκομε, ὅτι ὄχι μόνο δὲν εἶναι οἱ μόνοι παράγοντες γιὰ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση ἡ λόγια παράδοση καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιᾶς, μὰ δὲν εἶναι καὶ οἱ σπουδαιότεροι. Βέβαια ἔχουν τὴ σημασία τους. Ἐκεῖ πού προϋπάρχουν τὰ ἄλλα, τὰ οὐσιαστικώτερα στοιχεῖα, χωρὶς ἄλλο ἐνεργοῦν καὶ αὐτοὶ δυναμώνοντας τὴ συνειδητοποίηση.

ὑπάρχουν ὁμῶς ὀρισμένες ἱστορικῆς συνθήκες καὶ μορφῆς τῆς ζωῆς, πού οἱ παράγοντες αὐτοὶ μποροῦν ἀντὶ νὰ εἶναι ἐδεργετικοὶ νὰ γίνουν ἐπικίνδυνοι στὸ μέλλον ὀλόκληρο μιανῆς φυλῆς. Αὐτὸ συμβαίνει, δταν ἀπὸ μονομερῆ ὑπερτίμηση τῆς λόγιας παράδοσης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας γίνεται προσπάθεια νὰ κανονιστῇ ὀλη ἡ πνευματικὴ τοῦ ἔθνους μόνο ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα καὶ νὰ παραγνωριστοῦν καὶ καταπνιχτοῦν ὀλοι οἱ παράγοντες, οἱ οὐσιαστικώτεροι, οἱ θεμελιωδέστεροι, οἱ ζωτικώτεροι. Οἱ περισσότεροι λαοὶ τῆς Εὐρώπης πέρασαν ἀπὸ μιὰ τέτια ἐπικίνδυνη στιγμὴ καὶ βρῆκαν νικηφόροι. Ἡ λατινικὴ λόγια παράδοση καὶ ἡ γλῶσσα ἡ νεολατινικὴ τῆς καθολικῆς ἐκκλησιᾶς δὲ μπόρεσαν νὰ σβῆσουν τὸ ἀνθισμα τῶν ἔθνικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς νεώτερης ἔθνικῆς λογοτεχνίας στὸν καθένα τους.

Τὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος ἔχοντας στὸ παρελθόν του μιὰ παράδοση πιδ περιλαμπρῆ καὶ μὲ περισσότερὴ ἀπόλυτὴ ἀξία ἀπὸ τὴ λατινικὴ καὶ ἔχοντας ἀκόμη τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιᾶς του, πού εἶναι ἀποκλειστικώτερα ἔθνικὴ καὶ σφιχτὰ δεμένη μὲ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ τῆς φυλῆς, βρέθηκε μπερδεμένο στὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ ὀρους βαρύτερους ἀπ' τὰλλα ἔθνη. Γι' αὐτὸ ὁμῶς καὶ οἱ κίνδυνοὶ του ἦταν καὶ εἶναι μεγαλύτεροι.

Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα εἶναι ζήτημα βαθύτατα καὶ οὐσιαστικώτατα ἔθνικό. Κι αὐτὸ ἐξηγεῖ τὸ ἀπόλυτο ἐνδιαφέρον, πού προκαλεῖ σὲ ὀλους τοὺς ἀνθρώπους, πού στοχάζονται καὶ πονοῦν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους. Γιατὶ φυσικὰ ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ὑπέρτατα κάθε ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ ἀποψη εἶναι τὸ πὼς θὰ ζῆσῃ σὲ κάθε στιγμὴ τῆς χρονικῆς ἐξέλιξης ἡ φυλὴ του, τὸ πὼς θὰ συντρέχουν ὀλες οἱ πηγῆς τῆς ψυχικῆς δυναμικότητος εἴτε ἀπὸ τὰ περασμένα εἴτε ἀπὸ τὰ τωρινὰ γιὰ ν' ἀντικρίξῃ ἡ φυλὴ του τοὺς πραγματικοὺς ὀρους τῆς ζωῆς καὶ νὰ γίνετα κυρίαρχη ἀπάνω σ' αὐτοὺς κατὰ τέτιο τρόπο, πού καὶ τὸ ἀτομο νὰ βρίσκῃ γύρω του εὐνοϊκοὺς ὀρους γιὰ τὴν πλέρια του ἀνάπτυξη καὶ τὸ σύνολο νὰ προβαίνῃ δημιουργώντας ὀλοένα ἀνώτερες καὶ σταθερώτερες ἀξίες πολιτισμοῦ.

Αὐτὴ ἡ ἰδεατὴ γραμμὴ, πού πρέπει νὰ σημειώνῃ τὸ δρόμο γιὰ

την ιστορική εξέλιξη της φυλής, πρέπει να είναι και οδηγήτρα στην κρίση μας για τη θετική πορεία, που παίρνει το έθνος μας. Και κανένα άλλο στοιχείο ρωμαντικό, αγάπες στα περασμένα, υποκειμενικές ροπές και ποιητικές φαντασμαγορίες δεν πρέπει να θολώνουν το μάτι του φιλόσοφου παρατηρητή. Και αυτή η ίδια γραμμή οδηγεί την κρίση μας και όταν πρόκειται να λύσουμε το τωρινό πρόβλημά μας.

Ότι το αρχαίο παρελθόν είναι ή πλουσιώτατη από τις ιστορικές πηγές της ζωής μας και ότι ή ορθόδοξη πίστη μπορεί να είναι για το έθνος μεγάλο αγαθό, είναι δόγμα κοινό και σε μας και στους καθαρουσσιάνους. Η διαφορά μας είναι στην αντίληψη που έχουμε για τα μέσα που μ' αυτά θα μπορούσαμε να μετουσιώσουμε σε πραγματική ήθικη δύναμη την επαφή μας με τις ανώτερες αυτές αξίες του πολιτισμού, που έχουμε κληρονομήσει από το παρελθόν. Εκείνοι λένε ότι ή καθαρεύουσα, που είναι κιάλας ή ίδια δημιουργήμα και δείγμα από την επίδραση του αρχαίου κόσμου και τη δύναμη που έχει να πλουτίσει και να πλαταίνει τη ζωή μας, είναι και το μόνο μέσο για να διατηρήσουμε την άμεση επαφή μας με τον κόσμο αυτό.

Εμείς λέμε, πως όχι μόνο δεν είναι κανένας κίνδυνος να χάσουμε την επαφή με τον αρχαίο κόσμο, αν υψώσουμε τη δημοτική σε κοινή γλώσσα, μα και αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να πίνουμε αληθινά «ύδωρ ζωής» από τις πηγές και να δυναμώνουμε τον εαυτό μας αφομοιώνοντας όσο είναι δυνατό περισσότερα στοιχεία από τον αρχαίο πολιτισμό. Ως προς την εκκλησία το ζήτημα είναι κάπως διαφορετικώτερο, όπως θα το ιδούμε παρακάτω.

Θέλοντας όμως να βρούμε τη λύση της πρώτης αντινομίας της σχετικής με τον αρχαίο κόσμο, πρέπει να εξετάσουμε το πρόβλημα του ιστορισμού, που από τη μεριά που μας ενδιαφέρει μπορεί να διατυπωθή στο εξής ερώτημα: Πώς είναι δυνατό να ωφεληθή ένας λαός από την ιστορία γενικά και ιδιαίτερα από δική του ιστορία;

Το ερώτημα αυτό πολλές φορές το πρόβαλαν οι κοινωνικοί ερευνητές σ' εποχές διάφορες και από άφορμες και δεδομένα και προθέσεις διαφορετικές. Μά ποτέ σε καμιά εποχή και για κανένα λαό που προσπαθεί συνειδητά να λύση τα φυλετικά του προβλήματα, δεν είχε το ερώτημα τούτο τόσο βασική σημασία για τη ζωή του, όσο σήμερα για τον Έλληνικό λαό. Και μολονότι μιιά έστω και ύποσυνειδητη απάντηση στο ερώτημα τούτο είναι χωρίς άλλο ή βάση και του δημοτικισμού και του αρχαϊσμού, ή διανόησή μας άπάνω σ' αυτό μόλις βρίσκεται ακόμη στα πρώτα της δοκιμαστικά ψηλαφήματα.

β'. **Ιστορισμός.**— Η ζωή των ατόμων και των λαών διαμορφώνεται ανάλογα με την ψυχική δύναμη, που κατορθώνουν σε κάθε στιγμή να βάζουν σ' ενέργεια. Η ψυχική ενέργεια των κοινωνικών ομάδων αποκρυσταλλώνεται σύμφωνα με ψυχολογικούς και κοινωνιολογικούς νόμους σε ώρισμένες μορφές, που μ' ένα γενικό όνομα τις ονομάζουμε αξίες του πολιτισμού. Γλώσσα, θρησκευτικές πεποιθήσεις, ήθικες ιδέες, κοινωνικά και πολιτειακά καθεστώτα, δίκαιο, ήθη και έθιμα, φιλοσοφία, επιστήμη, τέχνη, είναι οι αντιπροσωπευτικοί τύποι των αξιών αυτών. Τα ιστορικά γεγονότα και ο τρόπος που αντιδρούν σ' αυτά οι λαοί και τα άτομα, μπαίνοντας στον κύκλο της ήθικης κρίσης των ανθρώπων γίνονται επίσης αξίες ιστορικές.

Στη δημιουργία των αξιών του πολιτισμού ούτε δλοι οι λαοί ούτε όλες οι εποχές είναι όμοιες. Γιατί κάθε λαός ανάλογα με τη φυσιολογική του ιδιοσυστασία και την ψυχική του δυναμικότητα, ανάλογα με τις επιδράσεις του φυσικού και κοινωνικού του περιβάλλοντος, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες της ζωής του είναι λιγώτερο ή περισσότερο δημιουργικός. Η περνά τη ζωή του μάλλον με παθητική στασιμότητα διατηρώντας παλιές αξίες κληρονομημένες από τους προγόνους ή παρμένες από ξένους λαούς, ή δημιουργεί νέες μορφές προσαρμόζοντας διαρκώς τη ζωή του με τους νέους όρους, που φέρνει ή αδιάκοπη ροή της ιστορίας, σπρωγμένος από το ένστικτο, που ζητά πάντα μέσα από νέο το τελειότερο και καλύτερο.

Και κάποιοι λαοί σε ώρισμένες εποχές της ιστορίας τους φτάνουν σε τέτια αρτιότητα ως προς μερικούς ή και όλους τους αντιπροσωπευτικούς τύπους αξιών του πολιτισμού, που οι μεταγενέστεροι άνθρωποι τις θεωρούν ως το τέλειο και ανυπέβλητο, τους δίνουν απόλυτη και μόνιμη αξία. Είναι οι κλασικές εποχές. Και μέσα σ' αυτές ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία και την απλότητα, για την ολοκλήρωση και την κλασικοποίηση πολλών μαζί αντιπροσωπευτικών αξιών ή αρχαία ελληνική δημιουργία.

Έτσι ή Αθήνα στον Ε' αιώνα υψώνεται ακτινοβόλα κορυφή μέσα στην ελληνική και την ανθρώπινη ιστορία.

Τί γίνονται λοιπόν οι αξίες αυτές του πολιτισμού; Ποιά σημασία έχουν για τους μεταγενέστερους ανθρώπους; Πώς μπορούν να έχουν επίδραση στη ζωή τους και στη δημιουργική τους εργασία;

Η ιστορική παρατήρηση μας δείχνει πως ένα μέρος από τις αξίες αυτές περνούν ύποσυνειδητα στη ζωή των μεταγενέστερων και δια-

τηροῦν τὴ ζωτικὴν τὸν δύναμη, ἀρα κανονίζουσι αὐτὲς ὡς πνευματικὰ ἢ ἠθικὰ ἐλατήρια τὴν ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ὑποσυνειδητὴ αὐτῆ ἐπιβίωση τῶν ἀξιών τοῦ πολιτισμοῦ γίνεται μόνον μὲ συνέχειαν ἱστορικὴν καὶ ὄχι ἀλματικά, εἶναι κληρονομία, ποῦ περνᾷ ἀπὸ γενιᾶ σὲ γενιά. Ὅπως διόλου ἀμετάβλητες φυσικὰ δὲ μένουσι. Καὶ μόνον ἐπειδὴ συνυπάρχουσι μὲ ἄλλες ἀξίες νέες, ἀνώτερες ἢ κατώτερες ἀδιάφορο καὶ δὲν ἔχουσι φυσικὰ τὴν πρωτογονίαν τὸν δύναμη, παρουσιάζονται μὲ περισσότερο ἢ λιγώτερον παραλλαγμένη συνθετικὴ ποιότητα. Ἔτσι λ. χ. περνοῦσι στοὺς μεταγενέστερους ὡς ἄμεση κληρονομία πνευματικὴ καὶ χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια γλωσσικοὶ τύποι, θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες, ποιητικοὶ καὶ λογοτεχνικοὶ τύποι, μουσικὰ, ἀρχιτεκτονικὰ, γλυπτικὰ, βιοτεχνικὰ μοτίβα καὶ γενικὰ ἐκφραστικὲς μορφὲς καὶ τεχνικὰ μέσα. Καὶ ὡς ἄμεση ἠθικὴ κληρονομία πάλι ἦθη καὶ ἔθιμα, μορφὲς κοινωνικῶν καὶ πολιτειακῶν σχέσεων, δικαιολογικὲς ἀντιλήψεις, γνωμικὰ καὶ παροιμίαι. Ὁ θρόνος, ἡ παράδοση, τὸ παραμῦθον, τὸ λαϊκὸν τραγούδι εἶναι ξεχωριστοὶ τύποι, ποῦ μεταφέρουσι τὶς ἀξίες τοῦ παρελθόντος χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια. Αὐτὲς οἱ ἄμεσοι κληρονομημέναι ἀξίες ἀποτελοῦσι τὸ συντηρητικὸν θεμέλιον κάθε πολιτισμοῦ καὶ τὸ γνησιώτερον δεσμὸν μὲ τὸ παρελθόν του. Ἀνάλογα τῶρα μὲ τὴν δύναμιν κάθε λαοῦ καὶ τὶς ἱστορικὰς περιπέτειαι ἢ ἐκφυλλίζονται καὶ χάνονται σιγὰ σιγὰ, ἢ διατηροῦνται ἀμετάβλητες γιὰ αἰῶνας, ἢ μετουσιώνονται σὲ νέαι ἀξίες ποῦ δημιουργεῖ ὁ ζωντανὸς λαός, ἀδιάφορο ἂν οἱ νέαι ἀξίες ἀπόλυται κρινόμεναι εἶναι ἀνώτερες ἢ κατώτερες.

Ἔτσι ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τὶς ἀξίες ποῦ δημιούργησε ἕνα μέρος νεκρώθηκε σχετικὰ γρήγορα. Σ' αὐτὸ ἀνήκουσι τὰ πολιτειακὰ καθεστῶτα καὶ πρὸ πάντων τὸ δημοκρατικὸν πολιτεῦμα τῶν Ἀθηναίων, οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις, ἢ καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Ἄλλο μέρος διατηρήθηκε καὶ ἔμεινε σὰ ζώπουρον μέσα σὲς νεώτερες ἀξίες καὶ μὲ ὅλη τὴν τεράστια ἀλλαγὴν, ποῦ ἔφερε τὸ πέρασμα χιλιετηρίδων, τὶς βρίσκει κανεὶς ἐξετάζοντας βαθύτερα σὲς σημερινὰς ἀκόμη μορφὰς τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὲς ἀνήκει πολὺ μέρος ἀπὸ τοὺς γλωσσικοὺς τύπους καὶ τὴν γλωσσικὴν ἔκφραση, ἦθη, ἔθιμα καὶ ἠθικὰς ἀντιλήψεις, ἀκόμη καὶ μερικὰς θρησκευτικὰς ἰδέαι σκεπασμέναι κάτω ἀπὸ νέο ἔνδυμα.

Ἄλλο μέρος τέλος ἐξελίχθηκε σιγὰ σιγὰ, μετουσιώθηκε σὲ νέαι ἀξίες, ἔδωκε τὰ σπέρματα γιὰ νέαι μορφὰς καὶ πρόοδο. Καὶ ἔδωκε

βρίσκομε πάλι τὴν γλῶσσαν καὶ ἀκόμη ἠθικὰς ἰδέαι, τὴν φιλοσοφίαν, μερικὰς τεχνικὰς μορφὰς.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἄμεση αὐτὴ μετάδοση καὶ ἐπιβίωση τῶν ἀξιών, ποῦ καθὼς εἶπαμε γίνεται χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια, ἔχομε τὴν συνειδητὴν προσπάθειαν νὰ ξαναφέρουσι, νὰ συντηρήσουσι καὶ νὰ ἐκμεταλλευτοῦσι τὶς ἀξίες τοῦ παρελθόντος.

Τὸ δεύτερον τοῦτου εἶδος τῆς ἐπιβίωσης, ποῦ στηρίζεται σὲ τὴν μελέτη καὶ ἐπίγνωση τῶν περασμένων ἀποτελεῖ τὸν ἱστορισμὸν.

Ὁ ἱστορισμὸς διαφέρει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἱστορία αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ὡς καθαρὴ γνώσις, ἔχει διακοσμητικὴν μόνον καὶ ἔμμεσην σημασίαν γιὰ τὴν ζωὴν, οὐσιαστικὴν σημασίαν ἔχει ὁ ἱστορισμὸς, ἢ συνειδητὴ δηλαδὴ προσπάθεια γιὰ νὰ διατηρηθοῦσι οἱ ἀξίες τοῦ παρελθόντος ὡς ἀπόλυται, ἢ γιὰ νὰ μετουσιωθοῦσι καὶ νὰ γίνουσι σπέρματα νέαι ζωῆς.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ σπάνια γίνεται μὲ ἄμεση χρονικὴ συνέχειαν. Συνήθως πρέπει νὰ περάσουσι κάμποσα χρόνια, νὰ δημιουργηθῆ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ παρελθόν, νὰ ξεχωριστοῦσι οἱ ἀξίες τοῦ ἀπὸ τὸ μεγάλο ρεῦμα τῆς σύγχρονης ζωῆς, νὰ πάρουσι ἰδιαίτην καθαρὰ διαγραμμένην μορφὴν καὶ νὰ ἐκτιμηθοῦσι ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πολὺ ἢ λίγο ἀπόλυται. Φανερόν εἶναι πὺς τέτλια σημασία δίνεται πρὸ πάντων σ' ἐκεῖνας τὶς μορφὰς τοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ ἔχουσι καὶ οὐσιαστικὰ ἀνώτερον ἀξία, δηλαδὴ σὲς κλασικὰς ἐποχὰς. Τὸ ξαναγύρισμα σ' αὐτὰς ἢ ἐνατένισμα πρὸς ἕνα μεγάλο παρελθόν, παίρνει μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὁλοένα μεγαλύτερον σημασίαν.

Ἐδῶ καθὼς εἶπαμε δὲ χρειάζεται ἄμεση συνέχεια. Αἰῶνας μπορεῖ νὰ περάσουσι μὲ στασιμότητα ἢ μὲ διαφορετικὴ ἐξέλιξη καὶ ἔξαφνα ἔρχεται ἕνα ξύπνημα καὶ μιὰ ἀνάγκη φωτισμοῦ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Γι' αὐτὸ οἱ κλασικὲς ἐποχὰς ἔχουσι γενικὰ ἀνθρώπινον σημασίαν. Λαοὶ ποῦ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σκότη τῆς πρωτόγονης ζωῆς τοὺς στρέφουσι τὰ μάτια πρὸς αὐτὰς, σὰ σὲ ἥλιον προωρισμένον νὰ ξεδιαλύνῃ τὰ σκότη.

Καὶ κάθε στιγμή πάλι, ποῦ οἱ σύγχρονοι ἀξίες κλονίζονται καὶ περνοῦσι κάποια κρίσις, τὸ συνειδητὸν ξαναγύρισμα πρὸς τὸ παρελθόν ἔρχεται νὰ τὶς στηρίξῃ ἢ ν' ἀποτελειώσῃ τὸ γκρέμισμά τοὺς καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὶς νέαι ἀξίες, ποῦ θὰ γεννηθοῦσι ἀπὸ τὴν κρίσιν αὐτὴν.

Μὰ εἶναι πάντα τὸ συνειδητὸν αὐτὸ ξαναγύρισμα πρὸς τὶς ἀξίες τοῦ παρελθόντος γόνιμον; Συντελεῖ πάντα σὲ τὴν διαμόρφωσιν, σὲ τὸ κανονικὸν ἔξυλιγμα, σὲ τὴν πρόοδον τῆς σύγχρονης ζωῆς. Ἡ μὲρρεῖ νὰ γίνῃ καὶ ἐπικίνδυνον, νὰ φέρῃ σταμάτημα, νὰ δώσῃ εἰκονικὸν στήριγμα καὶ

ψεύτικη λάμψη σε κουρασμένους λαούς, να είναι έκφραση αδυναμίας και όχι δημιουργικής όρμης, να είναι στασιμότητα και όχι πρόοδος, ακινησία θανάτου και όχι σπαρτάρημα νέας ζωής; Στο ερώτημα αυτό βρίσκουμε την απάντηση αν εξετάσουμε τις διάφορες εποχές και μορφές του ιστορισμού, όπως παρουσιάστηκε στους διάφορους λαούς.

Η ιστορική παρατήρηση μας δείχνει, πώς και ο ιστορισμός και η ουσιαστική του σημασία για τη ζωή δεν είναι ενός είδους. Η συνειδητή στροφή και προσκόλληση στο παρελθόν υπήρξε για λαούς πολλούς και για αιώνες πολλούς το νεκροσάβανο της ζωής. Λαοί εξαντλημένοι, λαοί που έχασαν τη δημιουργική τους δύναμη, έμειναν με πείσμα προσκολλημένοι σε αποκρυσταλλωμένες αξίες, που μια φορά δημιούργησαν οι ίδιοι ή πήραν εν μέρει από άλλους. Και άφησαν τη ζωή τους να γίνει φτωχή, αχρωμάτιστη, ταπεινή μαζί μ' αυτές. Νικήθηκαν στη σύγκρουσή τους με άλλους, έπεσαν στην αφάνεια ή έμειναν σε παράμερη στασιμότητα.

Οι ανατολικοί λαοί, οι Κινέζοι, οι Ίνδοι, οι Αιγύπτιοι, οι Πέρσες, οι Άραβες μας δίνουν χτυπητά παραδείγματα. Μα και οι δυτικοί λαοί σε ώριμες εποχές ή σε ώριμες μορφές της ζωής τους μας δίνουν επίσης δείγματα αυτού του είδους του ιστορισμού. Το Βυζάντιο και η μεσαιωνική λατινική Εδώπη, πρό πάντων ως προς τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, την επιστήμη, τα κοινωνικά και πολιτικά καθεστώτα και το δίκαιο, μας παρουσιάζουν μία μακροχρόνη στασιμότητα με χαρακτηριστική δουλεία σε τύπους κληρονομημένους από τα περασμένα.

Από την άλλη μεριά πάλι βλέπουμε την επιστροφή προς το παρελθόν να δίνει νέες κατευθύνσεις στο παρόν, να χρησιμεύει σαν σπόρος για νέες ιδέες, να χαρακτηρίζεται ως αληθινή αναγέννηση. Έτσι στη δυτική Εδώπη το ΙΕ' και ΙΣ' αιώνα η μελέτη της κλασικής αρχαιότητας βοηθεί το άνθισμα των λογοτεχνιών, των τεχνών, της φιλοσοφίας και της επιστήμης και δυναμώνει τη βαθμιαία εξέλιξη νέων κοινωνικών και πολιτικών καθεστώτων.

Και στο ΙΗ' αιώνα στο τέλος νέα πάλι στροφή προς την αρχαιότητα βοηθεί το αποκρυστάλλωμα ενός εθνικού κλασικισμού πρό πάντων στη Γερμανία και διαμορφώνει τα ύψηλα ιδανικά του ανθρωπισμού, που βρίσκουν την έκφρασή τους στη λογοτεχνία, μα και χύνονται και στις ψυχές των ανθρώπων, τονώνουν την πεποίθηση του ατόμου στον εαυτό του και βοηθούν το νεώτερο πολίτη να μορφώσει τη συνείδηση των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του. Και στα

μέσα του ΙΘ' αιώνα ύστερ' από το ναυάγιο της ρωμαντικής φιλοσοφίας νέα στροφή προς την αντικειμενική επίγνωση των περασμένων δυναμώνει την κρίση του σύγχρονου ανθρώπου, του πλατύνει όσο ποτέ πριν την πραγματικότητα, επομένως και τη ζωή.

γ'. **Μορφές του ιστορισμού.**— Έτσι λοιπόν μας παρουσιάζεται ο ιστορισμός πολύμορφος στην ουσία του και σ' αποτελέσματά του.

Συστηματοποιώντας όμως τις μορφές του μπορούμε να διακρίνωμε δύο κύρια είδη του:

Το πρώτο είδος το χαρακτηρίζουμε ως *αυτούσια μεταφορά και μίμηση αξιών*.

Το δεύτερο είδος *μετουσίωση αξιών*.

Στην πρώτη μορφή του ιστορισμού κυριαρχεί η ιδέα, ότι κάποτε σε μια ώριμη εποχή ως προς ώριμες αξίες του πολιτισμού ή και γενικά ως προς όλες ένας λαός έφτασε στο απόλυτο και ανυπέρβλητο ιδανικό της τελειότητας, που μπροστά σ' αυτό κάθε παρόν είναι μέτριο, πενιχρό, ανάξιο λόγου και προσοχής.

Το παρόν είναι διαφθορά του παρελθόντος εκείνου. Επομένως μόνο περιφρόνηση του αξίζει και αποστροφή. Το ιδανικό είναι εκεί προς τα πίσω. Εκεί πρέπει να γυρίσωμε, εκείνες τις αξίες να πάρωμε αυτούσιες και αν δεν μπορούμε να τις έχωμε όλως διόλου τις ίδιες, τουλάχιστο να πλησιάσωμε όσο μπορούμε σ' αυτές. Τελειοποίηση λοιπόν είναι η όσο μπορεί πιστή μίμηση ή πιστή τήρηση και εφαρμογή των αντιπροσωπευτικών τύπων, που δημιουργήθηκαν τότε. Κάθε παραλλαγή, κάθε τάση για δημιουργία νέου είναι διαφθορά, επανάσταση, προσβολή στα ιερά.

Και επειδή στην προσπάθεια αυτή γι' αυτούσια μεταφορά και δουλική μίμηση, η ουσία το πιο πολύ ξεφεύγει, γιατί η ουσία συνυπάρχει με τη δημιουργία και τη ζωή, εξιδανικεύεται ο εξωτερικός τύπος, η εξωτερική μορφή της αξίας και γίνεται προσκόλληση απόλυτη σ' αυτήν. Αυτή είναι το μέτρο. Η ουσία στο τέλος καταντά αδιάφορη.

Αυτός είναι ο άγονος ιστορισμός.

Η γλώσσα μας δίνει τα πιο χεροπιαστά παραδείγματα. Οι άττικοι συγγραφείς έφτασαν σε απόλυτη αρμονία ιδέας και μορφής. Η άττική γλώσσα λοιπόν είναι το γλωσσικό ιδανικό. Κάθε ευγένεια, κάθε τελειότητα είναι εκεί. Όποιος κατορθώνει να γράφει άττικά φτάνει και αυτός στην ίδια αρμονία ιδέας και μορφής. Και αν δεν έχει τις ιδέες του Πλάτωνα ή την ποιητική πνοή ενός Αισχύλου ή τη ρητορική

δύναμη ενός Δημοσθένη, αρκεί να γράφη όπως εκείνοι, να μιμῆται τη γραμματική, τη σύνταξη, τα λεκτικά και έκφραστικά σχήματά τους και έτσι γίνεται και αυτός οπωσδήποτε Πλάτωνας, Αισχύλος, Δημοσθένης. Η γλώσσα του παρόντος δεν υπάρχει αυτή είναι χυδαία, είναι διαφθορά του παρελθόντος. Έτσι γεννιέται ο άττικισμός και με τις ίδιες περίπου αναλογίες ο λατινισμός στη δυτική Ευρώπη, ο άραβισμός στη δυτική Ασία και στη βόρεια Αφρική κλπ.

Οι θρησκείες και μάλιστα οι «έξ άποκαλύψεως» είναι πολύ φυσικώτερο να κυριαρχούνται από το είδος αυτό του Ιστορισμού, αφού οι αξίες που αντιπροσωπεύουν κύριο γνώρισμα και όπλο τους έχουν το απόλυτο, το αιώσιο και άμετάβλητο.

Χαρακτηριστικώτερα όμως μας παρουσιάζεται η τάση της θρησκείας για την εξιδανίκευση και άποκρυστάλλωση της φόρμας στη γλώσσα. Η γλωσσική μορφή, είτε εκείνη που μ' αυτήν πρωτοπαρουσιάστηκαν τα ιδρυτικά να ποίμε της θρησκείας βιβλία, είτε εκείνη, που πρωτομεταχειρίστηκε μια εκκλησία, θεωρείται ο άποτελής και αυτή μέρος από το δογματικό στοιχείο της θρησκείας και άποκρυσταλλώνεται.

Τά σανσκριτικά για τους Βραχμάνους, η γλώσσα της Παλαιάς Διαθήκης για τους Έβραίους, η γλώσσα των Ευαγγελίων για την όρθόδοξη έλληνική εκκλησία, τα λατινικά για τη δυτική, τα άραβικά για τους Μουσουλμάνους. Έκατομμύρια Μουσουλμάνοι άκοιη και άποστηθίζουν πολλές φορές το κοράνιο χωρίς να καταλαβαίνουν μια λέξη άπ' αυτό. Η γλώσσα γίνεται σύμβολο. Το θρησκευτικό σύμβολο δεν έχει ανάγκη από κατανόηση.

Σάν κάποια εξαιρετική και μάλλον ποιητική μορφή του Ιστορισμού σχετικά με τη θρησκεία μπορεί να θεωρηθή και η τάση που φανερώθηκε σ' εποχές φανατικού κλασικισμού σε μερικούς όπαδούς του να ξαναγυρίσουν προς την άρχαία θρησκεία ή τουλάχιστον προς κάποια εξιδανικευμένη φυσιολατρεία. Ίσως θα μπορούσε να κατατάξη κανείς στο είδος αυτό του Ιστορισμού και το κίνημα του Ίουλιανού του Παραβάτη.

Στη φιλοσοφία και την έπιστήμη η πρώτη μορφή του Ιστορισμού μας παρουσιάζει επίσης χαρακτηριστικά παραδείγματα. Όταν ο χριστιανισμός, αφού μετουσίωσε και άφωμίωσε ο ά ζωντανή θρησκεία στη δημιουργική του περίοδο (και κατά το δεύτερο είδος του Ιστορισμού, που θα ίδουμε παρακάτω) όσα στοιχεία από την άρχαία φιλοσοφική διάνοηση του ήταν χρήσιμα για τη δογματική του διαμόρ-

φωση, άφησε να γίνει όπωσδήποτε στους ανθρώπους αίσθητή ή ανάγκη της φιλοσοφίας, στο παρελθόν ζητήθηκε και βρέθηκε η άπόλυτα κρυσταλλωμένη φιλοσοφική και έπιστημονική γνώση.

Ο Άριστοτέλης και ο Πλάτωνας αιώνας και αιώνας ήταν η αυτοόσια φιλοσοφία για την άνατολή και τη δύση. Και όχι μόνο φιλοσοφία μα και έπιστήμη. Τίποτα έξω από τον Άριστοτέλη. Quod non in Aristotele, non est in orbi.

Η κατανόηση και η έρμηνεία του έξαντλούσε όλη την προσπάθεια. Ζήτηση φιλοσοφικής ή έπιστημονικής αλήθειας έξω από τα παραδομένα κείμενα όχι μόνον δεν ήταν νοητή, μα νομιζόταν και βέβηλη, αίρετική τάση. Άν ένα φαινόμενο φυσικό δεν είχαν έρευνήθη από τον Άριστοτέλη, δεν υπήρχε. Και αν δεν έδινε την εξήγηση καθαρή για ένα ζήτημα ο Άριστοτέλης, η συζήτηση άπάνω σ' αυτό μπορούσε να κρατή αιώνας μ' επιχειρήματα υπέρ και κατά, με παράθεση χωρίων, με σπατάλη καταπληκτικής διαλεκτικής και έρμηνευτικής δξύνοιας, έστω και αν η πιο πρόχειρη αντικειμενική και άπροκατάληπτη παρατήρηση και ο πιο πρόχειρος πειραματισμός θα μπορούσε να λύση τελειωτικά το ζήτημα. Οι άνθρωποι δεν πίστευαν τα μάτια τους, όσο πίστευαν την παράδοση. Περιήγηση έχουν γίνει μερικά από τα προβλήματα, που άπασχόλησαν τότε τη σκέψη των ανθρώπων και έμειναν άλυτα. Άν σ' ένα δοχείο νερό βάλωμε ένα ζωντανό ψάρι, γίνεται το σύνολο βαρύτερο ή μένει το ίδιο; Το πρόβλημα έπρεπε να λυθή με χωρία του Άριστοτέλη. Η ζυγαριά δεν είχε να πη τίποτα σ' αυτό. Και αν κανείς επιχειρούσε να τη μεταχειριστή, μπορούσαν να τον κάψουν. Αυτή είναι η υπέρτατη εκδήλωση του Ιστορισμού της πρώτης μορφής.

Ο άνθρωπος καταντά να περιφρονή όλότελα τον ίδιο τον έαυτό του, τις άμεσώτερες ψυχικές του δυνάμεις. Αυτά είναι το χωρίς καμιά αξία παρόν. Δέν είναι η εξιδανικευμένη και ιερή παράδοση.

Στην τέχνη έχομε επίσης το φανέρωμα του Ιστορισμού αυτού. Η αυτοόσια μεταφορά και δουλική μίμηση άρχιτεκτονικών γραμμών, διακοσμητικών μοτίβων, γλυπτικών τεχνοτροπιών, η άπόλυτη τήρηση των κανόνων της τραγωδίας, όπως τους διατύπωσε ο Άριστοτέλης, ο τρίμετρος λαμβικός ως το μοναδικό μέτρο για την τραγική ποίηση και ο δακτυλικός έξάμετρος για το έπος (όπως θεωρήθηκαν και στη νεοελληνική λογοτεχνία σε ώρισμένη εποχή) και άλλα τέτια άπειρα, που τάχομε άλλως τε μπροστά μας και γύρω μας και τα

βλέπουμε και τ' ἀκοῦμε κάθε μέρα μᾶς δείχνουν καθαρά τὴν οὐσία του και τ' ἀποτελέσματά του¹.

Ὁ ἱστορισμός τῆς πρώτης μορφῆς φανερώναται καθαρώτατα και στὸ δίκαιο. Ἡ προσκόλλησή σύγχρονων λαῶν στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο αὐτοῦσιο ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν τύπο. Τελευταία μάλιστα ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος και γιὰ ἀττικὸ δίκαιο, γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἰσως βάση γιὰ νὰ γυρίσωμε και σ' αὐτό.

Μόνο ὡς πρὸς τὶς ἠθικὲς ἀξίες ἡ αὐτοῦσια ἐπιστροφή στα περασμένα εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἠθικὴν δράση τῶν ἀνθρώπων κανονίζεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἐλατήρια συναισθηματικά και ἀπὸ κληρονομημένες μακροχρόνιες κοινωνικὲς συνήθειες παρά ἀπὸ διανοητικὰ μοτίβα. Ὡς πρὸς αὐτὲς ἄλλως τε, ἀν ἐξαίρεσωμε ἰσως τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους καμιὰ ἐποχὴ δὲ θεωρεῖται κλασική.

Τὸ δεύτερο εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ, ποὺ τ' ὠνομάσαμε μετουσίωση ἀξιών, φανερώναται σ' ἐποχὲς δημιουργικῆς ὁρμῆς. Κάθε λαὸς δὲν ἀποτελεῖ ἕνα ὁμοίμορφο σύνολο ἀτόμων, οὔτε ἐπομένως οἱ συνιστάμενες τῶν κοινωνικῶν ἐνεργειῶν, ποὺ τὶς ὠνομάσαμε ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι γεννήματα τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων ἑνὸς λαοῦ. Τὶς περισσότερες φορές εἶναι δημιουργήματα στενωτέρων ἐμάδων ἢ κοινωνικῶν τάξεων. Μία κοινωνικὴ τάξη, ποὺ ἔχει τὴν ἡγεμονία μέσα στὸ σύνολο, ὅσο και ἂν ἔχη κοινὲς τὶς ρίζες και ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ σύνολο, δημιουργεῖ ἢ συντηρεῖ τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆ κατὰ ἕναν τύπο σύμφωνα με τὰ συμφέροντά της, τὶς ἐπιδράσεις τοῦ δέχεται και τὴν πλαστικὴ τῆς δύναμη. Οἱ γερασμένες λοιπὸν κοινωνικὲς τάξεις κρατιοῦνται στα περασμένα κατὰ τὸ πρῶτο εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ και ὅσο ὁ ὑπόλοιπος λαὸς ἀπὸ ἀδυναμία δὲν κατορθώνει νὰ σπάσῃ τὰ δεσμά, ποὺ τοῦ βάνει ἡ κυρίαρχη τάξη του, μένει στάσιμος και παρουσιάζει ὡς σύνολο τὴν εἰκόνα ποὺ δώσαμε παραπάνω, δταν ἐπικρατῆ ὁ νοσηρὸς ἱστορισμός. Τὸ ἴδιο συμβαίνει και με λαοὺς νέους, ποὺ δταν πρωτοῦρθαν σ' ἐπαφὴ με ἀνώτερο πολιτισμὸ, δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασή του και ὑποτάχτηκαν σ' ἕναν ψυχικὸ κόσμο ἀνώτερο με ὅλες τὶς ἀντιπροσωπευτικὲς του ἀξίες. Ἐτσι λ. χ. οἱ γερμανοὶ λαοὶ ἄμα ἦρθαν σ' ἐπαφὴ με τὸ ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἄμα ὅμως

¹ Ἐδῶ ἀνήκουν και οἱ προσπάθειες νὰ φορέσωμε ὅλοι οἱ νεώτεροι Ἕλληνες τὴν ἀρχαία χλαμύδα και οἱ κυρίες τὴν ἀρχαίαν ἐσθήτα, γιὰ νὰ γίνωμε ἔτσι Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέη.

μια ὑποταγμένη κοινωνικὴ τάξη, παίρνοντας σιγὰ σιγὰ στα χέρια οικονομικὴ βάση ἀνεξάρτητη και ἐπομένως και δύναμη και ὀλοένα μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, τείνει νὰ κυριαρχῆσῃ αὐτὴ μέσα στὸ σύνολο τοῦ λαοῦ, ἢ ἄμα ἕνα ἔθνος ὀρμαζόντας ὀλοένα περισσότερο πάρεῖ συνείδηση τοῦ ἐγὼ του ἀπέναντι τοῦ ξένου ψυχικοῦ κόσμου, ποὺ τὸν κυριάρχησεν ὡς τώρα, τότε ὅλες οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις ξυπνοῦν και οἱ προσπάθειες τείνουν νὰ διαμορφώσωμε ἀξίες, ποὺ νὰ ἐκφράζωμε ἱκανοποιητικὰ τὶς ὁρμὲς και τὶς ψυχικὲς ἀνάγκες καθὼς και τὰ συμφέροντα τῆς τάξης ἢ τοῦ ἔθνους, ποὺ ἀνεβαίνει.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐποχὲς τῶν κρίσεων, ποὺ παλαιοὶ πολιτισμοὶ και γερασμένες ἀξίες κλονίζονται και νέοι κόσμοι γεννιοῦνται. Τὰ κινήματα μάλιστα αὐτά, δταν συντρέχουν οἱ ἱστορικοὶ ὀροι, παίρνουν πολὺ πλατύτερη ἔκταση, ξεπερνῶν τὰ σύνορα λαῶν και ἔθνων, ἀπλώνονται σὲ μεγάλο μέρος ἢ και στὸ σύνολο τοῦ πολιτισμένου κόσμου και γίνονται παγκόσμια, με τὴν περιορισμένη ἔννοια ποὺ δίνομε στὸ παγκόσμιο, κλεινοτάς το κάθε φορά μέσα στα ὀρια τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητος. Ἐτσι λ. χ. τὸ ρωμαϊκὸ κράτος εἶχε πλάσει τοὺς καταλλήλους ὀρους γιὰ νὰ ξαπλωθῆ σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμον ἢ μεγάλη ἠθικὴ και πνευματικὴ κρίση, ἀπόπου πῆγασε ὁ χριστιανισμός. Ἐτσι ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης ὕπῆρχαν οἱ κατάλληλοι ἱστορικοὶ ὀροι γιὰ ν' ἀπλωθῆ τὸ κίνημα, ποὺ φέρνει τ' ὀνομα τοῦτο, σ' ὅλη σχεδὸν τὴν δυτικὴ Εὐρώπη.

Σὲ τέτοιες λοιπὸν ἐποχὲς δημιουργικῆς ζύμωσης φανερώναται πρῶτα μια ἀντίθεση ἔντονη πρὸς τὰ καθιερωμένα καθεστῶτα, πρὸς τὴν παράδοση, πρὸς τὶς ἀντιπροσωπευτικὲς ἀξίες, ποὺ ὡς τότε κυριαρχοῦσαν. Αὐτὲς φαίνονται κενές, πενιχρές, δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στις ψυχικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, εἶναι δεσμά ποὺ πρέπει νὰ σπάσωμε. Κάτι νέο πρέπει νάρθῃ, κάτι καλύτερο, κάτι ἀπολυτρωτικὸ, και φυσικὰ ὀρμοῦν οἱ ἀνώτεροι ἄνθρωποι κάθε λαοῦ, γιὰ νὰ βροῦν τὴν ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ νέου.

Τότε δύο πράγματα εἶναι δυνατό νὰ συμβοῦν.

Α') Ἀπαρνοῦνται οἱ ἄνθρωποι ὀλος ὀπως διόλου τὴν καθιερωμένη παράδοση. Ὀλος ὀ ὡς τότε πολιτισμός χαρακτηρίζεται νοσηρὸ γέννημα, παραστράτημα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φύση. Ἐναγνώρισμα στὴ φύση, ἀναγνώριση ἀπόλυτη τῶν εἰδολογικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα και ἀντίθετα πρὸς κάθε καθιερωμένη ἔκφραση, εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ σημάδια τῶν ἐποχῶν αὐτῶν. Νατουραλισμός, ὀρθολογισμός, ἀπόλυτος συγχρονισμός εἶναι οἱ ὀροι, ποὺ ἐκφράζωμε μια

τέτια κατάσταση. Χαρακτηριστικός τύπος τέτιας εποχής ὁ δέκατος ὄγδοος αἰώνας στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Καὶ ὀνομάζομε τὴν τέτια τάση ἀπόλυτο συγχρονισμό, γιατί φυσικά ἢ τέλεια ἀπάρνηση κάθε ἀξίας δημιουργουμένης ὡς τότε εἶναι εἰκονική. Οἱ ζωντανὲς ἀξίες τοῦ παρόντος καὶ τὸ παρελθὸν ποῦ ζῆ μέσα σ' αὐτὲς ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο καὶ ἀναφαίρετο στοιχεῖο τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

*Ἔτσι ὁ Ρουσσώ κηρύττοντας τὴν ἀπάρνηση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἐπιστροφή στὴ φύση κρατᾷ λ. χ. τὴ γλῶσσα, τὴ γαλλικὴ γλῶσσα τοῦ καιροῦ του, ποῦ εἶναι καταστάλαγμα ψυχικῆς ἐξέλιξης μακρόχρονου πολιτισμοῦ καὶ ἀπειροὶ θησαυροὶ καὶ ἀξίες κληρονομημένες ἀπὸ τὰ περασμένα ζοῦν μέσα της.

Β') Συχνότερα ὅμως ἡ δημιουργικὴ ζύμωση δὲν παίρνει τὸ δρόμο τοῦτο, δὲν εἶναι τέτια ἢ πεποίθηση τῶν ἀνθρώπων στὸ ἐγὼ τους, στὸ «φυσικὸ καὶ ἐμφυτο λόγος», ποῦ κηρύσσεται ἀπὸ τοὺς ὀρθολογιστὰς ὡς μόνος ὁδηγός. Συχνότερα ἡ ζήτηση τοῦ νέου στρέφεται στὰ περασμένα καὶ πρὶν νὰ βρῆ τὴν ἰδιότυπὴ ἐκφραση, ποῦ θὰ ἱκανοποιήσῃ ὀλοκληρωτικὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ παρόντος, ἀναζητᾷ στὸ παρελθὸν τὶς ἰδανικὲς ἀξίες, ποῦ εἶναι οἱ συγγενέστερες καὶ ἐπομένως οἱ σχετικὰ ἱκανοποιητικώτερες γιὰ τὶς σύγχρονες ὁρμές, καὶ προσπαθεῖ σ' αὐτὲς νὰ ξεχύσῃ τὴ δημιουργικὴ πυρὴ ἢ αὐτὲς ν' ἀφομοιώσῃ καὶ ἀπ' αὐτὲς νὰ πάρῃ τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ πλάσῃ τὶς νέες ἀξίες. Τότε τὸ παρελθὸν γίνεται σπέρμα ζωογόνο γιὰ τὸ παρὸν, βοηθεῖ τὴ διαμόρφωσή του, δίνει ἰδανικὰ παραδείγματα καὶ ὄχι καλοῦπια, ποῦ νὰ πρέπει αὐτούσια νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ συντρίψουν κάθε ὁρμή. Αὐτὲς εἶναι ἀληθινὰ δημιουργικὲς ἐποχές καὶ τὸ εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ, ποῦ φανερώνεται σ' αὐτὲς εἶναι ὁ δημιουργικὸς ἱστορισμός δηλ. ὁ ἁρμονικὸς συνδυασμός τῶν ἀξιῶν τοῦ παρελθόντος μὲ τὶς δυνάμεις καὶ τὶς ὁρμές τοῦ παρόντος, ἔτσι ποῦ καὶ τὰ περασμένα νὰ δίνουν κάθε στοιχεῖο, ποῦ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ ἰδανικὸ παράδειγμα καὶ ν' ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὸ παρὸν καὶ ἡ σύγχρονὴ ὁρμὴ ν' ἀπλώνεται ἄνετα καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὰ δικά της στοιχεῖα σὲ ἀξίες πολιτισμοῦ ὅσο μπορεῖ περισσότερο ἱκανοποιητικὲς γιὰ τὶς σύγχρονες ψυχικὲς ἀνάγκες.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μόνη σωστὴ ἔννοια τοῦ κλασικισμοῦ.

*Ἐννοεῖται ὅτι ἡ δημιουργικὴ ζύμωση, ὅπως τὴν περιγράψαμε παραπάνω, μπορεῖ νὰ ἔχῃ γενικώτερο ἢ πρὸς περὶ ὁρισμένο χαραχτήρα, μπορεῖ ν' ἀποβλέπῃ σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἢ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά. Τὸ συχνότερο μάλιστα εἶναι ὅτι ποτὲ δὲ φανερώνεται ταυτόχρονα μιὰ γενικὴ καὶ πολὺμερὴ δημιουργία, ἀλλὰ μιὰ

κύρια γραμμὴ, ποῦ τότε εἶναι θρησκευτικὴ, τότε πολιτειακὴ, τότε κοινωνικὴ, τότε λογοτεχνικὴ, τότε καλλιτεχνικὴ, τότε βιοτεχνικὴ. Ἔρμεσα ὅμως πάλι καὶ εἴτε ταυτόχρονα εἴτε σὲ μιὰ ἀλληλουχία ὄχι πολὺ μακρόχρονη, ἡ δημιουργία σ' ἓνα ἐπίπεδο δὲν ἀφήνει ἀδιάφορα καὶ μερικὰ ἄλλα συγγενῆ.

Παραδείγματα τέτιου ἱστορισμοῦ μᾶς δίνει πάλι πρῶτα πρῶτα ἡ γλῶσσα, ποῦ ἐπειδὴ εἶναι τὸ κυριώτερο ἐκφραστικὸ μέσο τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, γίνεται συνηθέστερα τὸ ὄργανο τῶν δημιουργικῶν κινήματων. Ἔτσι λ. χ. ὅταν οἱ λαοὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἔφτασαν σὲ συνειδηση τοῦ ἐγὼ τους καὶ πολεμώντας τὴ λατινικὴ παράδοση κινήθηκαν νὰ δημιουργήσουν ἰδιότυπο πολιτισμό, αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσουν τὶς ἐθνικὲς ἢ μητρικὲς τους γλῶσσες σὲ ὄργανα ἐκφραστικὰ τῶν ψυχικῶν ἀναγκῶν τους. Οἱ λογοτέχνες, οἱ κοινωνικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμιστὲς καλλιέργησαν τὶς περιφρονημένες ὡς τότε γλῶσσες, ποῦ μόνον τὶς μιλοῦσαν ἢ τὶς χρησιμοποιοῦσαν στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι. Ταυτόχρονα ὅμως ἔχομε καὶ ἓνα ἄνθισμα τοῦ κλασικισμοῦ, μὲ ἰδανικὸ ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ μέρος τὴν καλλιπέπια, τὴν eloquentiam.

Ὁ τέτιος κλασικισμὸς στάθηκε χρησιμώτατος στὴ διάπλαση ὅλων τῶν γλωσσῶν καὶ τῶν νεολατινικῶν καὶ τῶν ἀγγλοσαξωνικῶν καὶ τῶν σλαβικῶν ἀκόμη. Γιατὶ ἡ καλλιπέπια, ποῦ τὰ πρότυπά της τ' ἀναζητοῦσαν στοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς τῆς Ρώμης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ βοηθοῦσε τὴ διαμόρφωση τῶν γλωσσῶν αὐτῶν, τὶς πλούτιζε μὲ ἐκφραστικοὺς τρόπους, τοὺς μετάδινε ἀρετὲς τοῦ ὕφους, ἀκρίβεια, ἀποχρώσεις, λεπτότητα, σαφήνεια. Ἔτσι ἔγιναν οἱ κλασικοὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ρώμης τὸ σχολεῖο τῶν μεγάλων συγγραφέων καὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶχε ὄχι μόνον τότε μὰ καὶ ἀργότερα στὴ Γερμανία τοῦ Γκαίτε λ. χ. καὶ ἔχει καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ σωστός γλωσσικὸς κλασικισμὸς γιὰ ὅλα τὰ πνεύματα, ποῦ κήρυξαν τὴν ἀνεκτίμητὴ ἀξία του.

Ἡ θρησκεία μᾶς δίνει καὶ αὐτὴ δείγματα τέτιου ἱστορισμοῦ. Ἔτσι ὁ χριστιανισμὸς ὄχι μόνον στὴν ἀρχικὴ του διαμόρφωση ἀφωμοίωσε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο τὶς θρησκευτικὲς, φιλοσοφικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις, ποῦ συμφωνοῦσαν μὲ τὶς βασικὲς του τάσεις, μὰ καὶ ἀργότερα στοὺς μακροὺς αἰῶνες, ποῦ ἐξακολούθησε ἡ διάπλασή του, ἡ ἀπολογητικὴ του, ἡ διατύπωση τῶν δογμάτων του καθὼς καὶ τῆς λατρείας του, τῆς ἀγιολογίας καὶ ὕμνολογίας του, δεχόταν διαρκῶς καὶ ἀφωμοίωνε τὰ στοιχεῖα, ποῦ ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο.

Ἄς θυμηθοῦμε λ. χ. ποιά σημασία εἶχεν ἡ ἀρχαία μὲρψωση σὲ διάνοιες καθὼς τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου. Αὐτὴ ἦταν δημιουργικὴ ἀφομοίωση καὶ ὄχι νοσηρὸς ἱστορισμός.

Ὡς πρὸς τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ καθεστῶτα καὶ ἂν ἀκόμη δὲ λάβωμε ὑπ' ὄψει τὰ στηρίγματα, ποὺ ζήτησαν στίς ἀντιλήψεις τῆς ἰδανικῆς πολιτείας τοῦ Πλάτωνα γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωση στὸ μεσαίωνα, ἔχομε τὴν ὀλοφάνερη ἐπίδραση, ποὺ εἶχαν οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες τῶν Ἀθηναίων στοὺς πνευματικὸς πρόμαχους τῆς ἀστικῆς τάξης τὸ 18ο αἰῶνα καὶ ἀκόμη στὴ διάνοια τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Κοινολογημένη ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἐπίδραση, ποὺ εἶχε ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου στίς διάνοιες τῶν Ἀγγλῶν πολιτικῶν, ποὺ σιγὰ σιγὰ μὲ μιὰ μακρόχρονη ἐξέλιξη ἔδωσαν τὸν τύπο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτευματος, ὅπως τὸν ἔχουν τὰ περισσότερὰ σημερινὰ κράτη.

Στὴ φιλοσοφία ὁ δημιουργικὸς ἱστορισμὸς γονιμοποίησε τίς φιλοσοφικὲς μελέτες. Ὅταν ἔπαψε ἡ ἀπόλυτη θρησκευτικὴ πίστη στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, ἐγένεν αὐτῶν τῶν ἰδίων ἡ μελέτη ἀφορμὴ γιὰ νὰ πλουτίζεται ἡ φιλοσοφικὴ ἐμπειρία καὶ νὰ παίρνη ἀφετηρία τὴν ἀρχαία σκέψη γιὰ νὰ ἐξετάσῃ μὲ νέα μάτια ὅλα τὰ προβλήματα.

Μὰ καὶ ὅλη ἡ ἀρχαία διανόηση ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ φιλοσοφία τοῦ Δημόκριτου ὡς τίς μεταφυσικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν, τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν γονιμοποίησε τὰ νεώτερα συστήματα καὶ σήμερα δὲν εἶναι πιά νοσητὴ ζωντανὴ φιλοσοφία χωρὶς ἱστορικὸ προσανατολισμὸ, ποὺ ἀπ' αὐτὸν ξεκινᾷ κάθε προσπάθεια γιὰ τίς νέες τελειότερες λύσεις, ποὺ θέλει νὰ μᾶς παρουσιάσει.

Στὴ λογοτεχνία καὶ στίς καλὰς τέχνες εἶναι καὶ πιδ φανερὴ καὶ πιδ χτυπητὴ καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἡ γονιμοποίησις ποὺ ἔφερε σ' ἐποχὰς δλόκληρες ἀπὸ τὴ Ρώμη ὡς τὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης καὶ ὡς στὴ Γαλλία τοῦ ΙΖ' καὶ τὴ Γερμανία τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καὶ φέρνει ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ κάθε μεγάλο λογοτέχνη καὶ καλλιτέχνη ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων προτύπων.

Στὴν ἀνασκόπησή μας αὐτὴ, ποὺ μᾶς ἔδωσε παραδείγματα τῶν δύο εἰδῶν ἱστορισμοῦ, τοῦ δημιουργικοῦ ἀπὸ τῆ μιᾶ, τοῦ στείρου ἀπὸ τῆς ἄλλης, περιοριστήκαμε στὸν πιδ ουνηθισμένον καὶ γενικώτερον τύπον τοῦ κλασικιστικοῦ ἱστορισμοῦ. Τὰ ἴδια ὅμως θὰ μᾶς ἔδειχνε, ἂν καὶ σὲ στενώτερα ὄρια, καὶ τοῦ ρωμανικοῦ ἱστορισμοῦ ἡ ἐξέταση.

δ'. Αἷτια καὶ ὄροι τῶν μορφῶν τοῦ ἱστορισμοῦ.— Ἡ διαφορὰ

ὅμως ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρον στὸ ἄλλο εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ καταντᾷ προβληματικὸ γιὰ τὴ μιὰ φορά σ' ἓνα λαὸ ἡ στροφή πρὸς τὰ περασμένα νὰ γίνεται ἐμπόδιο τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἄλλη φορά νὰ τῆς δίνει δύναμη καὶ ὄρμη γιὰ νέα δημιουργία.

Εἶναι φανερό, πὼς τὸ βαθύτερον αἷτιον γιὰ τὴν ἀντίθεση ποὺ μᾶς παρουσιάζεται εἶναι ἡ διαφορὰ τῶν ὄρων, μὲ τοὺς ὁποίους γίνεται ἡ στροφή πρὸς τὰ περασμένα.

Κι ἐπειδὴ φυσικὰ ἡ διαφορὰ τῶν ὄρων δὲ βρίσκεται στίς ἀξίες τοῦ παρελθόντος αὐτὲς καθ' ἑαυτὰς, γιὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἀντικεινικὰ δεδομένα ἔχουν σταθερότητα ἀπόλυτη ἴσως καὶ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ σταθερότητα τῶν βιολογικῶν ἢ φυσικῶν γεγονότων, ἔπεται χωρὶς ἄλλο πὼς ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στοὺς ὑποκειμενικοὺς ὄρους, ποὺ μὲ αὐτοὺς ἓνας λαὸς σὲ ὀρισμένη στιγμή τῆς ζωῆς του ἀντιτίθει τὸ παρελθόν, εἴτε δικό του εἶναι εἴτε ξένο κλασικόν.

Ὁ δημιουργικὸς ἱστορισμὸς ποτὲ δὲν εἶναι αὐτοῦσια μίμηση ἀλλὰ μετουσίωση τῶν ἀξιῶν. Πὼς ὅμως εἶναι δυνατὴ μιὰ τέτλια μετουσίωση; Πιδ βρίσκονται τὰ στοιχεῖα πιδ θ' ἀποτελέσουν τὴν ἀφομοιωτικὴν δημιουργικὴν βάσιν; Καὶ ποιά εἶναι ἡ ψυχικὴ διάθεση, ποὺ θὰ κἀν δυνατὴ τὴν ἀφομοίωση καὶ τὸ χύσιμο τῶν παλιῶν ἀξιῶν σὲ νέες;

Ὅταν τὸ παρὸν περιφρονεῖται καὶ θεωρεῖται μηδαμινὸ καὶ χυδαῖον καὶ δταν τὸ παρελθόν λατρεύεται ἀπόλυτα, εἶναι φανερό, πὼς οὔτε τὰ ἀφομοιωτικὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν οὔτε ἡ δημιουργικὴ ψυχικὴ διάθεση. Τότε ἔχομε τὸ στείρον ἱστορισμὸ. Ὅταν ὑπάρχη συνείδησις ἀξίας τοῦ παρόντος καὶ πόθος γιὰ ἐξύψωσίν του σὲ ἀνώτερη τελειότερη μορφή, τότε ὑπάρχουν οἱ ὄροι γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν γόνιμου ἱστορισμοῦ. Ὅστε τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμα μιᾶς δημιουργικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ θέσις ἀπέναντι τοῦ παρόντος. «Τὸ παρελθόν εἶναι καλόν, ἀλλὰ ἐμεῖς βοηθοῦμεν ἀπ' αὐτὸ καὶ παίρνοντας ὅ τι μπορούμε θέλομε νὰ δημιουργήσωμε κάτι καλύτερον, κάτι δικόν μας, βγαλμένο ἀπὸ τὸ σημερινόν εἶναι μας, ἀπὸ τὸ ἐγὼ μας». Αὐτὴ εἶναι ἡ θέσις τοῦ δημιουργικοῦ ἱστορισμοῦ.

»Τὸ παρελθόν εἶναι τὸ ἀπόλυτον καλόν. Δὲν ἔχομε νὰ κάνωμε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ φτάσωμε σὲ κείνον, νὰ τὸ μιμηθοῦμε. Τὸ παρὸν μας εἶναι ἔλαεινόν καὶ ἀνάξιον προσοχῆς, δημιούργημα ξεπεσμοῦ». Αὐτὴ εἶναι ἡ θέσις τοῦ ἄγονου ἱστορισμοῦ.

Μόνον ἓνα δυνατὸν ἐγὼ, στηριγμένον σὲ αὐτεπίγνωσιν καὶ αὐτοπεποίθησιν μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸ παρελθόν καὶ νὰ ζητήσῃ σ' αὐτὸ τὰ

γόνιμα και χρήσιμα σπέρματα, γιατί και αυτή η κατανόηση του παρελθόντος προϋποθέτει επίγνωση του παρόντος και όρμη δημιουργική. Γιατί άλλως λείπει και αυτό το μέτρο για να κριθούν τα περασμένα. Όλα θεωρούνται καλά: ακόμη και τα υποτενία και τ' ασήμαντα και τα κακά.

Το τι αξίζει από το παρελθόν κρίθηκε πάντα στις δημιουργικές εποχές από το τι ήθελε το παρόν. Οι δημιουργικές εποχές δεν παίρνουν το κάθε τι από τα περασμένα. Εκείνο μόνο βλέπουν, εκείνο αισθάνονται, εκείνο εκτιμούν κι εκείνο αφομοιώνουν, που τους κάνουν ικανούς να ιδούν, να αισθανθούν, να εκτιμήσουν και ν' αφομοιώσουν οι ανάγκες του παρόντος. Πάντα το παρελθόν ιδώθηκε μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Ο χριστιανισμός ζήτησε μόνο τα συγγενή και χρήσιμα στοιχεία, φιλοσοφικές, ήθικες και θρησκευτικές αντιλήψεις, που συμμορφώνονταν με το είναι του. Οι Άραβες στη δημιουργική τους εποχή πήραν από τους αρχαίους τα μαθηματικά και τη φιλοσοφία. Η Αναγέννηση, που είχε ανάγκη από τις ποιητικές και γλωσσικές μορφές για να δίνει ανάλογους τύπους στις έθνικες γλώσσες και τις λογοτεχνίες, ζήτησε ν' αντλήσει από την αρχαία ποίηση και τη ρητορική. Ήθελε την eloquentiam. Η εποχή του όρθολογιστικού διαφωτισμού αν και απορρίπτοντας την παράδοση, ζητούσε και αυτή στους αρχαίους την ελεύθερη φυσική διάνοηση: ο Ρουσό έπλαττεν ένα φανταστικό παρελθόν αρμονισμένο με τις θεωρίες του, ενώ πάλι ο νεοανθρωπισμός στο τέλος του ΙΗ' και την αρχή του ΙΘ' αιώνα ζητούσε πρό πάντων το ιδανικό της καλοκαγαθίας, του τέλειου ατόμου. Γι' αυτό ακόμη οι πρωτεργάτες της γαλλικής επανάστασης μελετούσαν τις πολιτειακές ταραχές των Αθηνών και τους λόγους και τις πράξεις των δημαγωγών του Ε' και του Δ' αιώνα π. Χ.

Γι' αυτό ακόμη ο έπιστημονισμός στο δεύτερο ήμισυ του ΙΘ' αιώνα ζητά στην αρχαιότητα τις ρίζες των σημερινών έπιστημών. Γι' αυτό ακόμη τώρα, που τα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα είναι φλέγοντα στον Ευρωπαϊκό κόσμο, τώρα και μόνον αναζητά το ιστορικό μάτι να βρη τα ανάλογα κινήματα και τις λύσεις, που τους δόθηκαν στον αρχαίο κόσμο. Πριν ούτε φαντάζονταν καν οι άνθρωποι πως όπηρεζαν τέτια ζητήματα στην αρχαία εποχή¹.

¹ Χαρακτηριστικό είναι τόνομα του Σπάρτακου, που πήρε από τη Ρωμαϊκή ιστορία ο Liebknecht άλληγορώντας τόνομά του (φίλος των δούλων) μά και αναζητώντάς πρότυπο για τη δράση του στον αρχαίο κόσμο.

Αυτή η εξάρτηση που έχει και η κατανόηση και η επίγνωση και η εκμετάλλευση του παρελθόντος από το παρόν, μάς εξηγεί ακόμη και το φαινόμενο του εκφυλισμού του κλασικισμού, που παρουσιάζεται σχεδόν κανονικά ύστερα από κάθε δημιουργική εποχή. Όταν δηλ. μία ανάγκη σύγχρονη, που ώδήγησε τους ανθρώπους ν' αναζητήσουν στο παρελθόν μιάν ώρισμένη αξία και σ' αυτήν κυρίως να προσέξουν και απ' αυτήν να ώφρηθηούν, ικανοποιηθή και πάψη πιά να είναι αισθητή, τότε αν εξακολουθήσει ακόμη μηχανικά ή προσπάθεια για εκμετάλλευση της ίδιας αξίας, επειδή πιά αυτή δεν ανταποκρίνεται σε καμιά ούσιαστική ανάγκη του παρόντος, εκφυλίζεται σε αυτούσια μίμηση του τύπου μόνο και της έξωτερικής μορφής και έτσι ξεπέφτει στο επίπεδο του άγονου Ιστορισμού. Έτσι κάθε εποχή σωστού και γερού κλασικισμού, την ακολουθεί συνήθως μιá εποχή ψευτοκλασικισμού και τυπολατρίας. Αυτό έγινε στην Ευρώπη το ΙΖ' και τις αρχές του ΙΗ' αιώνα, αυτό έγινε και στα μέσα του ΙΘ' αιώνα.

Την πρώτη φορά εκφυλίστηκε σε ψευτοκλασικισμό ο Humanismus, τη δεύτερη φορά ο Neuhumanismus.

Η ίδια ακόμη εξάρτηση μάς εξηγεί γιατί υπάρχει τόση συγγένεια μεταξύ αρχαιομανίας και ξενομανίας.

Λαοί, που δεν έχουν συνείδηση του έγώ των και αυτοπεποίθηση, λατρεύουν κάθε τι ξένο και το μεταφέρουν αυτούσιο στον έαυτό τους. Έτσι η ψευτοκλασική Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα είναι ταυτόχρονα και ξενολάτρισσα. Σε κάθε έκδήλωση της κοινωνικής και πνευματικής ζωής της βρίσκει κανείς τις δυο αυτές κύριες γραμμές, τυφλή αρχαιομανία και τυφλή ξενομανία, όπου και οι δυο έννοείται τάσεις στρέφονται στον έξωτερικό τύπο και όχι στην ούσία.

Η προσπάθειά μας λοιπόν για να ξεκαθαρίσωμε το πρόβλημα του Ιστορισμού, να βροίμε τα βαθύτερα αίτια, που καθορίζουν την εμφάνισή του με ώρισμένη μορφή σ' εποχές-όλοκληρες ή και σε άτομα, μάς έδειξε, πως ο σημαντικότερος όρος που γεννά τις διαφορές, είναι η σχέση με το παρόν, η επίγνωση του, ή πεποίθηση σ' αυτό. Αδελείγνωση και αυτοπεποίθηση ατομική, αδελείγνωση και αυτοπεποίθηση έθνικη, ύψηλη συνείδηση του έγώ και δύναμη, που πηγάζει απ' αυτά, ειλικρίνεια, πόθος του νέου, και όρμη δημιουργική είναι οι όροι, που γεννούν το γόνιμο Ιστορισμό. Καταφρόνηση της πραγματικότητας, απομάκρυνση απ' αυτή, άρχοντοχωρατιά και ψεύσιμα του άληθινού έγώ, ιδεολογία όπισθοδρομική, προσκόλληση σε ξένες αξίες αυτούσιες, συνωδευμένη με ένα τυφλό και άκριτο θαυμασμό γι' αυτές, άκοπη μίμηση,

αδιαπάτη δημιουργική είναι οι δροι, που γεννούν το στείρο και νοσηρό ιστορισμό.

ε'. *Η καθαρεύουσα και η δημοτική γλώσσα και το παρελθόν της φυλής μας.* — Η προσπάθειά μας για να ξεκαθαρίσωμε το πρόβλημα του ιστορισμού, να βρούμε τα βαθύτερα αίτια που καθορίζουν την εμφάνισή του με ώρισμένη μορφή σεποχές ελόκληρες ή και σε άτομα μας έδειξε, πως ο σημαντικώτερος δρος που γεννάει της διαφορές είναι η σχέση με το παρόν.

Ένα είδος ιστορισμού βέβαια γεννάει και η σχέση μας με το παρελθόν της φυλής μας.

Γι' αυτό τώρα μπορούμε να ξεδιαλύνωμε ασφαλέστερα το αρχικό μας πρόβλημα, αν δηλαδή η καθαρεύουσα είναι κείνη που κρατάει ζωντανή την ιστορική μας συνείδηση, που μας φέρνει πλησιέστερα προς το παρελθόν μας και μας ανοίγει τους πλούσιους θησαυρούς του αρχαίου και του μεσαιωνικού μας πολιτισμού, έτσι που να γίνονται εκείνοι προζύμι για τη δημιουργία νεοελληνικού γνήσιου πολιτισμού με νέες αξίες, με έναρμονισμό προς τις ανάγκες της σημερινής πολιτισμένης ζωής και μεξασφάλιση μιανής σταθερής εξέλιξης προς το καλύτερο μέλλον και αν η δημοτική μας καταστρέψει τάχα αυτά, όπως υποστηρίζουν οι αντίθετοί της. Και είναι φανερό πως το πρόβλημά μας μπαίνει τώρα έτσι: Τι είδος ιστορισμού αντιπροσωπεύει η καθαρεύουσα γλώσσα και επομένως τί είδος ιστορισμού μας επιβάλλει η συντήρηση και καλλιέργειά της και τί είδος ιστορισμού αντιπροσωπεύει η δημοτική γλώσσα και που μας φέρνει η αναγνώριση και καθιέρωσή της;

Την απάντηση θα μας τη δώσει πάλι η ιστορική έρευνα και η παρατήρηση της πραγματικότητας. Αναζητώντας τις ρίζες της καθαρεύουσας βλένω πιδ πίσω στην ιστορία για να της δώσουν μεγαλύτερη ευγένεια και να τη συνδέσουν στενότερα με την ιστορική εξέλιξη της φυλής μας, την παρουσιάζουν τελευταία οι οπαδοί της σαν γέννημα της «λογίας παραδόσεως» μιας παράδοσης δηλαδή, που αρχίζει απ' αυτές τις εξόδιες πύλες του αρχαίου κόσμου και βαστάει ως σήμερα.

Όταν ο αρχαίος πολιτισμός άρχισε να σδύνη και η αρχαία γλώσσα ακολουθώντας τους φυσικούς νόμους της εξέλιξης να παράλαξη κάπως σημαντικά από τον τύπο, που της έδωκαν οι κλασικοί συγγραφείς των Αθηνών του Ε' και Δ' αιώνα, τότε στα μάτια των γραμματισμένων άρχισε να παίρνη απόλυτη αξία η γλώσσα των

Αττικών, σαν τύπος αντιπροσωπευτικός όχι μόνο ενός ιδανικού υπέρτατης γλωσσικής τελειότητας, αλλά και όλου του αρχαίου πολιτισμού.

Έτσι γεννήθηκεν ο Αττικισμός, που μόδες τις μερικώτερες παραλλαγές του βαθύτερη ουσία του έχει την ιδέα, πως η μίμηση της γλωσσικής μορφής των Αττικών δίνει ανάλογη αξία και στο οιοδήποτε πνευματικό περιεχόμενο, που εκφράζεται μ' αυτόν. Η τάση αυτή περνάει στο Βυζάντιο και στον κόσμο το χριστιανικό, συνδέεται με την ελληνική εκκλησία και την καλλιέργεια των γραμμάτων γενικά σόλο το μεσαιωνικό κόσμο, κληρονομιέται στο δούλο Έλληνισμό, ξαναγεννιέται με την ελληνική αναγέννηση στο ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα και έτσι διαβαίνει μεποχές έντασης και χαλάρωσης σόλη την ελληνική ιστορία και δημιουργεί τη λόγια παράδοση. Και παιδί της λόγιας παράδοσης είναι η σημερινή καθαρεύουσα. Έτσι εξασφαλίζονται στη καθαρεύουσα χιλιόχρονοι τίτλοι ιστορικοί και της εξασφαλίζεται ακόμη μια συνέχεια που δικαιολογεί τον ισχυρισμό πως αυτή μας φέρνει άμεσα στον κόσμο τον αρχαίο. Και όμως για τά μάτια του κριτικού και φιλοσοφικού έρευνητή της ιστορίας μας αυτή ακριβώς η γενεαλογία της καθαρεύουσας της δημιουργεί έναν ακόμη τίτλο καταδίκης και εξηγεί ακριβώς εκείνο, που γίνεται σήμερα, δηλαδή την αποστροφή που κάθε αληθινά δημιουργική όρμη αισθάνεται προς την καθαρεύουσα γλώσσα.

Ο Αττικισμός και η λόγια παράδοση, γέννημα της ιδέας πως η αούτωση μίμηση της έξωτερικής γλωσσικής μορφής δίνει έσωτερική αξία, είναι γνήσιο τέκνο στείρου ιστορισμού και έχει αληθινά όλα τά χαρακτηριστικά σημάδια του. Από την πρώτη στιγμή, που φανερώνεται συνδέεται με περιφρόνηση του παρόντος και πρώτα πρώτα της σύγχρονης γλωσσικής μορφής. Η σύγχρονη, φυσικά εξέλιγμένη γλώσσα, που είναι και φορέας όλων των αξιών του πολιτισμού, που με ύποσυνείδητη επιδίωση κληρονομιούνται καθώς είδαμε από γενιά σε γενιά και αποτελούν το αληθινό ψυχικό θεμέλιο, που άπάνω του μπορεί να δημιουργηθή σύγχρονος πολιτισμός, αυτή είναι χυδαία και περιφρονητά. Οι γραμματικοί, οι δάσκαλοι του Αττικίζειν είναι γεμάτοι από τέτοιους έξοστρακισμούς «άδοκίμων», χυδαίων δηλ. σύγχρονων στοιχείων. Ο Αττικισμός δηλ. είναι τυπικό φανέρωμα πνευματικού φευτοαριστοκρατισμού ή άρχοντοχωριάτης, σημάδι και τουτό του άγονου ιστορισμού.

Γι' αυτό τά δημιουργήματά του, όπως και τανάλογα δημιουργήματα του Λατινισμού, δέν έχουν ούτε πρωτοτυπία ούτε αξίαν άλλη

ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περισσότερο ἢ λιγώτερο μορφικὸ πλησίασμα σὰ πρό-
τυπα. Γιατὶ οὔτε αὐτὴ ἢ δουλικὴ μίμηση ἀν καὶ καίει κάθε βλαστάρη
καὶ κάθε ἀνθὸ πνευματικὸ εἶναι κατορθωτὴ πάντα, παρὰ μόνο μὲ
προσπάθεια μεγάλη ποῦ ἀπορροφᾷ ἐλη τὴν ἰδιοφυῖα τῶν τεχνιτῶν
τοῦ λόγου. Ἡ δημιουργικὴ ἐμπνευση λείπει, λείπει ἢ παραμορφώνε-
ται καὶ τὸ ὕλικὸ τῆς-δημιουργίας, ἢ σύγχρονη ζωὴ.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀρχαῖος κόσμος καθρεφτίζεται ὠχρὸς, θολὸς καὶ
παραμορφωμένος στὰ δημιουργήματα τοῦ Ἀττικισμοῦ, καὶ ἀν κάπου
ἀπαντήσωμε κανένα ἀπ' αὐτὰ μὲ ἀξία δική του ὅπως λ. χ. στὴν ὀμνω-
δία τῆς ἐκκλησίας ἢ στὴ ρητορικὴ ἐνὸς Χρυσόστομου, ἐκεῖ σύγχρο-
νες ψυχικὲς ἀνάγκες βρίσκουν τὴν ἐκφρασὴ τους καὶ τὰ σύγχρονα
γλωσσικὰ στοιχεῖα εἰσορμοῦν στὸ λόγο καὶ τοῦ δίνουν κάποια ζων-
τανὴ περπατησιά, κάποια δύναμη παρμένη ἀπὸ τὴν ἀνόθευτη ψυχικὴ
πραγματικότητα. Ὡς πρὸς τάλλα ἢ ἱστορία τοῦ Ἀττικισμοῦ εἶναι
ἀπὸ τὴ θετικὴ ἀποψη μιὰ θλιβερὴ ἱστορία στέρρας καὶ ἀγονης προσ-
πάθειας, ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ ἀποψη ἕνας βραχνᾶς ποῦ κάθησε στὴ
ψυχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους χιλιάδες χρόνια, μιὰ θανάσιμη πλάνη,
ποῦ δὲν ἀφήσε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα νανθίσαι καὶ νὰ καρπίσει, ποῦ
ἀφήκε πενιχρὰ, περιφρονημένα καὶ ἀκαλλιέργητα τὰ στοιχεῖα τῆς
ἐθνικῆς ζωῆς ἐνῶ μαυτὰ μπορούσαν νὰ μορφωθοῦν οἱ ἀξίες ἐνὸς
ιδιότυπου, γνήσιου, νεώτερου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Μέσα στὸ Βυζαντινὸν κόσμον ἢ πλάνη αὐτὴ ἔχοντας στήριγμα καὶ
συντηρητικὸ θεμέλιο τὰ κοινωνικὰ καθεστῶτα, ποῦ ἀνάλογα μαυτὰ
ἦταν τὰ θεμέλια τοῦ μεσαιωνικοῦ λατινισμοῦ στὴ Δύση, μπορούσαν ὡς
ἕνα βαθμὸ νὰ θεωρηθῆ κατάστασι φυσικῆ. Μὰ ἢ πλάνη αὐτὴ ἀρχισε
νὰ σκορπίζει ἀληθινὸ θανατηφόρο δηλητήριον στὴ ψυχὴ τοῦ ἔθνους
ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ ἢ ξενικὴ κατάχτησι δὲν ἀφήσε νὰ προσδέψῃ ἢ κοι-
νωνικὴ καὶ ψυχικὴ ἀναγέννησι, ποῦ θαμπαχαράζει στὰ τελευταῖα
χρόνια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ποῦ ἢ ἀνάλογη τῆς ἀνα-
γέννησι στὴ Δύση ὑποδοθημένη ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ στοιχεῖα, ποῦ
ἔδωκε τὸ Βυζάντιον, ἔσπασε τὰ πνευματικὰ δεσμὰ τῶν δυτικῶν λαῶν,
τοὺς ἀπολύτρωσε ἀπὸ τὸν ἀγονο ἱστορισμὸν, τὴ δουλεία στὴν αὐτού-
σια παράδοσι καὶ τοὺς ἔφερε τὸ πολυποικίλον καὶ πολὺχρωμον ἀνθι-
σμα τῆς ζωῆς, ποῦ καρποὶ του εἶναι οἱ ἀξίες τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ.

Γι' αὐτὸ στὴ δικὴ μας προσπάθεια γιὰ ἐξοδὸ ἀπὸ τὸ μεσαιῶνα
στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ἢ πλάνη νίκησε καὶ
πάλι καὶ ἔτσι ἔχομε ὄλο τὸ ΙΘ' αἰῶνα ἀντὶς ἀληθινὴ ἀναγέννησι
ἕνα φούντωμα τοῦ ψευτοκλασικισμοῦ, ἕνα κυρίαρχον ψευδαττικισμὸν,

ποῦ ὅταν κορυφώθηκε στὸν Κοντισμὸν, ὅταν ἔφτασε στὸ ὑπέρτατον ση-
μεῖο τῆς πνευματικῆς στέρρωσις, σένα παραλήρημα γραμματικομα-
νίας, ἔγινε πιά ἀνυπόφορον στὸ ἔθνος καὶ ἔφερε στὰ ζωντανότερα
πνεύματα τὴ σωτήρια ἀντίδρασι, ξύπνησε ἕνα Δημήτηρον Βερναρδάκη,
ἕνα Ροῖδη καὶ τέλος ἕναν Ψυχάρη.

Αὐτὸς εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς λόγιας παράδοσις. Καὶ ἢ κα-
θαρεύουσα ποῦ εἶναι γέννημά της αὐτοὺς τοὺς τίτλους καὶ αὐτὴ τὴ
γενεαλογία καὶ αὐτὲς τὶς ὑποσχέσις ἐνὸς πνευματικοῦ μέλλοντος
ἔχει νὰ παρουσιάσῃ στὸ ἔθνος.

Καὶ μὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὸν ἱστορισμὸν καὶ τὴ σύνδεσι μὲ τὸ
παρελθὸν ἐξακολουθεῖ νὰ διεκδικῆ τὴν πνευματικὴν κυριαρχία καὶ νὰ
κατηγορῆ τὴ δημοτικὴν, πὼς θὰ μᾶς ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸ παρελθὸν
μας, θὰ μᾶς κλείσῃ τὶς πηγὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δὲν θ' ἀφήσῃ τὸ
πνεῦμα τὸ ἀρχαῖον νὰ γονιμοποιήσῃ ὅσο μπορεῖ τὸ παρὸν καὶ θὰ βίξῃ
τὸ ἔθνος σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀσυνειδησία σὲ τέτιον βαθμὸν, ποῦ οἱ Ἕλλη-
νες θὰ πάψουν πιά καὶ νὰ θεωροῦν τὸν ἑαυτὸν τοὺς ἀπόγονο τῶν
ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ κληρονόμο τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ πο-
λιτισμοῦ!

Μὰ τί εἶναι ἐπὶ τέλους ἢ δημοτικὴ γλῶσσα, ποῦ θὰ φέρῃ στὸν
Ἑλληνισμὸν τέτιες τεράστιες ψυχικὲς ἀνατροπές;

Πρῶτα πρῶτα καὶ ἀν ἀκόμη ἢ δημοτικὴ γλῶσσα δὲν εἶχε κα-
μιὰ ἀπολύτως σχέση μὲ τὴν ἀρχαία, ἀν ἦταν γλῶσσα ὄλωσ διόλου
ξένη, πάλι δὲν θὰ ἦταν ἀληθινὸν ἀpriori, ὅτι ἀν ὑπῆρχαν σεμᾶς οἱ
πραγματικοὶ ὄροι γιὰ ἕνα δημιουργικὸν ἱστορισμὸν, θὰ μᾶς ἐμπόδιζε ἢ
γλῶσσα νὰ ἀντλήσωμε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν τὰ γόνιμα σπέρ-
ματα, ποῦ θὰ εἶχαν εὐεργετικὴ ἐπίδρασι στὴ διαμόρφωσι τῆς σημε-
ρινῆς ζωῆς μας. Καὶ πὼς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν
ἀντίληψιν αὐτὴν οἱ ἀντίθετοι τῆς δημοτικῆς, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι ὕμολογοῦν
μὲ κάθε ὑπερβολὴ ἐπιθέτων τὴ μεγάλη τὴν ἀνυπερέβλητη δύναμιν τοῦ
ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ φώτισε τοὺς βάρβαρους λαοὺς τῆς Δυτι-
κῆς Εὐρώπης, ποῦ μάλιστα γι' αὐτὸ χρεωστοῦν σήμερον σεμᾶς κάθε
καλὸ ποῦ ἔχουν; Ἀφοῦ ἐκεῖνοι δὲν ἐμποδίστηκαν καὶ δὲν ἐμποδι-
ζονται ἀπὸ τὴν ὀλότελα ξένη γλῶσσα τοὺς νὰ τρυγοῦν κάθε μέρον τὸ
γλυκύτερον μέλι ἀπὸ τάνθη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος, γιατί
τάχα θὰ ἐμπόδιζεν ἐμᾶς ἢ ὀποιαδήποτε γλῶσσα μας, ἀν εἶχαμε μόνο
τὴ δύναμιν τὴν πραγματικὴν, νὰ τραφοῦμε καὶ μεῖς ἀπὸ τὸ μέλι αὐτό;
Μὰ ἢ δημοτικὴ γλῶσσα δὲν εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν ἀρχαία, δὲν εἶναι
«γέννημα δουλείας, βᾶκος ἀπόβλητον», αὐτὸ δὲν τὸ λέγουν πιά οὔτε

οί οπαδοί της «λογίας παραδόσεως» εκτός από τους δλότελα γλωσσικά άμρόφωτους.

Τουναντίον μάλιστα οί περισσότερο γλωσσολογικά μορφωμένοι άπ' αυτούς υποστηρίζουν στις επιστημονικές των εργασίες πώς ή κοινή νεοελληνική απέχει από την άρχαία πολύ λιγώτερο άπότι απέχουν οί νεολατινικές γλώσσες από τή λατινική, γιατί αυτή στη μακροχρόνια εξέλιξή της από την εποχή του Ξενοφώντα ως σήμερα έπαθε σχετικά πολύ λιγώτερες αλλαγές και στη φθογγολογία και στη γραμματική και στη σημασιολογία άπότι έπαθαν άλλες γλώσσες σε λίγους αιώνες μέσα. Και αυτό είναι αλήθεια. Άλλά τότε, πώς άφου κανένας από τους νεολατινικούς λαούς δέν παραπονέθηκε ποτέ, πώς ή γλώσσα του τόν άπομακρύνει από τόν λατινικό πολιτισμό και δέν έμποδίστηκε να φωτιστή άπ' αυτόν, πώς έμεις υποστηρίζομε ότι ή δημοτική θά μάς κλείσει τις πύλες του άρχαίου κόσμου; Είναι φανερό, πώς ό ισχυρισμός αυτός δέν άντέχει στην παραμικρότερη κριτική ανάλυση. Μά ακόμη φανερότερη γίνεται ή άτοπία του αν εξετάσωμε θετικά τι άντιπροσωπεύει για τόν ελληνικό έθνος ή δημοτική γλώσσα. Η γλωσσική έρευνα που ξεδιάλυσε τις προλήψεις «περί χυδαιότητας» της δημοτικής, άπόδειξε κιόλας πώς ή δημοτική είναι αυτή ή άρχαία κοινή, όπως φυσικά εξέλιχτηκε χωρίς συνειδητή προσπάθεια στο στόμα του ελληνικού λαού, που εξακολουθητικά τή μιλούσε και άποταμίευε σαυτή τόν ψυχικό του βίο σόλους τους μακρούς και πολυτάραχους αιώνες της ιστορικής του ζωής. Και τόν ρεύμα αυτό τόν μεγάλο, άγνοημένο και περιφρονημένο από τή λογία παράδοση, ενώ ήταν ή πηγή άπόπου έπρεπε να ξεχυθή ή πνευματική ζωή του έθνους, μόνο κάπου παράμερα έδινε τή δροσιά του και βλάσταιναν ταγριολούλουδα του λαϊκού τραγουδιού ή μερικά πιό εξέυγενισμένα άνθη του λόγου σαν τή Κρητική λογοτεχνία, ως που σήμερα πιό ξέσπασε και πλημμύρισε και δρόσισε τή μαραμένη πνευματική μας ζωή. Και έτσι ή δημοτική γλώσσα όχι μόνο είναι τόν ουσιαστικώτερο και γνησιώτερο και τόν πιό άτράνταχτο τεκμήριο της ιστορικής μας ένότητας, που μόνο αυτό άρκεί για να καταπολεμήσει κάθε θεωρία εξαφανισμού της ελληνικής φυλής, μά έπειδή κρύβει μέσα της όλους τούς θησαυρούς της άποσυνείδητης επιβίωσης των αξιών του πολιτισμού κληρονομημένους από γενιά σε γενιά είναι και ό άμεσώτερος δεσμός μας με τόν μεσαιωνικό και τόν άρχαίο παρελθόν μας. Είναι γνωστές πιό και πολυεπιτωμένες οί στενές σχέσεις, που υπάρχουν άνάμεσα στη νεοελληνική λαϊκή και στην άρχαία

παράδοση. Και δικοί μας και ξένοι μίλησαν μενθουσιασμό για αυτές. Τελευταία ακόμα ό πρόωρα χαμένος φίλος της Ελλάδας και άκούραστος μελετητής της έθνικής μας ζωής Α. Thumö μιλώντας για τούς «Νεοέλληνες και τήν καταγωγή τους¹» στη δημοτική γλώσσα και τόν περιεχόμενό της στηρίχτηκε σε σε άκλόνητο βράχο για να φανερώσει τήν αδιάκοπη συνέχεια του έθνισμού μας. «Η διατήρηση του ελληνικού έθνισμού είναι φανερότατη όχι μόνο στη γλώσσα αλλά και σε περιέχονται μέσα στον δρο λαογραφία, στη σκέψη, στις πρόληψεις και συνήθειες του ελληνικού λαού ό έθνικός χαρακτήρας των άρχαίων Έλλήνων δέ χάθηκε ούτε κάτω από τήν Ισοπεδωτική επίδραση του χριστιανισμού, μά αναδείχτηκε και ζή ακόμη μέσα στο νεοελληνικό έθνισμό κάποτε με τήν προστασία των εκκλησιαστικών τύπων». Και φέρνει πολλά και ώρατα παραδείγματα για τήν επιβίωση αυτή άρχαίων άντιλήψεων και παραδόσεων θρησκευτικών και συνήθειών κοινωνικών, που δείχνουν δλοφάνερα πώς μέσα στη σημερινή Ελλάδα ζή ακόμη ή άρχαία.

Γι' αυτό ή άναγνώριση της δημοτικής γλώσσας, που άποτελεί τόν ιστορικά εξέλιγμένο και δημοοργημένο ψυχικό παρόν της φυλής μας και έχει μέσα της όλα τόν ζωντανά στοιχεία της επιβίωσης του παρελθόντος είναι ό πρώτος, άπαραίτητος και θεμελιωδέστατος δρος για να ώφεληθούμε από τόν παρελθόν μας και τόν μεσαιωνικό και τόν άρχαίο, παίρνοντας από κεί όσα σπέρματα μπορούν να γοιμοποιηθούν σήμερα και να μάς βοηθήσουν να πλάσωμε τόν νέο ελληνικό, τόν σημερινό, τόν δικό μας πολιτισμό. Ο δημοτικισμός δίνει τούς δρους για τήν ιδανική ένωση Ιστορισμού και συγχρονισμού. Έξω από τή δημοτική γλώσσα, που είναι τόν γνήσιο έθνικό έγώ μας, δέν ύπάρχει άυτοσυνείδησία και άυτοπεποίθηση, ειλκρίνεια και ύλικό για τή δημιουργική όρμή. Δέν ύπάρχει έπομένως ούτε κλασικισμός άληθινός, ούτε ανθρωπισμός, αλλά τυπολατρεία και ψευτοκλασικισμός, παραγραφή και ξεθώριασμα του άρχαίου κόσμου, άρχοντοχωριατικά και «κονιάματα τάφων», σαπίλα έσωτερική, ψεύτισμα του είναι μας και άρλεκινισμός ξενομανίας.

Γι' αυτό ό δημοτικισμός είναι σάλπισμα γενικής άναγέννησης. Φέρνοντας τήν άναγνώριση του είναι μας, δέν περιορίζεται στη γλώσσα. Η γλώσσα είναι σύμβολο μόνο. Όλη ή ζωή ή νεοελληνική τραγούδια, χοροί, μουσική, άρχιτεκτονική, πλαστικά, βιοτεχνικά μοτίβα κάθε

¹ Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμίλου δ, 1915 σελ. 185-187.

τι νεώτερο, κάθε τι δικό μας αναγνωρίζεται, εκτιμάται, υψώνεται, μπαίνει στον κύκλο της διανοητικής ενέργειας και της καλλιτεχνικής προσπάθειας και γίνεται το πρώτο υλικό για τη δημιουργία του νέου πολιτισμού μας.

Ακόμη και βαθύτερα στα κοινωνικά καθεστώτα, στην επιστήμη, στη φιλοσοφική διάνοηση, στην ηθική μας άγωγή ρίχνει τα ζωογόνα του σπέρματα ο δημοτικισμός περιλαβαίνοντας κάθε αξία του πολιτισμού. Θέλει να μας απολυτρώσει από τα δεσμά μιανής στερείρας και άγονης, πνευματοκτόνας και ψυχοκτόνας παράδοσης, ενός φετιχισμού μοιρολατρικού και να μας ρίξει στην άγκαλιά της σύγχρονης ζωής με παποίθηση στις δυνάμεις μας, με αυτοσυνειδησία, με ειλικρίνεια, με ανδρισμό και όχι με φακιρική άναμνη έπιστροφής σταρχαία κλέη. Και ή απολύτρωση δημιουργώντας νέα θέση απέναντι στην πραγματικότητα φέρνει και νέα αντίληψη της ζωής, νέα αντίληψη των καθηκόντων, μια νέα έθνική και κοινωνική ιδεολογία.

Μα έδώ δέν είναι τόπος ναπλωθοσμε ούτε στις βαθύτερες ρίζες του δημοτικισμού ούτε στα γενικώτερα αποτελέσματά του. Μένοντας στο αρχικό μας ζήτημα θέλομε ακόμα να δείξωμε πως ή αντίληψη όπου μας φέρνει ή θεωρία και ή ιστορική ανάλυση, πιστοποιείται κι δλας από την πραγματική εξέλιξη.

Ότι ο δημοτικισμός φέρνει μιαν άμεσώτερη, ουσιαστικώτερη, αληθινώτερη και γονιμώτερη επαφή με το παρελθόν μας και το αρχαίο και το μεσαιωνικό, το βλέπομε πραγματοποιημένο σε τρεις κύκλους από τους στενώτερα συνδεμένους με τη μελέτη και την εκμετάλλευση των περασμένων, στη φιλολογική επιστήμη, στη λογοτεχνία και στην παιδεία.

ς'. **Η φιλολογία, ή λογοτεχνία, ή παιδεία.**—Η έρευνα, ή μελέτη, ή έρμηνεία, ή επίγνωση ενός ιστορικού παρελθόντος είναι ή βάση του ιστορισμού και προκειμένου για τό δικό μας έθνικό παρελθόν και τό όργανο που θα φωτίσει την ιστορική συνείδηση και θα τονώσει την ιστορική ένότητα. Από την πλατεία ιστορική επιστήμη, που ξεδιαλώνει κριτικά και καθορίζει τις αξίες των περασμένου πολιτισμού ξεχωρίζει ιδιαίτερα για τό θέμα μας ενδιαφέρει ή φιλολογική επιστήμη, που έργο της είναι βοηθημένη από την άλλη ιστορική γνώση να μελετήσει τα γραφτά μνημεία του έντεχνου λόγου ποιητικού και πεζού, να τά έρμηνεύσει, να παρακολουθήσει τη δημιουργία τους, να δείξει τά κάλλη τους, να βρη τις ήθικες διανοητικές και καλαισθητικές αντιλήψεις, που ή δημιουργική σύνθεσή τους έπλασε τό

καλλιτέχνημα και μεταδίνοντας δλα της αυτά τά ευρήματα στους μορφωμένους του έθνους, να κάμη δυνατή την άφομοίωση και μετουσίωση των κάθε είδους αξιών, που βρίσκονται μέσα στο καλλιτέχνημα, να κάμη δυνατό να τρυγήσουν οι δυνατώτερες φυσικά ψυχές τό μέλι, που κρύβεται σπάνθη μέσα του έντεχνου λόγου. Αυτό είναι τό ιδανικό της φιλολογικής επιστήμης. Μα επειδή κι αυτή σαν κάθε είδος πνευματικής ενέργειας δέν είναι ανεξάρτητη από την δλη ψυχική και πνευματική διάθεση και ροπή, που έχει ένας λαός σε ώρισμένες εποχές, καθρεφτίζει κι αυτή και' έξοχήν τό είδος του ιστορισμού, που, καθώς είδαμε, έξαρτημένο από τη σχέση προς τό παρόν είναι δυνατό ν' αναπτυχθή την εποχή εκείνη.

Γι' αυτό τόσο περισσότερο πλησιάζει προς τό ιδανικό, που διαγράψαμε παραπάνω ή φιλολογική επιστήμη, όσο περισσότερο υπάρχουν στο έθνος οι όροι ενός δημιουργικού ιστορισμού και τόσο περισσότερο απομακρύνεται, όσο ξεφυλλίζεται ή ιστορική σκέψη σε στείρο και νοσηρό ιστορισμό. Έτσι πάντα τό άνθισμα του κλασικισμού συνοδεύεται και από μια γόνιμη και ουσιαστική μελέτη των αρχαίων προτύπων από την άποψη, που ανταποκρίνεται περισσότερο στις κυριώτερες πνευματικές ανάγκες της εποχής. Και κάθε εποχή δημιουργικού ιστορισμού είναι ή εποχή άκμης της φιλολογικής επιστήμης κάθε εποχή στείρου ιστορισμού είναι εποχή ξεπεσμού της. Αυτό βλέπομε στην Εύρώπη τον καιρό της Αναγέννησης, που ζητοσσαν σταρχαία μνημεία προ πάντων τά κάλλη του λόγου, επειδή είχαν ανάγκη οι δυτικοί λαοί να μορφώσουν και να υψώσουν τις δικές τους έθνικές γλώσσες και λογοτεχνίες. Όταν μετά την Αναγέννηση ξεφυλλιστηκε ή eloquentia σε άπλη μίμηση των τύπων, τότε και ή μελέτη των αρχαίων μνημείων περιορίζεται σε λεξιλογικές και γραμματικές έρευνες. Κι όταν πάλι στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα ξανανθίζουν ιδιαίτερα στη Γερμανία οι κλασικές σπουδές, παρορμημένες από τά ανθρωπιστικά ιδανικά του Γκαίτε, του Lessing, του Herder, του Σίλλερ, τότε και ή φιλολογική επιστήμη αρχίζοντας από τό Winkelmann, φτάνει με τις αντιλήψεις του Fr. Aug. Wolff σε καθαρή διατύπωση του ιδανικού της και σ' έφαρμογή του πληρέστερη από κάθε προηγούμενη. Άλλ' άργότερα όταν ή όρμη του νεοανθρωπισμού ίκανοποιήθηκε και ο ρωμαντισμός και ύστερ' από αυτόν και από αντίδραση προς αυτόν ένας υπερβολικός και μονόπλευρος ιστορικός πραγματισμός και κριτικισμός έστρεψαν άλλοθι ή παραπλάγησαν τη δημιουργική όρμη, έχομε νέο ξεπέσμα της φιλολογικής

ἐπιστήμης σὲ τυπολατρεία, λεξιλογική ἀνατομία τῶν κειμένων, υπερκριτική καὶ γραμματικομανία. Ἡ Ὀλλανδικὴ Σχολὴ τοῦ Cobet (τοῦ Κοβήτου τῶν Κοντικῶν) μᾶς δίνει τὸν τύπο μιανῆς φιλολογικῆς ἐρευνας ποῦ ὄσο καὶ ἂν θεωρεῖται χρήσιμη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ βαθύτερη κατανόηση τῶν κειμένων, στὰν περιορίζεται μόνο στὸν τύπο καὶ μάλιστα φτάνει στὶς υπερβολές, ποῦ ἔφτασε, εἶναι τόσο ἀγνοητὴ ποῦ μπορεῖ νὰ σκοτώσῃ τίς κλασικὲς σπουδές. Κι ἀληθινὰ ἡ ἀντίδραση δὲν ἄργησε νὰ γεννηθῆ καὶ σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀνάγκη ἑνὸς συνθετικοῦ Ιστορισμοῦ ποῦ γίνεται αἰσθητὴ στὰ τέλη τοῦ 10' αἰῶνα, ἔχομε πάλι μιὰ νέα ἀκμὴ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης μὲ πλατεῖα ἰδανικά, ὅπως τὰ διατυπώνουν ὁ Wilamowitz Moellendorf ὁ Zielinski, ὁ Wendland καὶ τόσο ἄλλοι.

Ἄν στρέψωμε τὸ μάτι μας στὴν Ἑλλάδα θὰ δοῦμε τὰ πράματα νὰ δικαιώνουν ὀλότελα τὴν ἀποψή μας.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη δὲν ἔχει μόνο τὸ γενικώτερο ἰδανικὸ σκοπὸ ποῦ διαγράψαμε πάρα πάνω, μὰ καὶ ἰδιαίτερη ἐθνικὴ ἀποστολή. Μελετώντας τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους οἱ Ἕλληνες συνοδεύονται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ὑπερφάνειας, ποῦ ἔργα ἐθνικὰ δικά τους τόσο πολύτιμα γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι τὸ ὑποκείμενο γιὰ τὴν ἐρευνά τους, μὰ καὶ ἀπὸ τὸ συναίσθημα μιᾶς ἱερῆς ὑποχρέωσης στοὺς τιμημένους προγόνους καὶ ἀπὸ τὴ γλυκεῖα ἱκανοποίηση ποῦ φέρνει ἡ ἐκτέλεση ἑνὸς ὕψηλοῦ καθήκοντος. Μιὰν ἀγάπη ἀπέραντη πρέπει νὰ γεμίζῃ τὴν ψυχὴ τους καὶ νὰ τοὺς κινήσῃ ὅλα τὰ εὐγενικὰ ψυχόρμητα καὶ ὅλη τὴ διανοητικὴ δύναμη γιὰ νὰ εἰσδύσων στὸ ἀρχαῖο πνεῦμα καὶ ναγκαλιάσουν τὴν ἀρχαία ψυχὴ καὶ ἔτσι μὲ τίς μελέτες τους νὰ κάμουν ὅλο τὸ ἔθνος νὰ αἰσθανθῇ τὴν πνοὴ τῆς δημιουργικῆς δύναμης, ποῦ ἔφεραν ἐκείνους σὲ τὸσον ὕψηλὸ βαθμὸ πολιτισμοῦ. Θαυμασμὸ ἀπειρο πρὸς τοὺς ἀρχαίους δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς δὲν αἰσθάνθησαν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες φιλόλογοι, μὰ μποροῦμε ἀραγε νὰ ποῦμε, πῶς ἔθεσαν σὲ τέτλια ἱερὴ συγκίνηση τὴ ψυχὴ τους, στὰν τοὺς μελετοῦσαν καὶ εἶχαν τέτλιο πόθο γιὰ νὰ τοὺς κατανοήσουν ἀπ' ὅλες τίς μεριές καὶ νὰ τοὺς ξαναζωντανέψουν, ὅσοις θὰ χρειαζόταν γιὰ ἕνα τέτλιο ἔργο;

Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἡ ἀπάντηση δυστυχῶς εἶναι ἀρνητικὴ γιὰ τοὺς περισσότερους. Ἡ ἑλληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ἔπεσε πρῶτῃ αὐτὴ ὄμμα τῆς μεγάλης πλάνης τοῦ Ἀττικισμοῦ, γιὰ νὰ γίνῃ καὶ αὐτὴ ἔπειτα θύτης τοῦ ἔθνους. Ἡ ἰδέα τοῦ ξαναγυρισμοῦ στὴν ἀρχαία ὁδὸ μὲ τὴ μίμηση τῶν γλωσσικῶν τύπων αὐτοῦς εἶχε φορεῖς τῆς

καὶ κήρυκός τῆς. Καὶ ἀπορρόφησε σὲ τέτλιο βαθμὸ ἡ πλάνη τὴ διάνοιά τους, ποῦ τοὺς ἔκλεισε τὰ μάτια στὰπειρα πλοῦτῃ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ τοὺς ἄφησε νὰ δοῦνε, καὶ πάλι ὄχι καλὰ, μόνο τὸν ἑστὸ τύπο, τὸ γραμματικὸ κανόνα, τὸ δόκιμο καὶ ἀδόκιμο. Ἡ πλάνη κυριαρχεῖ στοὺς φιλόλογους τοῦ τέλους τοῦ 10' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10' αἰῶνα.

Τοὺς κάνει νὰ ἐπιχειροῦν τὰ πιὸ μάταια ἔργα. Ἐνας Εὐγένιος Βούλγαρης μεταφράζει τὴν Αἰνειάδα σὲ στίχους Ὀμηρικούς. Γιὰ ποιόν; Γιὰ νὰ κερδίσῃ τί τὸ ἔθνος; Σχολιάζουν καὶ μεταφράζουν τοὺς ἀρχαίους ποιητὲς σὲ τέτλια γλῶσσα, ποῦ ἔχει καὶ αὐτὴ ἀνάγκη ἀπὸ μετάφραση καὶ σχόλια. Μιὰν ἀπέραντη θλιβερὴ ἀγνοητὴ προσπάθεια! Καὶ μέσα σ' αὐτοὺς ξεχωρίζει ἕνας καὶ μόνος. Ἐνας ἀνθρωπιστής, ὁ Κοραῆς. Καὶ γιατί; Γιατί μόνος αὐτὸς δὲν εἶναι τυφλωμένος ἀπὸ τὴν πλάνη τοῦ ξαναγυρισμοῦ στὴν ἀρχαία γλῶσσα. Γιατί μόνος αὐτὸς ἀναγνωρίζει ἂν καὶ ὄχι ὀλότελα τὸ παρὸν. Μόνος αὐτὸς βλέπει μπροστὰ του τὴν ὑπάρξη σύγχρονου ἔθνους, ἔθνους νέου καὶ δὲν περιφρονεῖ τὰ ψυχικά του δεδομένα, τὴ γλῶσσα του, τὰ ἦθη του. Καὶ αὐτὸ ζητεῖ νὰ ὑψώσῃ χωρὶς νὰ τὸ περιφρονήσῃ ὅπως κατ' οὐσίαν ἔκαναν ὄλοι οἱ ἄλλοι. Γι' αὐτὸ ἔχει μάτι καὶ γιὰ τίς ἀρετὲς καὶ γιὰ τὰ ἑλαττώματα τοῦ ἔθνους καὶ ζητεῖ παίρνοντας ἠθικὰ πρότυπα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους νὰ τὸ ἐξευγενίσῃ, νὰ τὸ μορφώσῃ. Βέβαια στὸ δρόμο αὐτὸν ὁ Κοραῆς σταμάτησε στὴ μέση. Ἦταν υπερβολικὰ συμβιβαστικός. Δὲν ἀναγνώρισε τὸ παρὸν παρὰ σὲ μικρὸ σχετικὰ βαθμὸ καὶ δὲ ζήτησε νὰ δημιουργήσῃ κυρίως ἀπάνω σ' αὐτὸ. Μὰ κι ἔτσι ποῦ στάθηκε, μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴ θέση ποῦ εἶχε ἀπέναντι στὸ παρὸν, ξέχωρίζετο ὡς ἄστρο λαμπρὸ πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς κατοπινούς φιλόλογους καὶ μένει ὡς τώρα ὁ μόνος Ἕλληνας ἀνθρωπιστής καὶ κλασικιστής. Γιατί ὕστερα ἀπ' αὐτὸν τὸ κῆμα τῆς πλάνης ὄγκωμένο ὀλόενα παρασέρνει τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη καὶ τὴν πνίγει. Ὅτε στὸ ἐπίπεδο τοῦ Κοραῆ δὲ στάθησαν οἱ κατοπινὸι φιλόλογοι. Καὶ ἔτσι τριάντα σαράντα χρόνια μετὰ τὸν Κοραῆ φτάνομε στὸ πιὸ βαθθὸ σημεῖο τοῦ ξεπεσμοῦ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα, στὸν Κοντισμὸ, ποῦ ἀντιπροσωπεύει ἐπιστημονικὰ τὴν ἄκρα συνέπεια τῆς πλάνης. Γιὰ τοὺς Κοντικούς δὲν ὑπάρχουν πιά ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς παρὰ μόνο οἱ λέξεις. Ὅτε καὶ ἡ σύνταξη. Ὁ δάσκαλός των ἐρμηνεύοντας τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς δὲ φρόντιζε ὅτε τὴ στοιχειωδέστερη μετάφραση νὰ κάνη. Τὸ νόημα δὲν ὑπάρχει. Ὅχι καλλιτέχνημα, ὄχι μνημεῖο πολιτισμοῦ, ὄχι δημιουργικὴ σύνθεση θρη-

σκευατικῶν, ἠθικῶν, κοινωνικῶν, καλαισθητικῶν ἀντιλήψεων δὲν εἶναι πιά τὸ καλλιτέχνημα, μὰ μόνο πτώμα νεκρὸ ποῦ ἀπάνω του θά γίνη ἡ ἀνατομία στὰ λεξεῖδια γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ δόκιμοι καὶ ἀδόκιμοι τύποι, νὰ παρθοῦν ἀπὸ καὶ οἱ κανόνες τοῦ πῶς λεκτέον καὶ πῶς γραπτέον, τὸ «καίται ἢ οὐ καίται» καὶ νὰ βριστοῦν ὡς ἀγράμματοι ἔλοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ὡς τὸν Ἀσώπιο καὶ ὡς τὸ Βερναρδάκη, διότι «τοῖς βδελυροῖς καὶ ἀποτροπαίοις καὶ ἐσφαλμένοις καὶ πονηρῶς κεκομμένοις χρόνται». Καὶ τότε εἶδεν ὁ Ἕλληνικὸς κόσμος τὸ θέαμα νὰ γράφῃ ὁ δάσκαλος μιὰ συλλυπητήρια ἐπιστολὴ ἀπὸ δέκα γραμμῆς γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Cobet καὶ νὰ γράφῃ ἔπειτα ἕναν τόμο ἀπὸ 600 σελίδες γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τίς δέκα γραμμῆς ποῦ μέσα σ' αὐτὲς κατὰ τὴν ἴδια δική του μέθοδο τοῦ βρήκαν οἱ ἀντίπαλοί του τόσα γλωσσικὰ σφάλματα ὄσες καὶ λέξεις καὶ προτάσεις. Καὶ τὸ κακὸ αὐτὸ, αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἀποτελμάτωση καὶ πνευματικὴ ἀποκολοκύνθωση τοῦ ἔθνους, μεταδομένη ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του σ' ἕλη τὴ μορφωμένη τάξη, πῆρε τέτια ἔκταση, ποῦ κάθε ἀπολύτρωση ἀπὸ τὴν τέτια ἐπαφὴ πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἦταν ἡ μεγαλύτερη εὐεργεσία, ποῦ θά εἶχε νὰ προσφέρῃ κανεὶς στὸ ἔθνος του. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πῶς ποτὲ ποτὲ δὲν ἀπομακρύνθηκε τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ, τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα καὶ τὴν ἀρχαία ψυχὴ τόσο πολὺ, ὅσο τὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τοῦ Κοιτισμοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀπόσπαση ἀπὸ τὸ παρελθόν μας καὶ ἡ διάσπαση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους. Γιατὶ ἐκτὸς ποῦ ἡ ἀρχαιότητα ἦταν πτώμα νεκρὸ στὰ χέρια τῶν δασκάλων, σταματοῦσε κι ἕλας κατὰ τὴν ἀντίληψή τους ἡ ἐθνικὴ ζωὴ περίπου στὸ Δημοσθένη. Ὅλα τὰ κατόπι δὲν ἦταν ἐλληνικά, ἦταν βάρβαρα, χυδαῖα, «περιττώματα πνευματικά» κατὰ τὴν αὐτούσια ἔκφραση τοῦ δασκάλου. Καὶ ἀνάλογα πρὸς τὸ τέτιο παραστράτισμα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι καὶ κείνων τὰ ἔργα, ποῦ ἤθελαν νὰ εἶναι κάπως περισσότερο ἀνθρωπιστὲς καὶ νὰ προσέχουν καὶ σὲ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τίς λέξεις. Τέτιος ἦταν μὲ ἕλη τὴ μωρία του καὶ ὁ Μιστριώτης, ποῦ σὲ μιὰ μακρόχρονη ἐργασία μεταφράζοντας καὶ συμμαζεύοντας σχόλια ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ἔβγαλε σὲ ἐκδόσεις ἔλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς. Διαβάστε τοὺς μακροὺς προλόγους τοῦ Μιστριώτη, ποῦ κάποτε τοὺς ἔβαλαν καὶ στὸ Ἀρσάκειο γιὰ μορφωτικὸ ἀνάγνωσμα συγκρίνοντάς τους μὲ τοὺς προλόγους τοῦ Κοραῆ. Τί καταπληχτικὴ διαφορά. Στὸν Κοραῆ ἡ ἀπλόττητα, τὸ νηφάλιο πνεῦμα, ἡ θερμὴ ἀγάπη γιὰ τοὺς ἀρχαίους μὰ καὶ γιὰ τὸ σημερινὸ ἐλληνικὸ

ἔθνος. Ἔργασία μέλισσας, ποῦ στοργικὰ μαζεύει τὸ μέλι καὶ στοργικὰ τὸ προσφέρει γιὰ τροφή στοὺς γέους τῆς Ἑλλάδας. Αὐτὴ τὴ νέα Ἑλλάδα ἔχει πάντα στὰ μάτια του, σ' αὐτὴ μιλάει. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὸ Μιστριώτη φούσκωμα καὶ τυμπανοκρουσία ἀπὸ λέξεις καὶ φράσεις κενές, νοήματα παιδιακίσια ἐξαγγελμένα μὲ τὰ πῶ χτυπητὰ λόγια, ἀετοὶ καὶ κεραυνοὶ δολιχοδρομοῦντες «αἰθέριαι στοιβάδες» ἀερολογήματα πραγματικὰ καὶ ἀσυναρτησίως, ἀνόητος παραληρηματικὸς θαυμασμὸς μακριὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ καὶ ἀπὸ κάθε πραγματικότητά. Ξηρότητα καὶ στείρωση ψυχικὴ σκεπασμένη μὲ χρυσόχαρτα. Καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ φιλολογία κορυφώνεται ἔπειτα σ' ἕναν ἀγῶνα γλωσσικὸ, ποῦ ἀνάμεσα σὲ «προδοσίες» «βροβλία» «κινδύνους τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδος» θάφτεται τὸ ἔθνος. Καὶ τὴ στιγμὴ ποῦ οἱ Βούλγαροι μὲ μαχαίρι καὶ μὲ κανόνι, μὰ καὶ μὲ σχολεῖο ἀληθινὸ κατέβαιναν ὀλοένα στὴν Ἄσπρη θάλασσα διώχνοντας τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ διασπώντας τὴν ἑδαφικὴ του ἐνότητα, ἐμεῖς ἐδῶ σέρνοντας τὸν ὄχλο στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας ἀκονίζαμε τὰ γλωσσικὰ σπαθιά καὶ σφυρηλατούσαμε «τὰ τηλεβόλα τῆς γλώσσης» μὲ τὰ ὅποια ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἐπάλλξεων μαχόμενοι θά τοὺς διώχναμε. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐθνικὲς ὑπηρεσίες τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας καὶ τῆς καθαρευουσιάνικης ἰδεολογίας.

Ἄς ἐλπίσωμε πῶς θά εἶναι οἱ τελευταῖες.

Μὰ ἡ ἐλπίδα αὐτὴ, εἶναι φανερό πιά, δὲ στηρίζεται παρὰ μόνον στὴν πιθανότητα πῶς θά νικήσῃ ὁ δημοτικισμὸς.

Γιατὶ βέβαια ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσωπευτικὸς αὐτοὺς τύπους ποῦ ἐξετάσαμε τοῦ Κοραῆ, τὸν Κόντο καὶ τὸ Μιστριώτη, ποῦ ἀποτελοῦν σὰν νὰ ποῦμε καὶ τίς ἀκρότητες τῆς ἐλληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν καλὴ καὶ κακὴ τῆς ἀποψη, ὑπῆρξαν στὰ διάμεσα πλῆθος ἄλλοι μελετητὲς καὶ ἐρμηνευτὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Μὰ ἐλληνικὴ φιλολογία ἀληθινὰ ἀνθρωπιστικὴ, ἐρμηνεῖα βαθειά, ἐσωτερικὴ, πολύμερη, κλασικισμὸς εὐεργετικὸς γιὰ τὸ ἔθνος δὲν ὑπῆρξε καὶ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Ὅπου δὲν ἔχομε ξεφυλισμένα ὑπόλοιπα τοῦ Κοιτισμοῦ ἔχομε μιὰ ξερὴ οὔτε καλαισθητικὴ, οὔτε ἀνθρωπιστικὴ οὔτε φιλοσοφημένη ἐρμηνεῖα τῶν συγγραφέων. Λείπει ἡ γενικὴ, ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀντίληψη. Καὶ λείπει ἀκόμη ἡ ἐπαφὴ πρὸς τὴ σημερινὴ ἐθνικὴ ψυχὴ. Αὐτὴ τὴ σημερινὴ ἐθνικὴ ψυχὴ, τὴν ἐρευνᾷ τῆς, τὴν ἀναγνώρισή τῆς σὲ ἕλα τῆς τὰ φανερώματα καὶ τὴν ἐξύψωσή τῆς ἔχει θεμέλιό του καὶ σκοπὸ του ὁ δημοτικισμὸς. Καὶ μιὰ ἐθνικὴ ἐλληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη μόνον ἀπὸ τὸ δημοτικισμὸ θά βγῆ.

Ἀκόμη καθαρώτερα διαπιστώνεται αὐτὸ σ' ἕναν ἄλλο κύκλο πνευματικῆς ἐνέργειας, ποὺ μᾶς ἔδωκε κι ἄλλας ἐργα, γιὰ νὰ κρίνωμε, στὸν κύκλο δηλ. τῆς δημιουργικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα γενικὰ ἔργο τους ἔχουν νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν καὶ νὰ μᾶς κάνουν συνειδητὲς τίς ἀξίες τοῦ περασμένου πολιτισμοῦ. Ὁ τρόπος ὅμως ποὺ τίς ἀφομοιώνουμε καὶ τίς μετουσιώνουμε σὲ σημερινὲς ἀξίες, φανερώνεται πρὸ πάντων στοὺς διάφορους κλάδους τῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας εἴτε τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς εἴτε παραπάνω ἀπ' ὅλα τῆς καλλιτεχνικῆς. Στὴν καλλιτεχνικὴ σύνθεση μέσα χύνονται ὅλα τὰ μοτίβα. Καὶ ἡ ποιότητα ἑνὸς καλλιτεχνήματος, ἡ πρωτοτυπία του, ἡ ἀριστεία, τοῦ στὴν ἔκφραση τῆς ῥιζικῆς ἰδέας ποὺ τὸ ἐμπνέει, ἡ ἁρμονία μεταξὺ ἰδέας καὶ ἐκφραστικῶν μέσων, ἡ ἀντιστοιχία πρὸς ὄρισμένες ψυχικὲς ὁρμές εἴτε τοῦ καλλιτέχνη εἴτε τοῦ λαοῦ, ποὺ θὰ τὸ ἀπολαύσει καὶ ἐπομένως τὸ ποσὸ τῆς ψυχικῆς καὶ καλαισθητικῆς συγκίνησης, ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀλήθεια καὶ εἰλικρίνειά του, ὅλα αὐτὰ ποὺ εἶναι τὰ κριτήρια τῆς ἀξίας του, εἶναι συνάμα καὶ τεκμήρια καὶ γιὰ τὴν προέλευση τῶν μοτίβων καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ψυχικῆς κατεργασίας τους, γιὰ τὸ βαθμὸ, ποὺ ἀφωμοιώθηκαν καὶ μετουσιώθηκαν στὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀντίστοιχα στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, ποὺ τὰ αἰσθάνεται καὶ συγκινεῖται καὶ μορφώνεται καὶ ἐξυψώνεται ἀπὸ τὸ καλλιτέχνημα ἢ μένει ψυχρὸς μπροστὰ σ' αὐτό. Ἔτσι κάθε εἶδος καλλιτεχνικῆς δημιουργίας θὰ μπορούσε νὰ μᾶς χρησιμεύσει καὶ γιὰ κριτήριον τῆς ἐπιρροῆς, ποὺ εἶχεν ἡ σχέση μας πρὸς τὸ παρελθόν μας τὸ ἀρχαῖο καὶ τὸ μεσαιωνικὸ στὸ σημαντικώτατο αὐτὸ κύκλο τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λ. χ. θὰ μᾶς ἔδειχνε μὲ τὰ ἔργα τῆς μὲ ποῖο τρόπο ἀντιληφθήκαμε ταρχαῖα μνημεῖα καὶ πῶς μᾶς ἔγιναν αὐτὰ σπέρματα νέας ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας. Καὶ κεῖ θὰ βλέπαμε πῶς ἡ αὐτοῦσια μίμηση καὶ μεταφορά, φανέρωμα κι αὐτὴ τοῦ νοσηροῦ ἱστορισμοῦ μας γέμισε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ Προπύλαια καὶ κολώνες καὶ ἀετώματα καὶ ἀνθέμια σ' ἕναν συμφορμὸ χωρὶς ἁρμονία ἰδέας καὶ ἐκφραστικῶν μέσων, χωρὶς καμιά πρωτοτυπία καὶ πρὸ πάντων χωρὶς καμιά ἀντιστοιχία πρὸς πραγματικὲς ψυχικὲς ἀνάγκες, ἐπομένως χωρὶς ἀλήθεια καὶ εἰλικρίνεια. Καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ λοιπὸν ἔχομε ὀλοφάνερα μπροστὰ μας ταποτελέσματα ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ Ἀττικισμοῦ καὶ καθαρευουσιανισμοῦ, ποὺ ἔφερε ταραχὴ καὶ ἐπανάσταση στὴν ἀληθινὰ καλλιτεχνικὴ ψυχὴ ἑνὸς Περικλῆ Γιαννόπουλου λ. χ. καὶ γέννησε κι ἐδῶ μιὰ βροτὴ πρὸς τὸ παρόν, πρὸς τὴ

σύγχρονη ἑλληνικὴ ψυχὴ, ὅπως μορφώθηκε ἀφοῦ πέρασε μέσα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο.

Καὶ μόνο τώρα ἀρχίζουν μὲ κάποιες προσπάθειες τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴ γνήσια πρωτότυπη νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ ἴδιο θὰ εἶχαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴ μουσικὴ, τὸ ἴδιο γιὰ τὴν οἰκιακὴ διακοσμητικὴ καὶ βιοτεχνία, ποὺ σ' ὅλα αὐτὰ βλέπομε τὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια ἕνα σωτήριον ζύπνημα, μιὰν ἀναζήτησιν τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ μοτίβου, ὡς τώρα τόσο περιφρονημένου ἀπὸ τὴν ἀρχοντοχωριάτικη καθαρευουσιάνικη ψυχολογία τῆς μορφωμένης δῆθεν «ἀνώτερας κοινωνικῆς τάξεως» καὶ ὅμως τόσο πολῦτιμου, τόσο ἀνεκτίμητου γιὰ τὸν πολιτισμὸ μας.

Μὰ περισσότερο ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ εἶδη τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας μᾶς δίνει καθαρὴ τὴ διαφορὰ τῶν δύο εἰδῶν τοῦ ἱστορισμοῦ στὴν Ἑλλάδα ἡ λογοτεχνία. Γιατὶ αὐτὴ προηγήθηκε καὶ γιὰ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀνώτατη, τὴν πολυμερέστερη, τὴν πιὸ ἐσώψυχη δημιουργικὴ σύνθεση.

Σ' αὐτὴ φανερώνεται πιὸ ἐκδηλὰ ἡ ἔθνικὴ συνειδησι, σ' αὐτὴ διατυπώνονται οὐσιαστικὰ καὶ παραστατικὰ καὶ μὲ τὴν πιὸ συνειδητὴ μορφὴ ὄχι μόνο οἱ παραδόσεις καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ ἔθνους, μὰ καὶ οἱ πιὸ λεπτὲς καὶ ἀπόκρυφες συναισθηματικὲς ἀποχρώσεις. Σ' αὐτὴν ἀκόμη καὶ κάθε ἱστορικὴ ἀξία μπορεῖ αὐτοῦσια ἢ μετουσιωμένη νὰ παρουσιαστῇ καὶ νὰ μᾶς δώσῃ στὸ μέτρο τῆς δημιουργικότητος καὶ ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ ποιητῆ, ποὺ πλαστοურγεῖ καὶ ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ λαοῦ, ποὺ δέχεται, αἰσθάνεται καὶ συγκινεῖται.

Παρακολουθώντας τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία βλέπομε καθαρὰ τὰ δύο ρεύματα τοῦ δημιουργικοῦ καὶ τοῦ ἀγονοῦ ἱστορισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πρωτοφανερῶθηκεν ὁ Ἀττικισμὸς ὡς τὰ σήμερα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἕνα ἀναμείσθημα ἰδεῶν καὶ μοτίβων, ποὺ κατανατᾶται στὴν πιὸ ἀνοῦσια κοινοτυπία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά κάθε φορὰ ποὺ τὸ ρεῦμα τῆς σύγχρονης ζωῆς ξεχύνεται μέσα στὴ λογοτεχνία ἕνα οπαρτάρημα δημιουργικὸ, μιὰ πνοὴ νέου καὶ πρωτόγονου, ποὺ καὶ μέσα στὴν ἀτέλειά του μᾶς μιλάει μὲ τὴ μεγαλύτερη ὑποβλητικότητα. Ἔτσι μέσα στὴν ἀπέραντη Σαχάρα τῆς μικρόλογης καὶ ἀνοστης καὶ ξεθωριασμένης φλυαρίας τῶν μιμητῶν τοῦ ἀρχαίου λόγου, σὰν ὄαση ξεχωρίζουν μόνο οἱ ἐποχές, ποὺ μιλάει ἡ λαϊκὴ ψυχὴ εἴτε μὲ τὸ στόμα ἑνὸς ὀνομασμένου λογοτέχνη εἴτε καὶ ἀνώνομα δημιουργικῆ. Ἡ μεσαιωνικὴ ὕμνωδία, ἡ ἀκρτικὴ ἐποποιία, ἡ Κρητικὴ ποίηση, τὸ δημοτικὸ τραγούδι, νὰ ἡ πράσιναδα καὶ ἡ ὄρασιὰ μέσα στὴν ἔρημο

και στην ξηραία. Και το 10' αιώνα τα δυο ρεύματα πηγαινουν παράλληλα ως ένα σημείο.

Σουτσοι και Ραγκαβήδες και πληθώρα άλλων λησιμονημένων πιά και πεθαμένων δλότελα λογοτεχνών με μιá προσπάθεια υπέρτατη και αξία καλύτερης τύχης ξεχύνουν κύματα και καταρράχτες στίχων με ιδανικό τη λόγια παράδοση και ταρχαία καλοούπια. Οι ποιχιλώνομοι διαγωνισμοί δραματοποιούβν και έποποιούβν δλη την έλληνική ιστορία. Πάρετε για τύπο τον 'Αντωνιάδη, που ό κ. Χατζιδάκης δέ δίστασε άλλοτε να τον προδάλη στα μάτια των νεωτέρων και για έθνικό ποιητή. Πάρετε και τον 'Αμπελά άν θέλετε, πάρετε και το Δ. Βερναρδάκη ακόμη.

'Άλλοι άπ' αυτούς έμειναν μόνο με τα ξερά στεφάνια των διαγωνισμών, άλλοι έγνώρισαν και τη συγκίνηση της λαϊκής επιδοκιμασίας. Πώς αισθάνθηκαν τον άρχαίο και μεσαιωνικό κόσμο και πώς τον καθρεφτίσανε στα έργα τους; Πώς μίλησε στην ψυχή τους ό άρχαίος έλληνικός μύθος, ή τραγική ιδέα, το ήρωικό έργο της μεγαλόπνοης ιστορικής ζωής του έθνους άπό το Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα, ως τον Κωνσταντίνο και τον 'Ηράκλειο, ως το Βασίλειο το Βουλγαροκτόνο, ως τον Κομνηνό και τον Παλαιολόγο; Πώς μίλησε στην ψυχή τους ή σκλαβωμένη 'Ελλάδα και ή αντίρρισα ήρωική 'Ελλάδα, που έσπασε τα δεσμά της σε μιá γιγάντια πάλη; Κι άπό την άλλη μεριά πώς μετουσιώθηκαν τα ίδια ποιητικά μοτίβα σ' ένα Σολωμό, σ' ένα Βαλαωρίτη, σ' έναν Παλαμά;

Τι είναι ό 'Υμνος στην 'Ελευθερία μπροστά σε κάθε καθαρολόγηση, σε κάθε τυμπάνισμα στίχων της «Τουρκομάχου 'Ελλάδας» λ. χ. του Σούτσου; 'Από την έποχή του Πινδάρου είπέ κάποιος μελετητής της έλληνικής ζωής, δε μίλησε το έλληνικό πνεύμα πιό μεγαλόστομα άπότι μίλησε στον «'Υμνο» του Σολωμού. Και την άρχαίαν 'Ελλάδα που αυτήν θέλουν οι καθαρευουσιάνοι και αυτή τη θέλομε κι έμεις, πηγή ζωής, συγκίνησης και φρονηματοισμοδ και ήθοπλαστίας, που τη βρίσκομε ξαναζωντανεμένη, μετουσιωμένη έτσι που να μιλήση στη σημερινή μας ψυχή; Στους τρίμετρος λαμδικούς των Ραγκαβήδων, των 'Αντωνιάδων, των 'Αμπελάδων ή στον «'Υμνο της 'Αθηνάς» του Παλαμά, που ή πρωτόγονη έλληνική δημιουργία τόσο ξανάζηση μεσα του, ώστε ένας κριτής με την ύψηλή φιλολογική μόρφωση και αισθηση και με τη γνώση του άρχαίου κόσμου σαν τον Ν. Πολίτη να λέη. «Φαίνεται μάλλον ως τις παράφρασεις άρχαίου άπολεσθέντος έργου και ούχι ως σύγχρονον ποίημα» ή στον «Δεξιέω» του μέσα

και στην «'Ηγησώ» του, που μας άνάστησαν τα μάρμαρα του Κεραμεικού;

Και ποιός άλλος μας έκαμε να νοιώσωμε της φυλής τις λαχτάρες στο δύσκολο, τον πολύδοξο και πολυκύμαντο ιστορικό της δρόμο άπό τον ίδιο του Παλαμά στο «Δωδεκάλογο του Γύφτου» και στη «Φλογέρα του Βασιλιά». Ποιός καθαρευουσιάνος μας έδωκε ποτέ μιάν έσώτερη άνάλυση άρχαίου δράματος, σαν εκείνη του «Φιλοκτήτη» που μας έδωκεν ό Ψυχάρης στην «'Αρρωστη Δούλα». 'Ο Δημοτικισμός μας έζωνιάνεψε το παρελθόν μέσα στα έργα της λογοτεχνίας, ό δημοτικισμός μέσα στα 'Ηλύσια της τέχνης μας άνάστησε τις άρχαίες ψυχές, όχι «είδωλα καμόντων», μα κορμιά ζωντανά και σπαρταριστά. 'Ετσι λοιπόν και ή τέχνη, ή ανώτατη έκφραση της φυλετικής συνείδησης πιστοποιεί με την πραγματική της εξέλιξη στην 'Ελλάδα το γενικό νόμο που βρήκαμε στην έρευνά μας, πώς μόνο ό δημιουργικός ιστορισμός, που άπαραίτητη βάση του είναι ή άναγνώριση του παρόντος, μας ένώνει με το παρελθόν και με την ιστορία μας, με τις αξίες του παρελθόντος και έπομένως τονώνει την ιστορική συνείδηση στον υπέρτατο βαθμό.

Μά στο ίδιο άποτέλεσμα καταλήγομε εξετάζοντας τέλος και την έλληνική παιδεία.

'Η παιδεία κάθε λαού σκοπό έχει να διαπλάση τη νέα γενεά σύμφωνα με ώρισμένα ιδανικά, που επικρατούν στη συνείδηση των ώρμένων ανθρώπων. 'Η παιδεία έπομένως καθρεφτίζει τα κοινωνικά ιδεώδη και είναι γι' αυτό τις περισσότερες φορές δευτερόγονος συντελεστής στην κοινωνική εξέλιξη. 'Αν λοιπόν μιá κοινωνία βρίσκεται σ' ένα στάδιο στείρου ιστορισμοδ και ή παιδεία της θα φανερώση δια τα χαρακτηριστικά σημάδια της κατάστασης αυτής, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Προσκόλληση άπόλυτη στα περασμένα, προσπάθεια για αυτούσια μεταφορά και μίμηση τους, τυπολατρεία, έλλειψη ούσιας, άνελεύθερο πνεύμα, πνευματική στείρωση, ήθικό ραγιαδισμό.

'Αν ή κοινωνία βρίσκεται σ' έποχή άπόλυτου συγχρονισμοδ και όρθολογισμοδ και ή παιδεία της θα δείξη τα ίδια σημάδια, άπόρριψη της παράδοσης, επανάσταση ένάντια στα καθιερωμένα, εκτίμηση άπόλυτη του σύγχρονου, καταρρίψη κάθε τύπου, άπόλυτη έλευθερία στην άτομική εξέλιξη, ύπερβολικό σεβασμό του ατομισμοδ, που φτάνει ως τα σύνορα της ήθικής άναρχίας. 'Αν ή κοινωνία περνάη έποχή δημιουργικού ιστορισμοδ, με μιάν έναρμόνιση του σύγχρονου με τα περασμένα, ένα σεβασμό των παραδομένων αξιών ως προς την ούσια των και τα

ζωντανά και ζωογόνα στοιχεία των και η παιδεία παρουσιάζει τα γνωρίσματα του σωστού κλασικισμού, αναγνώριση της πραγματικότητας, κατανόηση και επίγνωση των περασμένων αξιών με βάση τις ανάγκες του παρόντος, προσοχή στην ουσία, προσπάθεια για μετουσίωση των αξιών, ειλικρίνεια, σεβασμό της πνευματικής ελευθερίας και καλλιέργεια της ηθικής ελευθερίας με έναρμονισμό προς τα κοινωνικά χρέη. Και εδώ βέβαια οι μορφές σπάνια παρουσιάζονται καθαρές. Τις περισσότερες φορές υπάρχει ανακάτωμα των στοιχείων, πάλη για την επικράτηση του ενός ή του άλλου, που γίνεται πολύ έντονότερη σε κρίσιμες και μεταβατικές εποχές, όμοιες μ' αυτή που επιζούμε σήμερα στην Ελλάδα. Μά οι κυρίαρχες γραμμές είναι πάντα αρκετά καθαρές και η ιστορία της παιδείας μας πιστοποιεί τον παραλληλισμό ανάμεσα στα κοινωνικά ιδεώδη και τα εκπαιδευτικά καθεστώτα. Έτσι και η ελληνική παιδεία μας δείχνει από τον καιρό που ξαναζή στα τέλη του ΙΗ' αιώνα, τα χαρακτηριστικά σημάδια του ιστορισμού, που επικράτησε σ' όλη τη φυλή. Φυσικά το δικό μας πρόβλημα, το πρόβλημα της σχέσης της φυλής προς το παρελθόν της μας παρουσιάζει τους δρους του στην ανώτερη προ πάντων παιδεία, εκείνη που έχει σκοπό να μορφώσει την κυρίαρχη κοινωνική τάξη και που για να μιλήσουμε με τις σημερινές έννοιες περιλαμβάνει το ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο και το Πανεπιστήμιο. "Αν και σ' έμας ο όλιγαρχισμός και η καθυπόταξη και της λαϊκής παιδείας στις ανάγκες της κυρίαρχης τάξης συνεπήρε και το σχολείο του λαού, το καλούμενο δημοτικό με το ρεύμα του ιστορισμού, που κυριάρχησε στην ανώτερη παιδεία και το εκμηδένισε όλοτελα.

Η παιδεία μας λοιπόν από την εποχή των φημισμένων Σχολών του δούλου-ελληνισμού έως σήμερα έχει όλα τα γνωρίσματα ενός στείρου ιστορισμού. Τα ανθρωπιστικά ιδανικά ενός Κοραή μικρή μόνο βρήκαν απήχηση στον καιρό του για να υποχωρήσουν αργότερα όλοτελα στον ψευδοκλασικισμό, στη λατρεία του τύπου. Η παιδεία μας έγινε το κυριώτερο όργανο και το οίκτροτερο θύμα της πλάνης του ξαναγυρισμού στην αρχαία γλώσσα με τη μίμηση του τυπικού της αρχαίας γλώσσας. Οι αρχαιότες στο σχολείο στηρίζουν τις ελπίδες των, απ' αυτό περίμεναν να βγούν οι άνθρωποι, που θάγραφαν σαν τον Ξενοφώντα, τον Πλάτωνα, το Θουκυδίδη και που φυσικά κατά τη ριζική τους πλάνη θάχαν την αξία κεινών.

Το σχολείο θά μας έφερνε και την αρχαία χλαμύδα πίσω, θά μας έφερνε και το Φειδία, θά μας έφερνε και τον Ίκτινο. Και έτσι επί

έναν αιώνα το ελληνικό μυαλό συντρίφτηκε πάνω στην άγωνα προσπάθεια, η ελληνική ψυχή με όλες τις δημιουργικές πηγές στειρεμένες, με την ηθική όρμη κολοδωμένη και παραστρατημένη κυνήγοσε ένα ήσκιον άπιαστο για να μείνη στο τέλος με κουρέλια τύπων αρχαίων στο κεφάλι, με φουσκωμένα μυαλά και με κενότητα ηθική.

Οι μέλλοντες Ξενοφώντες και Πλάτωνες βγαίνοντας από το σχολείο ύστερα από έντεκα χρόνια δέν ήξεραν να γράφουν μια σελίδα χωρίς ασυνταξίες και άνορθογραφίες όχι στην αρχαία μά σε καμιά ελληνική γλώσσα. Και πώς να γίνη άλλιώς αφού αυτοί οι πρωτοδάσκαλοι, που έφαγαν όλη των τη ζωή και άσπρισαν τα μαλλιά των άπάνω στη μελέτη των αρχαίων κειμένων, κατηγορούσαν ό ένας τον άλλο άγράμματο και ταπόμειναν με χιλιάδες σελίδες και έστελνε ό ένας τον άλλο, ό Κόντος το Βερναρδάκη και το Φίλιππο Ίωάννου και τον Άσώπιο και τον Πανατζίδη, ό Βερναρδάκης τον Κόντο και Χατζιδάκη, ό Μιστριώτης τον Πολίτη να πάν σε γραμματοδιδάσκαλο για να μάθουν τα στοιχεία της ελληνικής; Τι άλλη μεγαλύτερη όμολογία χρειάζεται για να πεισθή όλόκληρο το έθνος, πώς το ιδανικό της γλωσσικής επιστροφής είναι άπραγματοποίητο και πώς τα μυαλά εκατομμυρίων Έλληνοπαίδων θυσιάζονται στον πιδ άνόσιο προκρουστισμό που επικράτησε ποτέ σε παιδεία λαού;

Και το αρχαίο πνεύμα τί γίνεται σ' όλα αυτά; Το πρωτόγονο άνθισμα της ανθρωπότητας που μ' άνυτέρβλητη ποιητική χάρη ζωγραφίζεται στον Όμηρο μέσα, τότε το αισθάνθηκαν και το απόλαυσαν τα ελληνόπουλα και τότε άγγιξε την ψυχή τους η τραγική συγκίνηση ενός Αισχύλειου ή Σοφοκλείου δράματος, τότε σπαρτάρησε μέσα τους μια Πλατωνική ιδέα, τότε άγγιξε το μυαλό τους δημιουργικά ή όμορφιά ενός Παρθενάνα; Που άφησε η γραμματική και το συνταχτικό και η θεματογραφία να φωτίση και μια καν ιδέα και μια καν γραμμή καλλιτεχνική την παιδική ψυχή; Πώς να στηθή μπροστά τους η λεβέντικη κορμωστασιά του Άχιλλέα, η παθητική και άνήσυχη ψυχή του Όδυσσέα, η χάρη της νοικοκυροπούλας Ναυσικας, η τιμημένη πίστη της Πηνελόπης τη στιγμή, που οι 500 περίπου Όμηρικοί στίχοι, που διαβάζουν τα παιδιά σ' όλο το Γυμνάσιο, αφού περάσουν από τον άποτεφρωτήριο φούρνο της γραμματικής και συνταχτικής και λεξιλογικής άνάλυσης χύνονται το πολύ πολύ σε μιάν άνούσια, ψυχρή, καθαρευουσιάνικη μετάφραση, που μόνον ως έμετικό μπορεί να διαβαστή;

Και που άφίνουν τα συνώνυμα, οι έτυμολογίες, το δίγαμμα, τα

είδη του υποθετικού λόγου, τα κριτικά σχόλια, τα «οὕτως ἔγραψε καὶ διωρθώσατο ὁ Ἐρουερόδην» νὰ γλυκοχαράξη στὴν ψυχὴ τῶν παιδιῶν ἢ ἔννοια τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ; Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο μέσα, ὅπως δὲν ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη καὶ στὴν καθαρευουσιάνικη τέχνη. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ἡ συσχέτιση πρὸς τὸ ἀρχαῖο παρελθόν, ἢ ἀναζωογόνηση καὶ ὁ φρονηματισμὸς «διὰ τοῦ ὑψηλοῦ παραδείγματος τῶν προγόνων, ἢ ἀνύψωσις εἰς τὰς αἰθερίους στοιβάδας ἐνθα ἀετοὶ καὶ κεραυνοὶ δολιχοδρομοῦσι»; Ἐπὶ τὰ νεοελληνικὰ «τεμένη τῶν Μουσῶν» λέιπουν ὅλες οἱ Μοῦσες. Ἡ γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς ἔγινε κουκουβάγια.

Γιὰ τὸ μεσαιωνικὸ μας παρελθόν δὲ μιλοῦμε γιατί καθὼς εἶδαμε αὐτὸ γιὰ τοὺς Ἑλληνας Ἀττικιστὲς δὲν ὑπάρχει. Καὶ αὐτὴ ἡ κατάσταση τοῦ ψευτοκλασικισμοῦ, ποὺ βασιλεύει σ' ὅλη τὴν ἑλληνικὴ παιδεία μᾶς δίνει καὶ τὸ μέτρο γιὰ νὰ ἐκτιμήσωμε τὸ ἐπιχειρήμα τῶν καθαρευουσιάνων, ὅτι ἡ καθαρεύουσα πρέπει νὰ διατηρηθῇ γιατί μᾶς φέρνει εὐκολώτερα καὶ ταχύτερα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἐπομένως στὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ.

Ἡ καθαρεύουσα, δηλ. τὸ δημιούργημα τῆς πλάνης, ποὺ ἀφοῦ ξοδέψει τὸ παιδί τὰ καλύτερα χρόνια προσπαθώντας νὰ τὴ μάθῃ, ἀφοῦ ξεγλωσσίσει τὸν ἑαυτὸ του, στὰ ὕστερα ἀνακαλύπτει, ὅτι πρέπει νὰ μάθῃ πρῶτα τὴν ἀρχαία γιὰ νὰ κανονίξῃ τὸ τυπικὸ καὶ τὴ σύνταξη τῆς καθαρεύουσας σύμφωνα μ' αὐτὴ καὶ νὰ μὴ γράψῃ «ἀδόκιμα καὶ πονηρῶς κεκομμένα». Ἡ καθαρεύουσα, γύρισμα δηλαδὴ μέσα σ' ἓνα φαῦλο κύκλο. Ἡ καθαρεύουσα, ποὺ δημιουργημένη ἀπὸ τὸν κλασικώτερο τύπο τοῦ ἀγόνου ἱστορισμοῦ διαρκῶς τέτιον παράγει καὶ ὅσο καθαρότερη προσπαθοῦμε νὰ τὴν κάνωμε τόσο βυθίζομαστε βαθύτερα στὸ τέλημα καὶ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ.

Καὶ γι' αὐτὸ μόλις τὸ ζωογόνο φῶς τοῦ δημοτικισμοῦ φωτίζει τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο ἀλλάζει ὅλη ἢ θέση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μὲ τὸ δημοτικισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβάσῃ ἄγονος ἱστορισμὸς. Ἡ πλάνη τοῦ ξαναγυρισμοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμον μὲ τὴν αὐτοῦσια μεταφορὰ καὶ μίμηση εἴτε γλωσσικῶν εἴτε ἄλλων ἀξιών κόβεται ἀπὸ τὴ ρίζα. Ὁ δημοτικισμὸς εἶναι ἐναρμόνιση τοῦ παρόντος μὲ τὸ παρελθόν. Ἀναγνώριση τοῦ παρελθόντος διὰ μέσου τοῦ παρόντος, ἐπομένως ἀφομοίωση καὶ μετουσίωση κάθε ζωογονήσιμης ἀξίας. Καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ δημοτικισμὸς ἀναγνωρίζει ὀλόκληρο τὸ παρελθόν μας, γιατί τὸ πικρὸν εἶναι γέννημα ὀλόκληρης τῆς ἱστορικῆς μᾶς ἐξέλιξης καὶ ἀφοῦ ἀνα-

γνωρίζομε τὸ παρὸν δὲ μποροῦμε νὰ περιφρονήσωμε τίποτε ἀπὸ τὰ περασμένα. Δεύτερο ὁ δημοτικισμὸς στρέφεται πρὸς τὴν οὐσία, πρὸς τὴν ἰδέα, πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ καλοῦ, πρὸς τὶς ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες καὶ ἀπὸ καὶ ζητάει σπέρματα γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ παρόντος. Γιατί ὁ δημοτικισμὸς εἶναι δημιουργία, θέλει νὰ πλάσῃ τὸ παρὸν παίρνοντας ἀπὸ παντοῦ, ὅπου βρίσκει ἀξία ἀναδιώσιμη. Τρίτο ὁ δημοτικισμὸς μορφώνει τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, μὲ τὸ ὅποιον θὰ γίνῃ κάθε πνευματικὴ ἀφομοίωση, μᾶς δίνει γλῶσσα δική μας, σύγχρονη, αἰσθητῆ, ζωντανή, ποὺ περιέχει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας, ὅσα μὲ φυσικὴ ἐξέλιξη ἔζησαν στὴν ψυχὴ καὶ στὸ στόμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐπομένως βγάζει ἀπὸ τὴ μέση τὸ ἀχρηστο διάμεσο, τὴν καθαρεύουσα. Ἀπὸ τὴ δημοτικὴ πηγαινέει τὸ παιδί στὴν ἀρχαία καὶ σὲ κάθε μορφή τῆς γλώσσας μας ἄμεσα, σταθερά, μὲ σίγουρὴ περπατησιά, χωρὶς παραστρατήματα, γιατί ἡ δημοτικὴ εἶναι ριζωμένη στὴν ψυχὴ του. Καὶ τέταρτο τέλος ὁ δημοτικισμὸς μᾶς δίνει ὅλες τὶς σύγχρονες ἀξίες ποὺ μέσα σ' αὐτὲς μὲ ὑποσυνειδητὴ καὶ ἐν μέρει μὲ συνειδητὴ ἐπιβίωση (μὲ τὴ νεώτερη δημοτικὴ λογοτεχνία) ζῆ ὁ κόσμος ὁ ἀρχαῖος καὶ ἐπομένως μᾶς φέρνει μὲ τὰ συγγενῆ στοιχεῖα σὲ ἄμεση ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ ὅλα αὐτὰ τάγαθὰ τοῦ δημοτικισμοῦ μᾶς τάδειξε χειροπιαστὰ τὸ σχολεῖο τοῦ Δελμοῦζου. Ἄν καὶ δὲν ἦταν Γυμνάσιο παρὰ μόνο ἀνώτερο Παρθεναγωγεῖο τριτάξιον, ἂν καὶ πήρε τὰ παιδιά στρεβλωμένα ἀπὸ τὸ ἐξετάξιον δημοτικὸν σχολεῖο, ποὺ τόχει καθὼς εἶδαμε ἐκφυλισμένο ἢ καθυπόταξή του στὸ ψευτοκλασικὸ ἰδανικὸ τῆς ἀνώτερης τάξης, ἂν καὶ λειτουργήσῃε τρία χρόνια μόνο μᾶς ἔδωκε καὶ στὸν τύπο καὶ στὴν οὐσία ὅλα τὰ σημάδια ἑνὸς γόνιμου ἱστορισμοῦ, ἑνὸς γεροῦ κλασικισμοῦ. Τὸ πρόγραμμά του εἰκονίζει τὴ ριζικὴ ἰδέα τοῦ δημοτικιστικοῦ ἱστορισμοῦ. Τὸν πρῶτον χρόνον νέος ἑλληνισμὸς, τὸ β' χρόνον μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς, τὸν γ' χρόνον ἀρχαῖος ἑλληνισμὸς. Ὅλο τὸ παρελθόν, ὅλη ἡ φυλὴ. Τὸ παιδί μὲ μιὰ πολυμερῆ ἐπαφὴ πρὸς ὅλες τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, μὲ μιὰ μελέτη λογοτεχνικῶν, γλυπτικῶν, ἀρχιτεκτονικῶν ζωγραφικῶν μνημείων ἀγκαλιάζει τὰ περασμένα τῆς φυλῆς του, αἰσθάνεται νὰ ζωντανεύῃ μέσα τοῦ ἢ Ἑλλάδα καὶ μαζί τῆς κάθε μεγαλειῆς. Ὅταν ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ρώτησε τὰ παιδιά τοῦ Δελμοῦζου ποῖος Ἑλληνας ποιητῆς τοὺς ἀρέσει, ἀπάντησαν ὅλα μ' ἓνα στόμα ὁ «Ὀμηρὸς» καὶ ὁ «Σολωμὸς». Ἡ ἀρχαία καὶ ἡ νεώτερη Ἑλλάδα. Τὶς εἶχαν γνωρίσει, τὶς εἶχαν αἰσθανθῆ καὶ τὶς δυό.

Ἐπὶ τὴν ἀναμορφωτικὴν ἐργασίαν ποὺ ἔγινε στὸ «Κρυφὸν σχολεῖο»

του Βόλου δὲν ἔχομε παρά λίγα μόνο κομμάτια ἀν καὶ τόσο χαρακτηριστικά. Ἀκόμα δὲν μᾶς ἔδωκεν ὁ δημιουργὸς του τὴν ὁλοκληρωτικὴν του εἰκόνα, ποὺ εἶμαι βέβαιος, πὼς ἀμα φανερωθῆ ὁ ὅλος της τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος θὰ φωτίσῃ σὰν γλυκοχάραμα νέας ζωῆς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν.

ζ'. **Ἐκκλησία καὶ Γλῶσσα.**—Ὡστε ὄχι μόνο ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ θεωρία μᾶς ἀπέδειξε, πὼς τὸ εἶδος τῆς ἐπαφῆς μετὰ τὸ παρελθὸν ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ καθαρῶσα γλῶσσα καὶ ἡ λόγια παράδοση εἶναι ἀσυμβίβαστο μετὰ τὴν ζωτικότητα τῆς φυλῆς καὶ μετὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ πολιτισμοῦ της, μὰ καὶ ἡ ἐξέλιξις σὲ τρεῖς ἀπὸ τοὺς πῶς σημαντικοὺς κύκλους τῆς πνευματικῆς ἐνέργειας ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μετὰ τὴν ἐπίγνωσις καὶ ἐκμετάλλευσιν τοῦ παρελθόντος, μᾶς πιστοποίησεν ὡς τώρα τὴν ἀλήθειαν τὴν ἀκλόνητον ποὺ ἔχει γιὰ θεμέλιόν της τὸν δημοτικισμόν. Καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ σταματήσωμε ὡς ἐδῶ τὴν ἐρευνά μας, ἀφοῦ βρήκαμε καὶ ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν συνείδησιν, πὼς ὄχι κίνδυνον ἔθνικόν μὰ σωτηρίαν ἔθνικὴν σημαίνει ἡ ἐπικράτησις τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Μένει ὅμως ἀκόμη νὰ ἐξετασθῇ κάποιος ἰσχυρισμὸς τῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρῶσας, ποὺ τρομάζει καὶ αὐτὸς τοὺς ἀπλοικοὺς, γραμματισμένους καὶ ἀγράμματος καὶ μετὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν, ποὺ τοῦ ἔγινε ὄχι λίγο ἐβλαψεν ὡς τώρα τὸ ζήτημά μας.

Τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά, ποὺ τὴν ἀνακατῶνουν στὴν τελευταία τούτη περίοδο τοὺς γλωσσικοὺς ἀγῶνες. Καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 10' αἰῶνα κατῴρθωσαν νὰ παρασύρουν τὸν ἔθνομάρτυρα Γρηγόριον τὸν Ε' σ' ἐπίσημη κατάκρισις τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὴν γλωσσικὴν του ἰδέαν, ποὺ ἦταν ἄλλως τε καὶ τόσο ὑπερβολικὰ συμβιβαστικὴ καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἄθεου καὶ τοῦ ἐχθροῦ τῆς θρησκείας ἀπὸ τότε δόθηκε τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ζωντανῆς γλώσσας.

Τὰ τελευταία χρόνια τὸ ζήτημα ξαναγεννήθηκε ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ Εὐαγγελίου, ποὺ ἔκαμε ὁ Πάλλης, ἔφερε ταραχὰς ὀχλοκρατικῆς στὴν Ἀθήναν καὶ ἔρριξε τὴν κυβέρνησιν τοῦ Θεοτόκη στὰ 1901. Ἀργότερα, διὰ ἐπρόκειτο κατὰ τὸ 1911 νὰ ἐπιβληθῇ στὸ κράτος ἡ περιφρούρησις τῆς καθαρῶσας μετὰ τὸ νέο σύνταγμα, ἀνακατῶθηκεν ἐπίσημα τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὴν ἐπιβολὴν μάλιστα Ἰωαννῆν τοῦ Γ'. Καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἐπιχειρήμα μετὰ διάφορες μορφὰς πότε ἀδριστα καὶ ἀσυνάρτητα καὶ ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐξεγερθῇ ὁ λαός, ὅπως λ. χ. στὰθεϊκὰ τοῦ Βόλου, πότε μετὰ κάποιαν ἀπόπειραν λογικοφάνειας καὶ πρακτικότητος, ὅπως λ. χ. σὲ διάφορα ἄρθρα καὶ μελέτες τοῦ κ. Σκιαῆ ξαναγυρίζει στὴν πολεμικὴν τῶν καθαρῶσαντων.

Τὴν σχέσιν ἔχει ἡ γλῶσσα μετὰ τὴν θρησκείαν;

Ἀπὸ πρώτη ἀποψη δὲν φαίνεται νάχη καμιά. Κι ὅμως οἱ καθαρῶσαντες βρῖσκουν πολλὴ καὶ ποικίλη. Ἀπὸ τὴν μιὰ μερίαν φτάνουν νὰ σχετίζουσι τὸ ζήτημα μ' αὐτὴν τὴν δογματικὴν ὑπόστασιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ νὰ ἰσχυρίζονται, πὼς δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ ὀρθόδοξον πίστιν μετὰ τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν. Καὶ σ' αὐτὸ τοὺς ἐνίσχυσεν ἡ ἐκκλησία δογματίζοντας, πὼς μετάφρασις τῆς Ἀγίας Γραφῆς σημαίνει παραφθορά της. Ἰδέαν παράδοξον γιὰ μᾶς τοὺς λαϊκοὺς, ποὺ ξέρομε πὼς ἡ Ἀγία Γραφή εἶναι μετάφρασμα σὲ τριακόσιες τόσας γλώσσας καὶ πὼς κανένας λαὸς δὲν ἐχαρακτηρίστηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν μας γιὰ αἰρετικὸς μόνον καὶ μόνον γιὰ τὴν μεταχειρίζεται τὴν Ἀγία Γραφήν σὲ μετάφρασιν. Ἀφοῦ ἀκόμη ἀναγνωρίζομε γιὰ ὀρθόδοξους μάλιστα τοὺς Σλαῦτους ἔθλους καὶ τοὺς Ρουμάνους καὶ ἀφοῦ μάλιστα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐπιτρέπει τὴν ἀνάγνωσιν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων σὲ τούρκικη γλῶσσα ἀπὸ τοὺς τουρκόφωνους Μικρασιάτες. Αὐτὴ ἡ ἀνακολουθία τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἀκατανόητη γιὰ τοὺς λαϊκοὺς. Ἡ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἀνικανώτερη καὶ ἀπὸ τὴν σλαβικὴν καὶ ἀπὸ τὴν ρουμανικὴν καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν τούρκικη γιὰ νὰ ἐκφράσῃ, χωρὶς νὰ τὰ διαφθείρῃ, τὰ θεῖα νοήματα ἢ πρέπει ν' ἀποκλείσωμεν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξίαν κάθε λαόν, ποὺ δὲ διαβάξῃ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην στὴν μετάφρασιν τῶν ἑβδομήκοντα καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην στὸ πρωτότυπον καὶ δὲν κάνει τὴν λειτουργίαν του στὴν ἀρχαῖον γλῶσσαν τῆς ἐκκλησίας μας. Μὰ ἡ ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν ἀκριβῶς μετὰ τὸ ν' ἀναγνωρίζῃ ὅτι τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς θρησκείας εἶναι ἀνώτερον ἀπὸ φυλὰς καὶ γλώσσας, ἀπὸ τόπον καὶ χρόνον, ξέρομε ὅλοι πὼς ὑψώνεται ἀνώτερα, καὶ πολὺ τιμητικὰ ἀπὸ ἄλλας ἐκκλησιαστικὰς ὁργανώσεις καὶ ἡ ἴδια πολλὰ καὶ καυχῆθηκε γιὰ τὸ φιλελεύθερον αὐτὸ πνεῦμα της. Ἐπομένως καὶ στὴν δικὴν της συνείδησιν οὔτε ἡ θρησκεία οὔτε ἡ ἐκκλησία διαφθείρεται μετὰ τὸ νὰ διατυπωθῶν ἐκκλησιαστικὰ κείμενα στὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν ποὺ εἶναι μάλιστα σὰν γλῶσσα πολὺ καθαρῶτερη ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῆς μετάφρασης λ. χ. τῶν ἑβδομήκοντα, ἀταχτη καὶ γεμάτη ξενισμοῦ. Μὰ δὲν πρόκειται κὰν γιὰ τέτιον ζήτημα. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν τελετουργικὴν γλῶσσαν τῆς ἐκκλησίας. Οἱ δημοτικιστὲς ποτὲ ὡς τώρα δὲν διατύπωσαν τὴν ἀξίωσιν νὰ μεταχειρίζεται ἐπίσημα στὴν λειτουργίαν τῆς ἡ ἐκκλησίας κείμενα μετάφρασμα. Ἡ μετάφρασις τοῦ Πάλλη δὲν ἔγινε μετὰ τὸ σκοπὸν γιὰ νὰ διαβάξεται στὴν ἐκκλησίαν, ὅπως δὲν ἔγιναν μετὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν καὶ ἄλλες

μεταφράσεις του Ευαγγελίου στην καθαρεύουσα γλώσσα, από επίσημα μάλιστα εκκλησιαστικά πρόσωπα. Η μετάφραση του Πάλλη έγινε για να διαβάζεται στο σπίτι από τους χριστιανούς. Τα μεταφρασμένα τροπάρια και τα «σοφία σουζα» και άλλα τέτοια που φιγουράρισαν στις στήλες μερικών δημοκρατικών εφημερίδων των Αθηνών είναι δημιουργήματα της πολύ γνωστής εξυπνάδας των δημοσιογράφων, που θέλουν να γαργαλίζουν τον δχλο.

Το ζήτημα της επίσημης εκκλησιαστικής γλώσσας είναι ζήτημα καθαρώς εκκλησιαστικό, που ενδιαφέρει μόνο την εκκλησιά και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την αποστολή της, δηλ. την αναζωογόνηση και συντήρηση της θρησκευτικής πίστης, την ψυχική διάπλαση και σωτηρία του λαού. Είναι ζήτημα που ίσως για ώριμα τουλάχιστον μέρη της εκκλησιαστικής ενέργειας όπως λ. χ. το κήρυγμα και την προσευχή σε μερικές περιστάσεις ή ανάγκη θα οδηγήσει κληρικούς και θεολόγους πρώτοι αυτοί να το θέσουν και να το συζητήσουν και να το κανονίσουν.

Από την άλλη όμως μεριά αφού ούτε το δογματικό επιχείρημα στέκεται ούτε οι δημοτικιστές ζητούν να αλλάξουν τη γλώσσα των ιερών κειμένων, οι καθαρευουσιάνοι ζητώντας κάθε τόσο επέμβαση της εκκλησίας στο γλωσσικό ζήτημα δημιουργούν όχι εκκλησιαστικό μά εθνικό πρόβλημα. Αφού η εκκλησιά φρονεί πως πρέπει να μεταχειρίζεται τη γλώσσα που της παραδόθηκαν τα ιερά κείμενα, δε θα γεννηθή χάσμα μεταξύ εκκλησίας και έθνους, αν το έθνος μεταχειρίζεται άλλη γλώσσα;

Και αφού η καθαρεύουσα γλώσσα μάς πλησιάζει στα ιερά κείμενα και τα κάνει κατανοητά στον πολύ λαό και στους ιερείς, που οι περισσότεροι απ' αυτούς λαός είναι, δεν θ' απομακρύνουμε και τους ιερείς και το λαό από την εκκλησιά, επομένως και από την πίστη, αν δεν διδάσκουμε στο δημοτικό σχολείο την καθαρεύουσα και βάλουμε τη δημοτική;

Έτσι λοιπόν διατυπώνονται καθαρά τα αίτήματα των καθαρευουσιάνων. Πρέπει το έθνος να απαρνηθή τη γλώσσα του χάριν της εκκλησίας και αν ακόμη η δημοτική αυτή γλώσσα αντιπροσωπεύει την αληθινή ψυχή του, δλην την πνευματική του υπόσταση ελο το μέλλον του πολιτισμού του. Ένω είδαμε, πως η εκκλησιά στέκεται στη γενική της αντίληψη άνωτερα από γλωσσικές μορφές, προβάλλεται στο έθνος εν όνοματι μιανής γλωσσικής μορφής ουσιαστικά άσχετης με το περιεχόμενο της θρησκείας ή πιο θανάσιμη για την πνευματική ζωή του και τον πολιτισμό του απαίτηση.

Μά το ζήτημα είναι άρα γε τόσο άπλο; Πρώτα θάπρεπε να αποδειχτεί πως η θρησκευτική πίστη στηρίζεται στην κατανόηση των ιερών κειμένων και της λειτουργικής γλώσσας. Και σ' αυτό όχι μόνον η ψυχολογία της θρησκείας, μά ίσως και αυτή η ορθόδοξη εκκλησιά θάδιναν διαφορετική απάντηση από κείνη, που αποτελεί τη βάση του συλλογισμού των καθαρευουσιάνων. Η ορθόδοξη εκκλησιά απαγορεύοντας τις μεταφράσεις του Ευαγγελίου έδωσε κι ελας διαφορετική απάντηση. Όχι άμεση κατανόηση των κειμένων, λέγει η εκκλησιά. Η τέτοια μάλιστα προσπάθεια είναι επικίνδυνη γιατί μπορεί να γεννηθή αίρετικές παρεξηγήσεις. Έρμηνεία των κειμένων. Μά η έρμηνεία των κειμένων δεν είναι βέβαια ιερό κείμενο κι αυτή και επομένως μπορεί να γίνη σε κάθε γλώσσα. Έτσι και η πιο δογματική και αυθαίρετη στα ζητήματα αυτά Καθολική εκκλησιά διατηρεί παντού και πάντα τη λατινική για γλώσσα της λειτουργίας, έρμηνεύει όμως τα κείμενα και κηρύσσει το θείο λόγο στις εθνικές γλώσσες. Δεύτερο θάπρεπε να αποδειχτεί κι αν είχαν δίκιο στο πρώτο οι καθαρευουσιάνοι, πως η καθαρεύουσα γλώσσα μαθαίνεται όπως δήποτε στο δημοτικό σχολείο και βοηθή την κατανόηση του Ευαγγελίου και της λειτουργικής γλώσσας περισσότερο από τη δημοτική. Κι αυτό όχι μόνο δεν ταπόδειξαν οι καθαρευουσιάνοι ενώ ισχυρίζονται πως η δημοτική θα μάς αποσπάση από την εκκλησιά, μά έχουν και ελη την εκπαιδευτική πείρα έναντίον τους.

Κι αν όμως υποθέταμε πως σ' όλα αυτά έχουν δίκιο, πως θάπρεπε να κρίνη το έθνος την απαίτησή των;

Την απαίτηση δηλαδή που λέει, πως κι αν εθνική λογοτεχνία δε μπορεί να υπάρξη στην καθαρεύουσα γλώσσα, κι αν εθνική παιδεία δε μπορεί να υπάρξη στην καθαρεύουσα γλώσσα, κι αν χάσουμε σιγά σιγά ελους τους αλλόγλωσσους Έλληνες με την επίμονή μας στην καθαρεύουσα γλώσσα, κι αν νεκρωθούμε πνευματικά τυλιγμένοι στο σάβανο της καθαρεύουσας γλώσσας, ελα αυτά πρέπει να γίνουν για να διατηρήση η εκκλησιά την αρχαΐουσα ελληνική της ως επίσημη γλώσσα της;

Την απάντηση σε μια παρόμοια απαίτηση της Καθολικής εκκλησίας έδωκαν οι λαοί της Δυτικής Ευρώπης τον καιρό της Αναγέννησης.

Και κει η Καθολική εκκλησιά έννοούσε να κρατήση τους λαούς στο πνευματικό σκοτάδι σφιχτοδεμένους με τις αλυσίδες της δικής της νεολατινικής και κάθε προσπάθεια για να ύψωθούν οι εθνικές γλώσσες τη θεωρούσεν αίρετική και την έπινγε στο αίμα.

Μὰ οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι ἔχοντος μέσα τους ζωὴ καὶ δημιουργικὴ πνοὴ ἐπάλαιψαν αἰῶνες δολοκλήρους, ἔχυσαν ποτάμια ἀπὸ αἷμα μὰ στὸ τέλος ἔσπασαν τὰ δεσμά τους καὶ βγήκαν ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ σκοτάδια. Καὶ ὁμοῦ στὸς νεολατινικοὺς λαοὺς χάσμα μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἔθνους δὲ γεννήθηκε γι' αὐτὸ τὸ λόγο. Δὲν έγιναν ἄθρησκοι οὔτε οἱ Ἴταλοί, οὔτε οἱ Ἴσπανοί, οὔτε οἱ Πορτογάλλοι, οὔτε οἱ Γάλλοι, οὔτε οἱ καθολικοὶ Γερμανοί, οὔτε οἱ οἱ ἄλλοι καθολικοὶ λαοὶ τῆς γῆς, ἐπειδὴ ἡ ἐκκλησιὰ ἔχει ἄλλη γλῶσσα καὶ τὰ ἔθνη γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ τους φανερῶματα ἄλλη.

Κι ἂν σήμερα διατύπωνε κὰν παρόμοια ἀπαίτηση ἡ Καθολικὴ ἐκκλησιὰ, ἕνας τεράστιος καγχασμὸς θὰ τῆς ἀπαντοῦσεν ἀπ' ὅλα τὰ καθολικὰ ἔθνη. Μὰ δὲν τὸ κάνει ποτέ, γιατί σωφρονίστηκε ἀπὸ τὴν πείρα καὶ πρὸ πάντων διδάχτηκε, ὅτι ὅσο ἀγωνίζεται ἡ ἐκκλησιὰ νὰ πνίξη τὴν ἐλεύθερη λειτουργία τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, τόσο ῥιζικώτερα ἐργάζεται γιὰ νὰ μακραινῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς τοὺς λαοὺς, ποὺ δὲν εἶναι νεκροὶ καὶ δὲν ἐννοοῦν νὰ πεθάνουν. Ἐνῶ πάλι ὅσο προσαρμόζεται ἡ ἐκκλησιὰ στὶς ζωτικὰς ἀνάγκες τῶν λαῶν, τόσο περισσότερο διατηρεῖ τὴν πνευματικὴν τῆς κυριαρχία στὸν κύκλο ποὺ εἶναι ἀποκλειστικὰ δικὸς τῆς, δηλ. τὸ θρησκευτικόν. Αὐτὸ διδάσκει τὴν Καθολικὴ ἐκκλησιὰ καὶ κάθε ἐκκλησιὰ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος. Ὅποιος ἔχει τὴ δύναμη διδάσκεται ἀπὸ τὴν ἱστορία.

Μὰ μήπως καὶ σ' ἐμᾶς τάχα ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων δὲ μᾶς δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο; Ἡ δημιουργικὴ μας λογοτεχνία δὲ γράφεται σήμερα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ ἡ παιδεία μας δὲν ἀρχίζει νὰ δέχεται τὴ ζωογόνο πνοὴ τῆς, χωρὶς νὰ γίνεται οὔτε πιδ ἄθρησκος ὁ λαὸς οὔτε νὰ περιφρονῇ τὴν ἐκκλησιὰ του; Τὸ ἐνάντιο μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ δειχτῆ καὶ δῶ πέρα. Ὅτι δηλαδὴ ὁ δημοτικισμὸς φέρνοντας μιὰ γενικὴ ψυχικὴ ἀναζωογόνηση στὴν ἑλληνικὴ φυλὴ, ξεριζώνοντας κάθε ψευτιά καὶ κάθε νεκρὸ τύπο ἀπὸ μέσα μας, θὰ ὠφελήση καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, γιατί θὰ κἀννῆ τὸ λαὸ εἰλικρινέστερο καὶ ἀληθινότερο καὶ σ' αὐτό. Θὰ χτυπήση τὴ θρησκευτικὴ ὑποκρισία, τὴν καπηλεία τῶν ἱερῶν, ποὺ ἀπὸ ἀσυνείδητους καὶ ἀπιστους ἀγύρτες ὑφώνεται σὰν προστασία τάχα τοῦ θεοῦ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά εἶναι προκάλυμμα ἐγωισμῶν καὶ συμφερόντων ὀλιγκῶν.

Ὁ δημοτικισμὸς εἶναι λατρεία τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ἀλήθειας.

Ὁ δημοτικισμὸς δὲν περιφρονεῖ τὴ θρησκεία, οὔτε τὴν ἐκκλησιὰ, οὔτε τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση οὔτε τὴ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς

Ἀπεναντίας ἀναγνωρίζοντας πόσο στενὰ ἐνώθηκεν ἡ ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας μὲ τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ, πόσο πνευματικὴς ἀξίως δημιούργησεν ὁ χριστιανισμὸς στὸ μεσαιωνικὸ Βυζάντιο, θεωρεῖ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν λογοτεχνία καὶ τὴν ὕμνωδιάν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολυτίμου πνευματικῆς ἀγαθῆς τῆς φυλῆς, ἀξία σεβασμοῦ καὶ μελέτης ἀντίθετα μὲ τοὺς καθαρευουσιάνους, ποὺ περιφρονοῦσαν κάθε πνευματικὴν ζωὴν πέραν ἀπὸ τὸ Δημοσθένη ἢ τὸ πολὺ πολὺ τὸν Πλούταρχο.

Τὸ χάσμα μεταξύ ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἔθνους ποὺ φοβοῦνται οἱ ὀπαδοὶ τῆς καθαρεύουσας πὼς θὰ φέρῃ ἡ ἐπικράτηση τῆς ζωντανῆς γλώσσας, οὔτε σὲ κανένα λαὸ γεννήθηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ λόγο οὔτε σὲ μᾶς θὰ γεννηθῆ.

Κι ἂν ὁμοῦ ἦταν βásiμος ὁ φόβος αὐτός, ἔστω καὶ σ' ἐλάχιστο βαθμὸ, δὲν εἶναι τὸ ἔθνος ποὺ πρέπει ν' αὐτοκτονήσῃ πνευματικὰ γιὰ χάρη μιανῆς γλωσσικῆς μορφῆς ἀσχετῆς μὲ τὴν οὐσία τῆς θρησκείας, μὰ ἡ ἐκκλησιὰ θάχε τὸ ὑπέριστα καθήκον νὰ δώσῃ τὴ σωτήρια λύση εἰσάγοντας στὴν τελετουργία τῆς τῆ ζωντανῆς γλώσσας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ποὺ φέρνουν τὴν πνευματικὴν ἐπικοινωνία λαοῦ καὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἤτοι στὸ κήρυγμα, τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλία γενικὰ, στὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων καὶ σὲ κάποιες προσευχῆς. Ἔτσι θὰ προσαρμοζόταν στὴ ζωὴ καὶ θὰ γινόταν γιὰ τὸ λαὸ ἀληθινὴ ψυχοσωστρα.

Ἀθῶστος, 1916

3. Κ. Ο.

ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Καλαισθητικό συναίσθημα.

Είναι Τετάρτη πρωί 2 Μαρτίου. Ο δάσκαλος μαζί με ένα παιδί αγόρι 14 χρόνων βρίσκονται μέσα στο Ζωολογικό Μουσείο άπορροφημένοι κι οι δυο στην παρατήρηση του παράδοξου νεκρωμένου ζωικού κόσμου που μ' άγρια μεγαλοπρέπεια στέκεται μπροστά τους.

Είναι 11 ή ώρα. Πέρασαν τη μεγάλη αίθουσα που βρίσκονται τα μεγαλύτερα θηρία και πέρασαν και την άλλη που βλέπουν τα τρομερώτερα έρπετά και τα παραδοξότερα ψάρια.

Για όλα αυτά—και για το καθένα χωριστά—δείχνει το παιδί κάθε φορά και νέα κατάπληξη.

Φτάνουν στη μεγαλύτερη αίθουσα, στην αίθουσα των πουλιών.

Με το πρώτο αντίκρισμα του ποικιλόχρωμου πανέμορφου κόσμου των βουδιών πουλιών, το παιδί φωνάζει: «Τι ωραία που είναι εδώ! Να μη φύγουμε γρήγορα από δω» και προχωρώντας άσυγκράτητα στο βάθος της αίθουσας κοιτάζει γύρω τριγύρω γενικά. Στα ζωηρά μάτια του, στο ελοκάθαρο βλέμμα του λάμπει η ευχαρίστηση. Γυρίζοντας τρεχάτο στο δάσκαλο λέει: «Όλα εδώ μέσα είναι όμορφα!» Τώρα αρχίζει η παρατήρηση της κάθε οικογένειας πουλιών ξεχωριστά. Το παιδί πέφτει κάθε φορά σε νέα έκσταση. Μπροστά σε ένα πελώριο κάτασπρο παγόι στέκεται ακίνητο κι άμιλητο το παιδί. Το βλέμμα του προσηλωμένο πάνω στο μεγαλόπρεπο πουλί παίρνει την έκφραση του βλέμματος των αγγέλων που βρίσκονται σε στάση προσευχής μέσα σε διαλεχτές εικόνες μεγάλων ζωγράφων.

Κι όταν ο δάσκαλος λέει, «πάμε τώρα παραπέρα να δούμε μιάν άλλη οικογένεια πουλιών, τους παπαγάλους των τροπικών», το παιδί ξυπνώντας σαν από όνειρο απαντάει σιγανά κάτω. «Τι όμορφο που είναι αυτό εδώ το κάτασπρο παγόι!»

Παρασκευή 18 Φεβρουαρίου. Σε ένα μέρος της αυλής του σχολείου βρίσκονται κάμποσες γλάστρες με λουλούδια φρεσκοποτισμένες μόλις από λίγα λεπτά της ώρας. Ο λίγος αυτός άνθοςκοσμος αποτελεί τη μόνη δαση αυτή τη στιγμή μέσα στην κατάξερη αυλή του σχολείου. Είναι ώρα διαλείμματος 10 το πρωί. Τα παιδιά τρέχοντας, παί-

ζοντας, πηδώντας δε δίνουν ούτε την πικραμικρή προσοχή στην δλόδροση αυτή όμορφα.

Ένα παιδί αγόρι 14 χρόνων βγαίνοντας από την τάξη του και διασχίζοντας την αυλή βλέπει τα λουλούδια κι άμέσως κατευθύνεται σ' αυτά. Άκουμπώντας σε ένα στυλο τα κοιτάζει. Καμιά κίνηση στο σώμα του, καμιά στο πρόσωπό του. Το βλέμμα του μονάχα μεταφέρεται άργα άργα απ' τόνα λουλούδι σε άλλο και φαίνεται σαν κουρασμένο. Ο δάσκαλος που παρακολούθησε την ψυχική αυτή έκδήλωση του παιδιού βρίσκεται πλάι λοξά, λίγα βήματα μακριά απ' το παιδί. Πλησιάζοντας λέει στο παιδί. «πώς δεν παίζεις σήμερα; Μά το παιδί ξυπνώντας σαν από όνειρο απαντάει: «Τι όμορφα τα λουλούδια! Πόσο μεγάλωσαν!»

«Πραγματικώς είναι όμορφα τώρα που μεγάλωσαν» ξαναλέει ο δάσκαλος. «Μά εσύ ποιδ θα προτιμούσες απ' όλα;» ρωτάει ο δάσκαλος. «Αυτό!» λέει δείχνοντας μια γλάστρα με δυο τρία ανθισμένα ζουμπούλια, δλόδροσα, πούχαν μενεξεδένιο χρώμα κι άπαλό άρωμα.

Νοσταλγία.

Ήμέρα Τετάρτη 16 Φεβρουαρίου και ώρα 2 και 20' το απόγευμα. Όλο το σχολείο από 250 παιδιά αυτή τη φορά, όλα αγόρια από 7-16 χρόνων βρίσκεται σ' ένα μεγάλο πλατύ δρόμο πηγαίνοντας στην έξοχη. Ή μέρα είναι εξαιρετικά όμορφη και ζηλευτή. Ούρανος καθάριος και ήλιος πολύ λαμπερός και ζεστός τόσο μονάχα, που νοιώθει κανένας σαν ένα χάδι στο μουδιασμένο σώμα του. Όλα αυτά τα παιδιά τα συνοδεύουν στην έκδρομή δλοι οι δασκάλιοι του σχολείου. Μά ένα απ' τα παιδιά αυτά ίσαμε 14 χρόνων περπατάει απ' την ώρα που ξεκίνησαν από το σχολείο άμιλητο. Ή όψη του δε φαίνεται καθόλου πικραμένη. Μά ούτε πάλι δείχνει χαρά κι ευχαρίστηση. Μονάχα κάποιο έλαφρό ευγενικό χαμόγελο, που ανθίζει πάντα στη μορφή του διακρίνεται και αυτή τη φορά.

Ο παρατηρητής δάσκαλος, που παρακολούθησε τις κινήσεις του παιδιού από μακριά τώρα βρίσκεται σιμά του. Περπατούν μαζί, πλάι. Κάποια στιγμή βρίσκεται μπροστά σ' ένα μεγαλόπρεπο κάτασπρο χτίριο που σε ένα τοίχο του είναι άπλωμένος ένας πελώριος καταπράσινος κισσός. Ο δάσκαλος λέει: «Τι όμορφη πρασινάδα!» Τό παιδί στο άκουσμα αυτής της φράσης σαν να ήλεκτρίστηκε, σαν κάποια λάμψη άλλοιότιχη παίρνει το βλέμμα του και κοιτάζοντας το δάσκαλο λέει: «Άχ! που να δήτε πολλή, πολλή πρασινάδα στο χω-

ριό μου!» «Έτσι έ; Μά τότε θά'χετε και νερά πολλά και έτσι θά'ναι πολύ όμορφα» ξαναλέει ο δάσκαλος.

Τό παιδί κοιτάζοντας κατάματα τό δάσκαλο πού πρόφερε τήν τελευταία αὐτή φράση, λέει ζωηρά. «Νερά; Άλλο τίποτα. Και νερά πολλά, έχομε και δέντρα. Έχομε και ένα μεγάλο δάσος. Άμ πουλιά; έκει νά δῆτε πουλιά πλήθος. Έκτός από τήν έξοχή αὐτή έχομε και τή θάλασσα κοντά και πηγαινόμε κτλ.»

Τό παιδί έξακολουθεi άσυγκράτητα περιγράφοντας τίς όμορφιές του χωριού του κοιτάζοντας κατάματα τό δάσκαλο και δίνοντας όλο και περισσότερη ένταση στον τόνο τῆς φωνῆς του. Ἡ όψη του είναι ζωηρή, πολλή ζωηρή και οι φράσεις βγαίνουν γρήγορα από τό στόμα του. Ἡ περιγραφή πούδωκε κλείνει με τή φράση: «Εἶναι ώραio, πολύ ώραio τό χωριό μου!»

Ὁ δάσκαλος ύστερα άπ' όλα αὐτά λέει: «φαντάζομαι με πόση άγωνία θά περιμένῃς τόν καιρό πού θά τελειώσουν τά μαθήματά για νά φύγῃς». Τό παιδί άπαντάει: «Εγώ θέλω πάντα νά μένω έκει, μά δε μπορώ, γιατί έδω είναι τό σχολείο. Άν δέν ἦτανε τό σχολείο δε θάμενα έδω. Πιο μικρός πού ἦμουνα και πῆγαινα στο σχολείο στο χωριό, έρχόμουνα πότε πότε έδω αλλά μονάχα για μία μέρα. Τό βράδυ έφευγα γιατί στενοχωριόμουνα νά μένω περισσότερο.»

«Μά άφοῦ σ' άρέσουν τόσο πολύ τά δέντρα, τά πουλιά, τά λουλούδια, ή πρασινάδα, θά ιδῆς ότι κι έδω είναι ζηλευτές έξοχές πού θά σε μαγέψουν» λέει ο δάσκαλος. Τό παιδί διαμαρτύρεται έντονα. «Μπά, δέν είναι δυνατό». Πλησιάζουν νά φτάσουν. Ὁ δάσκαλος ρωτάει: «Μήπως έχεις ξανάρθει σ' αὐτό έδω τό μέρος;» Τό παιδί ρίχνοντας τό βλέμμα του γύρω τριγύρω και κοιτάζοντας τή μεγάλη έκταση π' άπλωνόταν ξερή, δίχως δέντρα, δίχως πουλιά, δίχως καμμιάν άλλη όμορφιά, έκτός από μία φτωχή πρασινάδα πού τώρα μόλις ξεφύτρωνε, λέει: «Αὐτή είναι ή έξοχή!» και έξακολουθώντας προσθέτει: «Έχω πάει στην Άκρόπολη και βρίσκω πως πολύ καλύτερα θάτανε νά πηγαινάμε έκει».

Ἡ ειρωνεία σκοτώνει τά παιδιά.

Μέσα σε μία αίθουσα βρίσκονται τά παιδιά δυο τάξεων. Ὁ ταχτικός δάσκαλος τῆς μιάς τάξης πούχει μονάχα 20 παιδιά άπουσιάζει σήμερα. Ὁ δάσκαλος τῆς άλλης τάξης κάνει ένωση των δυο τάξεων κι έτσι μέσα στην ίδια αίθουσα βρίσκονται τώρα 55 παιδιά όλα άγόρια από 10-16 χρόνων.

Γίνεται τό μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς. Ὁ δάσκαλος δίνει ένα πρόβλημα στον πίνακα. Ἀπάνω στη σκέψη και στη λύση του προβλήματος έξετάζονται τρία παιδιά, γιατί τό πρόβλημα είναι σύνθετο. Ένα από τά τρία 14 χρόνων πέφτει σε κάποιο λάθος.

Τό λάθος αὐτό δέν είναι σπουδαίο, γιατί είναι λάθος μέσα στην πράξη κι όχι στη σκέψη. Ἀμέσως δυο τρία παιδιά τῆς τάξης του βάζουν τά γέλοια. Τό παιδί γίνεται κατακόκκινο, ανάθει τό πρόσωπό του, χάνεται μονομιás τό φυσικό του έλαφρό χαμόγελο και τά μάτια του θολώνουν.

Καθώς βρισκόταν με τά νύτα γυρισμένα στα παιδιά στρίβει τώρα δεξιότερα τό κεφάλι του αντίθετα στο δάσκαλο πού στέκονταν άριστερά. Ἡ όψη του γενικά είναι πολύ λυπημένη.

Ὁ δάσκαλος έπεμβαίνει ήσυχα λέγοντας: «Μά δέν είναι σπουδαίο. Ἡ σκέψη σου ἦτανε σωστή. Έ, τώρα αν έκανες λάθος στην πράξη δέν πειράζει. Αὐτό μερικές φορές συμβαίνει και σε μάς τους μεγάλους». Χτυπάει ο κώδωνας. Τά παιδιά βγαίνουν ένα ένα έξω άπ' τήν τάξη. Τό λυπημένο παιδί φεύγοντας από τόν πίνακα πού στεκόταν λέει στο δάσκαλο. «Έτσι γελοῦν πάντα μέσα στην τάξη μου, όταν δέν ξέρει όποιος βγαίνει στο μάθημα».

Έκει τόν κατάντησε τό σχολείο.

Πέμπτη πρωί 14 Ἀπριλίου και ώρα 9 και 30'.

Μέσα σε μία τάξη γίνεται τό μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς. Ένα παιδί λύνει κάποιο πρόβλημα στον πίνακα, ένω όλα τ' άλλα παιδιά παρακολουθοῦν τή λύση προσέχοντας στη σειρά των σκέψεων πού κάνει τό παιδί άπάνω στο πρόβλημα.

Άξαφνα άπότομα κι όρμητικά άνοίγει ή πόρτα τῆς τάξης και παρουσιάζεται ένας δάσκαλος του ίδιου σχολείου σπρώχνοντας προς τά μέσα ένα παιδί άγόρι.¹ Ίσαμε 14 χρόνων, ψηλό με όμορφα άδρά χαρακτηριστικά πού δείχνουν στο σύνολο ύπερηφάνεια κι αξιοπρέπεια. Ὁ δάσκαλος έξαγριωμένος, λέει δείχνοντας στον άλλο δάσκαλο τό παιδί. «Καμάρωσε τά χάλια του! Δέν μπορώ νά τόν υποφέρω πιά! Κάθε μέρα άμελέτητος και χωρίς γράψιμο. Μιά εβδομάδα έχει νά γράψῃ γραμμω-

¹ Πρόκειται για τό ίδιο παιδί, πού είδαμε παραπάνω τί λεπτά σγναισθήματα έχει.

τι κή. Σε παρακαλώ να τ' αναγγείλεις στο σπίτι του. 'Ο άθλιος να μη θέλει να διαβάσει και να γράφει!»

Το παιδί όλες αυτές τις στιγμές με τις πλάτες άκουμπισμένες στον τοίχο έχει σκυμμένο το κεφάλι. Το πρόσωπό του έχει γίνει τώρα κατακκόκινο τόσο που προβλέπεται κίνδυνος. 'Υστερα από λίγες στιγμές ξεσπάει σε κλάματα και κάνει κίνηση να βγεί έξω από την ξένη τάξη. 'Ρίχνει μονάχα ένα γρήγορο βλέμμα στον ξένο δάσκαλο—στον παρατηρητή—και φεύγει. 'Ο δάσκαλός του δεν το σταματάει, μα γυρίζει και του λέει: «Δέν ν τρέπεσαι!»

Πέρασαν δυό μέρες. Το παιδί που με τόση άπονια ντροπίασε ο δάσκαλός του πηγαίνει τώρα πιά μονάχο, δλομόναχο, μακριά από κάθε παιδί. Δέν παίζει, δέν τρέχει, δέ γελάει. Περπατάει μονάχα στην αύλη άργά, άτονα κι άσκοπα τις περισσότερες φορές. Πάντα βρίσκεται συλλογισμένο. Κάποτε στέκεται μπροστά στον άνθόκηπο του σχολείου και κοιτάζει άφηρημένα.

Είναι Σάββατο 16 'Απριλίου και ώρα 10 το πρωί.

Κάνει τη σκέψη ο παρατηρητής δάσκαλος, ότι μπορεί τώρα να επικοινωνήσει με τη λυπημένη, την απογοητευμένη ψυχή του παιδιού. Δέν προφταίνει να κατευθυνθή στο μέρος που στέκεται το παιδί, γιατί βλέπει νάρχεται το παιδί εκεί που στέκεται αυτός.

Πλησιάζοντας χαιρετάει το δάσκαλο λέγοντας: «Σας παρακαλώ αν είναι δυνατό να φύγω απ' τη γυμναστική σήμερα γιατί είμαι άρρωστος». Αυτά τα λόγια τα λέει τρέμοντας και καταβάλλοντας πολλή προσπάθεια για ν' αποφύγει τα δάκρυα. «Ευχαρίστως παιδί μου, θα παρακαλέσω το δάσκαλο της γυμναστικής κι έχω την πεποίθηση πως θα δώσει την άδεια». Και εξακολουθώντας του λέει ο δάσκαλος: «'Αν δέ σου φέρνει κόπο μένεις λίγες στιγμές να κούβεντιάσουμε;»

Το παιδί μένει. 'Ο δάσκαλος προσπαθεί με κάθε τρόπο να συμβιβάσει τα πράγματα. 'Εδικαιολόγησε την ψυχική συντριβή του παιδιού προσπαθώντας όμως να δικαιολογήσει και τη συμπεριφορά του δασκάλου του λέγοντας, ότι από ενδιαφέρο για την πρόοδό του φέρθηκε έτσι. Μάταια όμως! Κάθε προσπάθεια του δασκάλου δέ βρίσκει καμμιά απήχηση στη βαθεία πληγωμένη ψυχή του παιδιού. Τέλος λέει στο δάσκαλο με φωνή λυπημένη, σιγανή, άτονη. «Ποτέ δέ μου πε πως ξέρω μάθημα. Τί να κάνω κι έγώ; 'Επαφα να γράφω. Δέ μπορώ να γράφω τόση πολλή γραμματική. Μονάχα δυό τρεις γράφουν απ' δλη την τάξη. Κάθε μέρα με ντροπιάζει και μου λέει

ότι δέ θα προβιδαστώ. 'Επαφα λοιπόν και να διαβάσω. 'Αφού δέ θα προβιδαστώ γιατί να κοπιάζω και να πηγαίνουν δλα χαμένα;».

Τις λίγες αυτές στιγμές που μιλούσε κοιτάζε το δάσκαλο κατάματα. Δέν έδειχνε καμμιά έξωτερική ταραχή, κανένα φόβο. Μιλούσε σιγανά, λυπημένα. Στα όμορφα θλιμμένα μάτια του και μέσα στο καθαριο βλέμμα του έδλεπε μονάχα την απογοήτεψη.

Πώς γίνονται οι έκδρομες.

Στην αύλη του σχολείου είναι συγκεντρωμένα τα παιδιά και των 6 τάξεων 320 άγόρια από 7-16 χρόνων.

Κάθε τάξη χωριστά μα τοποθετημένες πολύ κοντά ή μιá στην άλλη που να δείχνει το σύνολο σαν μιá μάζα. 'Αντίκρυ από κάθε τάξη στέκεται και ο δάσκαλός της.

Είναι Παρασκευή πρωί 18 Φεβρουαρίου και ώρα 10 και 15'.

Οι τάξεις σε στάση προσοχής περιμένουν το σύνθημα της αναχώρησης για τις διάφορες αίθουσες από τον ώρισμένο δάσκαλο που δίνει κάθε φορά τις γενικές προσταγές σε όλο το σχολείο. 'Εξαφνα ο δάσκαλος αυτός παίρνει θέση στο κέντρο του παιδόκοσμου και αρχίζει να λένε στα παιδιά αυτά τα λόγια: «Παρητήρησα ότι χθές δέν ήλθατε όλοι εις την έκδρομήν. 'Αλλοτε δέν πρέπει να επαναληφθή αυτό, διότι ο σκοπός της έκδρομής είναι σπουδαίος. Είς τας έκδρομας θα γίνεται μάθημα. 'Εκείνος δέ όποιος δέν θα ύπακούση θα έχη ως τιμωρίαν μηδέν εις τον κατάλογον και άπουσίαν. Παρητήρησα άκόμη και το εξής; Μερικοί δέν έδειξατε συμπεριφοράν καλήν εις τον δρόμον. Σας επαναλαμβάνω ότι δέν πρέπει να όμιλήτε εις τον δρόμον. Μόνον να βαδίζετε δένας όπισθεν του άλλου κτλ.»

Τα λόγια αυτά δέ βγαίνουν με τόνο επιπληχτικό από το στόμα του δασκάλου μα ούτε και καμμιά νευρική κίνηση συνοδεύει αυτές τις φράσεις. 'Ολες αυτές οι όμιλίες είναι άτονες και ή διατύπωση της καθεμιάς γίνεται με κάποια δυσκαμψία. 'Ο δάσκαλος μιλεί χωρίς καμμιά ένταση ή ύφεση στη φωνή του, χωρίς κανένα άπολύτως χρώμα και με φωνή λίγο βραχνή. Τα μικρότερα παιδιά 7 και 8 χρόνων έχουν δλάνοιχτα τα μάτια τους και κοιτάζουν κατάπληχτα και κάπως φοβισμένα το δάσκαλο. Μερικά έχουν ανοίξει και λίγο το στόμα. 'Αλλα πάλι παιδιά 10 και 11 χρόνων κοιτάζουν άδιάφορα στο κενό και δείχνουν όψη άφηρημένη. Μα μιá έλέκκληρη τάξη τις στιγμές

αυτὲς κοιτάζει τὸ δικό της δάσκαλο—δχι τὸν ὁμιλητὴ—καὶ φαίνεται ὅταν νὰ περιεργάζεται τὴ μορφή τοῦ δασκάλου.

Ἐνα παιδί 16 χρόνων μὲ χλωμένα καὶ τὰ δυὸ χέρια στὶς τσέπες σφυρίζει. Ὁ ὁμιλητὴς δάσκαλος γυρίζει καὶ τὸν κοιτάζει ἀγριωπά.

Ἐνα ἄλλο πάλι παιδί 15 χρόνων λέει στὰ γύρω του παιδιὰ: «Δόξα σοι ὁ Θεὸς ποὺ ἔπαψε» τὴ στιγμή ποὺ ὁ μιλητὴς τελείωσε τὸ λόγο του.

Καὶ ἕνας δάσκαλος ποὺ παρακολούθησε σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅλες αὐτὲς τίς διάφορες ψυχικὲς ἐκδηλώσεις τῶν παιδιῶν, ρωτᾷ δυὸ παιδάκια 8 χρόνων τί εἶπε ὁ δάσκαλος ποὺ μιλῶσε, μὰ καὶ τὰ δυὸ ἀποκρίνονται «δὲν ξέρω».

Τὴ στιγμή πάλι ποὺ μπαίνει στὴν τάξη του ὁ παρατηρητὴς δάσκαλος βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ δυὸ παιδιὰ 15 καὶ 16 χρόνων. Ὁ δάσκαλος λέει στὰ παιδιὰ αὐτά: «Ἔ, τί λέτε ἐσεῖς παιδιὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ ποὺ ἀκούσατε. Δὲν ἔχει δίκαιο;»

Τὸ ἕνα παιδί κοιτάζοντας στὰ μάτια ἑμένα τὸν παρατηρητὴ δάσκαλο—ποὺ δὲν ἤμουν δάσκαλός του—ἀπαντᾷ: «Καὶ δίκαιο νάχη. ἔμεῖς δὲ βρισκομε καμιά εὐχαρίστηση στὶς ἐκδρομὲς, ἀφοῦ ὅλο τὸ χρόνο πέρυσι πηγαίναμε στὸ ἴδιο μέρος καὶ φέτος ἀρχίσαμε πάλι τὰ ἴδια».

Πῶς δὲν γίνονται οἱ ἐκδρομὲς.

Ἐχει γίνεῖ ἀπόφαση νὰ ἐκδράμη τὸ σχολεῖο μιὰ μέρα στὸ «Στροφίλι» τῆς Κηφισιάς. Ἐχουν κανονιστῆ ὅλες οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐκδρομῆς καὶ ἀπομένει μονάχα ἡ ἀνακοίνωση τῆς ἀπόφασης στὰ παιδιὰ. Στὴν ἐκδρομὴ αὐτὴ θὰ λάβουν μέρος μονάχα οἱ 4 ἀνώτερες τάξεις τοῦ σχολείου.

Εἶναι Δευτέρα 2 Μαΐου καὶ ὥρα 3 καὶ 12'. Κάθε δάσκαλος θὰ κἀνὴ τὴν ἀνακοίνωση στὴν τάξη του. Τὰ παιδιὰ τῆς τάξης τοῦ παρατηρητὴ δασκάλου ἀγόρια ἀπὸ 11-16 χρόνων βρίσκονται καθισμένα στὰ θρανία τους ἔτοιμα γιὰ τὸ πρῶτο μεταμεσημβρινὸ μάθημα. Ἀναγγέλλει ὁ δάσκαλος στὰ παιδιὰ τὴν προσεχῆ ἐκδρομὴ. Καμιά ἐκδήλωση χαρᾶς, κανένα ἐπιφώνημα εὐχαρίστησης. Ὁ δάσκαλος σαστισμένος ρωτᾷ τὰ παιδιὰ μήπως ἔχουν ξαναπαίει στὸ μέρος αὐτὸ λέγοντας ὅτι δὲν ξέρει αὐτὸς τὴν ἐξοχὴ αὐτῆ, μὰ ὅπως λένε, εἶναι πολὺ ὁμορφα ἐκεῖ γιατί τίποτα δὲ λείπει ἀπὸ τὴ διαλεχτὴ αὐτῆ τοποθεσία.

Μερικὰ παιδιὰ ποὺ ἔχουν πάει δίνουν πρόθυμα ὁμορφες περιγρα-

φές, μὰ δίχως νὰ δείχνουν τὴν παραμικρὴ εὐχαρίστηση γιὰ τὴ σχολικὴ ἐκδρομὴ. Ἐνα παιδί μάλιστα λέει στὸ δάσκαλο μελαγχολικά. «Νὰ πάτε κύριε, εἶναι πολὺ ὥρατα» Δίνει ἀκόμα τὴν πληροφορία ὁ δάσκαλος ὅτι πρέπει τὸ καθένα παιδί νὰ φέρη αὔριο καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ μικροῦ ταξιδιοῦ του παραδίνοντάς τα στὸ Διευθυντὴ τοῦ σχολείου. Μὰ καὶ τώρα καμιά προθυμία, καμιά βεβαίωση, κανένα «μάλιστα» ἔστω καὶ τυπικό.

«Τί λέτε δὲ θὰ περάσουμε ὁμορφα;» λέει ὁ δάσκαλος.

«Μάλιστα» ἀπαντοῦν δυὸ τρία παιδιὰ, ἐνῶ ὅλα τ' ἄλλα σιωποῦν.

Ξαναλέει ὁ δάσκαλος: «παιδιὰ, ὅταν νὰ μὴ σᾶς εὐχαριστεῖ αὐτὴ ἡ ἐκδρομὴ ποὺ λέμε νὰ κάνουμε. Πῶς, δὲ σᾶς ἀρέσει ἡ ἐξοχὴ;» «μὰς ἀρέσει» ἀπαντοῦν ζωνρὰ τὰ παιδάκια.

Εἶναι Τρίτη 3 Μαΐου καὶ ὥρα 10 καὶ 15'.

Ἀναφέρει ὁ παρατηρητὴς δάσκαλος στὴν τάξη του πάλι τὸ ζήτημα τῆς ἐκδρομῆς. Ἀπὸ τὰ 35 παιδιὰ ποὺ βρίσκονται στὴν τάξη μονάχα τὰ 11 δηλώνουν συμμετοχὴ στὴν ἐκδρομὴ. Αὐτὰ ἔχουν φέρει καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ τους. Ὅλα τ' ἄλλα προβάλλουν ἀρνηση. Μπαίνει μέσα στὴν τάξη ὁ δάσκαλος ποὺ θὰ μαζέψῃ τὰ λεπτὰ καὶ λέει στὸν παρατηρητὴ δάσκαλο. «Περίεργο! καὶ ἀπὸ τὴ δική μου τάξη πολὺ λίγα παιδιὰ ἐδήλωσαν συμμετοχὴ. Τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τάξη».

Μονάχα τὰ παιδιὰ τῆς μικρότερης τάξης θὰ λάβουν μέρος ὅλα σχεδὸν στὴν ἐκδρομὴ. Ὁ δάσκαλος ποὺ μπῆκε στὴν τάξη γιὰ νὰ συνάξῃ τὰ λεπτὰ ρωτᾷ τὰ παιδιὰ, γιατί δὲ θέλουν ναρθοῦν καὶ τότε, τὸ καθένα λέει ἀπὸ μιὰ δικαιολογία ἀστήρικτη καὶ δίχως καμιά πειστικότητα. Ἀμέσως λοιπὸν ἐπιβάλλει θυμωμένος σὲ κάθε τάξη τὴν ἀναγκαστικὴ ὑπακοὴ λέγοντας: «Ὁποῖος τὸ ἀπόγεμα δηλώσει πάλι ὅτι δὲν ἔρχεται, αὐτὸς δὲν θὰ γίνῃ δεκτὸς στὶς ἐξετάσεις οὔτε θὰ προβιδαστῇ».

Τρίτη ἀπόγευμα 3 Μαΐου καὶ ὥρα 3 καὶ 10'.

Ὅλες οἱ τάξεις βρίσκονται συγκεντρωμένες ἔξω στὴν αὐλὴ ἔτοιμες γιὰ νὰ ξεκινήσουν ἡ καθεμιά στὴν αἴθουσά της. Ὁ δάσκαλος ποὺ δίνει τίς γενικὲς προσταγὲς μέσα στὸ σχολεῖο, ἀναφέρει τώρα πάλι γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐκδρομῆς. Ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ παρατηρητὴ δασκάλου μὲ τὰ 35 παιδιὰ οὔτε μιὰ μονάδα δὲν προστέθηκε στὰ 11 παιδιὰ ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐδήλωσαν συμμετοχὴ. Τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ τίς ἄλλες δυὸ τάξεις.

Εἶναι ὀλοφάνερο ἀλήθεια, ὅτι τὰ παιδιὰ δὲ βρίσκουν καμιά εὐχαρίστηση στὶς σχολικὲς ἐκδρομὲς. Γιατί ἀρὰ γε; Ποιὸς φταίει;!...

Δυὸ ξεχωριστοὶ κόσμοι.

Τὰ παιδιὰ μιᾶς τάξης δια ἀγόρια ἀπὸ 12-16 χρόνων δείχνουν τρομαχτικὴ καθυστέρηση στὴ διατύπωση τοῦ προφορικοῦ καὶ ἀκόμα καὶ τοῦ γραφοῦ λόγου. Αὐτὰ βεβαιώνει ὁ δάσκαλος τῆς τάξης αὐτῆς. "Ὅλες οἱ προσπάθειές του πηγαίνουν χαμένες κάθε μέρα, γιατί τὰ παιδιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση, δὲ μποροῦν—λέει ὁ δάσκαλος— νὰ διηγηθοῦν κρατώντας συνέχεια καὶ διατυπώνοντας σωστά κάτι ἀπὸ κείνα ποὺ διδάχτηκαν ὡς τώρα ἡ μῆνες.

Μὰ καὶ ἡ διατύπωση τοῦ γραφοῦ λόγου δὲ βρίσκεται σὲ καλύτερο σημεῖο. Σ' αὐτὸ βεβαιώνεται ὁ καθέννας κοιτάζοντας τὶς γραμμένες ἰδέες τῶν παιδιῶν. Πάντα ξερές, ἀνούσιες, καὶ αὐστηρὰ περιωρισμένες σὲ ὠρισμένες σχεδὸν γραμμὲς μέσα στὸ τετράδιο ποὺ λέγεται τετράδιο τῶν συνθέσεων. "Ὅλα τὰ παιδιὰ γράφουν ἐκεῖ μέσα τὰ ἴδια σχεδὸν λόγια, τὶς ἴδιες φράσεις. "Ὅλων οἱ ἰδέες ἔχουν πάρεϊ τὸν ἴδιο τύπο σὰν χυμένες σὲ ὠρισμένο καλούπι.

"Ὁ δάσκαλος ποὺ νομίζει πάντα ὑπαίτιο τῆς κατάστασης αὐτῆς τὸ μαθητικὸ ὄλικὸ του, ρώτησε μιὰ μέρα τὸν περυσινὸ δάσκαλο τῶν παιδιῶν αὐτῶν ζητώντας νὰ μάθῃ, ἂν καὶ τὸν περασμένο χρόνο τὰ ἴδια αὐτὰ παιδιὰ παρουσίαζαν τὴν ἴδια κατάσταση.

"Ὁ περυσινὸς δάσκαλος πληροφόρησε τὸ σημερινὸ δάσκαλο τῶν παιδιῶν λέγοντας, ὅτι ἂν συνέβαινε ἕνα τέτοιο πρᾶμα, τότε ἐκεῖνο ποὺ θάχε νὰ κάνῃ θὰ ἦταν νὰ ἐρευνήσῃ νὰ βρῇ τὴν αἰτία τῆς τέτιας κατάστασης στὸν ἑαυτὸ του πρῶτα καὶ ἔπειτα στὰ παιδιὰ. Καὶ τί μᾶς δείχνουν τὰ πρᾶματα;

Α. Σὲ ποιά κατάσταση βρισκόταν τὸ μαθητικὸ ὄλικὸ, ἅμα τὸ παράθεε ὁ φετεινὸς δάσκαλος.

α'. Τὰ παιδιὰ καθοδηγημένα ἀπὸ τὸν περυσινὸ δάσκαλό τους στὴν ἐλεύθερη σκέψη, εἶχαν μάθει νὰ σκέπτονται καὶ νὰ κρίνουν, νὰ συζητοῦν καὶ ν' ἀποφασίζουν ἀπάνω σὲ πρᾶγματα καὶ ὄχι σὲ δόγματα ἀκατάληπτα καὶ κουραστικά. Οἱ κρυμμένες πλοῦσιες πνευματικὲς δυνάμεις τῶν παιδιῶν ξυπνοῦσαν κάθε μέρα ὄλο καὶ περισσότερες. Ἡ παθητικὴ στάση καὶ ἡ ψυχικὴ ἀκίνησις ποτὲ δὲ συνώδεφαν τὰ παιδιὰ παρά μονάχα μιὰ ἐντονη προσπάθεια τοῦ δασκάλου πῶς νὰ τὰ κάνῃ δημιουργικὰ πνεύματα.

Τὰ παιδιὰ κουβέντιαζαν μὲ τὸ δάσκαλο ὅπως θὰ κουβέντιαζαν μὲ τὸ μεγαλύτερο ἀγαπημένο τους ἀδελφὸ, ποὺ θάχαν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴν ἀγάπη του καὶ στὴν ἀξία του.

Εἶχαν κατορθώσει νὰ νικοῦν δυσκολίες μέσα στὴν παιδικὴ ζωὴ τους μὲ τὴ δύναμη τῆς θέλησης ποὺ τὴν ἔκαναν μεγαλύτερη ἢ υπερηφάνεια καὶ ἡ φιλοτιμία τῶν παιδιῶν.

β'. Διατύπωναν τὸν προφορικὸ καὶ τὸ γραφτὸ τους λόγο ἀπλὰ καὶ ἀνεπιτήδευτα σύμφωνα μὲ τὴν τοποθέτηση ποὺ εἶχαν πάρεϊ τὰ πρᾶγματα στὸν ψυχικὸ τους κόσμο καὶ σύμφωνα μὲ τὸ δικὸ τους λεξιλόγιο. Ὁ δάσκαλος ποτὲ δὲν προσπάθησε νὰ φράξῃ τὸ παιδικὸ πνεῦμα ἐπιβάλλοντας στὰ παιδιὰ ν' ἀντικαθιστοῦνε κάθε φορὰ τὶς λέξεις τῆς δημορφῆς, τῆς ζωντανῆς μητρικῆς τους γλώσσας μὲ ἀλλῆς ξερές, ἀνούσιες καὶ κουραστικὲς ποὺ θάκοθαν τὴ ζωντὴν παιδικὴ φαντασία καὶ θάφερναν τὸν πνευματικὸ νεκρωμὸ.

Διατυπώνοντας τὶς σκέψεις τους κρατοῦσαν τέτια ζηλευτὴ τάξη στὶς σχέσεις τῶν νοημάτων, χωρὶς χάσματα ποὺ θάφερναν κατόπι δυσκολία στὴν ὅλη κατανόηση, ὥστε πολλὲς φορὲς ἔφταναν καὶ σὲ ἐλάχιστες λεπτομέρειες ποὺ οὔτε κἀν τὶς σκεπτότανε ὁ δάσκαλος.

Β. Πῶς διδάχτηκαν τὰ παιδιὰ μὲ τὸ φετεινὸ δάσκαλο.

α'. Τὰ παιδιὰ ὑποχρεώθηκαν νὰ κρατήσουν παθητικὴ στάση μέσα στὰ διάφορα μαθημᾶτα ἀκούοντας σοφὰ ῥήματα ἀκατάληπτα ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ δασκάλου σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα, ἐνῶ τὰ παιδιὰ ἦταν μαθημένα νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν ἀπλὰ, ἀνεπιτήδευτα, ἀνυπόκριτα καὶ μ' εὐχαρίστηση πάντα. Πνίχθηκαν μέσα στὴν ἀκίνησις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας.

β'. Ἀδιαφορώντας ὀλίγε γιὰ τὴν ψυχικὴ ἐξέλιξη τῶν παιδιῶν δὲ ζήτησε ὁ φετεινὸς τους δάσκαλος ποτὲ νὰ μπῆ ἔσω καὶ λίγα μέσα στὴν ψυχὴ τους, νὰ ζήσῃ ψυχικὰ μαζί τους. Δὲ γνώρισε ποτὲ τὸ παιδί μέσα στὸ παιγνίδι του, σὴν χαρὰ του, σὴν λύπη του, σὴν εὐαισθησία του, στὸ πείσμα του καὶ σὲ τόσον ἄλλο πολυποίκιλο ψυχικὸ κόσμο ποὺ ξεδιπλώνεται κάθε στιγμὴ μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ δασκάλου μέσα στὸ σχολεῖο. Ζοῦσε πάντα ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς παιδικῆς ζωῆς.

Μονάχα στὰ λυπηρὰ ἐπεισόδια ποὺ συμβαίνουν κάποτε μεταξὺ τῶν παιδιῶν μέσα στὸ σχολεῖο, σὲ κάποιο τσάκιωμα αἱμάτων ἢ σὲ κανένα σπρώξιμο ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον, μονάχα τότε ἀναγκαζόταν νὰ δώσῃ λίγη προσοχὴ τιμωρώντας δίκως ἐξέταση μὲ ξύλο καὶ τὸ δρᾶστη καὶ τὸν ἀθῶο λέγοντας: «οὐ νὰ χαθῆτε βρωμόπαϊδα».

γ'. Ἐχει τὴν ἰδέα ὅτι τὸ παιδί μέσα στὸ σχολεῖο πρέπει νὰ μάθῃ

γράμματα, γνώσεις διάφορες. Τις διάφορες αυτές γνώσεις τις μαθαίνουν τα παιδιά δογματικά και ποτέ άπάνω σε πράγματα. Μά κι ακόμα όλες αυτές οι γνώσεις που διδάχτηκαν ως τώρα βρίσκονται έξω από την αντίληπτικότητα του παιδιού για δυο λόγους: Πρώτα γιατί ποτέ δεν πάρθηκαν από τη ζωή του παιδιού και έπειτα γιατί δόθηκαν σε γλώσσα άσπτηρή καθαρεύουσα.

Για την δλη άλλη άγωγή δέ δόθηκε ποτέ ή παραμικρή σημασία.

Όλες τις έργασιμες σχολικές ώρες δουλεύει ακούραστα μέσα στο σχολείο χωρίς καμμιά διακοπή, χωρίς την παραμικρή παύση. Πολύ λίγες φορές έρχεται κι ή σειρά των παιδιών να μιλήσουν μά τότε δεν ξέρουν τίποτα να πουν. Διδάσκει, διδάσκει, διαρκώς διδάσκει. Άκόμα και άρρωστος αν είναι έρχεται στο σχολείο για να μή χάσουν τα παιδιά το μάθημα. Για μερικές έξαφνιστικές άναγκαστικές διακοπές δλου του σχολείου νοιώθει πολλή λύπη γιατί—λέει—δεν θα προφτάσουν να περάσουν τα παιδιά την δλη των μαθημάτων που πρέπει να περάσουν μέσα σε ένα χρόνο. Είναι λοιπόν ενδιαφέρο αυτό, είναι καταναγκαστικά έργα, είναι πνευματική δουλεία, είναι ψύχωση; Τι είναι;

Πνευματικό χάος:

Μπαίνει ο δάσκαλος μέσα στην τάξη που βρίσκονται 60 παιδιά δλα άγόρια από 8-10 χρόνων για να γίνει το μάθημα της Φυσικής Ιστορίας.

Ο δάσκαλος αυτός από τις σημειώσεις του ταχτικού δασκάλου της τάξης με τα 60 παιδιά έχει λάβει γνώση τι διδάχτηκαν τα παιδιά από το μάθημα της Φυσικής Ιστορίας ως τώρα.

Στα τελευταία μαθήματα ο ταχτικός δάσκαλος τους είχε μιλήσει για την πεύκη. Ο ξένος δάσκαλος ρωτάει τα παιδιά αν ξέρουν, αν έχουν δη το δέντρο που τδ λένε πεύκη. Η μισή τάξη δέ σηκώνει χέρι. Από τα ύψωμένα χέρια τδ περισσότερα μόλις φαίνονται και μονάχα τέσσερα πέντε ύψώνονται ζωηρά κι άνυπόμονα. Ένα παιδί από κείνα που σηκώνουν ζωηρά τδ χέρια λέει στο δάσκαλο: «ή πεύκη κάνει τδ κουκουάρια». Άμέσως ένα άλλο παιδί από τδ τελευταία θρανία άπαντάει άπρόσκλητο με δυνατή φωνή: «ψέματα λέει κύριε, οι καρποι της πεύκης λέγονται κώνοι». Έκναλέει ο δάσκαλος στο πρώτο παιδί «καλά παιδί μου, μά εγώ σε ρώτησα αν είδες τδ δέντρο που κάνει τδ κουκουάρια». «Όχι!» άπαντάει τδ παιδί. Άλλο παιδί που σηκώνει ζωηρά τδ χέρι του λέει: «Έγώ είδα πολλά πεύκα μά φορά που πενούσαμε από τδ Τατόι».

Μερικά ακόμα παιδιά λένε τδ μέρη που είδαν πεύκα. Τά πολλά παιδιά της τάξης, τδ μικρότερα μάλιστα, δεν την είδαν την πεύκη, δεν την ξέρουν. Μά δλα όμως πέρα ως πέρα και κείνα που είδαν τδ δέντρο και τδ πολλά που δεν τδ ξέρουν καθόλου, λένε στο δάσκαλο για τδ φύλλα της πεύκης, ότι «είναι βελονοειδή και διατηρούνται καθ' έλλον τδ έτος». Τά παιδιά λένε ακόμα με δυνατή διαπεραστική φωνή και για τδους καρπούς της πεύκης τις ίδιες ομοιόμορφες φράσεις τδ καθένα. Για τδ δάση της πεύκης και για την πολύτιμη ωφέλεια από της υγιεινής άπόψευς δεν έχουν καμιά ιδέα τδ παιδιά. Ξέρουν μονάχα δλα και λένε σαν φωνογραφικές πλάκες αυτά τδ λόγια: «Η πεύκη είναι πολύτιμον δέντρον. Τά σπέρματα των καρπών είναι χρήσιμα εις την ζαχαροπλαστικήν. Δίδει άκόμη εις τόν άνθρωπον την ρητίνην και τδ κολοφώνιον».

Ένα παιδί λέει τδ τελευταία αυτά λόγια δυνατά με στόμφο και κοιτάζοντας κατάματα τδ δάσκαλο. Μόλις τελείωσε τδ παιδί, άμέσως σχεδόν ή τάξη σήκωσε ψηλά τδ χέρια όρμητικά, για να επαναλάβουν τδ ίδια ακριβώς.

Ο δάσκαλος ρωτάει τδ παιδί που μίλησε τελευταίο:

«Τι θέλεις να πής παιδί μου, όταν λες ότι ή πεύκη είναι δέντρο πολύτιμο;» Τδ παιδί κυττάζει για μά στιγμή βουδ τδ δάσκαλο κι άμέσως άπαντάει ζωηρά «μεγάλο δέντρο!» Άλλο παιδί άπρόσκλητο διορθώνει: «κάνει πολλούς καρπούς!» Ρωτάει ακόμα ο δάσκαλος τδ παιδιά ποιά σχέση έχει τδ βετσινι και τδ νέφτι με την πεύκη μά κανένα παιδί δεν είναι σε θέση να ξέρη.

Και ο δάσκαλος που βλέπει δλα αυτά, δοκιμάζει τδ βαθύτερο πόνο για τδ πνευματικό χάος που βρίσκονται τδ παιδιά.

Καταναγκαστική προσοχή.

Ο δάσκαλος έτοιμάζεται ν' άνεβή τις σκάλες κάποιου διαμερίσματος του σχολείου για να φτάση σε μά τάξη με πολλά παιδιά ίσαμε 60 δλα άγόρια από 8-10 χρόνων.

Στην τάξη αυτή θα μείνη μονάχα μά ώρα ο δάσκαλος, γιατί ο ταχτικός δάσκαλος της τάξης άπουσιάζει και σήμερα θα τόν άναπληρώση ο άλλος.

Είναι Παρασκευή πρωτ 15 Άπριλίου και μόλις από πέντε λεπτά ο κώδωνας έσήμανε την είσοδο. Η ώρα είναι 10 και 10'. Η πόρτα της τάξης με τδ 60 παιδιά είναι τζαμένια και κλειστή. Τά τζάμια

είναι βαμμένα, μα σε κάποια άκρη ένα μικρό ξέγδαρμα της μπογιάς επιτρέπει να δη ό καθένας απόξω δλη την τάξη πέρα ως πέρα δίχως καθόλου να φανη.

Ο δάσκαλος σκύβει και κοιτάζει. Κανένας θόρυβος, σιωπή απόλυτη που κάνει το δάσκαλο να νοιώση κατάπληξη. Τα παιδιά άκίνητα σαν αγάλματα, με το σώμα πολύ τεντωμένο πρds τα πίσω, με τα χέρια σφιχτοδεμένα και το βλέμμα καρφωμένο σ' ένα σημείο κάνουν την έντύπωση μαρμαρωμένων έντων, που βρέθηκαν εκεί δίχως κανένα σκοπό. Άπέναντι στα παιδιά αυτά και κοντά στον πίνακα στέκεται ένα παιδι 13 χρόνων, που δεν είναι της τάξης αυτής. Το παιδι αυτό—ό επιμελητής—κρατάει στο άριστερό του χέρι μια χοντρή βέργα, που φέρνει κόμπους κόμπους. Στ' άλλο χέρι κρατάει κιμωλία. Στον πίνακα που είναι κοντά του είναι γραμμένα τα όνόματα τριών παιδιών άτάκτων.

Ο επιμελητής τώρα βηματίζει πάνω κάτω πάντα με το χοντρό ξύλο στο χέρι. Για μια στιγμή ακούεται μια άγρια φωνή από το στόμα του να λέει: «Έ, εκει κάτου κάποιος κουνήθη κε!» Όλη ή τάξη έξακολουθεί να βρίσκεται στην ίδια μαρμαρωμένη στάση και κανένα παιδι δε γυρίζει να δη. Περνούν ένα δυο δευτερόλεπτα και κάποιιο παιδι που άθεται στο πρώτο θρανίο λύνει τα χέρια του και κάτι ψιθυρίζει θυμωμένα στο διπλανό του. Ο επιμελητής άμέσως άγριος βρίσκεται μπροστά στο παιδι λέγοντας. «Γιατί άτακτεις;» «μούδωσε μια κλωτσιά με το πόδι του» άπαντάει το παιδι δείχνοντας το διπλανό του συμμαθητή.

Στο όλιγόστιγμο αυτό διάστημα του διάλογου τ' άλλα παιδιά κουβεντιάζουν, κινούνται, θορυβούν. Ο επιμελητής όρθώνεται μπροστά σ' δλη την τάξη φωνάζοντας άγριωπά. «Σκάστε, που να σας πάρη ο διάολος».

Όλα αυτά τα είδε ο παρατηρητής δάσκαλος μέσα σε διάστημα πέντε λεπτών.

Η άποβλάκωση σκοπds του σχολείου.

Μέσα στο σχολείο που έχει 6 τάξεις βρίσκονται κάθε μέρα κατά μέσον όρο 320 παιδιά από 7-17 χρόνων.

Τα παιδιά αυτά από δυο μήνες τώρα δεν παίζουν, δεν τρέχουν, δε γελούν, δε θορυβούν τις στιγμές των σχολικών διαλειμμάτων.

Δεν επιτρέπεται. Το παιχνίδι κι ή έλευθερία έχουν άπαγορευτή σε όλα αυτά τα παιδιά, άυστηρότατα. Άλοίμονο σ' εκείνο το παιδι

που θα παραβη το σημερινό σχολικό νόμο, που λέγεται «πειθαρχία στα διαλείμματα» και θα θελήση να ξεσπάση σε γέλοια ή σε φωνές. Θα τιμωρηθη! Τι κάνουν λοιπόν τα παιδιά τις στιγμές της έλευθερίας, που τις λέμε διάλειμμα;

Κάθε τάξη χωριστά έξω στην αύλη του σχολείου σχηματίζει κύκλο και αυτός ο κύκλος γυρίζει, γυρίζει άργά, μονότονα χωρίς κανένα σταμάτημα και πάντα στην ίδια όρισμένη άκτινα που έχει όρισει ο διευθυντής του σχολείου για την κάθε τάξη. Το σταμάτημα του κάθε κύκλου θα γίνη μονάχα άμα θ' άκουστή το χτύπημα του κώδωνα, που θα σημαίνει την είσοδο.

Στη μέση του κύκλου κάθε τάξης στέκεται ένα παιδι παρμένο από τα ίδια τα παιδιά της τάξης—ό επιμελητής—παρατηρώντας μη τυχόν κανένα από τα παιδιά του κύκλου του λοξοδρομήση από τον κύκλο ή άταχτήσει όπωσδήποτε για να το άναγγείλη άμέσως στο δάσκαλο της τάξης.

Ο επιμελητής ακόμα έχει έντολή να δίνη άδεια σε δσα παιδιά έχουν άπόλυτη άνάγκη να λείψουν λίγες στιγμές από τον κύκλο της τάξης τους. Τα παιδιά αυτά έπειτα από λίγα δευτερόλεπτα όφείλουν ναχουν έπιστρέψει στον κύκλο τους.

Αυτή είναι ή όργάνωση των διαλειμμάτων μέσα στο σχολείο.

Είναι Δευτέρα 2 Μαΐου και ώρα 10 άκριβώς. Παρακολουθεί ο παρατηρητής δάσκαλος τους γύρους που κάνει ο μεγαλύτερος από τους κύκλους των παιδιών, ο πιο στριμωγμένος που τον σχηματίζουν παιδάκια από 7-8 χρόνων. Ο χώρος που θα γυρίση μέσα ο κύκλος αυτός ο μεγάλος είναι φριχτά στενόχωρος και τα παιδάκια σκοντάφτουν σε κάθε βήμα. Ο επιμελητής εδώ είναι ένα παιδι από άλλη τάξη 12 χρόνων ψηλό, μελαχροινό, άγριωπό που διαρκώς βρίζει και φοβερίζει τα παιδιά. Τα παιδάκια αυτά πολλά ως 80 περπατούν τα περισσότερα καμπουριασμένα κοιτάζοντας το καθένα ή τα πόδια τους ή την πλάτη του μπροστινού παιδιού.

Δε μιλούν, δε θορυβούν, δε γελούν. Περπατούν, όλο περπατούν άτονα χάνοντας κάθε στιγμή την ίσορροπία τους. Τα περισσότερα από τα παιδάκια αυτά ίσως τα όχτώ δέκατα είναι γλωμά, μαραμένα, ήσυχα και έντελως άμίλητα σε όλο το διάλειμμα. Πολύ λίγα είναι τα ζωηρά που ζητάνε να ξεφύγουν από τον κύκλο, μα ο επιμελητής όρθώνεται άμέσως σαν Κέρβερος μπροστά τους και τα παγώνει με την άγριότητα του.

Χτυπάει ο κώδωνας. Τα παιδάκια βγάζουν κραυγές από άνα-

κούφιση. Τώρα θα χαλάσουν τὸν κύκλο τους καὶ θὰ βρεθοῦν πάλι κλεισμένα στὴν τάξη.

Οἱ μαρτυρικές στιγμές τοῦ διαλείμματος εἶναι πολὺ φριχτότερες ἀπὸ τὸ κλείσιμο μέσα στὴν τάξη.

Τρίτη 3 Μαΐου καὶ ὥρα 10.

Ἡ μέρα εἶναι φοβερὰ ζεστή. Ὁ ἥλιος καίει πολὺ καὶ θαμπώνει τὰ μάτια. Πότε πότε ἓνα δυνατὸ φύσημα τοῦ ἀέρα σηκώνει σύννεφα ἀπὸ σκόνη. Ἐξω στὴν αὐλὴ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνυπόφορο ἥλιο καὶ τὴ σκόνη γυρίζουν οἱ κύκλοι τῶν παιδιῶν. Στέκεται ὁ παρατηρητὴς δάσκαλος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κύκλο μιᾶς τάξης παρακολουθώντας τοὺς γύρους του, ποὺ δὲ διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τοὺς γύρους τοῦ ἀλόγου ἀπάνω στὸ πέτρινο ἄλωνα τὸν καιρὸ τοῦ θερισμοῦ.

Τὸν κύκλο αὐτὸ τὸν ἀποτελοῦν ἀκόμα καὶ τὰ παιδιὰ μιᾶς ἄλλης τάξης ποὺ εἶναι λίγα. Ἔτσι ὀλόκληρος ὁ κύκλος ἔχει ἴσαμε 55 παιδιὰ, ἀπὸ 10-17 χρόνων.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ περπατοῦν μὲ μισοκλεισμένα τὰ μάτια. Ἄλλα πάλι σκεπάζουν μὲ τίς φοβιχτές τῶν χειρῶν τους τὸ πρόσωπο. Κάποια στιγμὴ ἓνα δυνατὸ φύσημα τοῦ ἀέρα σηκώνει σὰ σύννεφο τὸ χῶμα τῆς αὐλῆς. Ὅλοι λουζόμεστε ἀπὸ τὴ σκόνη. Ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ κύκλου ποὺ εἶναι ἓνα παιδί 19 χρόνων ἀκούεται νὰ λέη: «Τί κατάσταση εἶν' αὐτή! Δὲ χτυπάει ἐπὶ τέλους ὁ κώδωνας νὰ μποῦμε μέσα; στραβωθήκαμε!» Ἀμέσως ἄλλο παιδί τῆς ἴδιας ἡλικίας καὶ φίλος τοῦ ἐπιμελητῆ ἀπαντάει: «Δὲ βλέπεις ποὺ τρελλαθῆκαν οἱ δασκάλοι; ἐδῶ μέσα νὰ μᾶς βάνουν νὰ γυρίζουμε στὸν ἥλιο;» μὴ ξέροντας, διὴ ἡ ἐγκληματικὴ αὐτὴ διαταγὴ ἦταν τῆς ἀνώτερης ὑπηρεσίας!

Ἀξιοπρέπεια.

Ἐνα παιδί ἀγόρι 14 χρόνων τρέχοντας μὲ ὀρμὴ καὶ κρατώντας μεγάλη ὀμπρέλλα κλειστὴ σκοντάρτει καὶ σπάζει μὲ τὴ λαθὴ τῆς ὀμπρέλλας ἓνα τζάμι μιᾶς τζαμένιας πόρτας τῆς εἰσόδου τοῦ σχολείου. Ἡ ζημιὰ ἔγινε Τρίτη βράδυ 19 Ἀπριλίου καὶ σὲ ὥρα τέτα, ποὺ ὅλο τὸ σχολεῖο εἶχε σχολάσει καὶ κανένας δὲν εἶδε τὸ σπᾶσιμο τοῦ τζαμιοῦ.

Τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρωὶ στὶς 8, τὴ στιγμὴ ποὺ στέκονται ὅλα τὰ παιδιὰ συγκεντρωμένα ἔτοιμα γιὰ τὴν εἰσοδὸ στὶς διάφορες τάξεις,

ὁ δάσκαλος λέει: «Τὸ τζάμι τῆς εἰσόδου βρέθηκε σήμερα σπασμένο. Νὰ μαρτυρήσῃ ἀμέσως ὅποιος τόσπασε. Ἀλοίμονο τοῦ ἀν θελήσῃ νὰ κρυφτῆ. Ἐγὼ θὰ τὸν ἀνακαλύψω, θὰ τὸν τιμωρήσω αὐστηρὰ καὶ θὰ πληρώσῃ καὶ τὸ τζάμι». Κανένας δὲν παρουσιάζεται γιὰ δράστης. Τὰ παιδιὰ μπαίνουν στὶς τάξεις τους γιὰ ν' ἀρχίσῃ τὸ πρῶτο μάθημα. Ἐνα παιδί τότε 14 χρόνων πλησιάζει τὸ δάσκαλό του καὶ τοῦ λέει αὐτὰ τὰ λόγια: «Τὸ τζάμι τόσπασα ἐγὼ χτὲς χωρὶς νὰ τὸ θέλω, μὰ δὲν τὸ μαρτύρησα ἔξω μπροστὰ σὲ ὅλους γιὰ νὰ μὴ ντροπιαστῶ. Θὰ τὸ πληρώσω, μὰ δὲ θέλω νὰ μὲ τιμωρήσῃ μπροστὰ στοὺς ἄλλους. Σᾶς παρακαλῶ πέστε του νὰ μὴ μὲ τιμωρήσῃ».

Πρότυπο δασκάλου.—Μοχθηρία καὶ βούρδουλας.

Στὸ σχολεῖο γίνεται δυὸ φορές τὴ βδομάδα τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας σὲ δυὸ τάξεις ἐνωμένες. Τὰ παιδιὰ τῶν δυὸ τάξεων 10-16 χρόνων δεῖχνουν πρωτοφανῆ ἀνυπακοὴ σὲ κάθε προσταγὴ ἢ συμβουλὴ ἢ παραγγέλια ποὺ δίνει ὁ δάσκαλος τῆς χειροτεχνίας.

Ἔργασία δὲν ἔγινε καμμιά ἴσαμε τώρα σ' αὐτὸ τὸ μάθημα, γιατί τὰ παιδιὰ δὲν ἔφεραν ποτὲ τὰ ὕλικά ποὺ ὑπόδειξε ὁ δάσκαλος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κάθε ἀντικείμενου.

Ὁ δάσκαλος αὐτὸς ἀνάφερε τὴν ἀνυπακοὴ τῶν παιδιῶν στὸ Διευθυντὴ τοῦ σχολείου ζητώντας βοήθεια ἀπὸ κείνον, ποὺ προσπάθησε μὲ διάφορες τιμωρίες νὰ μεταστρέψῃ τὴν ἀνυπακοὴ σὲ ὑπακοή.

Μὰ ἐκεῖνο ποὺ κατῴρθωσαν κι οἱ δυὸ—διευθυντῆς καὶ δάσκαλος—ἦταν νὰ κρύβονται καὶ νὰ φεύγουν τώρα τὰ παιδιὰ—ὁ μισὸς ἀριθμὸς παιδιῶν—ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας.

Ποιὰ ἐξήγησι παίρνει αὐτὸ τὸ φαινόμενο.

Ὁ δάσκαλος τῆς μιᾶς τάξης ἀπὸ τίς δυὸ ποὺ διδάσκονται ἐνωμένες τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας ἔτυχε νὰ βρεθῆ δυὸ τρεῖς φορές μέσα στὸ μάθημα. Εἶπε τότε, ὅτι ὁ δάσκαλος τῆς χειροτεχνίας οὔτε κὰν ζοῦσε τίς στιγμὲς ἐκεῖνες μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ του, οὔτε κὰν ἐνδιαφερότανε γιὰ τὸ μάθημα ποὺ δίδασκε. Μιὰ ἀγωνία στὸ πρόσωπό του μαζὶ μὲ χάποια νευρικότητα στὶς κινήσεις του ἐδειχναν πὼς κάποια ἄλλη σκέψη τὸν ἀπορροφοῦσε, κάποια ἀσχολία ἴσως τὸν ἐπερίμενε. Ἀκούεται νὰ λέη: «Ἐφέρατε τίποτε νὰ ἐργασθῆτε σήμερα;» Τὰ παιδιὰ δὲν ἀπαντοῦν. Τρία μονάχα παρουσιάζουν ἐργασία, μὰ εἶναι τόσο γελοῖα ποὺ ὅλα τὰ παιδιὰ γελοῦν καὶ μαζὶ κι ὁ δάσκαλος. Τώρα ἀρχίζει ὁ δάσκαλος νὰ εἰρωνεύεται

τά παιδιά, τὸ καθένα χωριστά, γιὰ διάφορα ἐλαττώματα ποὺ δὲν εἶναι υπεύθυνα τὰ παιδιά. Οἱ εἰρωνεῖες ξεσχίζουσι τὴν ψυχὴ τῶν παιδιῶν. Τὰ μεγαλύτερα κοιτάζουν προκλητικὰ τὸ δάσκαλο μὲ περιφρόνηση, ἐνῶ ἄλλα πάλι ἔχουσι σκύψει τὸ κεφάλι μὲ βαθεῖα συντριμμένη τὴν ψυχὴ γιὰ τὴ φοβερὴ ταπείνωση καὶ προσβολή.

Ποῖος εἶναι ὁ δάσκαλος.

Ὁ δάσκαλος αὐτὸς εἶναι ἀλήθεια, διὸ δὲ μεταχειρίζεται τὴν βάρβαρη καὶ ἀπάνθρωπη τιμωρία τὸ ξύλο. Μὰ τὰ καυτερὰ καὶ πειραχτικὰ λόγια τοῦ ἐσκότωσαν τὴν ὑπερηφάνεια καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν παιδιῶν ποὺ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ βρίσκονται στὸ τέρμα τῆς προηγουμένης ἡλικίας. Ὁ δάσκαλος ἀνήκει στὴ μεσαία κοινωνικὴ τάξη. Ἀδιαφορώντας ἐλότιστα γιὰ τὴν ψυχικὴ ἰδιοσυστασία τῶν παιδιῶν, ρίχνει ὅλη του τὴν προσοχὴ καὶ περιεργάζεται μὲ ἐνδιαφέρον τὴν ἐξωτερικὴν παράσταση τοῦ παιδιοῦ, τὰ φυσικὰ σωματικὰ προτερήματα καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση. Φαίνεται διὸ ποτὲ δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ νοῦ του κανένα παιδαγωγικὸ ζήτημα καὶ τὸ χειρότερο, διὸ ποτὲ δὲν ἀπασχολήθηκε μὲ τὸ παιδί.

Ἡ συμπεριφορὰ του μέσα στὸ σχολεῖο μὲ τοὺς ἐνήλικους εἶναι ἀρκετὰ καλὴ. Δὲν εἶναι ὀβριστικὴ καὶ πειραχτικὴ ὅπως γίνεται διὰ βρίσκεται μέσα στὰ παιδιά.

Ποῖος εἶναι τὸ μαθητικὸ ὄλυκο.

Οἱ δύο ἐνωμένες τάξεις φτάνουσι τὸν ἀριθμὸ 60 παιδιῶν. Ἀπ' αὐτὰ τὰ 40 ἀνήκουσι στὴ μία τάξη. Τὰ παιδιά αὐτὰ τὰ 40 ἀνήκουσι στὴν κατώτερη κοινωνικὴ τάξη, παιδιά ἐργατικῶν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ποὺ ἀνήκουσι στὴ μεσαία κοινωνικὴ τάξη. Ὁ ταχτικὸς δάσκαλος τῶν 40 παιδιῶν κατώρθωσε μὲ κάθε παιδαγωγικὸ μέσο καὶ πρὸ πάντων μὲ τὴν ἰδιαίτερη φιλικὴ συνομιλίαν μὲ τὰ παιδιά νὰ κἀνῃ τὴν παιδικὴν ψυχὴ νὰ νοιώσῃ, διὸ καὶ οἱ μικροὶ ἄνθρωποι — τὰ παιδιά — ἔχουσι ἀξία καὶ ἔχουσι ὅλο τὸ δικαίωμα νὰ ζητοῦσι τὸ σεβασμὸν καὶ τὴν ἐκτίμησιν ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς συνομήλικους μὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐνήλικους. Ἔτσι σιγὰ σιγὰ ἀναπτύχθηκε μέσα τους τὸ συναίσθημα τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς ὑπερηφάνειας καὶ μαζί καὶ κάποια ἀνεξαρτησία στὸ πνεῦμα τους ποὺ ἐκδηλώθηκε πολὺ γρήγορα στὴν ἐλεύθερη σκέψιν.

Ἀκόμα ἐνωίωσαν καλὰ, διὸ ἡ ἀξία ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴν περιβολὴν τοῦ ἢ μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴν καταγωγὴν του. Ὁ δάσκαλος τῆς τάξης δὲν ἔκανε ποτὲ καμμιά χονδρικὴ παρατήρησιν σὲ κανένα παιδί καὶ ἐσεβάσθηκε τὴν ἀξιοπρέπεια ἐνὸς ἀνήλικου.

Τὸ τέτιο λοιπὸν μαθητικὸ ὄλυκο δὲν κοίταξε περιφρονητικὰ τὸ δάσκαλο τῆς χειροτεχνίας γιὰ τὴς βάρβαρες καὶ σκληρὰ παρατηρήσεις ποὺ δέχτηκε, μὰ ἐσκύψε τὸ κεφάλι ἀμίλητο καὶ ξέσπασε σὲ μιὰ πεισματικὴ ἀνυπακοή.

Πόσο ἀξιόπρεπτα ἐκδικοῦνται τὰ παιδιά.

Στὴν αὐτὴ τοῦ σχολείου δύο δάσκαλοι στέκονται καὶ κουβεντιάουσι. Ἡ ὥρα εἶναι 4 καὶ 10' καὶ ὅλο τὸ σχολεῖο ἔχει σχολάσει.

Μερικὰ ὁμοῦ παιδιά ἀπὸ τὴς διάφορες τάξεις ποὺ δὲν ἔφυγαν μαζί μὲ τὰλλα παιδιά, ξεπροβάλλουσι τώρα μέσα ἀπὸ τὴς τάξεις τους γιὰ νὰ περάσουσι νὰ φύγουσι.

Ἀπὸ μιὰ τάξη, βγαίνουσι τρία παιδιά, τὰ δύο ὀκτὼ χρόνων καὶ τὸ τρίτο ἐννέα καὶ πέρνωντας μπροστὰ ἀπὸ τοὺς δύο δασκάλους χαιρετᾷ τὸ καθένα τὸν ἕνα μονάχα δάσκαλο λέγοντας: «χαίρετε κ.» (τὸ ἐπίθετο τοῦ δασκάλου).

Ἐπὶ τοῦ ἀπὸ λίγα δευτερόλεπτα βγαίνει ἀπ' ἄλλη τάξη τρεχάτο ἄλλο παιδί 15 χρόνων. Μόλις βλέπει τοὺς δασκάλους σταματᾷ, παίρνει στάση σεβασμοῦ καὶ προχωρώντας κοιτάζει κατὰματα τὸ δάσκαλο ποὺ χαιρέτησαν τὰ προηγούμενα παιδιά. Τὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ φωτίζεται ἀπὸ ἕνα χαμόγελο τώρα καὶ λέει εὐγενικὰ, «χαίρετε κ.» (τὸ ἐπίθετο τοῦ δασκάλου).

Ἐνας δάσκαλος ποὺ κατὰ σύμπτωση βρέθηκε ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ παράθυρο μιανῆς τάξης τὰ βλέπει ὅλα αὐτὰ καὶ νιώθει ἀληθινὴν κατάπληξιν γιὰ τὴν ἀξιοπρέπην αὐτὴν ἐκδήλωσιν τῆς παιδικῆς περιφρόνησης. Μὰ δὲν ἔχουσι περάσει οὔτε δύο τρία λεπτὰ καὶ φτάνουσι μπροστὰ στοὺς δασκάλους, ποὺ βρίσκονται πάντᾳ στὸ ἴδιο μέρος, ἄλλα δύο παιδιά 10 καὶ 12 χρόνων χαιρετώντας καὶ αὐτὰ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο τὸν ἴδιον δάσκαλο ποὺ χαιρέτησαν καὶ τὰλλα.

Ὁ δάσκαλος ἀνταπόδιδε κάθε φορὰ χωριστὰ στὸ καθένα παιδί τὸ χαιρετισμὸν μὲ καλωσύνη καὶ μὲ χαμόγελο λέγοντας: «στὸ καλὸ παιδί μου». Ἀπὸ τὰ 6 αὐτὰ παιδιά ποὺ χαιρέτησαν μονάχα ἕνα εἶχε δάσκαλό του αὐτὸν ποὺ χαιρέτησαν ὅλα.

Ὁ ἄλλος δάσκαλος ποὺ δέχτηκε τὴν περιφρόνησιν τῆς παιδικῆς ψυχῆς κοίταξε κάθε φορὰ τὰ παιδιά, ποὺ χαιρέτουσαν, κατὰματα. Μὰ τὰ παιδιά κοιτάζαν ἀποκλειστικὰ ἐκεῖνον ποῦθελαν νὰ χαιρέτησουσι.

Καὶ οἱ δύο δάσκαλοι εἶναι τοῦ ἴδιου σχολείου. Καὶ τοὺς δύο τοὺς γνῶρισαν τὰ παιδιά ἀπὸ καιρὸ πολὺ καλὰ.

Αὐτὰ ἐγέναν μιὰ Τρίτη ἀπόγευμα στίς 15 Φεβρουαρίου.

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

(Ιστορική εισαγωγή).

I. Σχέδιο της μελέτης*.

Είναι γνωστό και σε κείνους που δεν έλαβαν άμεσα ενδιαφέρο για τις ψυχολογικές μελέτες, πώς σε χρόνια που δεν απέχουν πολύ από μας έγινε μια σημαντική αλλαγή στη μέθοδο της ψυχολογίας. Μερικοί επιστήμονες, το περισσότερο φυσικοί και φυσιολόγοι, προσπάθησαν να μελετήσουν τα ψυχικά φαινόμενα με τη μέθοδο των φυσικών επιστημών, δηλαδή με το πείραμα και τον αριθμητικό λογαριασμό. Τόν ίδιο καιρό επικράτησε ή αρχή πώς πρέπει το ψυχικό φαινόμενο να ζετάζεται παράλληλα με το φυσιολογικό με το οποίο είναι αναπόσπαστα δεμένο.

Η πειραματική ή φυσιολογική ψυχολογία, όπως ονόμασαν αυτές τις μελέτες, έδωσε μεγάλες ελπίδες. Νόμισαν πώς με την καινούργια μέθοδο θα χυθή πολύ φως στο μυστήριο της ψυχής. Αυτά γενιές επιστήμονες καλλιέργησαν με ζήλο αυτές τις μελέτες και ισχυρίστηκαν πώς απόκτησαν μια καινούργια ψυχολογία, την αληθινά επιστημονική, ένα είδος φυσικής επιστήμης της ψυχής.

Τα πορίσματα όμως δεν δικαίωσαν την αισιοδοξία της αρχής, γιατί δεν άργησε να φανή πώς είναι κάποια δρία που το πείραμα δε μπορεί να τα περάσει και πώς ή έρευνα με τη μέθοδο των φυσικών επιστημών δε μπορεί να εξαντλήσει όλο τον πλούτο της ψυχικής ζωής. Παρατήρησαν τότε πώς ο ζήλος για το πείραμα και για τ' αριθμητικά πορίσματα είχε στενέψει την έννοια της ψυχολογίας και πώς ήταν κίνδυνος να δώση άπατηλή εικόνα της ψυχικής ζωής. Ακολούθησε τότε μια περίοδο αμφιβολίας και κριτικής και φάνηκε πώς σαλεύει το κύρος της πειραματικής ψυχολογίας.

Τέλος μεγάλες συζητήσεις που έγιναν κατά την αρχή του αιώνα μας έδειξαν καθαριότερα τα δρία της πειραματικής έρευνας και την ανάγκη μιας πιο πλατιάς μελέτης, που να είναι ψυχολογία χωρίς κανένα περιοριστικό επίθετο πειραματική ή φυσιολογική.

Στις επόμενες σελίδες θα προσπαθήσω να δώσω στον Έλληνα αναγνώστη μιάν εικόνα αυτής της κίνησης. Θα δείξω πρώτα σε

* Περιεχόμενο και εισαγωγή στη βιβλιογραφία της ψυχολογίας κοιτάξε στο τέλος της μελέτης σ. 177. Το σημάδι ε. α. σημαίνει έργο, που άναφερα.

μεγάλες γραμμές την αρχή και την ανάπτυξη της πειραματικής ψυχολογίας και την έννοια που είχαν οι πρώτοι έρευνητές για την επιστήμη και τη μέθοδό της. Θα μιλήσω ύστερα για την αλλαγή της αντίληψης που έγινε σε μιάν δεύτερη γενιά έρευνητές και τέλος θα προσπαθήσω να δρίσω τις κύριες γραμμές που χαρακτηρίζουν τη σημερινή ψυχολογία.

Αρχίζω με μιάν ιστορική επισκόπηση απ' τα παλαιότερα χρόνια και νομίζω πώς αυτό δεν είναι σε αντίθεση με το τίτλο που δίνω στη μελέτη μου, γιατί στη σημερινή θέση της ψυχολογίας άνήκει και ή ιδέα που έχουμε σήμερα για την αρχή και την εξέλιξή της στα παλαιότερα χρόνια.

II. Μεταφυσική ψυχολογία.

1. Αυτά γεγονότα είναι χαρακτηριστικά στην ιστορία της ψυχολογίας, το ένα πώς ο άνθρωπος ενδιαφέρθηκε για τα ψυχικά φαινόμενα πολύ άργότερα από τα φυσικά και τ' άλλο πώς ή ψυχολογία είχε να παλέψη περισσότερο από κάθε άλλη επιστήμη με προεπιστημονικές έννοιες. Το λόγο δεν είναι δύσκολο να τον βρούμε.

Το πνεύμα του ανθρώπου είναι γυρισμένο στα έξω. Η ματιά του αδράχνει τα εξωτερικά πράματα, το χρώμα τους, το σχήμα τους και μόνο με προσπάθεια και τεχνητά μαθαίνει να γνωρίζει τον έαυτό του. Σχετικά μ' αυτό ο δανός ψυχολόγος Höfding κάνει μιάν όμορφη παρατήρηση «... τόχει ή φύση του ματιού να διευθύνεται στα πιο μακρινά. Ένώ αισθανόμαστε κάποιο κόπο όταν είναι ανάγκη να προσαρμόσουμε το μάτι μας σε κοντινά πράματα, φέρνομε με κάποια ανακούφιση και κάποια ανάπαψη το βλέμμα μας απ' το κοντινό στο μακρινό»¹. Τόν πρωτόγονο πρό πάντων άνθρωπο τόν έξουσιάζει ο έξωτερικός κόσμος. Τα φυσικά φαινόμενα κυρίως κινούνε την άπορία του. Ένώ το έγω του, ο «έσωτερικός του κόσμος» δεν του δίνουν άφορμή για άπορία. Και είναι γνωστό, πώς ή επιστήμη γεννήθηκε απ' την άπορία.

2. Ωστόσο πολύ νωρίς ο άνθρωπος σχημάτισε την παράσταση της «ψυχής», πώς είναι μιάν προσωπικότητα διαφορετική και χωριστή από το σώμα και που εξακολουθεί να ζή και αφού πεθάνη και χαθή το σώμα. Αύτη την παράσταση δεν τη γέννησε ή επιστημονική ανάγκη. Τη γέννησαν δύο βαρυσήματες άφορμές, ο θάνατος και το όνειρο. Στο θάνατο βλέπομε πώς μαζί με την άναπνοή χάνονται και

¹ Ψυχολ., γαλλ. μετάφρ. Poitevin, 1909, σελ. 2.

τά άλλα σημάδια της ζωής. Απ' αυτό γεννήθηκε ή δοξασία πως ή ζωή παρατάει το σώμα με τη «σιεγή, άναπνοή». Στ' όνειρο ξανάρχονται οι πεθαμένοι σαν «έλαφρες σκιές», σαν «όμοίωμα» του πεθαμένου, σαν «είδωλα καμόντων». Αυτό πάλι έκαμε τους ανθρώπους να πιστέφουν πως ή ζωή δέν τελειώνει με το θάνατο, πως κάποιος όμοίωμα του ανθρώπου, ή ψυχή, κάτι σαν άγέρας ή σαν πουλί, χωρίζει από το σώμα και ζή άφου πεθάνη το σώμα¹.

Η δοξασία αυτή, που στάθηκε πάντα στο κέντρο της ανθρώπινης σκέψης, βάρυνε πολύ πάνω στις ψυχολογικές μελέτες. Χρόνια και χρόνια ζητούσαν να μάθουν τη φύση της ψυχής, την άρχή της, το τέλος της, τη σχέση της με το σώμα. Και άργότερα όταν άρχισαν να ζητάζουν ξεχωριστά τα ψυχικά φαινόμενα, το αίσθημα, τα φαινόμενα της μνήμης, τη λύπη, τη χαρά, τα πάθη, τη νόηση, τη βούληση, ξεκινούσαν άπ' αυτή την άρχική παράσταση της ψυχής. Η παράσταση αυτή δεμένη με τα φαινόμενα της ζωής έκαμαν ένα πολύπλοκο κουβάρι από έννοιες μέσα στο κεφάλι του ανθρώπου, που για να το ξεμπλέξη δούλεφε άρκετές εκατονταετηρίδες.

3. Γι' αυτόους τους λόγους λοιπόν άρχισε άργά ή μελέτη της ψυχικής ζωής και είχε μιá μακρόχρονη μεταφυσική περίοδο. Και οι άλλες έπιστήμες είχαν τη μεταφυσική τους περίοδο, γιατί το ένδιαφέρον των παλαιών ήταν κυρίως φιλοσοφικό ή μεταφυσικό. Ζητούσανε δηλ. να μάθουν την άρχή και το σκοπό αυτών που υπάρχουν ή που γίνονται στον κόσμο. Ήθελαν από μερικές άπλές άρχικές αιτίες, αν είναι δυνατό από μιá μονάχα, να ξηγήσουν την προέλευση του κόσμου, τα φυσικά φαινόμενα, τα φαινόμενα της ζωής, την πορεία της Ιστορίας κ.λ. Μά ένω οι φυσικές έπιστήμες γλύτωσαν εύκολότερα από τις προεπιστημονικές έννοιες και βρήκαν τη σωστή μέθοδο τους, ή ψυχολογία πάλεφε πολύ περισσότερο καιρό μ' αυτές, γιατί ή μυθολογική μεταφυσική αντίληψη της ψυχής ήταν ριζωμένη βαθύτερα στον ανθρώπινο πόθο και μ' αυτή είχε προσαρμοστή ή οικονομική και κρατική τάξη της κοινωνίας. Για να γίνη όμως ή ψυχολογία έπιστήμη κατά το πρότυπο των φυσικών έπιστημών απαραίτητη προϋπόθεση ήτανε να παραδεχτούμε πως τα ψυχικά φαινόμενα έχουν αίστηρή κανονικότητα όπως τα φυσικά φαινόμενα και πως οι ανθρώπινες πράξεις γίνονται σύμφωνα με άπαράδατους νόμους. Η υπό-

¹ Και τ' όνομα της ψυχής σε πολλές γλώσσες σημαίνει άναμο, πνοή πρβ. το λατινικό anima άπ' το animus (άνεμος).

θεση όμως αυτή σκανδαλίζει τις συνειδήσεις άπ' τα παλιά χρόνια ίσα με σήμερα.

4. Η παλαιότερη, ή μεταφυσική όπως την όνομάζουν, ψυχολογία ήταν λοιπόν έπιστήμη «περι ψυχής». Το πρώτο της πρόβλημα τί είναι ή φύση της ψυχής. Στο ρώτημα αυτό μπορούσαν να δοθούν δύο απάντησεις. Πρώτο πως ή ψυχή είναι κάτι όλοτελα διαφορετικό από το σώμα και από τον υλικό κόσμο που μας τριγυρίζει (άλλη ουσία, πνεύμα), δεύτερο πως είναι κι αυτή ένα είδος ύλης. Αυτές είναι οι δύο βασικές αντίληψεις, ή σπιριτουαλιστική (spiritus λατ. = πνεύμα πνευματοκρατική, νοκρατική, όπως θέλουμε να μεταφράσουν οι δικοί μας) και ή υλιστική (ματεριαλιστική) που βρίσκονται σε πόλεμο-ίσα με τις μέρες μας. Η πρώτη είναι να πούμε ή έπίσημη, που αποκρίνεται στο βαθύτερο ανθρώπινο πόθο και στο αίσθημα που θέλει να δώσει στον ψυχικό βίο μιάν άνώτερη αξία. Η δεύτερη γεννήθηκε από την άμφιβολία και από την αντίδραση στην πρώτη ή από έπιστημονική ανάγκη και σε χρόνια σχετικώς νεώτερα.

5. Ας ιδούμε μιá στιγμή στις τυπικές τους μορφές τις δύο αυτές δοξασίες. Η παλαιότερη μυθολογική — θρησκευτική αντίληψη είναι σπιριτουαλιστική. Θέλει δηλ. την ψυχή άλλη ουσία. Ο παλαιότερος όμως άνθρωπος με την άφέλειά του δέν μπορεί να ξεχωρίση όλοτελα την πνευματική ψυχή από την ύλη. Γι' αυτό τη φαντάζεται κάτι σαν άναπνοή, σαν άγέρα ή φωτιά, πάντα κάτι υλικό. Απ' τις ιδιότητες της ύλης δέν έχει κυρίως το βάρος, ίσως και το άδιαχώρητο, μπορεί όμως να την ιδή κανείς και να την ακούση.

Απ' τους έλληνες φιλοσόφους πρώτος ο Πλάτωνας προσπάθησε να γλυτώση την ψυχή από κάθε υλικότητα και γενικεύοντας την αντίληψη αυτή χώρισε τον κόσμο σε δύο, στον πνευματικό και στον υλικό και δίδαξε πως στην άρχή ήτανε ένας άνώτερος πνευματικός κόσμος (οι Ίδέες) και πως ύλη ή πραγματικότητα που νιώθουμε με τα αισθητήριά μας είναι ένα θάμπωμα, κάτι που ξέπεσε από κείνη την ιδανική και καθάρια πνευματική ύπαρξη. Η ψυχή του ανθρώπου έρχεται άπ' αυτό τον άνώτερο κόσμο. Για τον Πλάτωνα ή ψυχή είναι ή άρχή της ζωής, το «κινούν αίτιον». Στον Κρατύλο, 399 D γράφει «αίτιόν έστιν του ζήν αυτώ (δηλ. τῷ σώματι) την του άναπνεΐν δύναμιν παρέχον και αναψύχον, άμα δ' έκλείποντος του αναψύχοντος το σώμα απόλλυται τε και τελευτά». Το ίδιο και ο Άριστοτέλης «του ζώντος σώματος αίτία και άρχή» (Περί ψυχής 415^b, 8).

Σύμφωνα με την άριστοτελική αντίληψη της «έντελέχειας» ή

ψυχή είναι η έντελέχεια του σώματος, δηλ. η αρχή (αίτια) που δίνει ζωή και μορφή στο σώμα¹. Η ψυχική ενέργεια παραστέκει στη γέννηση, στη διαμόρφωση, στη θρέψη και στην αβέση των ζώων και των φυτών. Έτσι λοιπόν κατά τον Αριστοτέλη τα ζώα και τα φυτά έχουν ψυχή, ή αντίθεση ανάμεσα στο σώμα και στην ψυχή μετριάζεται και η ψυχή παίρνει μια φυσιολογική έννοια.

Η υπόθεση όμως αυτή σκοντάβει σε δυο πράματα. Από το ένα μέρος τα φαινόμενα της ζωής, τα φυσιολογικά όπως λέμε σήμερα φαινόμενα, όπως π. χ. θρέψη, αναπνοή, ζέστα, φαίνονται σαν άμεσώτερα δεμένα με το σώμα, σαν σωματικώτερα και υλικώτερα. Από το άλλο πρέπει να δεχτούμε σαν λογική της συνέπεια πως είναι άθνατη και η ψυχή των ζώων². Αυτή τη διπλή δυσκολία τη ξεφεύγουμε αν παραδεχτούμε πως ο άνθρωπος έχει κάτι ιδιαίτερο, το λογικό, το νοϋ, που ξεχωρίζει απ' το σώμα και εξακολουθεί να ζή, ενώ η ζωική δύναμη, που την έχουμε κοινή με τα ζώα και τα φυτά σβύνει με το θάνατο.

Ένα τέτιο χωρισμό νοϋ και ζωικής δύναμης τον ξέρει ο βουδισμός και η Παλαιά Διαθήκη. Όμως στην τέλειά του μορφή παρουσιάζεται στον Αριστοτέλη, που η γνώμη του στάθηκε υπόδειγμα στους κατοπινούς χρόνους. Κατά τον Αριστοτέλη ο άνθρωπος έχει κοινό με τα ζώα και τα φυτά το θρεπικόν, με τα ζώα το θρεκτικόν, το αισθητικόν και το κινητικόν καιά τόπον. Το ιδιαίτερο που έχει ο άνθρωπος είναι το νοητικόν, που ξεχωρίζει απ' το σώμα και είναι άθνατο. Έτσι έχουμε το περίφημο αριστοτελικό χωρισμό του ανθρώπου σε τρία, σώμα, ψυχή (= ζωική δύναμη) και νοϋ.

Ο χριστιανισμός πλάτυνε το χάσμα ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα. Μά οι πατέρες της εκκλησίας όταν θελήσανε να στηρίξουν ορθολογικά τη χριστιανική διδασκαλία για τη θεϊκή καταγωγή και την άθανασία της ψυχής στηρίχτηκαν στη βιολογική αντίληψη του Αριστοτέλη. Γι' αυτό το λόγο στη δημιουργική περίοδο της ανατολικής θεολογίας οι αξιολογώτεροι πατέρες παραδέχονταν το τρισυπόστατο του ανθρώπου³. Και άργότερα ο Θωμάς ο Ακουνιάτης (1226-1274)

¹ «Η ψυχή έντελέχεια ή πρώτη σώματος φυσικού δυνάμει ζώων έχοντος» (Παρί ψυχής 412^a27).

² Η αντίληψη αυτή είναι πολύ συνηθισμένη στις παλιές μυθολογίες. Στην δημοτική Νέκυια π. χ. βλέπουμε τον Ώριωνα να κυνηγάει τα είδωλα των πουλιών που είχε σκοτώσει όταν ζώσας.

³ Όταν στα χρόνια μας ο Απόστολος Μακράνης υποστήριξε πως ο άνθρωπος είναι τρισυπόστατος δεν έκαμνε τίποτε άλλο παρά ξαναγεμνόσας στη δοξασία των πατέρων του Δ' και Ε' αιώνα. Πρβ. Δ. Μπαλάνου, ο Απόστ. Μακράνης.

και οι Άραβες φιλόσοφοι Αδικέννας (-1037) και Αβερρόες (-1198) που ζητούσαν να αποδείξουν την ίδια θέση, δηλ. πως ο άνθρωπος έχει μιάν άυλη και άθνατη ψυχή στηρίχτηκαν στο μεγάλο δάσκαλο, που ήταν η αναγνωρισμένη αβθεντία στα μέσα χρόνια.

6. Στα νεώτερα χρόνια τη δυϊστική σπιριτουαλιστική αντίληψη τη στηρίξε σε καινούργια βάση ο Descartes. Το καινούργιο και σημαντικό που φέρνει, είναι η μηχανική αντίληψη της νεώτερης φυσικής επιστήμης. Ο Descartes, που ήταν δυνατός μαθηματικός και φυσικός, παραδέχονταν, όπως όλοι οι μεγάλοι επιστήμονες του 17ου αιώνα, πως όλα τα κοσμικά φαινόμενα ξεγυρνάν με τους νόμους της κίνησης και προχωρώντας πιο πέρα δίδασκε πως με τους ίδιους νόμους μπορούν να ξεγυρθον και τα φαινόμενα της ζωής. Έτσι τα φυτά και τα ζώα δεν ήταν στα μάτια του παρά μηχανές, αυτόματα (animal-machine). Ο άνθρωπος μονάχα έχει κάτι ιδιαίτερο, την ψυχή, το νοϋ (mens) και ο νοϋς αυτός είναι κάτι ριζικά διαφορετικό από το σώμα και δεν έχει καμιάν απ' τις ιδιότητες της ύλης. Με τη συνηθισμένη του διαύγεια και διαλεκτική δύναμη ο Descartes έθεσε στη νέα φιλοσοφία τη δυϊστική ή διαρκική θεωρία (dualismus). Θέλησε να της δώσει επιστημονική εξήγηση κι' έδειξε τα προβλήματα και τις δυσκολίες που παρουσιάζει.

Κατά τον Descartes υπάρχουνε δυο ουσίες στον κόσμο, η νοητή ουσία (pensée) και η άπλωτη ουσία (étendue). Ίδιωμα της νοητής ουσίας είναι να σκέπτεται πάντα, ίδιωμα της άπλωτης ουσίας είναι οι διάφορες ιδιότητες της ύλης. Η ψυχή, ή νοητή δηλ. ουσία είχε μιάν ξεχωριστή ζωή πριν ένωθη με το σώμα και η ένωσή της είναι προσωρινή. Απ' τη ζωή εκείνη κρατάει όλες τις έννοιες που περνούν τα όρια της έμπειρίας, που δεν είναι δυνατόν να τις αντίληψη από τη γνωριμία με τον υλικό κόσμο (έμφυτες έννοιες, *ideae innatae*). Ενώ τον υλικό κόσμο τον κυβερνάει άσστηρή μηχανική ανάγκη, ή ψυχή είναι λεύθερη στην άπόφαση και στην πράξη της. Δεν την έξουσιάζουν οι νόμοι και οι άνάγκες του υλικού κόσμου, ούτε οι έξωτερικές αίτιες παρά μπορεί ή ίδια σε κάθε στιγμή να γίνη αίτια. Έτσι ξαναγεμίζει ο D. στη θεολογική, απ' τον Πλάτωνα γνωστή, έννοια της ψυχής. Η ψυχή παύει να είναι βιολογική αρχή, όπως ήταν στον Αριστοτέλη.

Το δύσκολο μέρος στην υπόθεση είναι το πως ένώνονται αυτές οι δυο ουσίες, ψυχή και σώμα, που είναι τόσο διαφορετικές στη φύση και πως πρέπει να φανταστούμε την ένέργεια της μιάν άπάνω στην

άλλη. Και ή κεντρικώτερη δυσκολία στο πρόβλημα σε ποιο μέρος μέσα στο σώμα βρίσκεται ή ψυχή; που είναι όπως ελεγάν τότε ή έδρα της ψυχής. Πρόβλημα δύσκολο για ένα πνεύμα βαθυστόχαστο σαν το Descartes. Πώς μπορεί να ένωθή ή σκέψη, ή ανάπτυξη ούσα (χωρίς έχταση) με το σώμα που ή άπλωση (έχταση) είναι ή κύρια ιδιότητά της. Ο D. σκέφτηκε πως ή ψυχή μπορεί ν' άκουμπήση στο σώμα μόνο σ' ένα μαθηματικό σημείο και δίδαξε πως το σημείο αυτό βρίσκεται στο μέρος του εγκέφαλου που οι ανατόμοι το ονομάζουν κανάριο (glandula pinealis).

Η δεύτερη δυσκολία ήταν πως πρέπει να φανταστούμε την ενέργεια της ψυχής πάνω στο σώμα και το έναντιο, πως δηλ. ή ψυχή βάζει σε κίνηση τα σωματικά όργανα και πως ή εξωτερική εντύπωση περνάει άπ' το νευρικό σύστημα στην ψυχή. Να τα φανταστούμε σαν δύο σφαίρες που χτυπάει ή μία την άλλη και τη βάζει σε κίνηση; Κάτι τέτοιο φανταζόταν ο Descartes. Οι διάδοχοί του παρατήρησαν πως έτσι δίνουμε ιδιότητα ύλική στο νοῦ και σοφίστηκαν διάφορα μέσα για να ξεφύγουνε τη δύσκολία. Η καρτεσιανή¹ υπόθεση ναυάγησε στο σκόπελο όπου σπάνουνε όλες οι υλιστικές υπόθεσες, στο πρόβλημα της ένωσης της ψυχής με το σώμα.

7. Είναι όμως άλλοι που θέλησαν να έρμηνέψουν τα ψυχικά φαινόμενα ανάγοντάς τα σε φυσικά αίτια. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη τα ψυχικά φαινόμενα έχουνε το ίδιο ύλικό υπόστρωμα (substratum) που οι φυσικές επιστήμες δέχονται για τα φυσικά φαινόμενα. Κατ' αυτούς ή ψυχή είναι ένα είδος ύλης (άτομο, έγκεφαλική ούσία), ή νόηση εκκρίση ή λειτουργία αυτής της ούσας (ύλιστική ψυχολογία).

Συνήθως παραδέχονται πως ή ύλιστική αντίληψη είναι πολύ παλιά, παλιότερη από τη σπινιτουαλιστική². Αυτό δέν είναι σωστό. Οι άρχαίες μυθολογίες, ο Όμηρος, ακόμη οι πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι φαντάζονται την ψυχή ύλική. Ακόμη και οι πατέρες της Εκκλησίας της δίνουνε χοντρές ύλικές ιδιότητες (οι ψυχές των κολασμένων καίνονται στην κόλαση). Μά όλοι τους τη θέλουνε καθαυτό πνευματική και έτσι στην άφέλειά τους της αποδίδουν σωματικές ιδιότητες. Ο καθαυτό υλισμός γεννήθηκε σε πολύ νεότερα χρόνια και από ανάγκη έρμηνευτική. Από τους άρχαίους Έλληνες φιλοσόφους συνειδητά παραδέχονται ύλική την ψυχή ο Δημόκριτος και οι άτομικοί, και άργότερα οι Έπικούρειοι και οι Στωϊκοί. Για να μπορούν ή ψυχή και το σώμα να ενεργούν το ένα πάνω στο άλλο, πρέπει ή ψυχή να έχη κάτι ύλικό. Μά ή ύλη της ψυχής είναι διαφορετική στη σύνθεση άπ' τη συνήθισμένη ύλη, έχει μόρια λεπτότερα και φλογερότερα.

¹ Καρτεσιανή δηλ. του Descartes άπ' το λατινισμένο όνομα του Cartesius. ² Πρόβλ. Hoffding, II. §. 79 «Il est certain, d'ailleurs, qu'historiquement le matérialisme est plus ancien que la théorie courante d'une action réciproque και A. Binet, L'âme et le corps «Le matérialisme est une très vieille doctrine, c'est même la plus vieille de toutes» σ. 207.

Στόν καιρό της Αναγέννησης ο γάλλος φυσικός Gassendi ξανάφερε στη ζωή την ύλιστική θεωρία του Έπικούρου. Ο νεώτερος όμως ματεριαλισμός (λατ. materia = ύλη) γεννήθηκε μέσα στη φυσική επιστήμη. Ήταν μία συνέπεια της μεγάλης ανάπτυξης της φυσικής επιστήμης, που άρχισε άπ' το 17ο αιώνα, και της μηχανικής αντίληψης του κόσμου, που κυριάρχησε με την ανάπτυξη αυτή. Γι' αυτό βλέπουμε περισσότερα φυσιοδίφες και γιατρούς, που κλίνουνε σ' αυτή τη δοξασία. Πιστεύουν πως ξεφεύγουνε τις άξέπλεχτες δυσκολίες όπου μπερδεύει ή διαρχική σπινιτουαλιστική αντίληψη σβύνοντας τα σύνορα που έβαλε εκείνη ανάμεσα στο σώμα και στην ψυχή. Οι ύλιστές παραδέχονται μία κοσμική ούσία. Γι' αυτό το σύστημα τους είναι μονιστικό. Ο άγγλος φιλόσοφος Hobbes το 17ο αιώνα πίστευε πως μπορούμε να ζητήσουμε τα φυσικά φαινόμενα με την κίνηση. Στο 18ο αιώνα ο βαρώνος Holbach στο περιφημο βιβλίο του Systeme de la nature (1770) δίδαξε πως ο άνθρωπος είναι ένα φυσικό όν όπως όλα τα όντα μέσα στο μεγάλο μηχανισμό του κόσμου. Και άποδ ή ψυχή κινείται και αλλάζει από ύλικές αίτιες που ενεργούνε επάνω της, έχομε το δικαίωμα να συμπεραίνουμε πως είναι ύλική.

Η ύλιστική αντίληψη της ψυχής κυριάρχησε στη Γαλλία το 18ο αιώνα γιατί ήταν έπλο στα χέρια των λογίων που πολεμούσαν το άριστοκρατικό και άπολυταρχικό κράτος, που είχε για επίσημη δοξασία το σπινιτουαλισμό. Η αναγνωρισμένη ψυχολογία του καιρού εκείνου είναι ο σενοσουλισμός (αίσθησιαρχία). Ο εισηγητής του Condillac δίδαξε πως άπο το αίσθημα μπορούμε να βγάλουμε όλο τον ψυχικό βίο και ο συστηματικώτερος άπ' τους γάλλους ψυχολόγους του 18ου αιώνα, ο Charles Bonnet (1720-1793) δίδαξε πως το αίσθημα είναι άντενέργεια των νεύρων στόν εξωτερικό έρεθισμό. Τέλος ο περίφημος γιατρός La Mettrie φέρνοντας ως την τελευταία της συνέπεια τη σκέψη του Descartes ισχυρίστηκε πως και άνθρωπος είναι άπλη μηχανή (l'homme-machine). Έτσι ο συλλογισμός του Descartes ενώ ζητούσε να στηρίξει τον άκρο σπινιτουαλισμό, όδηγοῦσε από την άλλη μεριά στόν άκρο υλισμό.

Ένώ λοιπόν ο άρχαιότερος υλισμός ξεκινούσε από τη μηχανική φυσική και δούλευε με έννοιες και αναλογίες παρμένες άπ' αυτή την επιστήμη, που ήταν ή πιο αναπτυγμένη στο 17ο και 18ο αιώνα, ο υλισμός του 19ου αιώνα ξεκίνησε άπ' τη Φυσιολογία, δηλαδή άπ' την επιστήμη που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα το 19ο αιώνα. Σύμφωνα μ' αυτή

τη νεώτερη αντίληψη, το ψυχικό φαινόμενο, το αίσθημα, το συναίσθημα, ή νόηση είναι κάτι που γεννιέται από την κίνηση του έγκεφαλου, από το άπλωμα ή από το μάζεμά του, από χημικές μεταβολές που γίνονται στην έγκεφαλική ουσία. Το ψυχικό φαινόμενο είναι αποτέλεσμα της φυσιολογικής λειτουργίας ή όπως λέγουν με μιάν άόριστη έκφραση δανεισμένη απ' τα μαθηματικά είναι ή συνάρτηση (fonction) του φυσιολογικού.

Η ύλιστική φυσιολογική αντίληψη κυριάρχησε στα μέσα του περασμένου αιώνα, ιδίως στη Γερμανία, βοηθημένη απ' τις έπιτυχίες που σημείωσαν τότες οι φυσικές επιστήμες και απ' την αντίδραση, που γεννήθηκε στη θεωρητική φιλοσοφία του Hegel και τη φυσική φιλοσοφία του Schelling. Ήτανε τα χρόνια, που ο Γενέβιος φυσιολόγος Karl Vogt δημιουργούσε μεγάλο σκάνδαλο υποστηρίζοντας, πως ή νόηση έχει την ίδια σχέση με τον έγκεφαλο, που ή χολή έχει με το συκώτι ή τα ούρα με τα νεφρά». Τότε γράφτηκε το κύριο σύγγραμμα του γερμανικού ύλισμου Der Kreislauf des Lebens (Η κυκλοφορία της ζωής) του Moleschott και το πολυδιάβαστο λαϊκό βιβλίο Δύναμη και Ύλη (Kraft und Stoff) του γιατρού L. Büchner. Δέν άργησαν όμως να παρατηρήσουν, πως ή παρομοίωση ήταν άρκετά χοντρή και πως ή χολή και το ούρος διάφεραν απ' τη νόηση, γιατί ή χολή και το ούρος είναι κάτι ύλικό, κάτι που μπορούμε να μετρήσωμε και να ζυγίσωμε και γενικά φάνηκε πως ο άπόλυτος ύλισμος ναυαγεί πάνω στην ένσταση πως το ψυχικό φαινόμενο, το φαινόμενο της συνείδησης, είναι κάτι ριζικά διαφορετικό απ' τα φυσικά και τα φυσιολογικά φαινόμενα. Απ' αυτή τη δυσκολία όμως νόμισε πως βγάξει το νατουραλισμό και τον ύλισμό ο Ernst Haeckel, ο περίφημος φυσιολόγος της Γένας (πέθανε στα 1919), υποστηρίζοντας πως ή συνείδηση είναι μιá από τις ιδιότητες της ύλης, του σωματικού κύτταρου.

8. Η ύλιστική ψυχολογία, όπως και ή μεγαλύτερη αδελφή της ή σπιριτουαλιστική, προχωρεί από αναπόδειχτες προϋπóθεσες. Είναι μεταφυσική γιατί γυρεύει να βρη την αρχή και την ουσία της ψυχής. Κάνει σύστημα μιάν έπιστημονική μέθοδο, τη μέθοδο της έρευνας της φύσης. Έχει το δικαίό της όταν πολεμάει τη σπιριτουαλιστική τάση, που θέλει να βάλη σύνορα ανάμεσα στα κοσμικά φαινόμενα ανοίγοντας βάραθρο ανάμεσα στο φυσικό και στο ψυχικό. Βγαίνει όμως απ' το έδαφός της και χάνει τη στέριά της βάση που είχε στην πραγματικότητα όταν νομίζη πως με παιδικαίες παρομοιώσεις

μπορεί να εξήγηση τη φύση του ψυχικού και όταν με τα στοιχεία που κατέχει θέλει να κάμη σύνθεση του έλου¹. Το χαρακτηριστικό που έχουν οι θερμότεροι όπαδοι του ύλισμού είναι πως ενώ κάνουν μεταφυσική, καμιά φορά άρκετά χοντρή, νομίζουν πως άνατρέπουν τη μεταφυσική².

Δέν έχω σκοπό να κάμη άνασκευή του ύλισμού. Όσοι έχουν ενδιαφέρο τους παραπέμπω πρόχειρα στο βιβλίο του Binet που άναφερα στην ύπόσημείωση. Έδώ σημειώνω μονάχα πως ή ύλιστική αντίληψη χρωστάει την αρχή της στην άμεση παρατήρηση και στην ασφάλεια που φαίνονται πως έχουν όσα βλέπομε με τα μάτια και νιώθομε με τα αίσθητήρια, στην ήγεμονία των τριών αίσθητήριων, του όπτικού, του άκουστικού και του μυικού, όπως γράφει ο Binet. Χαρακτηριστικά της είναι: 1) ξεγράφει το σύνορο ανάμεσα στο νοητικό και στον ύλικό κόσμο και παραδέχεται μιá κοσμική ουσία (μονιστική αντίληψη, μονισμός). 2) πολεμάει να μικρύνη την άπόσταση ανάμεσα στον άνθρωπο και στο ζώο και ανάμεσα στο ψυχικό και στο φυσιολογικό ή το φυσικό. 3) Δίνει την κύρια σημασία στη φυσιολογική λειτουργία ενώ το ψυχικό φαινόμενα το θεωρεί σαν κάτι δευτερεύο, ένα «έπιφαινόμενο», που μπορούσε να λείψη χωρίς μεγάλη ζημία. 4) Παρουσιάζεται κάθε φορά που οι φυσικές επιστήμες κάνουν κάποια αξιόλογη πρόοδο. 5) Την άγκαλιάζει και τη μεταχειρίζεται κάθε φορά σαν όπλο ή κοινωνική τάξη που κάνει άγώνα κατά της κυρίαρχης τάξης. Έτσι το 18ο αιώνα ή άστική τάξη, έτσι οι σοσιαλιστές στα χρόνια μας.

9. Μπορούμε όμως να άναποδογυρίσωμε τους όρους και την μιá όμόγενη κοσμική ουσία να τη φανταστούμε σαν πνευματική, όμοια με τη δική μας συνειδητή ζωή. Τότε όλος ο αίσθητός κόσμος θα είναι

¹ Πολύ όμορφα γράφει ο Höffding «Convertir la méthode en système c'est croire qu'il n'existe rien d'autre dans l'univers que ce qui est susceptible d'être découvert au moyen de cette méthode».

² «Il y a beaucoup de physiciens et de physiologistes qui parlent et pensent en matérialistes, quoiqu'ils soient résolus à rester sur le terrain des faits d'observation, et qu'ils aient une sainte horreur de la métaphysique». Alf. Binet, L'âme et le corps, 1910, Flamim. σ. 208. Έχω στο νού μου ένα φίλο, που μας κεραυνώνει κάθε φορά, πως είμαστε «μεταφυσικοί», γιατί δέν μπορούμε να φανταστούμε όλα στον κόσμο, τον ψυχικό μας βίο, την ιστορική εξέλιξη, το ήθικό ένστικτο, τους στίχους του Σοφοκλή και την ένάτη, συμφωνία του Beethoven σαν τα πό άπλά μηχανικά φαινόμενα όπως το άνοιγμα του παραθύρου στο φύσημα του άγέρα.

τὸ ἐξωτερικὸ φανέρωμα, τὸ ἐπιφαινόμενον νὰ ποῦμε τοῦ ψυχικοῦ. Αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ποῦ θὰ τὴν ὀνομάσουμε φυσικὰ σπιριτουαλιστικὸ (πνευματοκρατικὸ ἢ ἀγαπάτε) μὲνισμὸ, τὴν ἀνάπτυξε ἐξὸν ἀπὸ ἄλλους ἕνας εὐφεύστατος φιλόσοφος τῆς Γερμανίας στὸν περασμένο αἰῶνα, ὁ Hermann Lotze καὶ ὁ Herbart (κοίτ. σ. 126) σ' αὐτὴ θέλησε νὰ στηρίξη τὴν ψυχολογία του καὶ σὲ μιὰ τέτια δοξασία κλίνουνε στὸ βάθος ὅχι μονάχα ὁ Fichte καὶ ὁ ἀντίποδάς του Schopenhauer παρὰ καὶ οἱ δύο ἰδρυτὲς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, ὁ Fechner καὶ ὁ Wundt.

10. Μὰ ἐνῶ ἡ ἰδέα ἑνὸς κόσμου ποῦ ἡ οὐσία του στὸ βάθος εἶναι πνεῦμα (ψυχὴ, νόηση) ἔρχεται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα, μιὰ ἄλλη ὑπόθεση φαίνεται πῶς σώζει τὴν παλιὰ ἀντίληψη πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι πνεῦμα διαφορητικὸ καὶ χωρισμένο ἀπὸ τὴν ὄλη. Εἶδαμε πῶς σκόνταφε ἡ παλιὰ δυιστικὴ σπιριτουαλιστικὴ ἀντίληψη, στὸν κόμπο τῆς ἐνέργειας τῆς ψυχικῆς οὐσίας πάνω στὴ σωματικὴ. Οἱ ὄλιστὲς πάλι εἶχαν παραγνωρίσει τὸ νόμο τῆς ἐτερογένειας πηδώντας μὲ πολὺ θάρρος καὶ πείσμα πολλὰς φορές ἀπὸ μιὰ σειρά φαινόμενα σὲ ἄλλη. Ὑπάρχει ὅμως ἕνας φρόνιμος τρόπος νὰ ξεφύγουμε αὐτοὺς τοὺς δυὸ σκοπέλους. Παραδεχόμεστε πῶς ἐδῶ ἔχουμε δύο σειρὰς φαινόμενα ποῦ διαφέρουνε ριζικὰ στὴν ἀρχὴ τους καὶ στὸ δρόμο ποῦ ἀκολουθοῦνε. Καὶ αὐτὲς οἱ δύο σειρὰς δὲν κινεῖνται πάνω σ' εὐθεῖα γραμμὴ παρὰ πηγαίνουν παράλληλα, ὥστε ἀποκλείσθαι ἡ ἔννοια τῆς ἐνέργειας τῆς μιᾶς πάνω στὴν ἄλλη. Σὲ κάθε ψυχικὸ φαινόμενο ὅμως ἀντιστοιχεῖ ἕνα φαινόμενο φυσικὸ (σωματικὸ, φυσιολογικὸ) καὶ τὸ ἐναντίο. Αὕτη εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ, ποῦ ὡς χτές εἶχε πολλοὺς ὀπαδοὺς ἀνάμεσα στοὺς ψυχολόγους.

Αὐτὲς εἶναι οἱ γενικὲς γραμμὲς τους οἱ διαφορὲς μορφὲς ποῦ νύθηκε ἡ θεωρία γιὰ νὰ ξηγήσῃ τὴ λεγόμενη σχέση ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ—ὅλες ἀχρηστες σὲ κείνον ποῦ θέλει νὰ μελετήσῃ ἀντικειμενικὰ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἀχρηστες ἐπίσης γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ γενικώτερη ἔννοια τῆς ψυχικῆς ζωῆς.

III. Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία.

1. Ἐξὸν ὅμως ἀπ' τὸ μεταφυσικὸ ἐνδιαφέρον ἡ ψυχικὴ ζωὴ παρουσιάζει καὶ ἄλλο. Ἦδη σὲ παλιὰ χρόνια πολλοὶ προσεχτικὸι ἄνθρωποι παρατήρησαν τὴν κανονικότητα, ποῦ ἔχουν πολλὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Πρὸ πάντων ἐντύπωση ἔκαμαν τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης, ἡ σύν-

δεση καὶ ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἔκαμαν πολλὰς ἐπιτυχημένους παρατήρησεις, θέλησαν νὰ ταξινομήσουν αὐτὰ τὰ φαινόμενα καὶ νὰ βροῦν τὴν σχέση ποῦ ἔχουν ἀναμεταξύ τους, ὅπως φαίνεται στὸ μικρὸ βιβλίον τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ Ψυχῆς», ποῦ εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια συστηματικῆς ψυχολογίας καὶ δὲ μένει καθόλου πίσω ἀπ' τὴς ἄλλες ἐπιστῆμες ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Καὶ γενικὰ ἡ παλαιότερη ψυχολογία δὲν ἦταν μονάχα μεταφυσικὴ, ὅπως ἰσχυρίστηκαν οἱ θιασῶτες τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, ὁ Ribot, ὁ Wundt κ. ἄ. Μὰ ἡ παρατήρηση δὲν γινόταν μὲ σύστημα καὶ μὲ ὀρισμένο σχέδιον, γιὰτὶ ὁ κύριος σκοπὸς, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες, ἦταν φιλοσοφικὸς (μεταφυσικὸς).

2. Ἐξὸν ἀπ' αὐτὸ ἡ παρατήρηση χῶλαινε καὶ στὴ μέθοδο. Οἱ ἀρχαιότεροι δηλαδὴ ψυχολόγοι σοφίστηκαν ἕνα εὐκόλο τρόπο γιὰ νὰ βγαίνουν ἀπ' τὴς δυσκολίας. Διαιροῦσαν τὴν ψυχὴ σὲ ἰκανότητες (facultés). Τὰ φαινόμενα ποῦ τὰ εἶχε μαζέψει καὶ τὰ εἶχε ξεχωρίσει σὲ ὁμάδες μιὰ ἐπιπόλαιη τις περισσότερες φορές παρατήρηση, τὰ ἀπόδιδναν σὲ μιὰν ἰκανότητα τῆς ψυχῆς. Ἔτσι ὑπῆρχε μιὰ ἰκανότητα αἰσθητικὴ τῆς ψυχῆς, μιὰ φανταστικὴ, ἄλλη νοητικὴ. Ὁ ἄνθρωπος θυμούνταν γιὰτὶ ἡ ψυχὴ του εἶχε τὴ θυμητικὴ ἰκανότητα¹. Πολλὰς φορές ἡ πῖδ ἀπλή, ἡ πῖδ πρωτόγονη ἔκφραση ποῦ εἶχε ἡ γλῶσσα γιὰ νὰ φανερώσει κάποιους ὁμάδες φαινόμενα χρῆσιμευε γιὰ περιγραφὴ καὶ γιὰ ἐξήγησι. Ὁ τρόπος αὐτὸς ποῦ τὸν ὀνόμασαν ψυχολογία τῶν ἰκανοτήτων (Psychologie des facultés, Vermögenspsychologie) ἦταν ὁ ἀναγνωρισμένος στὴν ἀρχαιότητα² καὶ στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία, ξανάζησε στὴν Ἀναγέννηση, καὶ ὕστερα ἀπὸ μικρὴ ἔκλειψη ξαναφάνηκε μὲ τὸν Christian Wolff καὶ εἶχε ὀπαδοὺς ὡς τὰ στερνὰ χρόνια (Σκωτικὴ σχολή, Kant, V. Cousin³). Ὁ χωρισμὸς τῆς ψυχῆς σὲ ἰκανότητες εἶναι μιὰ μυθολογικὴ προσωποποίηση, ποῦ τὴν πολέμησαν δυνατὰ οἱ ὀπαδοὶ τῆς καινούργιας ψυχολογίας⁴.

¹ Αὕτη τὴν τάση τὴν περιγελάει ὁ Μολιέρους λέγοντας πῶς τὸ ἀφιόνι ἀποκοιμίζει γιὰτὶ ἔχει τὴν ἀποκοιμιστικὴν ἰκανότητα.

² Στὸν Πλάτωνα ἔχουμε πρώτη φορά τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς σὲ τρία μέρη (εἰδῆ): λογικόν (νοητικόν, θεῖον), ποῦ ἔχει ἔδρα τὸ κεφάλι, τὸ θυμοειδές, ποῦ ἔχει ἔδρα τὸ στήθος, καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν, ποῦ ἔχει ἔδρα τὴν κοιλίαν. (Πολ. 435 B, 441 B, Τιμ. 77 B).

³ «Ὁ Κάντ θὰ ἦταν ὁ πῖδ ἐνοχος ἂν δὲν εἶχε γράψῃ ὁ κ. Cousin» Ribot, Psychol. angl. σ. 29.

⁴ Sam. Bailey, Letters on philosophy of human mind, Ribot, σὲ τὰ προλεγόμενα τῆς ἀγγλ. καὶ γερμ. ψυχολογίας, Wundt κάθε φορά ποῦ βρισκῆαι εὐκαί-

3. Από το τέλος όμως του 17ου αιώνα αρχίζουν και παρατηρούν συστηματικότερα τα ψυχικά φαινόμενα και οι ψυχολόγοι όλο και γλυτώνουν από τις προεπιπονημονικές μεταφυσικές έννοιες. Το σημαντικότερο που έγινε στα νεώτερα χρόνια πάνω στο έδαφος της ψυχολογίας είναι που επιβλήθηκε ο τύπος της φυσικής επιστήμης.

Οι φυσικές επιστήμες αδιαφορώντας για την αρχή και την ουσία των «δυνάμεων» περιορίζονται να παρατηρούν τα φαινόμενα, να τα περιγράφουν, να τα ταξινομούν και ζητούν να βρουν την αιτιακή τους σχέση, δηλ. το πώς ακολουθεί το ένα φαινόμενο το άλλο κανονικά, τους φυσικούς νόμους όπως λένε. Τον ηλεκτρολόγο π. χ. δεν τον ενδιαφέρει η αρχή και η φύση του ηλεκτρισμού παρά τα ηλεκτρικά φαινόμενα, πώς γεννιέται δηλ. ο ηλεκτρισμός, πώς περνάει το ηλεκτρικό ρεύμα από το ένα σώμα στο άλλο, ή κινητική δύναμη που έχει και τα παρόμοια. Έτσι πλουτίζουμε την πείρα μας, προβλέπουμε και εξουσιάζουμε τα φυσικά φαινόμενα, έχουμε θαυμαστές εφαρμογές στην πράξη. Πολλοί σκέφτηκαν λοιπόν πώς με τον ίδιο τρόπο μπορούσαμε να μελετήσουν και τα ψυχικά φαινόμενα ανεξάρτητα απ' το πρόβλημα της ψυχής. Να κάμουν δηλ. μιὰ «*ψυχολογία χωρίς ψυχή*», όπως έγραφε αργότερα ο νεοκαντιανός Fr. Alb. Lange. Αυτό το δρόμο τον ακολούθησε η εμπειρική ψυχολογία των Άγγλων, που απ' τους πρωτεργάτες της είναι ο περίφημος John Locke (1645-1704).

4. Για το Locke η ψυχολογία δεν είναι επιστήμη περί ψυχής παρά επιστήμη των ψυχικών φαινομένων. Στο πρώτο βιβλίο των Essays (που είναι το βασικό φιλοσοφικό του έργο) κάνει αυστηρή κριτική της υπόθεσης, πώς υπάρχουν *εμφυτες έννοιες* (ideae innatae)¹. Και αναλύοντας τις έννοιες² αποδείχνει πώς κάθε έννοια, κάθε τι που μπορούμε να σκεφτούμε ή να νοιώσουμε, όλο το περιεχόμενο της συνείδησής μας βαστάει την αρχή του από την εμπειρία, την εξωτερική και εσωτερική (αντίληψη δηλ. του εξωτερικού κόσμου και ταχτοποίηση στο νοῦ μας³).

ρία. «Οι τέτοιες ταξινομήσεις είναι απαραίτητες για το γενικό προσανατολισμό και η επιστημονική ονοματολογία πρέπει να ξεκινήσει απ' αυτές» Klemm, Geschichte der Psychol. σ. 9.

¹ Τέτοιες δηλ. που η ψυχή τις έχει από τη ζωή που έζησε πριν ενωθεί με το σώμα (Πλάτωνας, Descartes).

² Τις ιδέες όπως λέγει ο ίδιος, γιατί ιδέα στη γλώσσα του καιρού του σημαίνει παράσταση και έννοια μαζί.

³ Με το Locke αρχίζει η σκόπιμη αντικειμενική μελέτη της ψυχικής ζωής. Με σπάνια αναλυτική ικανότητα ξεχωρίζει τα φαινόμενα. Ο L. μ'ε έκαμε προσε-

Με τον καιρό την κεντρική θέση στην αγγλική ψυχολογία την πήρε το ζήτημα της *association*, του συνειρμού, όπως μετάφρασαν μερικοί δικοί μας. Είναι γνωστό πώς τα ψυχικά φαινόμενα έχουν την ιδιότητα να ενώνονται το ένα με το άλλο κι' έτσι γεννιέται μιὰ προδιάθεση όταν παρουσιασθή το ένα στη συνείδηση να το ακολουθή και το άλλο ή και τα άλλα κανονικά. Ζωηρότερα βλέπομε αυτήν την ιδιότητα στις παράστατες. Παράστατες που βρέθηκαν στη συνείδηση είτε μαζί είτε ή μιὰ ύστερα απ' την άλλη, εμα, ή μιὰ ξανάληψη στη συνείδηση τραβάει και τις άλλες. Το βάλς π. χ. απ' τον Κόμη του Λουξεμβούργου μου θυμίζει τους εθιμούς φίλους των φοιτητικών μου χρόνων, που 'το τραγουδούσαμε μαζί (ανάπλαση των παραστάσεων). Το φαινόμενο αυτό το παρατήρησαν σε παλιά χρόνια και ο Άριστοτέλης στο βιβλίο του, που ανάφερα παραπάνω, περιγράφει τους νόμους της *ανάπλασης*, που τους είχε διακρίνει αρκετά καλά. Οι Άγγλοι φιλόσοφοι όμως έδωκαν βασική σημασία στην *association* και μ' αυτή θελήσαν να έρμηνέψουν όλο το μηχανισμό της ψυχής. Νόηση και κάθε άλλη ανώτερη ψυχική λειτουργία δεν είναι κατ' αυτούς παρά συνένωση και ανάπλαση των παραστάσεων. Την αντίληψη τούτη την ονόμασαν *ασοσιασμονισμό* (associationismus) και την ψυχολογία μ' αυτή την κατεύθυνση *ασοσιασμονική ψυχολογία* (psychologie d'association, Associationspsychologie). Παρακάτω (σ. 144 και 154) θα δώμε πώς το ζήτημα μένει ένα απ' τα κεντρικότερα της σύγχρονης ψυχολογίας¹.

χτικούς στην υποκειμενικότητα της ψυχικής ζωής. Έδειξε πώς ένα σημαντικό μέρος στην αντίληψη του κόσμου είναι υποκειμενικό, άγχει δηλ. στην ανθρώπινη συνείδηση. Φως, ζέστα, ήχος, μυρωδιά, γεύση είναι υποκειμενικές καταστάσεις, ποιότητες της συνείδησης, γιατί έξω μας δεν υπάρχει ούτε φως, ούτε ζέστα, ούτε ήχος κλπ. παρά δόνηση του αέρα, του άγέρα κλπ. Την παρατήρηση τούτη που την είχαν κάμει παλαιότερα σοφοί (Δημόκριτος, Γαλιλαίος, Hobbes, Descartes) την εξήγησε με πιστικότητα ο L. διδάσκοντας πώς τα αίσθηματά έχουνε δύο λογικά ποιότητες, *πρωτεύουσες* (αυτές που ανήκουνε στα πράγματα) και *δευτερεύουσες* (αυτές που προσθέτει η συνείδησή μας). Το κύριο μέσο του Locke και όλων των παλαιότερων ψυχολόγων για να μαζέψουν πληροφορίες για την ψυχική ζωή ήταν η άμεση παρατήρηση στη δική τους συνείδηση — αυτό που το ονόμασαν μέθοδο της *εσωτερικής παρατήρησης* (Introspection) ή της *αυτοπαρατήρησης* (Selbstbeobachtung).

¹ Κυριώτατοι αντιπρόσωποι Hume, Hartley (+1557) ο πατέρας της ασοσιασμονικής ψυχολογίας, Priestley. 'Απ' τους νεώτερους St. Mill, Bain, Spencer, James κλπ. Ο όρος *association* πρώτη φορά στο Locke «Association of ideas» πδλ. γ' βδλ. των Essays.

5. Στη Γερμανία ο Herbart (1776-1841) προσπάθησε να εφαρμόσει το μαθηματικό λογαριασμό στα φαινόμενα της ψυχής. Η ψυχολογία του Herbart έχει τη ρίζα της μέσα στη μεταφυσική. Προσβέβει καθώς είπα ένα είδος σπιριτουαλιστικού μονισμού και δέχεται πως η ψυχή είναι ουσία απλή κλ. "Ασχετα όμως με τις μεταφυσικές προϋποθέσεις ο Herbart έχει μεγάλο παρατηρητικό χάρισμα και η ψυχολογία του στην ουσία είναι εμπειρική και σε πολλά σημεία εγγίζει την αγγλική ψυχολογία. Η παράσταση, δηλ. η πνευματική εικόνα που μένει στην ψυχή μας απ' τα εξωτερικά αντικείμενα που αντιληφθήκαμε, είναι το κύριο στοιχείο της ψυχικής ζωής. Οι παράστασης είναι ένα είδος «δντα», έχουν δική τους ζωή. Οι όμοιες δένονται μαζί, κάνουν ομάδες, ή μια βοηθάει ή εμποδίζει την ανάπτυξη της άλλης. Έπειδή η συνείδηση είναι στενή δεν μπορούν πολλές μαζί να μείνουν στο φωτεινό μέρος της, να είναι δηλ. συνειδητές. Σκοτεινιάζουν και πέφτουν κάτω απ' το κατώφλι της συνείδησης. Γι' αυτό σε κάθε στιγμή το μεγαλύτερο μέρος απ' τις παράστασης που έχουμε βρίσκεται σε μια σκοτισμένη κατάσταση. Όλες όμως πολεμούν να αναθούν το κατώφλιο και να έλθουν στο φωτεινό μέρος της συνείδησης, δηλ. να γίνουν πάλι συνειδητές. Ο Herbart λοιπόν προσπάθησε να λογαριάσει τη δύναμη που έχει ή κάθε μια παράσταση για ν' ανεβεί το κατώφλι της συνείδησης. Η προσπάθειά του άποτυχε όχι τόσο γιατί ξεκινούσε από μεταφυσικές προϋποθέσεις, όσο γιατί ή βάση του λογαριασμού δεν ήταν γερή. Ούτε οι παράστασης είναι οντότητες όπως το παραδέχονταν ο Herbart, ούτε έχουν τη δύναμη που ζητούσε να μετρήσει. Μά έδωσε στους μεταγενέστερους την ιδέα να εισάξουν το μαθηματικό υπολογισμό στην ψυχολογία. Τη διδασκαλία του Herbart τη θεωρούμε σήμερα αστήριχτη στις γενικές αρχές της. Η δυνατή όμως αρχιτεκτονική του όλου και οι επιτυχημένες παρατηρήσεις στις λεπτομέρειες ασφάλισαν στην ερβαρτιανή ψυχολογία δημοτικότητα και επίδραση ασυνήθιστη, που μπορεί να πη κανείς πως βαστάει ίσα με τις μέρες μας. Μάλιστα σε βάση σε παιδαγωγικές μελέτες έχει πιστούς και διαλεχτούς οπαδούς ίσα με σήμερα. Η τελευταία επέξεργασία της ψυχολογίας με πνεύμα ερβαρτιανό είναι το δίτομο έργο του W. Volkmann, Lehrbuch der Psychologie, 4η εκδ. 1894-5 (δύο τόμοι κάπου 1000 σελίδες) με πλούσιες ιστορικές πληροφορίες¹.

¹ Τα λίγα στοιχεία ψυχολογίας που διδάσκονται τα παιδιά στα ελλην. γυμνάσια βάση έχουν την ερβαρτιανή ψυχολογία.

IV. Η πειραματική ψυχολογία.

1. Στο 19ο αιώνα επιχείρησαν να μελετήσουν τα ψυχικά φαινόμενα με τη μέθοδο των φυσικών επιστημών. Ήταν φυσικό να γεννηθώ μια τέια σκέψη ύστερα απ' τη σημαντική πρόοδο που έκαμαν οι φυσικές επιστήμες σ' αυτόν τον καιρό. Οι φυσικές επιστήμες την πρόδο τους την χρωστούσαν πρώτ' απ' όλα στο πείραμα και στον ποσοτικό όρισμό (μέτρηση, ζύγισμα κλπ.). Σκέφτηκαν λοιπόν με την ίδια μέθοδο να μελετήσουν τα ψυχικά φαινόμενα. Να κάμουν δηλ. πειράματα ψυχολογικά και να μετρήσουν τα ψυχικά φαινόμενα, ενώ ή εμπειρική ψυχολογία είχε περιοριστή μονάχα στην εσωτερική παρατήρηση. Έτσι γεννήθηκε ή ιδέα της πειραματικής ψυχολογίας.

Τόν ίδιο καιρό έγινε ζωηρότερη ή συνείδηση πως τα ψυχικά φαινόμενα πρέπει να μελετηθούν παράλληλα με τα φυσιολογικά. Έστερα από την πρόοδο που σημείωσε ή φυσιολογία στα μέσα του 19ου αιώνα φάνηκε πως οι παλαιότεροι ψυχολόγοι είχαν χιτσιε στον άγέρα γιατί δεν είχαν στηριχτή στα πορίσματα της φυσιολογίας. Ο γνωστός φυσολόγος Johannes Müller κήρυττε πως δεν μπορεί να είναι κανείς ψυχολόγος αν δεν είναι φυσιολόγος (nemo psychologus nisi physiologus). Έτσι στέριωσε ή ιδέα της φυσιολογικής ψυχολογίας.

2. Στην αρχή επικράτησαν οι υπερβολές, όπως γίνεται πάντα. Ο περίφημος Auguste Comte ισχυρίστηκε, πως ή ψυχολογία είναι μέρος της ανατομίας και της φυσιολογίας και δεν έχει λόγο να είναι ιδιαίτερη επιστήμη. Για πολλούς επιστήμονες και γιατρούς του καιρού εκείνου—και για μερικούς καθυστερημένους του καιρού μας—ή συνείδηση ήταν κάτι δευτερεύο, το ψυχικό φαινόμενο ένα «επιφαινόμενο», ενώ το βασικό ήταν το φυσιολογικό. Μά τον ισχυρισμό του Comte δεν μπόρεσαν να τον ακολουθήσουν ούτε οι ταλμηρότεροι απ' τους μαθητές του. Γιατί παρατήρησαν τη ριζική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο φυσιολογικό και το ψυχικό φαινόμενο. Όποια και αν υποθέσουμε τη σχέση του φυσιολογικού με το ψυχικό, ένα είναι φανερό πως έχουμε δυο διάφορα μέσα για να γνωρίσουμε αυτά τα δύο φαινόμενα. Το φυσιολογικό το παρατηρούμε με τα αισθητήρια, το ψυχολογικό το νιώθουμε μέσα μας, άμεσα μέσα στη συνείδησή μας χωρίς να μεσολαβήση κανένα αισθητήριο. Όσο και αν ζητάζαμε τον εγκέφαλο και αν ακόμη ήταν δυνατό να μελετήσουμε την κάθε μια κίνησή που γίνεται στα πιδ φιλά μόριά του (στα κύτταρα), δεν θα μαθαίναμε τίποτε που να μοιάζει με συναίσθημα ή με συλλογισμό. Γιατί όπως έγραφε

μια φορά ο Άγγλος φυσικός Tyndall, «αν ήξερα πώς ή αγάπη είναι μια κίνηση απ' τα δεξιά στ' αριστερά και το μίσος μια κίνηση απ' τ' αριστερά στα δεξιά που κάνουν κάποια έγκεφαλικά μόρια, αν απ' την άλλη μεριά δέν είχα νιώσει ποτέ το συναίσθημα της αγάπης ή το μίσους, δέν θα ήξερα για πάντα τή φύση τους». Το ίδιο και ο νέος Ribot στον πρόλογο της αγγλικής ψυχολογίας «Il est certain que l'anatomiste et le physiologiste pourraient passer des siècles à étudier le cerveau et les nerfs sans douter de ce que c'est qu'un plaisir ou une douleur, s'ils ne les avaient point sentis»¹.

3. Περισσότερο από τέτοιους ισχυρισμούς σαν του Comte ώφέλησε τήν ψυχολογία ή υπομονητική εργασία πολλών φυσιολόγων. Πολλές απ' αυτές τις εργασίες άγγιζαν το ψυχολογικό πρόβλημα. Η φυσιολογία π. χ. του έγκεφάλου, των νεύρων, των αισθητήριων όργανων, έθετε αναγκαστικά το πρόβλημα της ψυχικής λειτουργίας, το πώς π. χ. ο έρεθισμός των νεύρων αλλάζει και γίνεται αισθημα ή σε ποιο μέρος του έγκεφάλου είναι τοποθετημένο το κάθε ψυχικό φαινόμενο. Πολύ σωστά είπαν πώς πολλές από τις φυσιολογικές εργασίες αυτού του καιρού, που καλλιεργήθηκαν με ζήλο και επιτυχία, ήτανε άληθινή φυσιολογική ψυχολογία. Αυτό μπορούμε να πούμε περισσότερο για τις εργασίες του Helmholtz. Και γενικά επικράτησε ή ιδέα πώς ήταν άπαραίτητο το ψυχικό φαινόμενο να το μελετήσουμε παράλληλα με το φυσιολογικό και κυριάρχησε ή φυσιολογική αντίληψη της ψυχής, ενώ στους δυο προηγούμενους αιώνες είχαν σχηματίσει τήν εικόνα της ψυχής με τήν επίδραση της Φυσικής, όπως είπα και παράπάνω. Γι' αυτό οι έννοιες και οι αναλογίες που τις είχαν πάρει απ' τή Φυσική έκαμαν τόπο στις φυσιολογικές έννοιες και αναλογίες. Άλλοτε π. χ. φαντάζονταν τήν ψυχή σαν μια μηχανή, σαν ένα αυτόματο και πολεμούσαν να ξεγγήσουν τις λειτουργίες της με τήν έλξη, τήν ώση, τή συνισταμένη. Τώρα τή φαντάζονται σαν άπταντακλαστική κίνηση, σαν άσκηση και προσαρμογή.

4. Στα 1826 ο Ιωάννης Müller ανέπτυξε τή θεωρία για τις ειδικές ενέργειες των αισθητηρίων. Απόδειξε δηλαδή πώς ο ίδιος έξωτερικός έρεθισμός γεννάει στα διάφορα αισθητήρια όργανα διάφορα αισθήματα ανάλογα με τή φύση του κάθε αισθητήριου. Το ηλεκτρικό ρεύμα π. χ. γεννάει φώς στο μάτι, ήχο στο αυτί, γεύση στη γλώσσα.

¹ Εισαφ. στην άγγλ. ψυχολ. 3η έκδ. 1914 σ. 22.

Και δίνοντας φυσιολογική έρμηνεία στην περίφημη θεωρία του Kant, πώς ο χώρος και ο χρόνος είναι έποπτικοί τύποι, ανεξάρτητοι και προτερόχρονοι από κάθε έμπειρία¹, ισχυρίστηκε πώς ή παράταση του χώρου είναι φυσική στον άνθρωπο, γιατί ο «άμφιβληστροειδής» χιτώνας το έχει στη φύση του να βλέπει τα πράματα σε χώρο. Αυτή τή θεωρία πώς ή παράσταση του χώρου και του χρόνου είναι φυσική στον άνθρωπο τήν όνόμασαν νατιβισμό.

Σημαντικότερη ήταν ή συμβολή του Helmholtz (1821 - 1891), που έδειχνε πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρο για το ψυχικό μέρος της ζωικής λειτουργίας. Το πιο σημαντικό για τήν ψυχολογία πόρισμα της εργασίας του ήταν που μέτρησε με τι ταχύτητα περνάει ο έρεθισμός στα νεύρα. Ο Η. παραδέχονταν, πώς το αισθημα είναι σημάδι (Zeichen) και όχι εικόνα ή όμοιωμα του έξωτερικού κόσμου. Τα αισθήματα δηλ. είναι άφορμές που κινούνε το νοῦ για να μορφώση σιγά σιγά τον κόσμο έτσι που τον βλέπομε. Και αντίθετα στη νατιβιστική θεωρία του Müller δίδασκε τήν έμπειρική, δηλ. πώς ή παράσταση του χώρου γεννιέται σιγά σιγά με τήν πείρα του έξωτερικού κόσμου.

5. Στα ίδια χρόνια (1829) ο φυσιολόγος E. H. Weber άσχολήθηκε με κάτι πειράματα, που κατά το φαινόμενο ήταν άπλά και μέτριας αξίας, που στάθηκαν όμως σημαντικά για τις συνέπειες. Πρώτο ζήτησε να βρεί το βαθμό της εδαισθησίας που έχει το δέρμα μας σε διάφορα σημεία. Είναι γνωστό πώς αν κεντήσουμε το δέρμα μας με δύο σουβλερά πράματα, με δύο καρφίτσες π. χ., θα νιώσωμε σαν ξεχωριστά τα δυο κεντήματα αν είναι σε κάποια απόσταση το ένα απ' το άλλο, αν είναι όμως πολύ κοντά τα νιώθωμε ένα. Ο Weber λοιπόν προσπάθησε να όρίσει αυτή τήν απόσταση, που είναι διαφορετική στα διάφορα σημεία της επιδερμίδας. Γονιμότερο ήταν ένα άλλο πείραμα. Προσπάθησε να λογαριάση τή σχέση που έχει ένα βάρος, που θα προσθέσω σ' ένα άλλο που κρατώ στο χέρι για να διακρίνω τή διαφορά. (Κοίταξε παρακάτω σ. 131).

¹ Η θεωρία αυτή είναι ένα απ' τα κύρια σημεία της κριτικής φιλοσοφίας του Kant. Ο K. ισχυρίζεται πώς ο άνθρωπος νοός δέν νιώθει τήν έξωτερική πραγματικότητα όπως πραγματικά είναι, δέν νιώθει το καθ' αυτό πράμα (Ding an sich), παρά τήν προσαρμοζεί στους δικούς του έποπτικούς και νοητικούς τύπους, που τους έχει από πριν (apriori). Οι έποπτικοί τύποι για τήν αντίληψη του έξωτερικού κόσμου είναι ο χώρος και ο χρόνος. Το πνεύμα μας δηλαδή τόχει φυσικό του να βλέπει τα πράματα σε χώρο και χρόνο.

V. Η ψυχοφυσική.

1. Έτσι λοιπόν μέσα στη φυσιολογία ήταν οι πρώτες άφορμές για ν' αλλάξει ή μέθοδο της ψυχολογίας. Εκείνος όμως που μόρφωσε συνειδητά την καινούργια μέθοδο και την εφάρμοσε σκόπιμα δεν ήταν φυσιολόγος παρά μεταφυσικός με ζωηρή και περιέργη φαντασία, ο Gustav Theodor Fechner (1801 - 1887). Ο Fechner συνδύαζε μια πεταχτή φαντασία με το χάρισμα του υπομονητικού και νηφάλιου έρευντή. Φυσικός στην αρχή και καθηγητής αυτής της επιστήμης στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας ανάπτυξε κατά τα μέσα του 19ου αιώνα σύστημα φυσικής φιλοσοφίας γεμάτο τολμηρούς συνδυασμούς ακολουθώντας την παράδοση της γερμανικής φυσικής φιλοσοφίας του Oken και του Schelling. Αντίθετα στην αντιμεταφυσική διάθεση του καιρού του φρονούσε πως πρέπει να περάσουμε τα όρια της έμπειρίας για να ικανοποιήσουμε την έμφυτη μεταφυσική ανάγκη, που έχουμε. Την αντίληψη αυτή του Fechner τη δέχονται σήμερα πολλοί και όλο το σύστημά του βρίσκει κάποιαν έχτιμηση, π. χ. ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μονάχου *Erich Becher*, ο ειδικός φυσικοφιλόσοφος, έχτιμάει το Fechner και αναλύει μεταφυσικά έργα του σε φροντιστήρια.

2. Ο Fechner πίστευε πως σώμα και ψυχή είναι δυο διάφορα φανερώματα της ίδιας ούσιας. Σώμα είναι το έξωτερικό φαινόμενο, ψυχή ή έσωτερική αντίληψη¹. Όπου λοιπόν σώμα εκεί πρέπει να δεχτούμε και την παρουσία ψυχής και το αντίθετο. Γι' αυτό είναι έμφυχα όχι μονάχα ο άνθρωπος, τὰ ζώα και τὰ φυτά παρά και ή γη και τὰ ούρανια σώματα. Αυτά τὰ δυο, φύση και πνεύμα, σώμα και ψυχή, έχουνε σχέση το ένα με τ' άλλο. Ο Fechner ζήτησε να βρει αυτή τη σχέση, που δεν τη φαντάζονταν σαν ενέργεια του ενός επάνω στο άλλο παρά σαν παραλληλισμό, δηλ. πως κάθε λειτουργία φυσική έχει μια παράλληλη λειτουργία ψυχική και το εναντίο (ψυχοφυσικός παραλληλισμός πρβλ. σ. 122). Επίσης παραδεχότανε πως ή κανονικότητα, που κυβερνάει το φυσικό κόσμο, όπως το απόδειξαν οι φυσικές επιστήμες, κυβερνάει και τον ψυχικό. Αυτήν την κανονικότητα θέλησε να τη βρει ο Fechner. Και πρώτα απ' όλα προσπάθησε να μετρήσει την ψυχική λειτουργία. Το μέσο της μέτρησης έδωσε στο μεταφυσικό ο φυσικός. Ο ίδιος διηγείται πως ένα πρωί στα 1850 στο κρεβάτι του ήλθε ή ιδέα πως μπορούσε να μετρήσει την ψυχική λειτουργία.

¹ Alles Psychische ist Selbsterscheinung eines Physischen.

«Το σχήμα των γεωμετρικών σειρών με όδήγησε ... με τη βοήθεια κάποιων συλλογισμών λίγο ακαθόριστων να λάβω τη σχετική αύξηση της σωματικής ζωντανής δύναμης ... για μέτρο της αντίστοιχης νοητικής έντασης¹».

Όλοι ξέρουμε πως τὰ ψυχικά φαινόμενα έχουν διάφορη ένταση. Ένας ήχος είναι δυνατώτερος από ένα άλλο, μια χαρά ή λύπη είναι δυνατώτερη από μιαν άλλη χαρά ή λύπη, που νιώσαμε χτές, προχτές, το φώς του ήλιου είναι λαμπρότερο από το φώς του φεγγαριού, ο στατήρας βαρύτερος απ' το χιλιόγραμμα. Δεν μπορούμε όμως να πούμε, πως ένα αίσθημα, ένα συναίσθημα είναι σωστά δυο, τρεις τέσσερις φορές δυνατώτερο από ένα άλλο, όπως λέμε πως μια γραμμή είναι δυο, τρεις, τέσσερις φορές μεγαλύτερη από μιαν άλλη ή πως ένα βάρος είναι διπλάσιο, τριπλάσιο, τετραπλάσιο ενός άλλου, γιατί μπορούμε να βάλουμε τη μια γραμμή πάνω στην άλλη και τὰ βάρη να τὰ αντικρίσουμε στη ζυγαριά. Για το μετρητό χρειαζόμαστε μια μονάδα της ψυχικής λειτουργίας. Δεν μπορούμε όμως να πάρουμε ένα αίσθημα για μονάδα και να μετρήσουμε με αυτό τὰ άλλα αίσθήματα. Γι' αυτό ο Fechner σκέφτηκε πως μπορούσε να μετρήσει την ψυχική λειτουργία έμμεσα παίρνοντας για μέτρο τη σχέση που έχει το αίσθημα με το φυσικό έρεθισμό, με τη «ζωντανή σωματική δύναμη», όπως λέγει (δόνηση του αέρα ή του αιθέρα, βαρύτητα κλπ.).

Θα ήτανε πολύ απλό αν σ' ένα έρεθισμό 1, 2, 3, 4 ... αντίστοιχοσαν αίσθήματα 1, 2, 3, 4 ... Ξέρουμε όμως πως όταν δυναμώνει ο έξωτερικός έρεθισμός το αίσθημα δεν τον ακολουθεί με την ίδια γληγοράδα παρά βαρύτερα να πούμε και νωθρότερα. Τὰ δυο παράλληλα φαινόμενα όμως, έρεθισμός και αίσθημα, έχουνε μιαν αναλογία, μια σχέση μαθηματική. Αυτή τη σχέση ζήτησε να τη λογαριάσει ο Fechner.

3. Στους λογαριασμούς του στηρίχτηκε σε προγενέστερες εργασίες, που είχαν μείνει το περισσότερο άγνωστες. Περισσότερο απ' όλα κίνησαν την προσοχή του τὰ πορίσματα του E. H. Weber. Ο Weber, καθώς είπα παραπάνω, είχε ξετάσει τη σχέση που έχει ένα βάρος, που προσθέτω σ' ένα άλλο που έχω πάνω στο χέρι για να γίνει αίσθητή ή διαφορά και είχε βρει πως ή σχέση αυτή είναι σταθερή.

¹ Στοιχεία Ψυχοφυσικής, II, 554. Οι μεταγενέστεροι παρομοίασαν το αόρημα του Fechner με το ξαφνικό φάτισμα που είχε ο Descartes τη νύχτα της 10ης Νοεμβρίου 1619, που του ήλθε ή περίφημη σκέψη: cogito ergo sum.

Ἄν χρειάζεται να προσθέσουμε 2 γραμμάρια στα 40 γρ. για να παρατηρήσουμε πώς εκείνο που κρατούμε στο χέρι έγινε βαρύτερο, στα 80 γρ. πρέπει να προσθέσουμε 4 γρ. Ἐμπειρος ταχυδρομικός υπάλληλος δοκιμάζοντας με το χέρι μπορεί να καταλάβει πώς ένα γράμμα από 21 γρ. περνάει το κανονικό όριο (τά 20 γρ.). Στα 250 γραμ. όμως παρατηρεί τη διαφορά από 12 1/2 (τό 1/20 δηλ. απ' το αρχικό βάρος). Ἐτσι έχουμε τη σχέση δδ: β σταθερή, όπου β σημαίνει το αρχικό βάρος, δδ την αύξηση ή έπως λέγει ο Fechner «ή αύξηση του έρεθισμού που θα γίνει αντίληπτη στο σχετικό αίσθητήριο όργανο είναι πάντα ένα ανάλογο κομμάτι του έρεθισμού που θα δεχτή την προσθήκη» και αλλοιούτως «το κατώφλι της διαφοράς μένει σταθερό»¹. Αὐτή τη σταθερή σχέση ο Fechner την όνόμασε νόμο του Weber και τη θεώρησε «θεμελιακό ψυχοφυσικό νόμο» που ισχύει για όλα τα αίσθητήρια.

4. Ὁ Fechner δούλεψε και βάρυε το νόμο και του έδωκε το σωστό μαθηματικό τύπο. Ἀπόφυγε να συχίση έρεθισμό και αίσθημα, έχοντας πάντα στο νοῦ πώς εκείνο που μετριέται είναι ο έρεθισμός.

Για να μετρήσει το αίσθημα έκαμε τον έπόμενο φιλοστόχαστο συλλογισμό. Το αίσθημα αρχίζει απ' το μηδέν και γίνεται μόλις αντίληπτό. Πολλοί αδύνατοι ήχοι, λίγη σκόνη, που κάθεται πάνω στην επιδερμίδα μου, μένουν άπαρατηρήτα. Πρέπει ο έρεθισμός να έχει κάποια ένταση για να τότε νιώσουμε. Παίρνω ένα παράδειγμα. Ἀφίνω να πείση ένα μικρό σφαιρίδιο από ένα πολύ μικρό ύψος. Ὁ ήχος του δεν ακούεται. Το αφίνω να πείση λίγο ψηλότερα. Πάλι δεν ακούεται. Φτάνω τέλος στο σημείο απ' όπου πέφτοντας γίνεται αντίληπτός. Το σημείο αυτό το όνομάζει ο Fechner κατώφλι του έρεθισμού. Κατώφλι του έρεθισμού λοιπόν είναι το σημείο όπου ο έρεθισμός (ήχος, φως, πίεση ζέστα, κρύο) γίνεται μόλις αντίληπτός. Στο ίδιο πείραμα αφίνω να πείση το σφαιρίδιο λίγο ψηλότερα και προσπαθώ να καταλάβω αν ο ήχος έγινε δυνατώτερος. Ἄν ή διαφορά στο ύψος είναι πολύ μικρή δεν ξεχωρίζω τους δύο ήχους. Το σημείο όπου ξεχωρίζω ότι ο δεύτερος ήχος έγινε δυνατώτερος απ' τον πρώτο το όνόμασε κατώφλι της διαφοράς. Ἄν εξακολουθήσω το πείραμα θα βρω ένα δεύτερο, ένα τρίτο κατώφλι της διαφοράς. Ἐπάρχει λοιπόν ένα κατώφλι του έρεθισμού και πολλά κατώφλια της διαφοράς. Ἐτσι έχω τη μονάδα για να μετρήσω το αίσθημα. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε πώς κάθε αίσθημα το αποτελούν τέτα μόλις αντίληπτά αίσθηματά. Ἐάν λοιπόν 1 βάλω το μόλις αντίληπτό αίσθημα, 2 θα είναι το μόλις

¹ Τόν εἰκονικό όρο κατώφλι τόν δανείστηκε ο Fechner απ' τόν Herbart. Κατώφλι για τό Η. σημαίνει «τό όριο που φαίνεται πώς περνάει μιá παράσταση για ν' ανέξή απ' την κατάσταση της δλότελης κώλυσης στο βαθμό πράγματιξης παράστασης». Ἐγγχειρ. Ψυχολ. 3η εκδ. σ. 19. Ὁ Fechner τό μεταχειρίστηκε για να φανερώση τά δύο πράγματα, που θα δοῦμε παρακάτω.

δυνατώτερο απ' αυτό, 3 θα είναι το μόλις δυνατώτερο απ' το δεύτερο κλπ. Μά κοπιαστικά και εδοτοχα πειράματα ο Fechner λογαρίασε το κατώφλι για τα διάφορα αίσθητήρια και έφθασε στο συμπέρασμα πώς ενώ ο έρεθισμός αυξάνει κατά πρόοδο γεωμετρική 0, 10, 100, 1000, 10000 κλπ. το αίσθημα αυξάνει κατά πρόοδο αριθμητική 0, 1, 2, 3, 4, 5 κλπ. (αίσθηματά που μόλις ξεχωρίζω τό ένα απ' το άλλο). Αὐτός είναι ο πιο γνωστός τύπος του νόμου του Weber¹.

5. Το 1860 φάνηκε το έργο του Fechner, *Στοιχεία ψυχοφυσικής* σε δύο τόμους, όπου είχε μαζέψει πλούσιο υλικό από παρατηρήσεις και λογαριασμούς δικούς του και ξένους και θεμέλιωσε τη μέθοδο στα κυριώτερα «Οί τύποι όμως, καθώς και οι μέθοδοι έδωκαν άφορμή σ' επίμονο άγώνα κατά τις έπόμενες δεκαετηρίδες που στα τελευταία έλαβε άλλη κατεύθυνση από κείνη που περίμενε κανείς στην αρχή»².

Οί γνώμες σήμερα είναι χωρισμένες. Αίγοι είναι αὐτοί που μένουν πιστοί στην ψυχοφυσική όπως την είχε αντίληφτη ο Fechner. Ἄλλοι της άρνούνται κάθε σοβαρότητα. Γενικά επικρατεί ή γνώμη πώς ή διδασκαλία του Fechner τόσο στις αρχές της όσο στις εφαρμογές έχουν ανάγκη να αναθεωρηθούν. Ὁ όρος ψυχοφυσική έρχεται απ' τα χρόνια που επικρατούσε ή φυσιολογική αντίληψη, με τόν καιρό έκαμε τόπο στον όρο ψυχολογία. Σήμερα λέγοντας ψυχοφυσική νιώθωμε ειδικώτερα τό μέρος της ψυχολογίας που ξετάζει τη σχέση του ψυχικού με το φυσιολογικό φαινόμενο.

6. Τόν ίδιο καιρό κατάλαβαν τη σημασία που είχαν κάτι παρατηρήσεις, που είχαν γίνει σε πρωτογενά χρόνια. Το 1796 ο διευθυντής του άστεροσκοπίου Greenwich έπαψε το βοηθό του, γιατί παρατηρώντας τό πέρασμα των άστρων απ' το μεσημβρινό έκανε λάθος ένα δευτερόλεπτο. Ἐστερα από 55 χρόνια ο άστρονόμος Bessel έδειξε πώς ή χρονική διαφορά στην παρατήρηση είναι φαινόμενο γενικό. Ὅσοι τα νεύρα πάρουν μιάν έξωτερική έντύπωση και τη μεταδώσουν στη συνείδηση και ώσπου να ακολουθήση ή αντίληψη περνάει κάποιο χρονικό διάστημα που είναι διαφορετικό στα διάφορα πρόσωπα. Τη διαφορά τούτη την όνόμασε «προσωπική διαφορά» ή «προσωπική έξίσωση» (persönliche Differenz ή persönliche Gleichung) και ζήτησαν να τη λογαριάσουν με τό πείραμα για ξεχωρίσουν τό λάθος της παρατήρησης.

¹ Οί μεταγενέστεροι αναγνώρισαν και στους δύο, στο Weber και στο Fechner, την τιμή, πώς είναι οί ιδρυτές της πειραματικής ψυχολογίας. Οί εικόνες τους στολίζουν την αίθουσα των άσκήσεων του Αιφιανού Ἰνστιτούτου.

² Fröbes, I, σ. 16.

VI. Επίδραση τῆς εξελικτικῆς θεωρίας.

1. Ἦταν πολὺ φυσικὸ ἢ εξελικτικὴ θεωρία νὰ ἔχη σημαντικὴ ἐπίδραση στὶς ψυχολογικὰς μελέτες. Ἡ καινούργια ἀντίληψη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ὀργανισμῶν, ποὺ ἔφερε ὁ Darwin, ἔδειξε πῶς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα πρέπει νὰ ζεταστοῦν σχετικὰ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τὸ μεγάλο σφάλμα τῆς παλαιότερης ψυχολογίας ἦταν, ποὺ φαντάστηκε τὴν ψυχὴ ὡς κάτι ἀπόλυτα πνευματικὸ, προικισμένο ἀπὸ πρὶν μὲ κάποιες δυνάμεις, ποὺ ἀρκοῦνε νὰ ζηγήσουν τίς ψυχικὰς λειτουργίας, τὴ μνήμη, τὴν παράστασι, τὴ βούλησι, χωρὶς νὰ λογαριάσῃ τὴν ἐπίδρασι τοῦ γύρω κόσμου. Ἡ εξελικτικὴ θεωρία τῆς ζωῆς ἔδειξε πῶς οἱ ψυχικὰς ἰκανότητες ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τίς συνθήκας τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πῶς εἶναι ἀπὸ πρὶν προσαρμοσμένες μ' αὐτές. Προσαρμοσμένες, δηλαδὴ εἶσι κανονισμένες, ποὺ νὰ ἀσφαλίζουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν καλοπέρασι τῶν ὀργανισμῶν ποὺ ζοῦνε μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον. Ὁ Spencer ἔδωκε ἓνα τύπο ἐκφραστικὸ σ' αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν. Ἡ σωματικὴ καθὼς καὶ ἡ ψυχικὴ λειτουργία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά «προσαρμογὴ τῶν ἐσωτερικῶν στοιχῶν ἐξωτερικοῦς ἐρεθισμοῦ». Στὰ ζῶα καὶ στὰ παιδιὰ ἡ προσαρμογὴ γίνεται μὲ πράματα ποὺ εἶναι ἐμπρὸς τοὺς ἢ πολὺ κοντά. Στὰ πλάσματα ποὺ στέκονται σὲ ψηλότερο διανοητικὸ σκαλοπάτι ἡ προσαρμογὴ γίνεται καὶ μὲ πράματα ποὺ εἶναι μακριὰ τοπικὰ ἢ χρονικὰ μὲ τὴ βοήθειαν τῆς σκέψης. Ἡ πρόβλεψι καὶ ἡ «προμήθεια» ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπ' τὸ ζῶον καὶ τίς διαφορὰς ἀνθρώπινες φυλὰς τὴ μίαν ἀπ' τὴν ἄλλη.

Ἐξὸν ὁμως ἀπ' αὐτὴ τὴν γενικώτερη ὠφέλεια ὁ Dárbwin καὶ οἱ μαθητὰς του (Romanès κ. ἄ.) ἔκαμαν καὶ ἀμεσιώτερη συμβολὴ ἐπὶ τῆς ψυχολογίας μὲ τίς μελέτες τοὺς γιὰ τὸ ἐνστικτὸ, γιὰ τὴ γέννησι καὶ ἀνάπτυξιν τῆς αἰσθησι καὶ τῆς νόησι. Ἡ σχολὴ τοῦ Dárbwin ἔβαλε τὴ βάση τῆς ψυχολογίας τῶν ζῶων καὶ τῆς συγκριτικῆς ψυχολογίας (κοιτ. σ. 164).

VII. Παθολογία.

1. Ἀξιόλογη εὐκαιρία γιὰ ψυχολογικὴ παρατήρησι δίνουσι οἱ ἀνωμαλίες τῆς συνειδήσι. Στὴν πρώτη γραμμὴ ἔρχονται τὰ παθολογικὰ φαινόμενα, δηλ. οἱ ἐγκεφαλικὰς καὶ νευρικὰς ἀρρώστιες. Πολὺ σωστὰ εἶπαν πῶς ἡ ἀρρώστια εἶναι πείραμα ποὺ κάνει ἡ φύσι καὶ ὡς ἂν μὴ θεληματικὴ ἀπέλυσιν ποὺ κάνει ἡ ψυχὴ τῆς περιπλοκῆς τῆς. Ἐτσι ποὺ βλέποντας μὲ τὴν ἀρρώστια νὰ ξεκουρδίζεται ἐμπρὸς στὰ

μάτια μας ἢ ψυχικὴ μηχανὴ μπορούμε νὰ νοιώσουμε τὴν κατασκευὴ τῆς. Ἡ φύσι κάποτε δυναμώνει μὴ ψυχικὴ ἰκανότητα, ἄλλοτε τὴν ἀδυνατίζει ἢ τὴ σβύνει τελειωτικὰ. Γι' αὐτὸ ἡ παθολογικὴ μέθοδος ἀναγνωρίστηκε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς πολὺτιμο βοηθητικὸ μέσο τῆς ἐπισημονικῆς ψυχολογίας.

2. Ἐξὸν ὁμως ἀπ' τὴν παθολογικὴ περίπτωσι ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπὶ τὴ γέννησι ἢ σὲ τυχαία περιστατικὰ ὑπάρχουσι ἄλλες ἀνωμαλίες ποὺ ἐπιτρέπουσι νὰ κάνουμε ταχτικὰ πειράματα. Ἐννοῶ τὰ πειράματα τῆς ὑποβολῆς (suggestion) ποὺ κάνουμε σὲ ὑπνωτικὰς καταστάσεις (ὑπνοβασία καὶ ὑπνωτισμός). Παράλληλα μὲ αὐτὰ μελέτησαν τὰ φαινόμενα τοῦ ὕπνου καὶ τοῦ ὄνειρου, ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι παθολογικὰ συμπτώματα ἐπὶ τὴν κυριολεχτικὴ ἔννοια, ἀφοῦ εἶναι φαινόμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, δὲν εἶναι ὁμως ἢ ἀκέρια ψυχικὴ ζωὴ.

3. Οἱ μελέτες αὐτὰς καλλιεργήθησαν μὲ ἀγάπη ἐπὶ τὴ Γαλλίαν, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φυσιογνωστικὴ βάση τοῦ ψυχικοῦ φαινομένου καὶ τίς σχετικὰς μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ ψυχικὰς ἀνωμαλίες ἦταν πάντα ζωηρὰ. Εἰσηγητὴς ἐπὶ τὸ ἔδαφος αὐτὸ σὲ παλαιότερα χρόνια ἦταν ὁ Durand le Gros, ἀργότερα δὺο σχολῆς, τοῦ Παρισιοῦ (μὲ τὸ Charcot) καὶ τῆς Nancy (μὲ τὸν Bernheim) ἐρεῦνησαν πλατύτερα τὸ ἔδαφος. Ὁ Charcot (ἀπ' τὰ 1878) ἔκρινε ἀπ' τὴν ἀρχὴν, πῶς ὁ ὑπνωτισμός εἶναι μὴ ὑστέρικη κατάσταση, ποὺ τὴν ἀπαντοῦμε σὲ ἀρρώστα πρόσωπα καὶ προκαλεῖται μὲ σωματικὰ μέσα, ἐνῶ ὁ Bernheim ὑποστήριξε πῶς κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὑπνωτιστῇ καὶ ἐξαρτᾶται μονάχα ἀπ' τὴν ὑποβολὴν. Μὰ ἐνῶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ἦταν περισσότερο γιναικὸ, στὶς τελευταῖες δεκαετηρίδες ἔγιναν σημαντικὰς ἐργασίας μὲ ψυχολογικὸ ἐνδιαφέρον καὶ μὲ νεώτερη ἀντίληψιν. Οἱ καλύτεροὶ ἐρευνητὰς εἶναι πάλι Γάλλοι (P. Zanet, Binet-Simon κ. λ. π.) καὶ ὁ μεγάλος πόλεμος ἔδωκε τὴ θλιβερὴ εὐκαιρία γιὰ πολυ-ἀριθμὰς παρατηρήσεις.

VIII. Ἡ φυσιογνωστικὴ ψυχολογία τοῦ Wundt.

A'. Ἡ ἐξέλιξι του καὶ τὰ ψυχολογικὰ του συγγράμματα.

1. Ἦταν λοιπὸν ἔργον τοῦ Γουλιέλμου Wundt νὰ περιμαζέψῃ καὶ νὰ συστηματοποιήσῃ ὅλον αὐτὸ τὸ ὕλικον καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν μέθοδον σ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς ψυχολογίας.

Ὁ W. γεννήθηκε ἐπὶ τὰ 1832 ἐπὶ τὸ Neckerau κοντὰ ἐπὶ Mannheim (Báden) καὶ σπούδασε γιναικὴ ἐπὶ τὸ Heidelberg, Tübingen καὶ Βερολίνο. Ἀπ' τὰ 1857 ὡφθητῆς τῆς φυσιογνωστικῆς ἐπὶ τὸ Heidelberg χρημάτισε ἓνα διάστημα βοηθὸς τοῦ Helmholtz ἐπὶ τὸ φυσιογνωστικὸ Ἰνστιτούτον.

Ο W. έρχότανε απ' τή φυσιολογία στην ψυχολογία, όπως ο Fechner απ' τή φυσική. Αυτός όμως δεν είχε παράσει απ' τή μεταφυσική. Στις τελευταίες δεκαετηρίδες ο W. ανάπτυξε ένα περιεχτικό φιλοσοφικό σύστημα, μά ίσα ίσα για να νιώσουμε καλά τή φιλοσοφία του δεν πρέπει να ξεχάσουμε πως έφτασε σιγά σιγά απ' τήν ψυχολογία στη φιλοσοφία με κάποια «ετερογονία του σκοπού» για να μεταχειριστώ ένα γνωστό όρο τής ήθικης του. Και ή φιλοσοφία του στηρίζεται στην αρχή στερεά πάνω στην έμπειρία.

Ξεκινούσε απ' τις φυσιολογικές θεωρίες του καιρού του, που θα παρατούσε ένα σημαντικό μέρος τους με τον καιρό. Μά ο φυσιολόγος αυτός είναι ο καθαυτό ιδρυτής τής πειραματικής ή όπως ο ίδιος λέγει τής φυσιολογικής ψυχολογίας, που μεταχειρίστηκε σε μεγάλη κλίμακα τή μέθοδο και τὰ πορίσματα τής φυσιολογίας για να μελετήσει τις ψυχικές λειτουργίες. Το ενδιαφέρο ενός Holmholtz, ενός Herring ή τον κυρίως φυσιολογικό, ο Fechner έρευνήσε τή σχέση του έσωτερικού κόσμου με τον έξωτερικό. Το ενδιαφέρο του W. είναι κυρίως ψυχολογικό. Η πειραματική ή φυσιολογική ψυχολογία δεν είναι είδος φυσιολογίας, που έρευνάει τὰ ψυχικά φαινόμενα με τή βοήθεια των φυσιολογικών, παρά ψυχολογία που μεταχειρίζεται τή μέθοδο τής φυσιολογίας για να έρευνήσει τήν ψυχική λειτουργία. Η συνείδηση τής αυτονομίας τής ψυχολογίας γίνεται όλο και ζωηρότερη στο Wundt με τον καιρό και είναι χαρακτηριστική ή αλλαγή, που έφερε στο πρώτο έργο του, στα «Μαθήματα για τήν ψυχή του ανθρώπου και του ζώου».

2. Τα Μαθήματα για τή ψυχή του ανθρώπου και του ζώου (Vorlesungen über Menschen- und Tierseele) είναι το πρώτο συστηματικό βιβλίο πειραματικής ψυχολογίας (1863). Μά ή γλήγορη ανάπτυξη τής επιστήμης και ή αλλαγή τής αντίληψης του συγγραφέα σε πολλά ζητήματα τον έφερε στην ανάγκη να βγάλει το βιβλίο σε δεύτερη επεξεργασία πολύ αλλαγμένο. Η πρώτη έκδοση ήταν σε δύο τόμους, ή δεύτερη που φάνηκε μετά 30 χρόνια (1892) είναι σ' ένα τόμο ξαλαφρωμένη από πολλές φυσιολογικές προϋποθέσεις που δεν στέκονταν πιά. Μά το βιβλίο μένει πάντα ένα απ' τὰ πιο αξιανά γνωστα τής καινούργιας ψυχολογίας για τή διαύγεια και τή νεανική δρασερότητα, που το συνιστούν οι γερμανοί καθηγητές για πρώτο ανάγνωσμα σε όσους πρωταρχίζουν.

Το περιεχτικό όμως έγχειρίδιο τής καινούργιας επιστήμης είναι τὰ Grundzüge der physiologischen Psychologie, 2 τομ. Λιψ.

1873-74. Το αρχικό σχέδιο του W. δεν ήτανε να το κάμη έγχειρίδιο ψυχολογίας, που να μαζέψη τὰ πορίσματα μιας αναπτυγμένης επιστήμης κατά το σύστημα των Γερμανικών Lehrbücher, παρά να δείξη τή μέθοδο και να οδηγήση στο περιεχόμενο μιας επιστήμης που αρχίζει να γεννιέται. Γι' αυτό στον πρώτο τόμο έδωσε τις ανατομικές και φυσιολογικές γνώσεις που είναι απαραίτητες για να νιώση κανείς το φυσιολογικό μέρος. Με τήν ανάπτυξη όμως τής επιστήμης μεγάλωσε και το βιβλίο και στις επανωτές εκδόσεις του ταμίεψε τήν παραδειγματική εργασία του δασκάλου και των μαθητών του. Η τελευταία έκδοση τής Φυσιολογικής ψυχολογίας του W. είναι ή έκτη 1908-11 σε τρεις τόμους (ο καθένας πάνω από 800 σελίδες). Πολύ αργότερα έδωσε μια συντομώτερη περίληψη τής ψυχολογίας, περισσότερο για διδαχτικό σκοπό, το πολυδιάβαστο *Grundriss der Psychologie* (1 τόμ. 1896), που σήμερα θα έχη κάπου τή 15 έκδοση¹.

3. Ο Wundt που στα 1874 είχε διαδεχτή το Fr. Albert Lange στη Ζυρίχη στην έδρα τής επαγωγικής φιλοσοφίας προσκλήθηκε στα 1875 στη Λιψία, όπου έμεινε ως τὰ βαθιά γερατιά του². Εκεί διοργάνωσε τήν εργασία τριγυρισμένος από άφοσιωμένους μαθητές, που τον βοήθησαν πολύ στη δουλιά που χρειαζότανε πολλά χέρια. Το ψυχολογικό εργαστήριο που στην αρχή ήτανε μία ιδιωτική συλλογή αναπτύχθηκε σε ίδρυμα πανεπιστημιακό με προϋπολογισμό που αυξανε από χρόνο σε χρόνο. Έτσι ήρθε στη ζωή το πρώτο ψυχολογικό ίνστιτούτο, που στάθηκε το πρότυπο σε όμοια ιδρύματα μέσα και έξω απ' τή Γερμανία (κυρίως στην Αμερική)³. Απ' τὰ 1881 ο Wundt άρχισε να βγάξει το περιοδικό *Philosophische Studien*, που το μετονόμασε *Psychologische Studien* ύστερα απ' τόν 20 τόμο και ή έκδοσή του βάσταξε ίσα με το 1917. Τα δύο περιοδικά αποθήκεψαν τήν πλούσια παραγωγή του δασκάλου και των μαθητών.

Έπειδή ο W. στάθηκε δεκαετηρίδες το κέντρο τής πειραματικής έρευνας τής ψυχής και απ' αυτόν έβγήκαν σαν από κορμό οι καλύτεροι έρευνητές, είτε γιατί δούλεψαν στο εργαστήριο του είτε γιατί συνέχισαν τήν αντίληψή του ή απόκλιναν απ' αυτή ή και τήν πολέ-

¹ Το βιβλίο έχει το προτίρημα που στο τέλος δίνει μιάν ιδέα τής ψυχολογίας των ζώων και τής λαοψυχολογίας (κοίτ. παρακάτω σ. 166). Για τή θέση των βιβλίων του W. στην επιστήμη πρβλ. βιβλιογρ. σ. 180.

² Στα 1917 έπαψε να διδάσκη. Πέθανε το καλοκαίρι του 1920.

³ Ψυχολογικά εργαστήρια έχουν έξόν απ' τή Λιψία τὰ Würzburg, ή Bonn, το Βερολίνο, ή Göttingen, το Kiel, ή Königsberg, το Μόναχο, απ' τὰ τελευταία, ιδρυμένο απ' τον Külpe, ή Βιέννη, ή Βουδαπέστη, το Παρίσι, το Louvain, ή Νέα Υόρκη και άλλα αμερικανικά πανεπιστήμια. Σε πολλά απ' αυτά ή δουλιά είχε σταματήσει ακόμη πριν απ' τον πόλεμο ή ήταν πολύ χαλαρή στα τελευταία χρόνια.

μησαν, γι' αυτό κρίνω καλό να εκθέσω σε γενικές γραμμές την αντίληψή του για τη μέθοδο της έρευνας και για τον ψυχικό βίο.

Β'. Η μέθοδο της φυσιολογικής ψυχολογίας. — Το πείραμα.

1. Ο W. δέ δίνει σημασία στο μέσο που μεταχειρίζονταν η παλαιότερη ψυχολογία για να μαζέψη το υλικό της, στην αυτοπαρατήρηση δηλαδή και στα βοηθητικά μέσα της (δηλ. την παρατήρηση άλλων ανθρώπων, μελέτη βιογραφιών, αυτοεξομολογήσεων, δραμάτων, μυθιστορημάτων). "Αλλοτε μιλούσε με αυστηρότητα και σαρκασμό για τη «δΐθεν» μέθοδο της παλαιάς ψυχολογίας. Με τον καιρό όμως η κριτική του έχασε την παλιά δξύτητα. Η αυτοπαρατήρηση είναι το πολύ τυχαία έσωτερική αντίληψη, που μόνο με το πείραμα μπορεί να γίνει οκόπιμη.

Το πείραμα μάς επιτρέπει να επαναλάβουμε το ψυχικό φαινόμενο, να το απομονώσουμε, να αλλάξουμε τις συνθήκες του, κάνει ασφαλέστερη την έσωτερική αντίληψη και βοηθεί την αυτοπαρατήρηση. Το πείραμα¹ δέν έχει σκοπό να έρευνήσει τη φυσιολογική βάση της ψυχικής λειτουργίας, όπως το ήθελε ο Comte και ο ψυχοφυσικός όλισμός, ούτε την επίδραση του φυσικού στο ψυχικό, όπως το ήθελε ο Fechner, παρά είναι «βοήθημα για να παράγουμε ψυχικά φαινόμενα όπως θέλουμε, είτε για να τα επαναλάβουμε είτε για να τα αλλάξουμε σύμφωνα με έκείνο που όρίσαμε από πριν»². Γι' αυτό το λόγο το πείραμα είναι σημαντικότερο στην ψυχολογία παρά στις φυσικές επιστήμες. Ο φυσικός μπορεί να παρατηρήσει και χωρίς πείραμα, ενώ στην ψυχολογία χωρίς πείραμα δέν υπάρχει παρατήρηση, που ν' αξίζει αυτό το όνομα. Το πείραμα μάς επιτρέπει να μετριάσουμε το έλάττωμα που έχει κάθε ψυχολογική παρατήρηση, επειδή τα ψυχικά φαινόμενα είναι γοργοπέραστα, σαν ρευστά, γιατί μάς επιτρέπει να επαναλάβουμε την παρατήρηση με τους ίδιους δρους ή αλλάζοντας τους δρους όπως θέλουμε. Δεύτερο και σημαντικότερο μπορούμε να κάνουμε παραπολύ μικρό το χρονικό διάστημα ανάμεσα στο ψυχικό φαινόμενο και την αντίληψή του. Για το W. το ιδανικό ψυχολογικό

¹ Η λέξη ψυχολογικό πείραμα έχει την ιδιότητα να γεννάει σε πολλούς περιεργές ιδέες, κάτι σαν πνευματισμό ή σαν βαριές ανατομικές εργασίες. Είναι όμως κάτι που ικανοποιεί λίγο τη φαντασία. Συνήθως γίνεται με πολύ απλά εργαλεία. Στη μικρή του Εισαγωγή στην ψυχολογία (1911) ο Wundt προσπαθεί με τη βοήθεια ενός απλού εργαλείου, του μετρονόμου, να δώσει μιάν ιδέα των μεθόδων και των σκοπών της πειραματικής ψυχολογίας. Μιάν ιδέα για το ψυχολογικό πείραμα παίρνει ο αναγνώστης απ' το μέσο που μεταχειρίστηκε ο Fechner για να όρίσει τα κατόφλια (σ. 132).

² Log. III², 167.

πείραμα είναι έκείνο που γίνεται με τους δρους που απαιτεί το πείραμα των φυσικών επιστημών. Η ψυχολογική όμως παρατήρηση έχει και τους ιδιαίτερους της κανόνες γιατί έκείνο που παρατηρούμε δέν βρίσκεται έξω και ανεξάρτητα από μάς παρά είναι μέρος της συνείδησής μας. Γι' αυτό έκρινε με μεγάλη αυστηρότητα τη μέθοδο των ερωτήσεων (Anfragemethode) που μεταχειρίστηκε η σχολή της Würzburg στα χρόνια μας για να μελετήσει τις ανώτερες ψυχικές λειτουργίες (νόηση, θέληση, έχτίμηση)¹.

2. Για τα φαινόμενα της ξένης συνείδησης μάς πληροφορούν οι κινήσεις έσωτερικών και έξωτερικών σωματικών οργάνων, όπως π.χ. οι μιμικές και παντομιμικές κινήσεις, ή αλλαγή του σφυγμού, της αναπνοής, το αίμα που μαζεύεται σε όρισμένα όργανα (κοκκίνισμα, χλωμιασμα). Καταγράφουμε όσο μπορούμε με ακρίβεια αυτά τα φαινόμενα κι' έτσι έχομε τα έξωτερικά συμπτώματα της ψυχικής λειτουργίας. Ή μέθοδο αυτή που την όνόμασαν της έξωτερικής (Ausdrucksmethode) την ύπηρετούσε διάφορα εργαλεία, όπως ο πνευματογράφος (για την αναπνοή), ο σφυγμογράφος, ο πληθυσμογράφος (για να μετριάσουμε την αλλαγή του όγκου του σωματικού οργάνου), το εργαλείο του Sommer (για να σημειώνουμε μικρές ακούσιες κινήσεις). Η αντίθετη μέθοδο είναι της εντύπωσης (Eindrucksmethode). Παράγομε δηλαδή αισθήματα, συναισθήματα κ.λ.π. με τη βοήθεια έξωτερικού έρεθισμού. "Όσο απλούστερη είναι η σχέση του έρεθισμού με τη ψυχική λειτουργία, τόσο ασφαλέστεροι είμαστε για τα πορίσματα, όπως είναι στην αντίληψη με τα αισθητήρια όργανα. Γι' αυτό η πειραματική έρευνα είχε τις μεγαλύτερες επιτυχίες της στην ψυχολογία των αισθητηρίων οργάνων. Δέν πρέπει να ξεχάσουμε πως το ψυχικό φαινόμενο μπορούμε να το μετριάσουμε μονάχα μ' ένα άλλο ψυχικό φαινόμενο. Η μέτρηση αυτή δέν έχει την ακρίβεια των φυσικών μετρήσεων. Φανερώνει μονάχα κάτι άπλες σχέσεις (ισότητα, πολύ μικρή διαφορά, ισότητα της διαφοράς).

Για να δώσουν εικόνα έποπτική στα πορίσματα της πειραματικής έρευνας κάνουν χρήση της γραφικής παράστασης. Επίσης επιχείρησαν τη μαθηματική αναγωγή των παρατηρήσεων. Μα ο μαθηματικός όπολογισμός δέν είναι το δυνατό σημείο της γερμανικής ψυχολογίας, όπως έγραφε πριν από σαράντα χρόνια ο Ribot.

Και γενικότερα οι μέθοδοι της ψυχικής μέτρησης (psychische Massmethoden) μόλο που βάθυνε ή θεωρία και πρόκοψε η τεχνική

¹ Κοίταξε παρακάτω σ. 154-5.

(φιλοδουλεμένα εργαλεία και σοφή διάταξη της έρευνας) καθώς και οι τρόποι της πειραματικής έρευνας της ψυχής έχουνε ακόμη μεγάλες αντιλογίες τόσο στις αρχές όσο και στις λεπτομέρειες. Ακόμη και στην ονοματολογία δεν είναι σύμφωνοι οι έρευνητές.

Γ'. Η ψυχική ζωή

1. Ο Wundt τουλάχιστο την τελειωτική μορφή που πήρε η αντίληψή του, κρατιέται στερεά απ' τον ψυχοφυσικό παραλληλισμό και άρνιέται κάθε άμεση επίδραση του φυσικού πάνω στο ψυχικό. Έτσι δεν έχει νόημα γι' αυτόν η αλλαγή του φυσιολογικού έρεθισμού σε ψυχικό (σε αίσθημα), όπως θέλησαν μερικοί να έρμηνέψουν την αίσθηση σύμφωνα με το νόμο της διατήρησης της ενέργειας.

Η έννοια της ψυχής είναι μια βοηθητική έννοια της ψυχολογίας, όπως η έννοια της ύλης είναι βοηθητική έννοια των φυσικών επιστημών. Όπως στις φυσικές επιστήμες παραδεχόμαστε την ύλη σαν μιάν ουσία που γεμίζει το κοσμικό κενό και σαν ενέργειες της ουσίας αυτής τα φυσικά φαινόμενα, το ίδιο και στην ψυχολογία φανταζόμαστε την ψυχή σαν μιάν ουσία που γεννάει όλο το περιεχόμενο της ατομικής συνείδησης. Και όπως εκείνη έτσι και η έννοια «ψυχή — ουσία» δε γεννήθηκε από πόθο πειραματικής έρευνας παρά από ευφάνταστη κατασκευή, με τη διαφορά που η μυθολογική και μεταφυσική έννοια της ψυχής παράμεινε ίσα με σήμερα, ενώ η έννοια: ύλη — ουσία διώχτηκε πρό καιρού απ' τις φυσικές επιστήμες.

Σ' αυτή την ανάγκη του ανθρώπου να βρή μιάν ένιαία βάση στα ψυχικά φαινόμενα έχει τη ρίζα της η υπόθεση πως η ψυχή είναι μιάν ουσία με τις διάφορες παραλλαγές της, όπως είδαμε παραπάνω, που όλες είναι άχρηστες για την ψυχολογική έμπειρία. Ο ίδιος αλλάζει την έννοια της ουσίας με την έννοια της Aktualität (actus = ενέργεια).

2. Η θεωρία της Aktualität είναι ένα αξιοσημείωτο μέρος της βουδδικής ψυχολογίας. Ο W. δέχεται πως «ουσία της ψυχής είναι η άμεση πραγματικότητα των ψυχικών λειτουργιών»¹. Η υπόσταση της ψυχής δεν είναι μιάν μυστική ουσία, παρά η συνάρεια του περιεχομένου της συνείδησης. Κάθε περιεχόμενο της συνείδησης όμως είναι ενέργεια (actus, Vorgang), κάτι που κινείται και γίνεται και όχι κάτι που ήσυχάζει. Για να πούμε σωστά δεν είναι φαινόμενο, κάτι που βλέπουμε παρά κάτι που νιώθουμε άμεσα στη συνείδησή μας. Είναι η άμεση πραγματικότητα. Αυτή είναι η θεωρία της Aktualität.

¹ Grundriss, ² σ. 391.

3. Με την άκτουαλιστική υπόθεση φτάνει ο W. σε μιάν καινούργια αντίληψη της διαφοράς του ψυχικού από το φυσικό φαινόμενο είτε της διαφοράς της ψυχολογίας απ' τις φυσικές επιστήμες. Κάθε ψυχική έμπειρία χωρίζεται σε δύο: στο περιεχόμενο και στην αντίληψη αυτού του περιεχομένου. Μιά πέτρα π. χ. που έχω μπροστά μου είναι πρώτα παράσταση, κάτι που νιώθουμε μέσα στη συνείδησή μας. Την πέτρα λοιπόν αν την πάρουμε ανεξάρτητα απ' τη συνείδηση που τη νιώθει είναι αντικείμενο της φυσικής επιστήμης, σαν άμεση όμως έμπειρία, σαν αίσθηση δηλ. και αντίληψη καθαυτό είναι αντικείμενο της ψυχολογίας. Φυσική επιστήμη λοιπόν και ψυχολογία δεν ξετάζουνε διάφορα αντικείμενα παρά την μία και «ένιαία έμπειρία» την ξετάζουνε από διάφορη άποψη. Η φυσική επιστήμη ξετάζει τα αντικείμενα της «έμπειρίας στην ποιότητά τους, που τη σκεφτόμαστε ανεξάρτητα απ' το υποκείμενο». Η ψυχολογία το έναντιό «έρευνάει ολόκληρο το περιεχόμενο της έμπειρίας σχετικά με το υποκείμενο και τις ιδιότητες που της αποδίδει (το υποκείμενο)».

4. Ο W. νομίζει πως με την ίδια υπόθεση φτάνει σε μιάν καινούργια αντίληψη του ψυχοφυσικού παραλληλισμού και πως μπορεί να ξηγήσει μ' ένα πολύ απλό τρόπο τη σχέση της ψυχής με το σώμα.

Η φυσιολογική έννοια σώμα είναι μέρος της ψυχολογικής έμπειρίας. Την αποχτήσαμε όπως αποχτούμε την έννοια κάθε εξωτερικού αντικείμενου με την προϋπόθεση πως υπάρχουν πράματα έξω από μας, ανεξάρτητα απ' τη συνείδησή μας που τα νιώθει (έμμεση αντίληψη). Κάθε έμπειρία λοιπόν που είναι αρχικά ψυχική (γιατί απ' τον έξω κόσμο μόνο αισθήματα και παράστασες έχουμε) ξεχωρίζουμε σε δύο, σε έμμεση και άμεση αντίληψη. Είναι λοιπόν ανάγκη κάποια μέρη της έμμεσης αντίληψης να αντιστοιχούν με κάποια μέρη της άμεσης. Γι' αυτό και υπάρχουν γενικές σχέσεις ανάμεσα στο σωματικό και στο ψυχικό κόσμο, που καθώς είπαμε είναι δύο όψεις της ίδιας έμπειρίας. Για τον ίδιο λόγο υπάρχουν σχέσεις και ανάμεσα στους δύο τρόπους που ξετάζουμε τα πράματα, δηλ. ανάμεσα στη φυσική επιστήμη και την ψυχολογία. Η φυσική επιστήμη δεν μπορεί να εξαντλήσει όλο το περιεχόμενο της ψυχικής έμπειρίας, γιατί ξετάζει μονάχα την έμμεση αντίληψη, τα στοιχεία δηλ. της ψυχικής έμπειρίας που τα θεωρούμε ανεξάρτητα απ' το υποκείμενο (έξωτερικός κόσμος). Είναι όμως μερικά φαινόμενα που μας γίνονται γνωστά μονάχα σαν υποκειμενική κατάσταση (άμεση έμπειρία). Τέτια είναι όσα απ' το περιεχόμενο της συνείδησης δεν έχουν έποπτικό χαρακτήρα, που δεν μπορούμε δηλ. να τα σκεφτούμε σαν ανεξάρτητα από μας, όπως είναι π. χ. ολόκληρος ο συναισθηματικός κόσμος.

Ο ψυχοφυσικός παραλληλισμός του W. διαφέρει λοιπόν από του Fechner, γιατί ενώ ο F. παραδέχεται την αντικειμενική ύπαρξη του ψυχικού και του φυσικού κόσμου, ο W. δίδει υποκειμενική έννοια στο

χωρισμό, γιατί τον παραδέχεται σαν δύο τρόπους που ή συνειδησή μας νιώθει την πραγματικότητα.

5. Ο Wundt διδάσκει πως ή ψυχική ζωή είναι πολυσύνθετη και πολύπλοκη. Έκείνα που λέμε στοιχεία, δηλαδή το αίσθημα, ή παράσταση, το συναίσθημα, ή βούληση ποτέ δεν παρουσιάζονται χωρισμένα παρά ένωμένα πάντα σε διαφορώτατους συνδυασμούς και μονάχα με συλλογιστική αφαίρεση τα χωρίζουμε. Αν ή καινούργια ψυχολογία επιμένει να χωρίζει τρεις κυριώτατους (ήδη απ' τον Πλάτωνα γνωστούς) τύπους ψυχικής ενέργειας: παράσταση, συναίσθημα, βούληση, ο χωρισμός αυτός είναι λείψανο της «ψυχολογίας των Ικανοτήτων» και χρωστάει την αρχή του στην υπόθεση της ουσιαστικότητας της ψυχής. Για την ακτουαλιστική όμως αντίληψη δεν έχει κανένα νόημα.

Είναι εύκολονόητο γιατί ξεχωρίζουμε την παράσταση και την αντικειμενίζουμε. Αυτό δεν θα πη πως τη χωρίζουμε απ' το άλλο περιεχόμενο της συνειδήσης παρά μονάχα πως ο ψυχικός βίος εξαρτάται και από μιαν άλλη πραγματικότητα εξωτερική ανεξάρτητη από την ψυχική¹.

Και όπως την παράσταση την αναφέρουμε στην εξωτερική πραγματικότητα, το ίδιο αναφέρουμε το επίλοιπο περιεχόμενο της συνειδήσης στο υποκείμενο. Γι' αυτό λέμε πως κάθε ψυχικό φαινόμενο έχει δύο όψεις, την αντικειμενική και την υποκειμενική. Δεν υπάρχει όμως παράσταση χωρίς υποκείμενο ούτε συναίσθημα ή βούληση χωρίς παράσταση. Κάθε χωρισμός ή απομόνωση είναι αυθαίρετη. Το έναντιο ή βούληση προετοιμάζεται μέσα στο συναίσθημα όπως και σημαντικό μέρος στο συναίσθημα είναι βούληση².

6. Ο ψυχικός βίος έχει δύο θεμελιακές ιδότητες. Πρώτο: απ' τα πολλά συναισθηματικά ή τις πολλές βουλητικές όρμες επικρατεί σε κάθε στιγμή μιὰ ενιαία διάθεση ή μιὰ συνιστάμενη βουλητική ενέργεια. Αυτό ο W. το ονομάζει Einheit der Gefühlslage (ένότητα της συναισθηματικής κατάστασης). Δεύτερο: κάθε ψυχική διάθεση εξαρτάται απ' την προηγούμενή της. Αυτό πάλι το ονομάζει Stetigkeit der Willensvorgänge (σταθερότητα των βουλητικών ενεργειών). Η ένότητα αυτή γίνεται με το κοινό στοιχείο που έχει κάθε ψυχική ενέργεια δηλ. με τη συναίσθηση της δράσης (Tätigkeit) όπως την ονομάζει ο W. Το συναίσθημα αυτό το συντροφεύουν «οι κανονι-

¹ Λογ. III³, 265.

² Λογική III, 265.

κές μεταβολές του περιεχόμενου των παραστάσεων. Γι' αυτό οι μεταβολές αυτές φαίνονται σαν άμεσα αποτελέσματα της βουλητικής ενέργειας, που είναι δεμένη με το συναίσθημα της δράσης»¹.

7. Έτσι φτάνουμε σε μιαν απ' τις σημαντικότερες διδασκαλίες της βουλητικής ψυχολογίας. Την ψυχολογία του W. την ονομάζουν βολουνταριστική (βουλησιαρχική). Μ' αυτό δεν εννοεί πως ή βούληση (λατιν. voluntas) αποτελεί το συνολικό ή το κυριώτερο περιεχόμενο της συνειδήσης, όπως ισχυρίστηκαν οι Ιντελλεκτουαλιστές για την παράσταση (Herbart), παρά θέλει να δείξη πως ή βούληση και το υποκειμενικό περιεχόμενο της συνειδήσης έχουν ίσα δικαιώματα με το αντικειμενικό, δηλ. με το παραστατικό². Έσα έσα για να δείξη αυτήν την αντίθεση στους άσσοσιασιονιστές και στον Herbart, που ήθελαν μ' ένα είδος μηχανικής των παραστάσεων να εξηγήσουν όλο τον ψυχικό βίο, τονίζει τη σημασία της βούλησης. Κάτι άλλο ακόμη θέλει να δηλώση με αυτή την έκφραση ο W., δηλ. πως το παραστατικό περιεχόμενο της συνειδήσης (πνευματικές εικόνες του εξωτερικού κόσμου) μπαίνουν σε συστατικό μιὰς σειράς από βουλητική ενέργεια. Έπειδή λοιπόν εύκολα διακρίνουμε την ενεργητικότητα της βούλησης, ενώ πολλοί αποδίδουν στις παράστασεις μιὰ σταθερότητα, ένα είδος άθανασίας, ή έκφραση βολουνταριστική ψυχολογία έχει τυπικό νόημα «θέλει να πη, πως πρέπει όλα τα ψυχικά φαινόμενα να τα σκεφτούμε κατά τον τύπο που έχουν οι βουλητικές ενέργειες, δηλαδή σαν διαβατάριες ενέργειες και όχι σαν αντικείμενα ούτε και σαν σχετικώς μόνιμες κατάστασεις των αντικειμένων»³.

8. Το συναίσθημα της δράσης, που είναι, καθώς είπα κοινή ιδιότητα κάθε ψυχικής ενέργειας και που δημιουργεί την ένότητα του περιεχόμενου της ψυχής, ο W. το ονομάζει Apperzeption, μ' ένα όρο που τον δανείστηκε απ' το Leibniz⁴. Η αντίληψη αυτή είναι να

¹ Λογική, III, 363.

² Λογική, III, 360.

³ Λογ. III, 362.

⁴ Και ο Leibniz με την apperceptio εννοεί την ενεργητικότητα της ψυχής, με με κάπως διαφορετική έννοια. Μ' αυτήν ή άσυνειδητη ή υποσυνειδητη παράσταση γίνεται ζωνηρή και συνειδητή. Η apperceptio είναι «perceptio melior cum attentione et memoria coniuncta», που έχουν οι ανώτερες νοητικές μονάδες. Έπίσης apperceptio είναι ή συνειδηση αυτής της έσωτερικής ενέργειας (La connaissance réflexive de cet état intérieur). Έβραμε πως για τον Herbart apperception είναι ή κατάταξη μιὰς καινούργιας παράστασης μέσα σε μιαν ομάδα από πολλές παράστασεις. Οι μεταφραστές της ψυχολογίας του Κορνάρου έξελληνισαν τον όρο με τό: πρόσληψη ή αφομοίωση, ο κ. Γληνός τό μετάφρασε: κατάληψη και πρόσληψη την perceptio.

τὸ ποῦμε ξανά, τὸ ἀντίθετο κάθε ἀσσοσιασμοῦ, δηλ. τῆς τάσης ποῦ θέλει νὰ βγάλῃ μηχανικὰ τὰ συνθετώτερα ψυχικὰ φαινόμενα ἀπ' τὰ ἀπλούστερα. Μ' αὐτὸ τὸν ὄρο ὁ W. ἐννοεῖ δυὸ πράματα. Πρῶτο τὴν ψυχικὴ ἐνέργεια, ποῦ φέρνει ἕνα ψυχικὸ περιεχόμενο σὲ ζωηρὴ ἀντίληψη ἢ ὅπως τὸ λέγει μὲ μιὰν εἰκονικὴ ἔκφραση, ποῦ διευθύνει τὸ βλέμμα τῆς ἐσωτερικῆς συνείδησης ἢ τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα σ' ἕνα ὄρισμένο σημεῖο. Αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ ὀνομάζει ὀπτικὸ σημεῖο (Blickpunkt), ἐνῶ ὀλόκληρο τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης ποῦ ἔχομε κάθε στιγμή, τὸ ὀνομάζει ὀπτικὸ πεδίο (Blickfeld), ὅπως ἀπαράλλαχτα μὲ τὰ μάτια βλέπομε πολλά, παρατηροῦμε ὁμως ὀρισμένα. Γιὰ νὰ τὸ πῶ πιὸ ἀπλά, κάθε στιγμή ἔχω στὴ συνείδησή μου μερικὲς παράστασες, σ' ἕνα σαλόνι π. χ. τὰ διάφορα ἐπιπλα καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποῦ εἶναι ἐκεῖ (ὀπτικὸ πεδίο), μιὰ ὁμως ἀπ' αὐτὰς μπορεῖ νὰ εἶναι ζωηρότερη, π. χ. τὸ ρολόγι τοῦ τοίχου ποῦ τὸ κοιτάζω γιὰ νὰ ἴδῶ τὴν ὥρα (ὀπτικὸ σημεῖο). Μπορεῖ κι' ἕνας δυνατὸς ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς ἢ κάτι ἄλλο ἐξωτερικὸ νὰ φέρῃ ζωηρὰ στὴ συνείδησή μας μιὰ παράσταση. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο τὸ λέγει παθητικὴ apperzeption. Σ' αὐτὴ τὴν πρώτη ἐννοία πρόκειται γιὰ κείνο ποῦ λέμε προσοχή (θεληματικὴ καὶ ἀθελη προσοχή). Καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀρνηθῇ. Ὁ W. ὁμως δίνει μιὰ δευτέρη ἐννοία στὴν Apperzeption. Τὴν παίρνει ὡς ἀρχὴ ἐρμηνευτικὴ, γιὰ νὰ ἐρμηνεύῃ τὸ φαινόμενο τῆς θεληματικῆς προσοχῆς. Ἀποδίνει δηλαδὴ στὴν ψυχὴ μιὰν ἐνέργεια, ποῦ ἐμποδίζει, ποῦ διευθύνει, ποῦ βάζει σὲ τάξη καὶ ἐνώνει τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης¹. Ἀναγνωρίζει λοιπὸν τὴν αὐτονομία τῆς συνείδησης, ποῦ φανερώναται στὴν ἐνεργητικὴ λειτουργία. Γιατὶ ἐγὼ στὴν παθητικὴ (ἀθελη προσοχή) ἔχομε μιὰν ἀπλὴ ὀρμέφυτη πράξη, στὴν ἐνεργητικὴ ἔχομε τὴ διαλογὴ (Wahlhandlung). «Ἄν ἀπὸ πολλὰς παράστασες ποῦ ἔχομε στὴ συνείδηση ὑψώνομε σὲ μεγαλύτερη φωτεινότητα ἐκείνη, ποῦ φαίνεται καταλληλότερη μὲ τὴ δύναμη μιᾶς προδιάθεσης ποῦ ἀποχτήσαμε ἀπὸ καιρὸ, ἐκείνη τὴ στιγμή διαλέγομε»². Ἡ ἐνεργητικὴ ιδιότητα δὲν εὐκόλυνει μονάχα τὴν ἀνάπλαση παρὰ βοηθεῖ νὰ σχηματίζομε ὁμάδες ἀπὸ παράστασες, ποῦ εἶναι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπλαση (Apperzeptive Verbindung, καταληπτικὴ σύνδεση).

¹ Ἡ ἀντίληψη τῆς apperzeption εἶναι ἕνα σημεῖο τῆς βουντικῆς

¹ Γιὰ τὴν apperzeption κότεζε Grundzüge, III, 333 κ.ε. 344 κ.ε., 348 κ.ε.
² Μαθήματα⁶, 233 πρῶ. καὶ τὰ παρακάτω.

ψυχολογίας, ποῦ ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πολλὰς ἀντιλογίας καὶ χωρίζει τοὺς σημερινούς ψυχολόγους. Οἱ ἀντιλογίες δὲν εἶναι γιὰ τὸ φαινόμενο, ποῦ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθῇ, παρὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεία ποῦ δίνει ὁ W. Ἔτσι ἀποκρούοντας τὴν ἀντίληψή του χωρίζομε μιὰ τάξη ἀπὸ ψυχολόγους, ποῦ κρατιοῦνται ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀγγλικὴ θεωρία τῆς ἀσσοσιασίων, ὅπως π. χ. ὁ H. Münsterberg, ὁ Ebbinghaus ὁ Ziehen, ὁ G. E. Müller. Αὐτοὶ ἰσχυρίζονται πὼς ἡ Apperzeption, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ W., εἶναι μιὰ «μεταφυσικὴ προϋπόθεση», ποῦ ξαναφέρει τὴν παλιὰ ὑπόθεση μὲ τις ψυχικὲς ἱκανότητες καὶ ὅπως ἐκεῖνες τίποτε δὲν ξηγάζει παρὰ εἶναι μέσο γιὰ νὰ ξεφύγομε τις δυσκολίες. Τὸ βέβαιον εἶναι πὼς ὁ W. τὴν Apperzeption θέλει νὰ τὴν ἐννοήσῃ ὡς «ἐμπειρικὴ ψυχολογικὴ ἐννοία», θέλει μονάχα νὰ δείξῃ πὼς ἡ βούληση καὶ οἱ ἀνώτερες ψυχικὲς ἐνέργειες ἔχουν ἕνα εἶδος αὐτονομίας. Εἶναι ὁμως ἐπίσης βέβαιον πὼς ἀφίνει μεγάλο τόπον στὸν ἐντεταρτισμὸ, στὴν ἀντίληψη δηλ. πὼς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν ἔχουν τὴν ἴδια αἰτιατικὴ κανονικότητα ποῦ ἔχουν τὰ φυσικὰ. Τὴ βουντικὴ ἀντίληψη τὴ δέχονται λίγο πολὺ οἱ Th. Lipps, E. Meumann G. Villa, James, κ. ἄ. ἐπίσης καὶ ἡ σχολὴ τῆς Würzburg ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μαζί του σὲ πολλὰ σημεῖα.

9. Ἡ θεωρία τῆς Apperzeption μᾶς φέρνει σὲ μιὰν ἄλλη ἀξιοσημείωτη ἀντίληψη τοῦ Wundt γιὰ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Τὰ συνθετώτερα ψυχικὰ δημιουργήματα «ἀπὸ τις αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ αἰσθητικὰ συναισθήματα ἴσα μὲ τις ἀνώτατες νοητικὲς λειτουργίες, τὰ πάθη καὶ τις βουλευτικὲς ἐνέργειες, ποῦ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ἔνωση ποικίλων συναισθημάτων καὶ παραστάσεων, δὲν εἶναι ἴσα μόνο μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν στοιχείων, ποῦ τὰ ἀποτελέσαν, παρὰ παίρνουν εἰδικὰ γνωρίσματα ἀπ' τὴν ἔνωση»¹. Ἡ γραμμὴ, ἡ ἐπιφάνεια, τὸ στερεὸ σῶμα, ἡ ἀρμονία ἔχουνε κάτι καινούργιο, κάτι παραπάνω ἀπ' τὸ σημεῖο, τὴ γραμμὴ, τὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀπ' τοὺς χωριστοὺς ἤχους. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο τὸ ὀνομάζει παραγωγικὴ σύνθεσις (Schöpferische Synthese ἢ Prinzip der psychischen Resultanten). Ἡ συνθετικὴ αὐτὴ λειτουργία, ποῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ καιρὸ γιὰ μερικὲς ἀνώτερες ἐνέργειες (φαντασία, νόηση), ἔχει θεμελιτικὴ σημασία στὸν ψυχικὸ βίον. Εἶναι ἡ δημιουργικὴ ἱκανότητα τῆς ψυχῆς. Γι' αὐτὸ ὅσο ἀναπτύσσονται τὰ ἄτομα καὶ οἱ ὁμάδες ἀναπτύσσουνε ἐννοίες καὶ συναισθήματα, ποῦ ἔχουνε καινούριες ιδιότητες, ποῦ δὲν τις εἶχαν τὰ ἀπλούστερα ψυχικὰ στοιχεῖα ποῦ τὰ γέννησαν ἢ τὰ ἄτομα καὶ οἱ

¹ Λογ. III, 272.

ομάδες, που στέκονται διανοητικώς χαμηλότερα. Έτσι που «δσο διαρκεί ή εξέλιξη του ατόμου και των ομάδων παράγονται νοητικές αξίες που δεν υπήρχαν αρχικά στην αντίστοιχη ειδική ποιότητα»¹. Η αρχή αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία στα δημιουργήματα της ομαδικής ψυχής, στο μύθο π. χ., στη θρησκεία, στα ήθη και έθιμα, στη γλώσσα κ. ά. Κάθε ένα απ' αυτά έχει κάτι παραπάνω από τα γεννήματα της ατομικής ψυχής. (Kolt. σ. 165).

10. Η απάντηση στο παλιό ρώτημα αν ή υποκειμενική συνείδηση θα εξακολουθή να ζή και ύστερα απ' το θάνατο (άθανασία ψυχής), βγαίνει έξω απ' τα σύνορα της εμπειρίας. Κανείς όμως δε μπορεί να αρνηθή στη φιλοσοφία το δικαίωμα και το καθήκιο να περάση τα όρια της εμπειρίας για να φτάση στον ιδανικό σκοπό της επιστήμης, δηλαδή να σχηματίση μιá ιδέα του κόσμου, που να έχη συνάρτηση σ' όλα της τα μέρη.

Η πνευματική ζωή παρουσιάζεται σαν μιá εξελικτική σειρά. Το άτομο είναι ένας κρίκος μέσα σ' αυτή τη σειρά. Η δράση και ή παραγωγή του είναι μέρος της γενικής δράσης και της παραγωγής. Η φιλοσοφία δε μπορεί να δεχτή πως ή πνευματική εξέλιξη κόβεται σε κάποιο σημείο τοπικό ή χρονικό, γιατί αυτό θα έκαμνε αδύνατο το τέλειωμα της εξέλιξης. Έτσι δε θα είχε κανένα νόημα ή πνευματική ζωή. Αυτό είναι το νόημα της εξακολούθησης της πνευματικής ζωής, ή άθανασία της ψυχής. Ο άνθρωπος όμως που δε βλέπει τα πράγματα *sub specie aeternitatis* παρά *sub specie individualitatis* μεταμόρφωσε την πίστη στην αδιάκοπη νοητική εξέλιξη στην πίστη, πως είναι αδιάκοπη ή ατομική συνείδηση. Μα το περιεχόμενο της συνείδησης — όχι μονάχα οι εντύψεις που τις αποχτούμε με τα αισθητήρια, παρά και οι αναμνηστικές εικόνες που τις ξανακαινούργιώνουν — είναι δεμένο με τα αισθητήρια όργανα, με το νευρικό σύστημα και γενικά με το σώμα. Γι' αυτό ή διαίωσις της ατομικής συνείδησης δε σιδιβάζεται με την ψυχολογική εμπειρία. Μάλιστα είναι ζήτημα αν μιá τέτια δοξασία έχει ήθικό στήριγμα και αν ή εκπλήρωση αυτού του πόθου δεν θα ήτανε άφορητή δυστυχία.

IX. Οι ψυχολόγοι της δεύτερης γενεάς — Ebbinghaus — Σχολή Würzburg.

1. Αυτό το πρώτο στάδιο της ψυχολογίας, που είναι περισσότερο ψυχοφυσικό, γιατί οι έρευνητές καταγράφονται σε ψυχικά φαινόμενα που

¹ Λογ. III, 274.

μπορούν να μελετηθούν με το φυσιολογικό πείραμα, στην ψυχολογία των αισθητήριων όπως λένε, την ακολούθησε ένα δεύτερο στάδιο, που αρχίζει κάπου απ' το 1885, απ' τη χρονιά που δημοσιεύτηκαν οι εργασίες του Hermann Ebbinghaus πάνω στη μνήμη¹. Οι έρευνητές καταπιάνονται τώρα με φαινόμενα συνθετώτερα, με την παράσταση, τη μνήμη, τα συναισθήματα κ. ά.

2. Τα τελευταία, που έχουνε χαρακτήρα περισσότερο ψυχοφυσικό, μελετήθηκαν στη σχολή του Wundt σχετικά με την έξωτερικευση (σφυγμός, αναπνοή κλπ.). Επικράτησε ή γνώμη, πως το συναισθημα είναι πολυδιάστατο (τριδιάστατο): ευαρέστηση — δυσαρέστηση, ερεθισμός — ήσυχασμός, ένταση — χαλάρωση (Lust - Unlust, Erregung - Beruhigung, Spannung - Lösung). Η γνώμη αυτή του W. δεν επικράτησε γενικά, γιατί άλλοι παραδέχονται πως στις δύο διάστασεις ευαρέστηση - δυσαρέστηση μπορούμε να υποτιξώμε τις άλλες συναισθηματικές ιδιότητες.

Η προσεχτικώτερη ανάλυση έδειξε πως ένα μέρος απ' τα φαινόμενα που ή παλαιότερη ψυχολογία τα ήπαιρνε για συναισθήματα έχουνε περισσότερη ομοιότητα με τα αισθήματα και ο Carl Stumpf, ένας απ' τους δεξιώτατους έρευνητές, που έκαμε αξιόλογες εργασίες πάνω στο ακουστικό αισθημα (Tonpsychologie), δημιούργησε τον όρο συναισθηματικό αισθημα (Gefühls-empfindung) ή αισθητικά συναισθήματα (sinnliche Gefühle). Με τον όρο αυτό έννοει πρώτα τους σωματικούς πόνους. Αυτούς τους διαιρεί σε δερματικούς πόνους (που σήμερα οι περισσότεροι έρευνητές τους λογαριάζουσε στα αισθήματα) και σε πόνους που προέρχονται απ' το έσωτερικό του οργανισμού. Δεύτερο τα φαινόμενα της ευαρέστησης, που γεννιούνται είτε από ερεθισμό πάνω στο δέρμα, όπως π. χ. το αισθημα του γαργαλισμού, του κνισμού, της ήδονής, είτε απ' τη θρεπτική λειτουργία των σωματικών οργάνων. Τέλος συναισθηματικά αισθήματα είναι ή ευαρέστηση ή δυσαρέστηση που είναι δεμένη με τα αισθήματα των άλλων αισθητήριων, όπως των ήχων, μυρωδιάς, γεύσης, χρωμάτων στη διάφορη ένταση.

Έτσι ή βαθύτερη έρευνα της αισθησης στις τελευταίες δεκαετίες έδειξε πως ή παλιά διαίρεση των αισθητήριων σε πέντε είναι άχρηστη. Σήμερα στην επιστημονική ψυχολογία επικρατεί ή γνώμη πως

¹ Είναι χαρακτηριστικό πως στο πρώτο στάδιο επικρατεί, όπως είπα, ο όρος ψυχοφυσική αντί ψυχολογία και οι έρευνητές, πρό πάντων δεύτερης και τρίτης σειράς, χάνουσε την επαφή με τη φιλοσοφία.

δπάρχουνε τουλάχιστο δέκα είδη αισθήματα: τὸ αἰσθημα τῆς ὄρασης, τῆς ἀκοῆς, τῆς μυρωδιάς, τῆς γεύσης, τῆς ἀφῆς (πίεση καὶ ἀκούμπημα), τῆς θερμοκρασίας (ζέστη, κρύο), τῆς τέντωσης τῶν μυῶν, τῶν ἀρμῶν, τῶν τενόντων (ποῦ λέγονται καὶ κινητικὰ αἰσθήματα), τῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς κίνησης τῆς κεφαλῆς, τοῦ πόνου καὶ τὸ ὄργανικὸ αἰσθημα.

Ἄπ' αὐτὰ διαφέρουν οἱ καθαρὰ ὑποκειμενικὲς κατάστασες τῆς συνείδησης, ἡ εὐχαρίστηση καὶ ἡ δυσἀρέστηση. Ἡ εὐχαρίστηση καὶ δυσἀρέστηση εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα μιᾶς ἄλλης τάξης ἀπὸ ψυχικὰ φαινόμενα, ποῦ τὰ λέμε συναίσθηματα (sentiment, Gefühl). Ἐπίσης καὶ περιπλοκώτερες ψυχικὲς διαθέσες, ὅπως ἡ χαρὰ, ἡ λύπη, ὁ φόβος, ἡ ἐλπίδα, ἡ συμπόνια, ἡ ζήλια, τὸ μῖσος, ποῦ στὸ βάθος ἔχουν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἀνήκουνε σ' αὐτὴ τὴν τάξη. Γιὰ νὰ μελετήσουν πειραματικὰ τὸ συναίσθημα μεταχειρίστηκαν δύο μέσα, μέθοδο τῆς ἐντύπωσης καὶ τῆς ἐξωτερικεύσεως (Eindruck καὶ Ausdrucks-methode). Μὲ τὴν πρώτη μέθοδο ἐξετάζομε τὸ εἶδος καὶ τὴν ἔνταση τοῦ ἐρεθισμοῦ, ποῦ γεννᾷ εὐἀρεστο ἢ δυσἀρεστο συναίσθημα. Μὲ τὴ δεύτερη μελετοῦμε τὰ ἐξωτερικὰ φανερῶματα τῆς συναισθηματικῆς κατάστασης. Ἔτσι μὲ τὴν πρώτη μέθοδο ἀποδείχθηκε πὼς ἐρεθισμοὶ ποῦ πρόξενουν αἰσθήματα μέτριας ἔντασης (ἐξὸν ἀπ' τὰ αἰσθήματα τοῦ πόνου) γεννοῦνε συνήθως εὐἀρέστηση, τὸ ἐναντίο αἰσθήματα πολὺ μικρῆς ἢ πολὺ μεγάλης ἔντασης γεννοῦνε δυσἀρέσκεια. Ἐπάρχουν ὅμως ἀξιοσημείωτες ἀτομικὲς διαφορὲς. Ἐπίσης ἔχει νὰ κἀνὴ πολὺ ἡ διάθεση. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς τὰ συναίσθηματα μποροῦσαν νὰ μελετηθοῦνε πολὺ καλὰ μὲ τὰ πειράματα τῆς ἐξωτερικεύσεως, γιὰτὶ τὰ συναίσθηματα, μάλιστα τὰ πιδ δυνατὰ, ἐξωτερικεύονται ζωηρὰ στὰ σωματικὰ ὄργανα. Μποροῦσε κανεὶς νὰ μετρήσει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σφυγμοῦ, τῆς ἀναπνοῆς, τὴν αἱματοσυρροὴν στὰ διάφορα ὄργανα καὶ τίς ἀκούσιες κινήσες ποῦ συντροφιᾶζουν τὰ συναίσθηματα. Πράγματι στίς τελευταῖες δεκαετίες ἔγιναν πολλὰ τέτια πειράματα. Τὰ πορίσματα ὅμως εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ πλοῦσια. Γιατὶ εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς τίς δυσκολίες ποῦ ἔχουν οἱ συναισθηματικὲς κατάστασες γιὰ νὰ μελετηθοῦν στὸ ἐργαστήριον. Εἶναι σχεδὸν ἀκατόρθωτο νὰ προκαλέσομε δυνατὰ συναίσθηματα μὲ τεχνητὰ μέσα. Ἐκτὸς αὐτοῦ πολλὰ ἐξωτερικὰ περιστατικὰ ἐπηρεάζουνε τὸ πείραμα.

β. Ἡ παράσταση καὶ ἡ μνήμη ποῦ ἔχουνε χαρὰ, ἦσαν ψυχολογικώτερο μελετήθησαν πάντα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Μάζεψαν ὄγλ. ἀφθονὲς παρατήρησες καὶ προσπάθησαν νὰ βροῦνε τοὺς γενικὸς τύπους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μαθηματικοῦ λογαριασμοῦ.

Τὸ μέσο αὐτὸ εἶχε σημαντικὴ ἐπιτυχία στὴ μελέτη τῆς μνήμης. Τὴν πειραματικὴν ἔρευνα τῆς μνήμης, ποῦ εἶναι μιὰ ἀπ' τίς πιδ προχωρημένες, τὴν ἀρχισε ὁ Hermann Ebbinghaus (1850-1907, καθηγ. τῆς φιλοσ. στήν Breslau καὶ στή Halle), ποῦ μόρφωσε τὴ μέθοδο τῆς ἔρευνας μὲ συλλαβὲς χωρὶς νόημα (π. χ. βέτ, βόλ, τότ)¹. Τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀλλάζουν στὸ πείραμα εἶναι τὸ ἀντικείμενο, τὸ αἰσθητήριον, ὁ καιρὸς, τὸ πρόσωπο. Μ' αὐτὸ τὸ μέσο μποροῦμε εὐκόλα νὰ λογαριάσομε τὸ πλάτος, τὴν πίστη, τὴ διάρκεια καὶ ἄλλες ἰδιότητες τῆς μνήμης. Ὁ Ebbinghaus ἔκαμε δοκιμὲς πάνω στίς δικὲς του ἀνάμνησες καὶ πάνω σὲ ξένα πρόσωπα καὶ ἔβγαλε ἐξὸν ἀπ' τὰ ἄλλα τὸ πορίσμα πὼς στὰ 41 χρόνια τοῦ ἡ μνήμη τοῦ δὲν εἶχε ἀδυνατήσσει πολὺ. Καὶ ἄλλες μελέτες βεβαίωσαν, πὼς τὸ ἰσχυρότερον μνημονικὸ εἶναι ἀπὸ τὰ 25 ἴσα μὲ τὰ σαράντα καὶ πέρα. Ἔτσι ἀποδείχθηκε ὅταν προκατὰληψη ἢ γνώμη πὼς τὰ παιδιὰ ἔχουνε τὸ καλύτερον μνημονικὸ. Τὴν τεχνικὴν τῆς ἔρευνας τὴν ἀνάπτυξε ὁ Georg Elias Müller, ἕνας ἀπ' τοὺς δοκιμώτερον ψυχολόγους τῆς Γερμανίας, ποῦ εἶναι πολὺτιμη ἢ συμβολὴ τοῦ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη τῆς ψυχικῆς μέτρησής. Ἡ μνήμη εἶχε καὶ ἄλλους ἐρευνητές. Ἀνάμεσά τοὺς σημαντικὴ θέση ἔχει ὁ Meumann.

Μὲ τὴ μελέτη τῆς μνήμης εἶναι δεμένο τὸ ζήτημα πὼς μαθαίνομε. Στίς τελευταῖες δεκαετηρίδες ἀναπτύχθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς μάθησης. Ἐνας ἀπ' τοὺς καλύτερον ἐρευνητές, ὁ Meumann, ζήτησε νὰ ἐφαρμοσθῇ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας στὴν παιδαγωγικὴ. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ, ποῦ ἔκαμε ἐντύπωση καὶ εἶχε στιγμὲς δόξας. Μ' ἐπιτυχία μελέτησαν ἕνα ἄλλο ζήτημα, ποῦ σχετίζεται ἀμεσα μὲ τὴ μνήμη, τὴν ψυχολογία τῆς μαρτυρίας. Ἐγίναν πολλὲς ἔρευνες καὶ φάνηκε πὼς ἔχουνε κάποια κανονικότητα ὅσα θυμοῦνται, ὅσα δὲν θυμοῦνται ἢ παραμορφῶνουν οἱ μάρτυρες. Τὴ σημαντικώτερη συμβολὴ σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος χρωστοῦμε στὸ Wilh. Stern, ποῦ εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς γονιμώτερον ἐργάτες τοῦ καιροῦ μας (τώρα καθηγητῆς στὸ Hamburg).

Ἐνα γειτονικὸ ἔδαφος τῆς μνήμης, ποῦ μελέτησαν πολὺ μὲ τὸ πείραμα εἶναι τὰ φαινόμενα τῆς προσοχῆς. Ἐβρομε πὼς ἡ συνείδηση δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρο γιὰ ὄλο τὸ περιεχόμενό τῆς. Προτιμᾷ

¹ Οἱ συλλαβὲς αὐτὲς ἔχουνε τὸ προτέρημα 1) εἶναι ἀπλὲς καὶ ὁμοίμορφες 2) γιὰ νὰ τίς μάθομε δὲν μας βοηθοῦν γνωστὲς λέξες 3) εἶναι καταλληλότερες γιὰ ὁμαδικὴν ἔρευνα.

κάποιο μέρος απ' αυτό, μαζεύεται σε κάποια αντικείμενα και τα υψώνει σε μεγαλύτερη ζωηρότητα. Θέλησαν λοιπόν με το πείραμα να δρίσουν το πλάτος της προσοχής, τη διάρκειά της, τους λόγους που γεννούν το φαινόμενο και να έννοήσουν τη φύση του. Στις δυο τελευταίες δεκαετίες με ξεχωριστό ζήλο μελετήθηκε η ψυχολογία της προσοχής.

4. Αν τώρα απ' τη μνήμη και την προσοχή περάσουμε σε μιὰ λειτουργία, που εύθως άμέσως μάς κάνει την έντύπωση, πώς είναι μιὰ ανώτερη λειτουργία δηλ. στη φαντασία, βλέπομε πώς το πείραμα δέν μάς βοηθάει πιά. Έξ άρχης ο Wundt είχε υποστηρίξει πώς οι ανώτερες ψυχικές λειτουργίες δέν μπορούν να μελετηθούν με το πείραμα και για τή μελέτη τους έδειξε μιάν άλλη μέθοδο, τή μέθοδο της λαοψυχολογίας. Τή φαντασία δέν μπορούμε να μελετήσουμε απ' εύθειας, παρά αναλύοντας τά ομαδικά δημιουργήματά της, τó μύθο, τή παράδοση, τή θρησκεία. ¹ Για τόν ίδιο λόγο οι ομορφότερες έργασίες του καιρού μας πάνω στη φαντασία, όπως π. χ. τó έργο του Ribot για τή δημιουργική φαντασία, ή ψυχολογία της μεγαλοφυΐας του L. Paschal και ή ανάλυση της τέχνης από τó Müller-Freienfels, άντλούνε τó υλικό τους απ' τήν αυτοπαρατήρηση, από τήν παρατήρηση πάνω σε άλλα πρόσωπα, από τις όμολογίες καλλιτεχνών κ. λ. ² Η δημιουργική φαντασία είναι απ' τις λειτουργίες της ψυχής που φέρνουν σε δυσκολία τή μηχανική εξήγηση της ψυχικής ζωής. Ο συνηθισμένος όρισμός της φαντασίας, πώς είναι άλλαγμένη άνάπλαση παραστάσεων (Herbart), είνε ένα είδος πρωτόγονης περιγραφής.

Η καινούργια ψυχολογία δέχεται τή φαντασία σαν μιάν ικανότητα της ψυχής να δημιουργή συμπλοκές από παράστασεις που στο συνδυασμό διαφέρουν από όσα άντιληφτήκαμε στην πραγματικότητα. Ένώ λοιπόν απ' τó ένα μέρος τά όρια της φαντασίας δέν είναι τέλεια χωρισμένα απ' τή μνήμη, από τó άλλο οι σημερινοί ψυχολόγοι δίνουνε μιὰ πλατύτερη έννοια στη φαντασία. Γιατί ή μνήμη ποτέ δέν ξαναπαράγει τήν πραγματικότητα με άπόλυτη ακρίβεια, ή φαντασία δέν δημιουργεί τίποτε όλωσδιόλου καινούριο. Τó πιο χαρακτηριστικό στη φαντασία είναι ή συνείδηση της ενέργειας. Η βούληση δουλεύει σ' αυτή τή δημιουργική ενέργεια και τά ισχυρά συναισθήματα χαρά, έλπιδα, λύπη τή δυναμώνουν. Η φαντασία είναι ή συνειδητή και

¹ Δηλ. στη λαοψυχολογία (πρβ. σ. 166).

² Ο Binet π. χ. ξέτασε τó δραματογράφο Herveu.

ανεξάρτητη απ' τή θέληση συνδυαστική ενέργεια, άδιάφορο άν εκείνο που συνδυάζει είναι παράσταση ή συλλογισμός. Δημιουργήματά της δέν είναι μονάχα τά έργα της τέχνης παρά και οι έπιστημονικές όπόθεσες καθώς και μιὰ καινούργια μηχανή ή κανένας καινούργιος συνδυασμός από μηχανές. Σ' αυτή τήν πλατιά έννοια ή φαντασία δέν ξεχωρίζει απ' τή διάνοηση.

5. Έτσι όσο περισσότερο βαθύνομε στα πράματα τόσο καλύτερα καταλαβαίνουμε πώς με τις άπλές μηχανικές άναλογίες δέν μπορούμε να ξηγήσουμε τά φαινόμενα της φαντασίας και τó σημαντικότερο πώς μάς επιβάλλεται για να τή μελετήσουμε να περάσουμε τά όρια της πειραματικής έρευνας, όπως τήν είχαν φανταστή ο Fechner και ο Wundt.

Τήν άνάγκη αυτή τήν ένιωσαν ζωηρότερα οι ψυχολόγοι όταν θέλησαν να μελετήσουν άκόμη συνθετώτερα ψυχικά φαινόμενα. Φαντάστηκαν τότε και άλλους τρόπους της έρευνας και πλάτυνε ή έννοια που είχαν για τó ψυχολογικό πείραμα. Τó ιδανικό πείραμα για τόν Wundt ήταν τó πείραμα της φυσικής έπιστήμης. Απ' εκεί τó είχε μεταφέρει στην ψυχολογία. Μα τó ιδανικό αυτό πείραμα δέν μπορεί να εφαρμοσθή παρά σε όρισμένα φαινόμενα (αίσθημα, άνάπλαση, συναισθημα) και είναι ζήτημα άν και σ' αυτά κρατούμε όλους τους όρους που απαιτεί τó πείραμα της φυσικής έπιστήμης. Γιατί ο ψυχικός βίος αλλάζει εύκολα και γοργά και είναι δύσκολο, ίσως άδύνατο, να επαναλάβουμε τó πείραμα «με τις ίδιες συνθήκες», που είναι ο κυριώτατος όρος για τó πείραμα της φυσικής έπιστήμης. Γι' αυτό πρέπει να ικανοποιούμαστε πολλές φορές με «άτελέστερα πειράματα», όπως λέγει και ο Wundt. Μα ένώ εκείνος αυτά τά «άτελέστερα πειράματα» τά θεωρεί σαν ένα καταφύγιο της άνάγκης, που πρέπει να τó αποφεύγαμε όσο μπορούμε, οι νεώτεροι ψυχολόγοι δίνουνε σ' αυτά πολú μεγαλύτερη θέση. Στην Αμερική ιδίως μεταχειρίστηκαν πολú τά λεγόμενα ρωτηματολόγια για όμαδικές έρευνες. Στέλνουν δηλαδή δελτία με ρωτήματα σε όσο μπορούν περισσότερα πρόσωπα με ρωτήματα για όρισμένα ζητήματα. Τó υλικό που μαζεύουνε μ' αυτό τó μέσο τó επεξεργάζονται με τó πνεύμα των φυσικών έπιστημών. Τά ταξινομούνε, τά μετρούνε, τέλος προσπαθούνε να τά ξηγήσουνε άλλα ψυχολογικά και άλλα φυσιολογικά. Έτσι έγιναν πολλές έρευνες π. χ. της ψυχολογίας της θρησκείας. Είναι φανερό πώς αυτή ή μέθοδος έχει πολλά έλαττώματα. Με όση ακρίβεια και άν γράφομε τά ρωτήματα είναι ζήτημα άν θα τά καταλάβουν καλά. Δεύτερο ή αξία του υλικού

πού μαζεύουμε εξαρτάται από τη μόρφωση, απ' την παρατηρητική ικανότητα, απ' την ευσυνειδησία και το ενδιαφέρο εκείνων που απαντούνε.

6. 'Απ' την παραπάνω μέθοδο διαφέρει ή μέθοδο με τα ρωτήματα, που μεταχειρίστηκε ή σχολή της Würzburg για να μελετήσει ανώτερες ψυχικές λειτουργίες, ιδίως τή νόηση, τή βούληση και τή αισθητική συγκίνηση. Με τ' όνομα αυτό είναι γνωστή μια τάξη από έρευνητές που αναγνωρίζουν άρχηγό τους τον Oswald Külpe και που οι περισσότεροι δούλεψαν με τήν οδηγία του στο ψυχολογικό εργαστήριο της βαβαρέζικης πόλης Würzburg, όπου ο Külpe ήταν καθηγητής στην άρχή¹. 'Η προσπάθειά τους είναι μια απ' τις αξιολογώτερες που έγιναν στο ψυχολογικό έδαφος κατά τα τελευταία δεκάχρονα.

'Η σχολή της Würzburg, που οι αξιολογώτεροι αντιπρόσωποί της είναι ο Marbe, ο Bühler, ο Ach, ο Messer και άλλοι, προσπάθησε, καθώς είπα, να μελετήσει τή νόηση, τή βούληση και το καλολογικό συναίσθημα. Βάση για τή μελέτη πήραν αυτοί οι έρευνητές μιάν όσο μπορεί φιλολογημένη ανάλυση. Το πείραμα το μεταχειρίστηκαν σαν βοήθημα για τήν ανάλυση. Δεν φεύγουν απ' το αυστηρό επιστημονικό έδαφος ούτε παραγνωρίζουν τή σημασία που έχει ή σχέση του φυσιολογικού με το ψυχικό. Δεν παραδέχονται όμως πως πρέπει να περιμένουμε να προχωρήσει ή φυσιολογία του εγκεφάλου στις τελευταίες λεπτομέρειες για ν' αρχίσουμε να μελετούμε τις ανώτερες λεγόμενες ψυχικές ενέργειες. Και προτού γίνη αυτό, πολλές φορές και χωρίς αυτό, μπορούμε με τήν προσεκτική ανάλυση να φωτιστούμε πάνω σ' αυτά τα φαινόμενα. Για το σκοπόν αυτό το πείραμα μπορεί να είναι απλούστατο στο οργανικό του μέρος. Στην ουσία του το πείραμα της καιούργιας σχολής είναι να βάλουμε ένα πρόσωπο να κάμη μιá διανοητική εργασία και ύστερα να μάς περιγράψει πως τήν έκαμε. "Αν όμως στο πείραμα κατά Wundt είναι πολλές φορές πλεονέχτημα το πρόσωπο που ζητάζουμε να είναι άρχαριο στην παρατήρηση, ή σχολή της Würzburg δίνει μεγάλη σημασία στην ικανότητα και τήν άσκηση του παρατηρητή. "Ετσι λοιπόν ο Marbe π. χ. ζητούσε απ' το πρόσωπο να νιώση μιá λέξη που πρόφερε ή να σχηματίσει μιάν απλή κρίση. "Ο Messer το έβαζε να βρή τήν υπερκει-

¹ Ο Külpe γεννήθηκε στα 1862. Δούλεψε στο εργαστ. του Wundt στη Λειψία. Ύστερα έγινε καθηγητής στη Würzburg, όπου έμεινε ίσα με το 1909. Πέθανε στα 1915 καθηγητής της φιλοσοφίας στο Μόναχο. Είναι ένα απ' τα πιο φωτεινά μυαλά μέσα στη φιλοσοφία της Γερμανίας των τελευταίων χρόνων.

μενη μιás έννοιας, ο Bühler ζητούσε να κάμη μιá διανοητική εργασία ακόμη πολυπλοκώτερη, να πη π. χ. αν συμφωνή μ' ένα γνωμικό που του έλεγε. Αυτή τή μέθοδο της έρευνας τήν δνόμασαν πείραμα με τα ρωτήματα (Auffrage - experiment) ή πείραμα του στοχασμού (Reflexionsexperiment). "Ο Külpe έδωσε τή γενική βάση της εργασίας στην έρευνα της απαίρεσης (πως απ' τις μερικές παράστασεις κρατούμε τα κοινά χαρακτηριστικά για να σχηματίσουμε τήν αφηρημένη έννοια), οι μαθητές και ομοιόθεατες του εφαρμόσαν πλατύτερα τή μέθοδο και έχομε σήμερα μπροστά μας άφθονο και αξιόλογο υλικό. Κι' επειδής οι καινούργιοι έρευνητές έφεραν καινούργια αντίληψη στα έδάφη που μελέτησαν και τα παλιότερα πορίσματα τα είδαν κάτω από διαφορετικό φως, μπορούμε να πούμε πως έστησαν πάνω σε καιούργιες βάσεις τήν ψυχολογία, πως έκαμαν δηλ. μιá καινούργια ψυχολογία. "Η μέθοδό τους δλο και κατάχτησε έδαφος και αναγνωρίστηκε πλατύτερα παρά τή διαμαρτυρία του Wundt (κοίτ. παρακάτω) και σε πολλά ή αντίληψή τους της ψυχικής ζωής είναι ή αντίληψη του καιρού μας. Οι έρευνητές της σχολής W. ίσως περισσότερο από όλους τους ψυχολόγους της Γερμανίας προσέχουν σ' εκείνο που γίνεται έξω απ' τή Γερμανία και αρμονίζουν τή σκέψη τους με τή γενικώτερη ευρωπαϊκή και αμερικανική.

7. "Ο τόπος που μου δίνει το Δελτίο δεν μου επιτρέπει να δώσω ως είναι και στις μεγάλες γραμμές μιάν εικόνα της πολύμορφης εργασίας που έγινε στα είκοσι τελευταία χρόνια από τους οπαδούς της σχολής ή από άλλους που έχουν συγγενική με αυτούς αντίληψη. "Η νοητική εργασία (σχηματισμός έννοιας, κρίση, συλλογισμός) και ή βούληση έρευνήθηκε σ' όλες τις λεπτομέρειες. Για να ικανοποιήσω τήν περιέργεια του αναγνώστη θα δώσω μιάν ιδέα πως γίνεται ένα πείραμα πάνω στη βούληση. Το πρώτο άληθινό πείραμα πάνω στη βούληση το έκαμε ο Ach. Μαθαίνουμε μιá σειρά από διπλές συλλαβές χωρίς νόημα (π. χ. νας - λό, τίν - κά, σα - μάν) σε βαθμό που να στερεωθούν αρκετά καλά στη μνήμη μας. Ύστερα μάς παρουσιάζουν τήν πρώτη απ' το ζεύγος (νας, τίν, σα -) αφού μάς δώσουν τήν οδηγία πως μ' αυτή πρέπει να κάμομε κάποια νοητική εργασία, π. χ. να τής βρούμε κανένα ομοιοκατάληχτο ή να μεταθέσουμε τα γράμματα. "Η προηγούμενη σύνδεση (νας - λο - κτλ) άντενεργεί σ' αυτήν τήν εργασία κ' έτσι μάς δίνεται ευκαιρία ν' αναπτύξουμε δυνατές βουλευτικές ενέργειες και να τις παρατηρήσουμε (αυτοπαρατήρηση).

8. Μ' αυτές τις εργασίες οι έρευνητές της σχολής του Külpe

φτάνουνε στο συμπέρασμα, πώς η νόηση είναι ένα σημαντικό και αυτόνομο στοιχείο της ψυχικής ζωής. Αντίθετα στο αίσθημα και την παράσταση του χώρου και του χρόνου που αναφέρονται σε εξωτερικά αντικείμενα (έμπροσθια), η νόηση δεν είναι εποπτική (unanschaulich) όπως το τονίζουν πολύ. Ήδη μέσα στο αίσθημα και την αντίληψη υπάρχει σημαντικό στοιχείο νοητικό. Το αίσθημα που είναι μια ψυχική κατάσταση, ένα φαινόμενο καθαρώς υποκειμενικό, με τη βοήθεια της νόησης το σχετίζουμε με τα αντικείμενα (το εξωτερικεύουμε και το αποδίδουμε στ' αντικείμενα). Π. χ. έχω εμπρός μου το φύλλο του χαρτιού που γράφω. Αυτό στην ουσία είναι το αίσθημα του άσπρου μέσα στη συνείδησή μου. Το αναγνωρίζω όμως σαν εξωτερικό αντικείμενο με τη σκέψη. Αυτή τη νοητική εργασία την ονομάζουν συνείδηση του αντικειμένου (Gegenstandsbewusstsein). Με την ίδια νοητική πράξη φτάνω απ' τη παράσταση στην έννοια, δηλ. απ' τις μερικές και ορισμένες εικόνες αντικειμένων στη γενική και χωρίς ορισμένο περιεχόμενο ιδέα (=έννοια). Η νόηση δηλαδή χωρίζει το εποπτικό στοιχείο της παράστασης και τη γενικεύει. Έτσι λοιπόν ο Bühler και ο Messer τόνισαν τη ξεχωριστή φύση της νόησης, ενώ από το άλλο μέρος με τις εργασίες του Ach φάνηκε πώς η βούληση είναι κάτι διαφορετικό απ' τα αισθητικά και συναισθητικά φαινόμενα.

9. Έτσι η σχολή της Würzburg φάνηκε πώς καταντάει στον ιντελλεκτουαλισμό, στη θεωρία δηλ. πώς η νόηση είναι η κυρίαρχη λειτουργία, που δεν έμεινε όμως δίχως αντιλογία (von Aster, Wundt, Titchener). Για τον ίδιο λόγο επέκρινε με πολύ αυστηρότητα τη σχολή ο Georg Elias Müller, ο αξιολογώτερος σήμερα αντιπρόσωπος της άσσοσιονικής ψυχολογίας στη Γερμανία, γιατί αυτή χωρίς να παραδεχτεί τη βουντική διδασκαλία της Apperzeption συμφωνεί μαζί του «πώς οι νόμοι της μηχανικής ανάπτυξης δεν αρκούνε για να ερμηνέψουν τη νόηση και τη βούληση». ¹ Έτσι λοιπόν οι έρευνες και οι θεωρίες της καινούργιας σχολής από το ένα μέρος ξανάφεραν στη μέση την παλιά φιλονικία του ρεαλισμού, νομιναλισμού και κομπετιουαλισμού, μεταφέροντάς την απ' το λογικό στο ψυχολογικό έδαφος ², από το άλλο προκάλεσαν δυνατές αντιλογίες για τη μέθοδο, πρό πάντων από μέρος του Wundt.

¹ Fröbes, I, 400.

² Στην ουσία είναι η παλιά αντίθεση ανάμεσα στον Πλάτωνα και στον Άριστοταλή για τις γενικές έννοιες. Για τον πρώτο οι γενικές έννοιες (οι ιδέες), όπως π. χ. η έννοια άλογο, λουλούδι έχουνε υπαρκτή πραγματική, υπάρχουνε στον ιδανικό

Ο Wundt δηλαδή κατακρίνει αυτά τα φαινομενικά πειράματα (Scheinexperiment), όπως λέγει, γιατί δεν κρατούνε τους απαραίτητους κανόνες, που θέλει το πείραμα. Γιατί δεν μπορούμε να επαναλάβουμε το πείραμα με τους ίδιους δρους, ούτε ν' αλλάξουμε τους δρους όπως θέλουμε. Έξόν απ' αυτό η ξαφνική ερώτηση συλλίξει το πρόσωπο και απαιτεί να χωριστή σε δυο ή προσοχή, γιατί είναι ανάγκη από το ένα μέρος να λύση το πρόβλημα που του βάλουμε, απ' το άλλο να προσέξη σ' εκείνο που γίνεται μέσα στη συνείδησή του. Απαντώντας σ' αυτά ο Bühler θέλησε να δείξει — με πειστικά επιχειρήματα πολλές φορές — πώς οι αντιλογίες του δασκάλου δεν στηρίζονται. Το αξιόλογο ύλικό που μαζέφτηκε από τότε και η έχτιμηση που κέρδισε η μέθοδο μιλάνε υπέρ του Bühler. Η συζήτηση άπλωσε σε μια γενικώτερη κριτική για το πείραμα και το συμπέραμά της ήταν πώς πρέπει να δώσουμε σχετική αξία στο φυσιολογικό πείραμα όπως το είχαν φανταστή ο W. και οι παλαιότεροι ψυχολόγοι και πώς δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε κάθε μέσο της έρευνας γιατί δεν εκανοποιεί το ιδανικό που είχαν εκείνοι για το πείραμα. Αυτή η πλατύτερη έννοια για το πείραμα είναι ένα απ' τα χαρακτηριστικά της ψυχολογίας του καιρού μας.

10. Πάνω στη μελέτη της νόησης στηρίχτηκε η δοκιμή της νοημοσύνης. Μπορούμε δηλαδή με ομαδικά πειράματα να δρίσουμε το μέσο ή το κατώτατο όριο της νοητικής εργασίας που κάνει ο κανονικός άνθρωπος ή το παιδί σε κάθε ηλικία. Από καιρό οι ψυχίατροι αίστάνθησαν την ανάγκη να δρίσουν την νοητική κατάσταση του αντικανονικού ανθρώπου και εκαμάν πρόχειρες παρατήρησεις σε κανονικούς. Επίσης οι παιδαγωγοί είχαν το εμπειρικό μέσο να δοκιμάσουν τη νοημοσύνη των μαθητών, που τους χώριζαν σε τάξεις. Είναι γνωστό πώς ακόμη και σωματικές ιδιότητες έχουν κάποια σχέση με τη νοημοσύνη. Σε τέτοιες παρατήρησεις στηρίχτηκε η δοκιμή της νοητικής ικανότητας. Γενικά η δοκιμή παίρνει βάση τη σχολική εργασία, το λογαρια-

κόσμο κι η ψυχή τις θυμάται απ' την υπερκόσμια ζωή της (είναι λοιπόν έμφυτες έννοιες). Το έναντιο ο Άριστοτέλης δέχεται πώς οι γενικές έννοιες βρίσκονται μέσα στα πράγματα. Η ίδια αντίθεση ξανάρχεται στα μέσα χρόνια μέσα στη σχολαστική φιλοσοφία. Οι γενικές έννοιες, τα universalia, είναι πραγματικότητες (realia, γι' αυτό realismus), υπάρχουν πριν απ' τα πράγματα (ante res). Η αντίθετη γνώμη παραδέχεται πώς τα universalia είναι άπλές λέξεις (ονόματα = nomina, γι' αυτό nominalismus). Μια μέση αντίληψη τις δέχεται σαν δημιουργήματα της νοητικής λειτουργίας (σαν conceptus γι' αυτό conceptualismus).

σμό, τὴ γραφὴ κλπ., τὴν ἱκανότητα τῆς ἀμεσης ἀντίληψης, τὴν κρίση, τὸν ὀρισμό, τὴν εὐκολία ποῦ ἔχει κανεὶς νὰ νιώσῃ παροιμίες, εὐφυολογήματα, ἢ τὸν παραλογισμό ἑνὸς ἰσχυρισμοῦ. Αὐτὰ εἶναι τὰ λεγόμενα Τέστ. Ἐγίναν πολλές προσπάθειες καὶ προτάθηκαν πολλὰ μέσα. Σήμερα γενικὴ ἐχτίμησις ἔχουνε τὰ Τέστ ποῦ ὄρισαν οἱ Binet-Simon, ἢ σκόλα τῆς νοημοσύνης ὅπως λένε (1911) ποῦ ἡ πρακτικὴ ἀξία τοῦς ἀποδείχθηκε ὑστερα ἀπὸ πολλές δοκιμὲς στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Ἡ σκόλα περιέχει ὀρισμένα (ἀπὸ πέντε) τέστ γιὰ κάθε ἡλικία ἀπ' τὰ τρία χρόνια καὶ πάνω.

X. Ἡ ἀντίδραση.

1. Ἡ ἀντίληψη τῆς σχολῆς τῆς Würzburg γιὰ τὸ ψυχολογικὸ πείραμα καὶ τὴν ἔννοια τῆς νόησης καὶ τῆς βούλησης φανερώνουνε ἡδη μιὰ γενικώτερη ἀλλαγὴ στὴν ψυχολογία. Σ' ἄλλους εἶναι μεγαλύτερη ἢ ἀντίθεση στὴν πειραματικὴ ψυχολογία, ὅπως τὴν εἶχε νομοθετήσῃ ὁ ἀξιολογώτερος ἀντιπρόσωπός της, ὁ Wundt. Ἔτσι στὶς τελευταῖες δεκαετηρίδες ἔχομε μιὰν ἀντίδραση ποικιλόμορφη κατὰ τῆς παλαιότερης πειραματικῆς ψυχολογίας καὶ ποῦ παρουσιάζεται ἀπὸ πολλὰ σημεῖα.

Ἡ κριτικὴ θέλει πρώτα νὰ χτυπήσῃ τὴν ἴδια τὴν βάση τῆς πειραματικῆς ἔρευνας. Εἶναι δικαιολογημένο τὸ πείραμα στὴν ψυχολογία, ὁ τρόπος δηλ. τῆς ἔρευνας ποῦ μεταφέραμε ἀπ' τὰ φυσικὰ φαινόμενα στὰ φαινόμενα τῆς συνείδησης; Παραπάνω εἶδαμε πὼς ἡ ἰδιαίτερη φύση τῆς ψυχικῆς λειτουργίας δὲν ἐπιτρέπει νὰ ξανακάνουμε ἕνα πείραμα μὲ τὶς ἴδιες συνθήκες, ἴσως ἐξὸν ἀπὸ τὰ πιδ ἁπλὰ φαινόμενα, ἀπὸ κείνα ποῦ βρίσκονται στὰ σύνορα τῶν φυσιολογικῶν (ἀντανάκλαστικὴ κίνηση, ἀντενέργεια κλ., πρ. σ. 151). Μιὰν ἄλλη δυσκολία στὸ πείραμα δίνουνε οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς. Ἔτσι λοιπὸν μεγάλες ἀντιλογίες ἀντίκρισαν πρώτα οἱ συλλογισμοὶ καὶ τὰ πειράματα τοῦ Fechner. Τὰ ἐξέτασαν στὴν ἀρχὴ τους, ξανάπιασαν τὶς ἔρευνες ποῦ εἶχε κάμει ἐκάστος καὶ βρήκαν σημαντικὲς διαφορὲς στὰ πορίσματά του ἢ ἰσχυρίστηκαν πὼς εἶχαν διαφορετικὸ νόημα. Ἔτσι φάνηκε πὼς σάλεψε ἡ βάση τῆς ψυχοφυσικῆς. Εὐθύς στὴν ἀρχὴ τὰ ἀξιώματα τοῦ Fechner γιὰ τὴν ψυχικὴ μέτρηση εἶχαν ἀντικρύσει πολλές ἀντιλογίες στὸ ἐξωτερικὸ καὶ μάλιστα στὴ Γαλλία. Ὁ μαθηματικὸς Tannery στὰ 1875 πολέμησε τὴν ἀρχὴ τῆς φεχνηρικῆς μέτρησης δείχνοντας πὼς εἶναι αὐθαίρετος καὶ ἀναπόδειχτος ἰσχυρισμός, πὼς μπορούμε νὰ πάρουμε σὰν μονάδα τὸ ἀπλούστερο αἰσθημα γιὰ νὰ μετρήσουμε τὸ συνθετώτερο. Οἱ ἀντι-

λογίες ἐπαναλήφθηκαν τώρα πλατύτερα καὶ δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς ποῦ ὁ M. Foucault προσπάθησε νὰ δείξει τὸ ἀστήριχτο τῆς ψυχοφυσικῆς. Ἡ ἴδια κριτικὴ ἐγίνε σὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς ψυχικῆς μέτρησης, ὥστε σήμερα οἱ περισσότεροι εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὴν ψυχοφυσικὴ, λίγοι μονάχα μένουν ἀκόμη πιστοὶ σ' αὐτὴ καὶ περιμένουνε μελλοντικὲς ἐπιτυχίες ἀπ' αὐτὴ, ἐνῶ εἶναι ἄλλοι ποῦ τὴ θεωροῦνε σὰν ἕνα παιδικὸ παιχνίδι ποῦ πρέπει νὰ λείψῃ.

2. Κάτι ἄλλο ποῦ χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν πιδ καινούργια ἀντίληψη στὴν ψυχολογία εἶναι ἡ μεγάλη ὑπόληψη ποῦ ξανακερδίζει ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυση, ἐνῶ πρὶν εἶχε περιφρονηθῆ καὶ εἶχε κάνει τόπο μπρὸς στὸ ζήτημα γιὰ τὰ ἀριθμητικὰ πορίσματα. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τὴ φανερώνουνε ἡ ἐχτίμησις ποῦ κέρδισαν στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ἰδέες τοῦ Brentano. Ἡ περιγραφικὴ δηλαδὴ ψυχολογία δὲν εἶχε παραμεληθῆ ὀλότελα οὔτε στὸν καιρὸ ποῦ κυριαρχοῦσε ἡ θέρμη γιὰ τὸ πείραμα. Εἶχε βρῆ μάλιστα ἕνα δυνατὸ ἀντιπρόσωπο στὸ βιενέζο καθηγητὴ Franz Brentano, ποῦ σ' ἕνα βιβλίον τοῦ τυπωμένο στὰ 1874 (Psychologie vom empirischen Standpunkt, ψυχολογία ἀπὸ ἐμπειρικὴ ἀποψη, ὁ 1^{ος} τόμος μονάχα) εἶχε ἀναλύσει μὲ ξεχωριστὴ παρατηρητικὴ ἐννοίαν ψυχολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς (λογικὴ καὶ γνωσιοθεωρία). Οἱ ἰδέες του ἐχτιμήθηκαν πολὺ στὸν καιρὸ μας καὶ ἔκαμαν σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν καινούργια γενιὰ τῶν ψυχολόγων. Ἀπ' τὸν Brentano ξαρτιοῦνται μιὰ σειρά ἀστριακῶν ψυχολόγοι (Christian von Ehrenfels, Alexis Meinong, Alois Höfler, Stefan Witasek), ποῦ μελέτησαν μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τὶς παραστατικὲς μορφὲς ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ ὑποκείμενο τῆς παράστασης (θεωρία τοῦ ἀντικειμένου τοῦ Meinong).

3. Ἀπὸ μεθοδικὴ λοιπὸν ἀποψη τὸ σημαντικώτερο γιὰ τὸν καιρὸ μας εἶναι ποῦ ξαναγυρίσαμε στὴν αὐτοπαράτηρησις καὶ τὴν περιγραφὴ. Ἡ αὐτοπατήρησις, ἐσωτερικὴ παρατήρησις, ἐξέταση τῆς συνείδησης μας ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους — αὐτὸ τὸ τὸνίζουσι μὲ μεγάλη ἐπιμονὴ οἱ ψυχολόγοι τῆς τελευταίας γενιάς — εἶναι ἡ κυριώτατη πηγὴ γιὰ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ψυχικὴ ζωὴ. Ἡ περιγραφικὴ ψυχολογία ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἕνα ἔδαφος οὐδέτερο, χρήσιμο, μάλιστα ἀπαραίτητο, γιὰ κάθε λογῆς ψυχολογία. Ἡ τάσις αὐτὴ δυνάμωσε δταν παρατήρησαν πὼς ἡ πειραματικὴ ψυχολογία δὲν ἀλήθεψε τὶς ὑπερβολικὲς ἐλπίδες ποῦ τῆς εἶχαν στηρίξει. Σχηματίστηκε λοιπὸν ἕνα ρεύμα ἐναντία στὴν πειραματικὴ ψυχολογία καὶ στὸ πείραμα καὶ στὰ 1894 ὑποστήριξε μὲ δυνάμη τὴν ἀντιπειραματικὴ ἀποψη ὁ Dilthey

στην πραγματεία του *Idées για μιὰ περιγραφική και αναλυτική ψυχολογία* και δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς ποὺ ὁ W. Schmied-Kowarzik ἔγραψε μιὰ ψυχολογία μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα (1902).

Ἡ περιγραφική ψυχολογία βρῆκε δυνατὸ στήριγμα στὴ «φαινομενολογία» τοῦ διάσημου σήμερα Edmond Husserl, ποὺ διδάσκει πὼς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναλύουμε και νὰ περιγράψουμε μὲ προσοχὴ τὶς ἐννοιες γιὰ νὰ καταλάβουμε ποιά ὑποκειμενικὴ κατάσταση τῆς συνείδησης νιώθουμε μὲ τὴν κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές.

4. Ζωηρότερη ἦταν ἡ ἀντίδραση ἐξω ἀπ' τὴ Γερμανία και εἶναι ἀξιοσημείωτη σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἢ κίνηση ποὺ ἐγινε και ποὺ γίνεται στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ ψυχολογία ἔχοντας νὰ συνεχισθῆμιὰ παλιὰ και πλούσια παράδοση κράτησε αὐτοτέλεια μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη χώρα μπρὸς στὴ νεώτερη ψυχολογία ποὺ μιὰ στιγμὴ ἦταν γερμανικὴ ἐπιστήμη¹. Ὑστερα ἀπὸ τὶς ὑπερβολὲς τοῦ Comte ἐπικράτησε ἀντίληψη ὅμοια μὲ τοῦ Wundt και τῶν πρώτων πειραματικῶν τῆς Γερμανίας. Ὁ νέος τότε Ribot σὲ δυὸ πραγματεῖες ποὺ ἐμείναν ἀλησμόνητες (πρὸ βιβλ. σ. 177) ἔκαμε γνωστὲς στὴ Γαλλία τὴν ὅμοια τάση ποὺ ἦταν τότε στὴν Ἀγγλία και τὴν πειραματικὴ ψυχολογία τῆς Γερμανίας. Μὲ ζέση νεανικὴ και μεγάλη εὐχέρεια ξεσπάθωνε γιὰ μιὰ ψυχολογία ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι πειραματικὴ και φυσιολογική, ἀναγνωρίζοντας ὅμως και τονίζοντας τὴν αὐτοτέλεια τῆς ψυχολογίας (πρὸ σ. 128). Μὰ ὄχι μονάχα ὁ Comte και οἱ φυσιολόγοι παρά και ὁ Ribot ἔδιναν μεγαλύτερη και κάπως διαφορετικὴ σημασία στὰ φυσικὰ και φυσιολογικὰ «προηγούμενα». Σήμερα παραδέχονται πὼς ἡ ψυχολογία σὰν ἐπιστήμη ἀνεξάρτητη και θετικὴ πρέπει νὰ ἀρχίῃ μὲ μιὰ μέθοδο ὅσο μπορεῖ ἀντικειμενικὴ και αὐστηρὴ και νὰ μαζέψῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερο ὕλικὸ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρατήρηση. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ θαμπωθῆ ἀπ' τὶς λέξεις «ἐξωτερικὸ φαινόμενο» «ἀριθμητικὰ πορίσματα». Αὐτὸ ποὺ λέμε ἐξωτερικὸ φαινόμενο εἶναι φαινόμενο τῆς συνείδησός μας. Τὰ περίφημα τέστ, εἴτε χειρονομίες εἶναι, εἴτε φυσιολογικὲς ἀλλων ἀνθρώπων, εἴτε λόγια ἢ ἀπάντησες σὲ ρωτήματα, εἴτε ἔξομολογήματα, παίρνουνε νόημα γιὰ μᾶς μόνο ἀπ' τὰ ἀνάλογα φαινόμενα τῆς δικῆς μας συνείδησης. Σὲ κάθε στιγμὴ πρέπει νὰ τόχομε στὸ νοῦ μας πὼς ἡ κυριώτατη, ἡ μοναδικὴ καθαυτὸ πηγὴ

¹ Γιὰ τὴ κίνηση τῶν τελευταίων χρόνων στὴ Γαλλία στηρίζομαι στὴν ἔκθεση τοῦ D. Parodi στὸ ἀξιολογικὸ βιβλίο του *La philosophie contemporaine en France*, Paris Felix Alcan, 1919.

ψυχολογικῆς παρατήρησης εἶναι ἡ δικὴ μας συνείδηση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρηση (Introspection) παίρνει μεγάλη σπουδαιότητα στὶς μέρες μας, μεγαλύτερη ἴσως ἀπ' τὸ πείραμα. Ὁ Ribot σὲ μιὰ νεώτερη μελέτη του γράφει «χωρὶς αὐτὴν τίποτε δὲν ἀρχίζει, μόνο μ' αὐτὴ τίποτε δὲν τελειώνει». Καὶ ὁ Binet «ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρηση μπορεῖ νὰ πεί κανεὶς εἶναι ἡ βάση τῆς ψυχολογίας. Κάθε μελέτη ποὺ γίνεται μ' αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ψυχολογικὴ. Κάθε μελέτη ποὺ γίνεται μὲ μιὰν ἄλλη μέθοδο ἀνήκει σὲ μιὰν ἄλλη ἐπιστήμη».

Ἀκόμη και οἱ ψυχολόγοι τοῦ ἐργαστηριοῦ στὴ Γαλλία δὲν ἔδωκαν στὸ πείραμα τὴ σημασία ποὺ πῆρε στὴ Γερμανία οὔτε εἶχε μεγάλες συμπάθειες ἢ «φαινομενικὴ ἀκρίβεια» τῆς ψυχοφυσικῆς και τῶν μαθηματικῶν τύπων. Οἱ σημαντικώτερες γαλλικὲς ἐργασίες ἀκόμη τοῦ ἴδιου τοῦ Ribot δὲν εἶναι πειραματικὲς στὴ γερμανικὴ ἐννοια. Ἐξὼ ἀπ' τὶς πραγματεῖες γιὰ τὴν ἀρρώστεια τῆς μνήμης, τῆς βούλησης και τῆς προσωπικότητας, οἱ ὠριμώτερες ἐργασίες του πάνω στὰ συναισθήματα και τὴ δημιουργικὴ φαντασία εἶναι ἔργα ἐσωτερικῆς παρατήρησης ἀριστοτεχνικὰ τὶς περισσότερες φορές. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ποῦμε γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Paulhan.

Μὰ και τὰ καθαυτὸ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια, ποὺ δούλεψαν μὲ διευθυντὲς τὸ Bourdon, Binet, Philippe, Piéron μελέτησαν ἀπλοῦστερες λειτουργίες, ποὺ ἔχουνε ἄμεση σχέση μὲ τὶς φυσιολογικὲς, ὅπως εἶναι π. χ. ἡ διάρκεια τῆς ἀντενέργειας, οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς τῆς μνήμης και τῆς εὐαισθησίας, τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνστικτοῦ και ὅμοια. Ἐτσι ποὺ ὁ Binet ὀρίζει σὰν τὸ ἰδιαιτέρο ποὺ ἔχει ἡ γαλλικὴ σχολὴ και ποὺ τὴ χωρίζει ἀπ' τὴ γερμανικὴ τὴν ξεχωριστὴ σημασία ποὺ δίνει στὴν αὐτοπαρατήρησὴ και τὴν ἔκθεση τοῦ παρατηρητῆ γιὰ κείνο ποὺ γίνεται στὴ συνείδησή του, δηλαδὴ ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ ὁ Wundt δὲν μπορούσε νὰ συχωρέσει στὴ σχολὴ τοῦ Külpe (σ. 154-5).

Ἄλλοι μελετητὲς στέκονται πιδὸ μακριὰ ἀπ' τὴ φυσιολογία. Δὲν ἀρνιούνται οὔτε περιφρονοῦνε τὶς διδαχὲς τῆς. Δουλεύουν ὅμως δίχως ἐργαλεῖα, ἀρκοῦνται στὴν ἀνάλυση και τὴν περιγραφή. Εἶναι ἀρχαιότεροι και νεώτεροι ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση τῆς περιγραφικῆς ψυχολογίας, ὅπως ὁ Victor Egger, ὁ Henri Marion, ὁ Rabier, ποὺ ἡ ὀνομαστῆ ψυχολογία του ἔχει και σήμερα ἐνδιαφέρο, ὁ Dugas, ὁ Payot και ἄλλοι. Τὸ ἄλλο κάνει στὴν οὐσία ὁ Bergson παρά ξαναφέρει μὲ τὴ «δύναμη ἀνώτερης πρωτοτυπίας» τὴν ἐσωτερικὴ παρατήρηση μὲ μιὰ καινούργια μορφή ὀνομάζοντάς τὴν intuition;

5. Παρακάτω θὰ μιλήσω γιὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἔκαμε ὁ Bergson

της πειραματικής ψυχολογίας. Ένας άλλος έρευνητής, ο Friedrich Rauh, αντιπροσωπεύει τελειότερα τη σύγχρονη αντίληψη της ψυχολογίας. Μεταφράζω δλο το κομμάτι που του αφιερώνει ο Parodi.

«Από μεθοδική άποψη και από άποψη γενικής αντίληψης της ψυχολογίας δέν είναι λιγώτερο σημαντική ή προσπάθεια του Fr Rauh. Κατ' αυτόν ή ψυχολογία πρέπει να αποφύγη τα βιαστικά και αδιάκριτα δανείσματα απ' τη φυσιολογία ούτε πρέπει να μιμηθή τις έννοιες της και τα μέσα της. Δέν πρέπει να βιαστή να ποθήση «έρμηνεία απ' τὰ στοιχεία» ούτε θεωρίες του σύνολου. Πρέπει να είναι εύχαριστημένη, στην προκαταρκτική περίοδο που βρισκόμαστε, να μαζεύη όλικò για μελλοντική επεξεργασία». Η περιγραφή και ή εξάστερη εξήγηση της ψυχικής πραγματικότητας, που την παίρνουμε σαν δλότητα και όχι σαν κάτι ξεχωρισμένο σε στοιχεία ψυχικά ή οργανικά—τις περισσότερες φορές υποθετικά—είναι ή ασφαλέστερη μέθοδος—τουλάχιστο για την ώρα». «Θά μάς ρωτήσουν τι απαιτεί ν' ανακαλύψη αυτή ή πιο ξάστερη και πιο εύκολόλογιστη ψυχολογία. Εκείνο που ακριβώς τη χαρακτηρίζει είναι που δέν έχει αυτήν την απαιτηση». Έτσι λοιπόν σ' ένα απ' τα πιο βαθυστόχαστα έργα αυτών των τελευταίων χρόνων και όπου φανερώνεται ή πιο άκονισμένη ψυχολογική αντίληψη, στη μελέτη του «Η μέθοδος στην ψυχολογία των συναισθημάτων» (1899), μάς έκαμε προσεχτικούς σε τι βαθμό πολυπλοκή είναι ή έσωτερική ζωή. Η τάση στο σύστημα είναι ξεπλανευτική σ' αυτό το έδαφος παρά σε κάθε άλλο και έχει τον κίνδυνο να νομίζουμε πως βρίσκουμε στα πράματα μιὰ φαινομενική απλότητα. Δείχνοντας τη μεγάλη διαφορά που έχουν ανάμεσά τους τα ανθρώπινα συναισθήματα και την ποικιλία που παρουσιάζουνε στη μορφή και στο συνδυασμό φτάνει στο συμπέρασμα πως είναι αδύνατο πρώτα να τ' ανάγουμε σε μιάν ένότητα βγάζοντάς τα από μιὰ κυρίαρχη τάση και δεύτερο να εφαρμόσουμε σε όλα την ίδια μέθοδο είτε του Fechner είναι, είτε του Ribot, του Wundt ή του Bergson. Όλες οι θεωρίες και όλες οι μέθοδοι είναι ωφέλιμες και καμιά δέν είναι αρκετή μόνη της. Έχουνε αξία εθρική. «Καμιά απ' αυτές τις αρχές δέν εφαρμόζεται παντού παρά ή κάθε μιὰ ανάλογα με την περίσταση και ανάλογα με το άτομο». «Είμαστε εδώ μέσα στην περιπλοκή από φαινόμενα και πρέπει να μεταχειριστούμε τις έννοιες ανάλογα με τη σχετική ωφέλειά τους». Μια τέτια στάση, προσθέτει ο Parodi, δέν μοιάζει βέβαια με τον ήσυχο δογματισμό και θετικισμό που ήταν πριν από πενήντα χρόνια. Με το Rauh περισσότερο από κάθε άλλο ή

ψυχολογία φυλάγει τις γραμμές της τις χαρακτηριστικές και αναπλοποιήτες»¹.

6. Το δεύτερο που χαρακτηρίζει—αν και σε μικρότερο βαθμό—τη σημερινή τάση είναι ή προσπάθεια που βλέπουμε σε πολλούς έρευνητές να ξαναβρουν την παλιά επαφή με τη φιλοσοφία και τη μεταφυσική. Απ' το ένα μέρος τα γενικά ζητήματα της φιλοσοφίας έγγιζουνε άμεσα το ψυχολογικό πρόβλημα, απ' τ' άλλο ξανακερδίζουν ενδιαφέρο τα παλιά μεταφυσικά προβλήματα μόνο που παρουσιάζονται με διαφορετική μορφή. Πώς ή μεταφυσική ανάγκη, το μεταφυσικό όρμέμφοτο, όπως λέγει ο Schopenhauer, το ενδιαφέρο δηλαδή για τα αιώνια προβλήματα της αρχής και της ούσίας της ψυχής, της σχέσης της με το σώμα κλπ. δέν μπορούσε να πνιγή μέσα στο θόρυβο της πειραματικής έρευνας, αυτό το καταλαβαίνουν όσοι ξέρουν τη δύναμη αυτής της ανάγκης. Έτσι ο προκατόχος του Külpe στην έδρα του Μονάχου Theodor Lipps ήταν οπαδός μιās καθαρής ψυχολογίας, παραδέχονταν την ψυχολογία σαν επιστήμη όχι μονάχα των ψυχικών φαινομένων παρά και της «ψυχής» και ζήτησε να γυρίση την προσοχή σε γενικώτερα προβλήματα. Η τάση αυτή φανερώνεται και στη σχολή της Würzburg και σε πολλούς διανοούμενους του καιρού μας που χωρίς να είναι ψυχολόγοι έχουνε ζωηρό ενδιαφέρο για τα ψυχολογικά προβλήματα. Ο Külpe ο ίδιος αναγνώριζε την ουσιαστικότητα της ψυχής καθώς και την αλληλοεπίδραση ανάμεσα στο σώμα και στην ψυχή και ισχυρίζονταν πως τίποτε δέν μάς εμποδίζει να δεχτούμε τη διπλή σύσταση του ανθρώπου, γιατί τίποτε δέν απόδειξε πως ή διαρχική αντίληψη (dualismus) είναι αστήριχτη. Αποφασιστώτερα όμως και έντονώτερα ζητεί αυτό το γυρισμό στα μεταφυσικά προβλήματα ο Bergson.

7. Δέν είναι ανάγκη να σημειώσω πως αυτή την τάση την καλοδέχτηκε ή καθολική φιλοσοφία. Έτσι στον τελευταίο καιρό ή νεοθωμαική ψυχολογία παρουσιάζεται με περισσότερο θάρρος και—πρέπει να το όμολογήσουμε—σ' ένα Mercier π.χ. με καινούργια επιστημονικότητα και με τα εφόδια της καινούργιας έρευνας². Την ίδια τάση αντιπρο-

¹ Parodi, ε. ά. σ. 98.

² D. Mercier, καθηγ. και διευθ. του Institut supérieur de Philosophie της Louvain (Βέλγιο), από το 1906 καρδινάλιος αρχιεπίσκοπος Malines (Βέλγιο), που ο παγκόσμιος πόλεμος τον έκαμε περιφνημο. Είναι ένας απ' τους ήγέτες της νεοθωμαικής φιλοσοφίας, που είναι ή επίσημη να πάμε φιλοσοφία της λατινικής εκκλησίας. Η νεοθωμαική κίνηση δυνάμωσε απ' τον καιρό που ο πάπας Δέαν XIII έβγαλε την Encyclica Aeterni Patris (4 Αυγούστ. 1879), που παραινόησε

σωπεύουνε στη Γερμανία ο Constantin Gutberle και ο J. Geyer που έγραψε μίαν αξιόλογη ψυχολογία.

8. Η πιο αποφασιστική όμως ένσταση κατά της πειραματικής ψυχολογίας έγινε από μέρος της Άνορθόλογης (ιρρασιοναλιστικής) φιλοσοφίας¹. Είναι μία απ' τις μεγάλες υπηρεσίες του Bergson που μας έκαμε προσεκτικούς στην ψεύτικη εικόνα της ψυχικής ζωής, που μας δίνει ή πειραματική ψυχολογία όπως κάθε άλλη που δουλεύει με έννοιες. Η βαθύτερη φύση της πραγματικότητας γενικά διαφέρει από εκείνη που μας παρουσιάζουν οι φυσικές επιστήμες. Οι φυσικές επιστήμες δουλεύουν με έννοιες. Από την απέραντη ποικιλία που έχουν τα πράγματα παίρνουνε τα κοινά γνωρίσματα (έννοιες) ή το κοινό που έχουν τα φαινόμενα (νόμοι).

Η έννοια όμως είνε κάτι αποστερωμένο και ακίνητο. Γι' αυτό δεν μπορεί να μας εμφάνιση την αληθινή πραγματικότητα, που ή φύση της είναι να αλλάζει εξακολουθητικά, να ξαναεώνεται και να μένει πάντα υποκειμενική. Ούτε είναι ο σκοπός της φυσικής επιστήμης να μας γνωρίση τη βαθύτερη φύση του κόσμου παρά να μας βοηθή ή εξουσιάζουμε και να χρησιμοποιούμε τα φαινόμενα. Μία απ' τις θεμελιακές διδασκαλίες του μπερσονισμού είναι πως γνωρίζουμε δυο πραγματικότητες, που διαφέρουνε ριζικά ή μία απ' την άλλη. Η πρώτη είναι ή ψυχική πραγματικότητα, που ο Bergson την ονομάζει διάρκεια (durée), γιατί ή φύση της είναι μια αδιάκοπη εξακολουθήση, το πέρασμα από μίαν ιδιότητα σε άλλη. Η διάρκεια είναι ετερόγενη (heterogène), γιατί καμιά καινούργια κατάσταση της δεν είναι ίδια με την προηγούμενη ή με τις προηγούμενες. Η μόνη ιδιότητά της είναι ή ποιότητα. Η δεύτερη πραγματικότητα που γνωρίζουμε είναι ή έχταση, ή ακίνητος και ομοιόμορφος χώρος. Τα χαρακτηριστικά λοιπόν, που έχουν αυτές οι δύο πραγματικότητες, είναι ή ετερογένεια και ή ομοιογένεια από το ένα μέρος, ή ποιότητα και ή ποσότητα απ' το

¹ Sancti Thomae sapientiam restituatis et quam latissime propagetis. Σκοπός της καθολικής φιλοσοφίας είναι να εγγήση κάθε χρήσιμη γνώση της νεώτερης επιστήμης σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Θωμά του Ακουινατή και να πολεμήση τις κλίνας της επιστήμης.

² Philosophie irrationnelle το αντίθετο της philosophie rationnelle (ορθολογική), αυτής που στηρίζεται στη ratio (raison, ορθός λόγος, ορθολογική φιλοσοφία), ενώ ή ιρρασιοναλιστική (άνορθόλογη) φιλοσοφία, όπως ονομάζεται ιδίως ή φιλοσοφία του Bergson, παραδέχεται πως τη βαθύτερη φύση της πραγματικότητας τη νιώθουμε όχι με τον ορθό λόγο, με τη διανοητική εργασία, παρά με την άμεση επικοινωνία με τα πράγματα, με την εναίσθηση ή ενόραση (intuition).

άλλο. Η έννοια του ποσού επομένως έχει σχέση μόνο με την ομοιογενή έχταση, αυτή μονάχα μπορούμε να μετρήσουμε. Γι' αυτό μέτρηση ψυχικής ενέργειας είναι το πιο παράλογο πράμα που μπορεί να γίνει. Εκείνο που λέμε μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση στα ψυχικά φαινόμενα είναι μονάχα αλλαγή της ποιότητας. Ποσοτική αλλαγή γίνεται μόνο στα φυσικά φαινόμενα. Η συνήθεια όμως της ζωής μας κάνει να νομίζουμε πως ανάλογη (ποσοτική) αλλαγή γίνεται και στην ψυχή μας γιατί μικραίνουν ή μεγαλώνουν οι εξωτερικές αιτίες. Η ψυχοφυσική π. χ. θα ξεστάση «πως αλλάζει ή αίσθηση της ζέστας όταν αλλάζει ή θερμοκρασία». Φαντάζεται δηλ. πως όσο αναβαίνει το θερμόμετρο προσθέτονται καινούργια στρώματα στη ζέστα που αιστανόμαστε. Ενώ εκείνο που μας δίνει άμεσα ή συνείδησή μας είναι μια αλλαγή αδιάκοπη και ποιοτική, έμετες μ' ένα τρόπο συνθηματικό ταυτίζουμε το πέρασμα από μια κατάσταση σε άλλη με την αλλαγή στο ποσό. Η διάρκεια που την αιστανόμαστε και τη ζούμε, που τη νιώθουμε σαν εξακολουθήση ποιοτική, πάντα ετερόγενη, ακατάπαυστα δημιουργική, είναι ή και' έξοχήν πνευματική πραγματικότητα, που ξεχωρίζει ριζικά το εγώ από την ακίνητη και ομοιόγενή έχταση και αποτελεί το αρχικό στοιχείο (principe) της νιότης και της λευθερίας στον κόσμο. Η επιστημονική ψυχολογία λοιπόν' κουβαλώντας νοήματα παρμένα απ' την έχταση στον ψυχικό βίο και παρουσιάζοντας τη διάρκεια σαν κάτι κομμάτια που στέκονται το ένα κοντά στο άλλο (αυτό που είναι ιδιότητα της ομοιόγενους έχτασης) χωροποιεί και ολοποιεί τη διάρκεια (την durée réelle) που είναι ή αληθινή φύση του εγώ. Μόνο με την άμεση σύλληψη και την βαθιά αντίληψη, με την ενόραση (την intuition όπως λέγει ο Bergson) μπορούμε να νιώσουμε το εγώ αυτό το βαθύ, την αιώνια αυτή γένεση και αλλαγή.

XII. Οι κλάδοι της ψυχολογίας.

1. Για ν' αποτελειώσω την επισκόπησή μου πρέπει να μιλήσω για τους κλάδους που συνηθίζουνε στις μέρες μας να διαιρούν την ψυχολογία. Η υποδιαίρεση μιας επιστήμης σε κλάδους μαρτυράει πάντα για την ζωτικότητα της.

Όταν στα παραπάνω μιλούσα γενικά για ψυχολογία κ' εγώ και ο αναγνώστης έννοσούσαμε χωρίς προσυνηνόηση την ψυχολογία του κανονικού ανθρώπου, του πολιτισμένου και ενήλικου, τέλος του ανθρώπου σαν άτομο, με μια λέξη την ατομική ψυχολογία του κανονικού πολιτισμένου και ενήλικου ανθρώπου.

Παίρνοντας για βάση της διαίρεσης την κανονικότητα θα έχουμε από το ένα μέρος την *Κανονική Ψυχολογία*, απ' το άλλο την *Παθολογική Ψυχολογία* ή *Παθοψυχολογία*. Παραπάνω τόνισα την υπηρεσία που μπορεί να προσφέρει η Παθοψυχολογία στην ψυχολογία του κανονικού ανθρώπου.

2. Επίσης έχει μεγάλο ενδιαφέρον να εξετάσουμε έξω απ' τον ενήλικο άνθρωπο την εξέλιξη της ψυχικής ζωής στο παιδί, στο νέο και τις παραμύρφωσές της στο γέρο. Έτσι θα έχουμε μια δεύτερη διαίρεσή δηλ. κοντά σε μία ψυχολογία του ενήλικου μία παιδική, μία νεανική και μία γεροντική ψυχολογία. Απ' τους τρεις τελευταίους κλάδους αναπτύχθηκε ξεχωριστά η παιδική ψυχολογία, που σά μέρος μιας πλατύτερης μελέτης του παιδιού, της Παιδολογίας, κατατάζει στις μέρες μας ιδιαίτερη επιστήμη. Αν πάρουμε όμως για βάση διαφοράς το γένος έχουμε μίαν αντρική και μία γυναικεία ψυχολογία. Στα τελευταία χρόνια έγιναν πολλές απόπειρες για τη μελέτη της γυναικείας ψυχής. Μά όλες αυτές οι γυναικείες ψυχολογίες ή ψυχολογίες της γυναικείας είναι το περισσότερο άβαστες προχειρολογίες.

Τρίτο παίρνοντας βάση τους βαθμούς της εγκεφαλικής ανάπτυξης έχουμε μίαν άλλη σημαντική διαίρεση, την ψυχολογία του πολιτισμένου ανθρώπου, του κατά φύσιν ανθρώπου, την ψυχολογία του ζώου ίσως και του φυτού. Απ' τους τρεις τελευταίους κλάδους ή ψυχολογία των ζώων αξιώθηκε μεγάλη προσοχή. Η μελέτη όμως της ψυχικής ζωής των ζώων παρουσιάζει μεγάλες, πολλές φορές ανυπέβλητες, δυσκολίες. Έδώ δεν μπορούμε να δοσώμε με τη μέθοδο που μεταχειρίζεται η συγκριτική ανατομία και η συγκριτική φυσιολογία. Σ' αυτές τις επιστήμες γενικά ισχύει το αξίωμα, πως πρέπει να προσπαθήσουμε τα πολυπλοκώτερα φαινόμενα να τα γνώσουμε με τη βοήθεια των πιο απλών που είναι συγγενικά μ' αυτά. Έτσι οι δυο αυτές επιστήμες αρχίζουν τη μελέτη τους απ' τα κατώτερα ζώα. Το έναντιο στη μελέτη της ζωικής ψυχολογίας τα διαφωτιστικά στοιχεία δεν τα βρίσκουμε στα ζώα παρά στην ιδική μας συνείδηση. «Γιατί απ' την ανθρώπινη στη ζωική ψυχή και όχι αντίθετα πηγαινει ο μοναδικός δυνατός δρόμος της συγκριτικής ψυχολογίας»¹. Μά ο δρόμος αυτός δεν είναι πολύ ομαλός. Ένώ με την βοήθεια της δικής μας ψυχικής εμπειρίας προσπαθούμε να βρούμε είσοδο στην ψυχή του ζώου, κινδυνεύουμε κάθε στιγμή να παρεξηγήσουμε τα φαινόμενα της ζωικής

ψυχής και να σχηματίσουμε στραβή εικόνα της. Έξω απ' αυτό οι δυο αντίθετες μεταφυσικές δοξασίες, η σπιριτουαλιστική και η υλιστική, έφεραν μεγάλη σύχυση. Η πρώτη ήθελε όσο μπορεί μεγαλύτερο και αγεφύρωτο το χάσμα ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη ζωική ψυχή, ή δεύτερη πολέμησε να παραστήση ασήμαντη την απόσταση ανάμεσα τους. Αυτό το ελάττωμα έχουν οι παλαιότερες έργασίες (Lubbock, δαρβινική σχολή, Büchner, Mantegazza). Σε νεώτερα χρόνια ή μελέτη έγινε αντικειμενικώτερη. Οι καλύτερες έργασίες είναι εκείνες που περιορίζονται στην αυστηρή παρατήρηση και περιγραφή. Έγιναν πολλές παρατηρήσεις πάνω στα κατώτερα ζώα, στα μυρμηκία, στις μέλισσες, στις σφήκες κτλ. Και δεν είναι πολλά χρόνια που ένας απ' τους καλύτερους έρευνητές, ο Ιησουίτης Wasmann, όποστήριξε ενάντια στις νεώτερες δοξασίες και στις εξελικτικές θεωρίες πως ή ψυχή του ζώου και του ανθρώπου διαφέρουν ουσιαστικά, ενώ απ' το άλλο φαινόμενα αξιοθαύμαστης νοητικής ικανότητας σε ζώα, όπως είναι π. χ. τα αλογα που κάνουν λογαριασμούς, τείνουν να ούόσουν και τη διαφορά σε βαθμίδα που αναγνωρίζουμε γενικά ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη ζωική ψυχή. Μόλ' αυτά όμως ή ζωική ψυχολογία είναι ένας κλάδος πολύ καθυστερημένος και ή φύση της μελέτης φαίνεται τέτια, που να μη δίνει έλπίδες για μεγάλη ανάπτυξη. Ένα κεφάλαιο της ζωικής ψυχολογίας που μελετήθηκε με ξεχωριστό ενδιαφέρον είναι το πρόβλημα της κληρονομικότητας και του ένστιχου. Στο πρόβλημα τούτο είναι αφιερωμένες μερικές από τις πιο στοχαστικές έργασίες του τελευταίου καιρού, όπως είναι π. χ. το βιβλίο του Karl Groos για το *Παιχνίδι των ζώων*¹.

3. Παραπάνω ανάφερα τη συγκριτική ψυχολογία. Είναι φανερό τι έννοουμε με αυτή. Μία άλλη μελέτη που θα έχη σκοπό να εξετασθ ή διαφορές και ιδιορρυθμίες που παρουσιάζει ή ψυχική ζωή στα διάφορα άτομα θα είναι *Διαφορική ψυχολογία*. Έχουμε μάλιστα και νεώτατο έγχειρίδιο Διαφορικής ψυχολογίας του W. Stern με τρομαχτικό βάρος από βιβλιογραφία. Τέταρτο ή ψυχολογία στη γενική έννοια που πήραμε ήταν, όπως είπαμε, ή *άτομική ψυχολογία*, ή μελέτη δηλ. της ψυχικής ζωής του κάθε ατόμου. Αναγκαίο συμ-

¹ Ο Groos διδάσκει πως το παιχνίδι είναι ένστικτο. Την αρχή του έχει σε συνήθετες παλιές που έγιναν κληρονομικές στη φυλή. Το παιχνίδι έχει μεγάλη βιολογική σημασία, γιατί είναι εξέσκηση και προάσκηση για μελλοντικές ανάγκες του ζώου, όπως π. χ. ή πρόσκηση για το κυνήγι, για το ξεγέλασμα του θηλυκού κτλ.

¹ Wundt, Μαθήμ. σ. 19.

πλήρωμα της ατομικής ψυχολογίας θα είναι η κοινωνική ψυχολογία, ή μελέτη δηλ. της ψυχικής ζωής των ομάδων. Ο κλάδος αυτός της ψυχολογίας, που είναι γνωστός με το όνομα *Λαοψυχολογία*, πήρε ξεχωριστή και αξιόλογη ανάπτυξη στις μέρες μας. Γι' αυτό θα κάμω ιδιαίτερο λόγο παρακάτω για τη μέθοδο και τα προβλήματα της.

Στα τελευταία δεκάχρονα έγινε σημαντική προσπάθεια να χρησιμοποιήσουνε τα πορίσματα της ψυχολογίας στην παιδαγωγική, στα δικαστικά, στην πολιτική οικονομία, στη γιατρική (ιδίως ψυχιατρική), στην τέχνη, στη γλώσσα και στην επιστήμη της θρησκείας. Έτσι γεννήθηκε ή εφαρμοσμένη ψυχολογία, που χωρίζεται σε τόσους κλάδους όσα και τα έδαφη της εφαρμογής και έχουμε ήδη έγχειρίδια είτε με το συνολικό τίτλο είτε με ειδικούς τίτλους.

Για την *Παιδαγωγική ψυχολογία* που άμεσώτερα σχετίζεται με το έργο του Έκπαιδ. Όμιλου πιστεύω να μιλήσω κάποτε πλατύτερα κανέναν απ' τους συνεργάτες του Δελτίου. Εγώ θα πω παρακάτω μερικά λόγια για την ψυχολογία της θρησκείας, που κέρδισε μεγάλο ενδιαφέρον στις μέρες μας, σχετίζοντάς τη με τη λαοψυχολογία.

XIII. Λαοψυχολογία και ψυχολογία της θρησκείας.

1. Πλατό έδαφος για ψυχολογική έρευνα παρουσιάζουνε τα ψυχικά εκείνα δημιουργήματα, που έχουνε την αρχή τους στην κοινωνική ζωή και που μπορούμε να τα θεωρήσουμε σαν γεννήματα της ομαδικής ψυχής, όπως είναι π. χ. ο μύθος, ή θρησκεία, ή γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, ή ήθικη και το δίκαιο. Απ' τη μελέτη αυτή γεννήθηκε το μνημειακό έργο του Wundt, ή *Völkerpsychologie*, που αριθμεί έννιά μεγάλους τόμους. Τόν δρο *Völkerpsychologie*, που δυσκόλεψε τους μεταφραστές και άλλων γλωσσών¹, ο W. τόν παράλαβε από τους Lazarus και Steinthal, που είναι ιδρυτές της επιστήμης. Οι δύο τους είχαν εκδόσει ένα περιοδικό *Λαοψυχολογίας* (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*), που βίασταζε από τα 1859 ίσα με τα 1890. Ο Wundt όμως δρισε το περιεχόμενο και χάραξε τα δρια της μελέτης, φέρνοντας στην έκθεση τα γνωστά προτερήματά του, την άπέραντη πολυμάθεια και την

¹ Πρβ. N. Norero στο συλλογικό έργο: *La philosophie allemande au XIXe siècle*, F. Alcan 1912 σ. 162. Ο ίδιος τήν *Völkerpsychologie* τη μεταφράζει *Socio-psychologie*. Ο Ribot είχε προτείνει τόν δρο *psychologie ethnique*. Πρότιμησα τόν δρο *Λαοψυχολογία* από τόν δρο *Ομαδική ψυχολογία* που μεθ' είχε συστήσει ο ξεοχός μας δάσκαλος N. Πολίτης.

αρχιτεκτονική συναρμολόγηση του ύλικού, έτσι που οι πρόθυμοι επικριτές της φυσιολογικής του ψυχολογίας κάνουνε του γέροντα δασκάλου τη χάρη ν' αναγνωρίσουν τους τόμους της *Λαοψυχολογίας* του για το πιο στερεό μέρος του ψυχολογικού του έργου.

Ούσιαστικά όμως δέν πρόκειται για δλωσδιόλου καινούργια επιστήμη, γιατί οι λαοψυχολογικές μελέτες εγγίζουνε τα σύνορα ή μπαίνουνε στο έδαφος της «*άνθρωπολογίας*», της φιλοσοφίας της ιστορίας, της κοινωνιολογίας ή της λαογραφίας και οι καματερές προσπάθειες που κάνει ο W. στην αρχή του 1ου τόμου της *Κοινωνίας*¹ για να αποδείξει την ιδιαίτερη θέση της επιστήμης μας πείθουνε τόσο λίγο όσο και ο ισχυρισμός του πως ή πειραματική ψυχολογία δέν είναι μερική επιστήμη παρά μέρος της φιλοσοφίας.

Μά ενώ για τους ιδρυτές της ή *Λαοψυχολογία* είχε τα πιο πλατιά σύνορα, γιατί ήταν μια επιστήμη που θα μελετούσε το πνεύμα των λαών («*τα στοιχεία και τους νόμους της πνευματικής ζωής των λαών*») και περιλάβαινε έτσι όλες τις νοολογικές επιστήμες² όπως και τη μελέτη της ιστορικής πορείας των λαών, ο W. τήν περιώρισε στα πιο πρωτόγονα δημιουργήματα της κοινωνικής ζωής. Ήδη στα 1863 μέσα στα *Μαθήματα για την ανθρώπινη και ζωική ψυχή* είχε διατυπώσει τη γνώμη, πως μόνο ξετάζοντας τα ομαδικά δημιουργήματα, το μύθο, τις θρησκευτικές και ήθικες παράστασεις, τη γλώσσα, την τέχνη κλπ. μπορούμε να σχηματίσουμε μιάν ιδέα για τις ανώτερες ψυχικές ενέργειες του ανθρώπου, που το πείραμα δέ μπορεί να τις πλησιάσει (τη φαντασία, τις όρμές, το ήθικό και καλλογικό συναίσθημα κλπ.). Θεωρούσε λοιπόν τη *Λαοψυχολογία* σαν απαραίτητο συμπλήρωμα της Φυσιολογικής ψυχολογίας. Οι νόμοι όμως της *Λαοψυχολογίας* δέν συμπίπτουνε σε όλα με τους νόμους της ατομικής ψυχής. Γιατί μέσα στην κοινωνική ζωή και απ' την επίδραση που έχουνε οι ψυχές ή μια πάνω στην άλλη γεννιούνται καινούργια στοιχεία άνυπαρχτα στο άτομο σύμφωνα με το νόμο της δημιουργικής σύνθεσης (σ. 145). Γι' αυτό έχομε δικαίωμα να μιλήσουμε για μια ψυχή της ομάδας, για μια *λαοψυχή* (*Volkseele*). Αυτή δέν είναι «*πλάσμα της μυθολογικής φαντασίας*» παρά έχει «*πραγματική σημα-*

¹ *Völkerps.*, 7ος τόμος.

² Μεταφράζω το γερμανικό δρο *Geisteswissenschaften* που αντίθετα στις φυσικές επιστήμες (*Naturwissenschaften*) μελετάνε τα γεννήματα της ανθρώπινης διάνοιας (νομική, ήθικη, γλωσσολογία, αισθητική, τεχνοκρίτικη κλπ.).

σία», όσο και η άτομική ψυχή. Γιατί και αυτή για τὸ Wundt δὲν εἶναι μιὰ προσωπικότητα ἢ μιὰ οὐσία, παρὰ «ἡ συνάφεια τῆς ἀμεσης ἐνεργητικότητας τῆς συνείδησης». Καὶ ὅπως ἡ άτομική ψυχή βγαίνει ἀπ' τὴς στοιχειακῆς ἐνέργειες δίχως νὰ εἶναι ἀπλὸ ἄθροισμά τους, ἔτσι καὶ ἡ λαοψυχή δὲν εἶναι ἀπλὸ ἄθροισμα ἀπ' τὴς ἀτομικῆς ψυχῆς παρὰ γεννιοῦνται ἀπ' τὴν ἔνωση ἰδιαίτερα φαινόμενα. Τὸ εἰδικὸ γνῶρισμα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς εἶναι «ἡ ἐξακολούθηση τῆς ψυχικῆς ἐξέλιξης ὅσο καὶ ἂν ἐξαφανίζονται οἱ μερικῆς ψυχῆς καὶ μὰζι μ' αὐτὸ ἡ ἀλλαγὴ μὲ τὴς γενιῆς»¹.

Ἡ μέθοδος ποὺ μεταχειρίστηκε ὁ Wundt στὴ λαοψυχολογία εἶναι ἡ συγκριτική, ποὺ τὴν εἶχε μεταχειριστῆ τόσο δόκιμα πρωτότερα σ' ἓνα ἄλλο ἔργο του, στὴν Ἠθική, ὅπου ὅμως προηγήθηκαν οἱ ἄγγλοι ἀνθρωπολόγοι (M'Lenan, Lubbock, Tylor, Morgan) ποὺ μελέτησαν τοὺς πανάρχαιους πολιτισμοὺς καὶ τοὺς πρωτόγονους λαοὺς. Αἶγο μεταγενέστερος εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ βαθυστόχαστου κοινωνικοῦ δοκίμιου «*Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γάμου*» (The History of human Marriage, 1891) Ed. Westermarck, καθηγητῆς στὸ Helsingfors. Πλουσιώτατο ὄλικὸ περιέχει καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου *Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπισημῶν τῆς ἠθικῆς* (The origin and development of the moral ideas, 1906-8).

Σὲ πολλὰ ὅμως ἡ ἐργασία τοῦ Wundt μυρίζει γραφεῖο καὶ προδίδει τὸν ἀνθρωπο, ποὺ γνῶρισε τοὺς λαοὺς ἀπὸ ξένες περιγραφές. Ὡς τόσο σὲ κάθε ζήτημα λογαριάζουσε τὴ γνώμη του ἀκόμη καὶ οἱ εἰδικοί ἄλλων ἐπιστημῶν (ὅπως π. χ. τὴν παραγωγὴ τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴς ἐκφραστικῆς κινήσεως, τὴς ἰδέες του γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου κλπ.).

Ἡ Λαοψυχολογία ἔχει μέλλο καὶ εἶνε ἐπιδεχτική νὰ πλατύνη καὶ νὰ χωριστῆ σὲ κλάδους, ὅπως καὶ ἔγινε σὲ πολλὰ. Ὁ ἴδιος ὁ μέγας ἐργάτης τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας ἀφιέρωσε τὰ στερνὰ εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ Λαοψυχολογία καὶ ἡ προτίμησις γιὰ τὴν ἔδρα τῆς Λιψίας ἐκείνου ἀπ' τοὺς μαθητῆς του (Felix Krüger), ποὺ διακρίθηκε ξεχωριστὰ σ' αὐτὸ τὸν κλάδο, εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν καινούργια τροπὴ.

2. Τὸ μέλλο τῆς Λαοψυχολογίας φανερώνει καὶ τὸ φαινόμενο, ποὺ μερικοὶ κλάδοι τῆς παίρνουνε ξεχωριστὴ ἀνάπτυξη, ὅπως π. χ. ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ποὺ μὲ ἰδιαίτερη ἀγάπη καλλιεργεῖται στὴν

¹ Völkerps. I, 11.

Ἀμερικῆ καὶ στὴ Γαλλία. Ἡ θρησκεία εἶναι ἓνα κολοσσιαῖο κοινωνικὸ φαινόμενο καὶ ἔχει σημαντικώτατη θέσις στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ἡ μέγιστη διάδοσός της — γιὰ τὴν δὲν ὑπάρχει λαὸς ποὺ νὰ μὴν ἔχη θρησκεία — καὶ ἡ ἀκαταγώνιστη δύναμις ποὺ διατηρεῖ ἀκόμη στοὺς πολιτισμένους λαοὺς, μαρτυροῦνε τὴ σημασία της. Ἡ θρησκεία ἔχει τὴν πῶς ἐπιβλητικὴ ἐμφάνισις. Ἡ γῆ μας ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη εἶναι σκεπασμένη ἀπὸ οἰκοδομῆς ποὺ τὴν ὑπηρετοῦνε. Σχεδὸν σὲ κάθε ἔθνος ἰδιαίτερη τάξις ἀπὸ ἀνθρώπους ἔχει προορισμὸ νὰ ἐχτελῆ τὴς παραγγελίας της καὶ νὰ φυλάγῃ τὴν παράδοσός της. Βασιλιάδες καὶ κυβερνήσεως εἶναι οἱ προστάτες της. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις ἀντιστοιχεῖ ἀνάλογη θέσις στὴ ψυχικὴ ζωὴ τόσο τῆς ὁμάδας ὅσο καὶ τοῦ ἀτόμου.

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πὺς ἓνα φαινόμενο ποὺ ἔχει μιὰ τέτλια βαρύτητα πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Ἡ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας ὅμως εἶχε νὰ παλέψῃ μὲ δύο δυνατὰ ἐμπόδια, μὲ δύο ἀντίθετες προκατάληψεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μὲ τὴν προκατάληψιν πὺς ἡ θρησκεία εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ κάθε ἐπιστήμη καὶ πὺς ἐπομένως τὴ βεβηλώνουσε μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευνα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο πὺς ἡ θρησκεία εἶναι κάτι παλιωμένο, ποὺ δὲν ἀξίζει νὰ γίνεταί — λόγος γι' αὐτὴ. Ἔτσι π. χ. γιὰ τὸν Comte καὶ γιὰ τὸν Hegel ἡ θρησκεία ἦταν μιὰ πρωτόγονη προσπάθεια κοσμοερμηνεύσεως. Τὰ ἴδια δίδασκε καὶ ὁ Feuerbach. Ὁ Ebbinghaus τὴ θεωρεῖ γέννημα τοῦ φόβου. Οἱ ἔνοιοι αὐτῆς εἶναι ἄχρηστες στὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευνα¹.

Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας θὰ ἐξετάσῃ κυρίως τὸ ψυχικὸ μέρος τῆς θρησκείας, τὴ θρησκευτικὴν συγκίνησιν τοῦ ἀνθρώπου, θὰ ἐρευνήσῃ ἐπομένως τὸ ὑποκειμενικὸ μέρος τῆς θρησκείας, τὴ θρησκευτικὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου. Γι' αὐτὸ ἔπραπε, ὅπως σημειώνει ὁ Fröbes, νὰ ὀνομαστῆ ψυχολογία τῆς θρησκευτικότητος. Ἐνῶ οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι, τὸ τελετουργικὸν μέρος καὶ ἡ δογματικὴ εἶναι τὸ ἀντικείμενον μιᾶς ἄλλης ἐπιστήμης, τῆς θρησκευτολογίας.

Γιὰ τὸ Wundt ἡ θρησκεία εἶναι γέννημα ὁμαδικὸ καὶ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας μέρος τῆς Λαοψυχολογίας. Ἡ μελέτη τῆς πρέπει νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὴν ἐρευνα τῶν θρησκευτικῶν τύπων ὅπως παρουσιάζονται στὸν πρωτόγονον ἀνθρωπο. Πηγὴ τῆς θρησκείας εἶναι ἡ φαντασία, ἡ συγκίνησις καὶ τὰ δυνατὰ συναισθήματα ποὺ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴς φανταστικῆς εἰκόνας. Κατὰ τὸ W. οἱ θρησκευτικῆς παράστα-

¹ Πρὸς Fröbes, II, 476 κ.

σες περνούνε τρία στάδια. Στην αρχή επικρατεί η πίστη στα πνεύματα, αργότερα γεννιέται η μυθική έρμηνεία των φυσικών φαινομένων, οι φυσικές δυνάμεις προσωποποιούνται και γεννιούνται οι θεοί, τέλος στο τρίτο στάδιο η θρησκεία σφικτοδένεται με τη λατρεία και οι θεοί γίνονται άόρατες πνευματικές δυνάμεις. Ο W. βλέπει την ουσία της θρησκείας στην έννοια του άόρατου κόσμου και στην πίστη πως η ζωή του ανθρώπου εξουσιάζεται από τον άόρατο κόσμο.

Η βουνική ψυχολογία της θρησκείας χωλαίνει από μεθοδική άποψη. Την πρωτόγονη θρησκεία δεν μπορούμε να τη νιώσουμε παρά με στοιχεία που παίρνουμε από τη σημερινή. 'Ο δρόμος κι' εδώ όπως και στη ζωική ψυχολογία πηγαινει από το πιο αναπτυγμένο στο πιο απλό (κοίτ. σ. 164).

Ενώ λοιπόν ο W. προσπάθησε να έρευνήσει τις πρωτόγονες θρησκευτικές μορφές, οι άμερικανοί ψυχολόγοι έπαιρήσανε ν' αναλύσουν τη θρησκευτική ζωή του πολιτισμένου ανθρώπου. Οι άμερικανοί έχουνε ζωηρό θρησκευτικό ενδιαφέρο και η θρησκευτική ζωή σε πολλές αίρεσεις της Άμερικής με τη δυνατή της συναισθηματικότητα δίνει την ευκαιρία για ψυχολογικές παρατήρησεις. Μια περίπτωση που παρουσιάζεται συχνά στην Άμερική, ο προσηλυτισμός, ή έσωτερική αλλαγή που ακολουθείται από ζωηρά συναισθήματα, μελετήθηκε με ξεχωριστό ενδιαφέρο.

Ο Stanley Hall, ο πρόταγος της άμερικανικής ψυχολογίας από τους πρώτους που μετάφεραν τη γερμανική ψυχολογία στην Άμερική και την ανάπτυξαν δίνοντας της την άμερικανική μορφή, μελέτησε στα 1882 τις θρησκευτικές εκδήλωσεις σε παιδιά από 12-16 χρόνων. Η σχολή του Clark, όπου άνήκουνε ο Hall, ο Starbuck, ο Leuba κ. ά. μάζεφε μεγάλο υλικό και ζήτησε να το μελετήσει με την έμπειρική μέθοδο. Άλλοι γιά να μαζέψουν υλικό μεταχειρίστηκαν τα ρωτηματολόγια και τα δούλεψαν με τη συνηθισμένη μέθοδο (σ. 152). Σκοπό του έργου της έδωσε η άμερικανική ψυχολογία να έρευνήσει τα θρησκευτικά φαινόμενα, να όρσει τους νόμους της θρησκευτικής εξέλιξης και τέλος ζήτησε να ξηγήση τα φαινόμενα.

Διαφορετικό δρόμο ακολουθήσε ο σήμερα ένδοξος άμερικανός φιλόσοφος William James. Η θρησκεία για το James είναι γέννημα ψυχολογικό και η βαθύτερη πηγή της το συναισθημα. Η φύση της είναι άνορθόλογη (irrational) άφου δεν είναι γέννημα λογικής εργασίας παρά έσωτερικής συγκίνησης. Γι' αυτό τα θρησκευ-

τικά φαινόμενα δεν μπορούμε να τα μελετήσουμε με το πείραμα ούτε με τους αριθμούς. Για να νιώσουμε μια θρησκευτική κατάσταση πρέπει να βάλουμε τον έαυτό μας στη θέση εκείνου που τη νιώθει, πρέπει να ξαναζήσουμε στη δική μας ψυχή κείνο που αισθάνεται. Γι' αυτό τονίζουμε σήμερα την ανάγκη της έσωτερικής κατανόησης. Τη συγκίνηση όμως του έερου δεν την έχουν όλοι οι άνθρωποι στον ίδιο βαθμό. Γι' αυτό πρέπει να μελετήσουμε πρόσωπα που είχαν ή έχουν έντονη θρησκευτική ζωή και που το θρησκευτικό τους συναισθημα περνάει τα όρια του συνηθισμένου, όπως είναι οι έχισιαταί, οι ένθουσιασθηδες, οι ιδρυτές θρησκείας, οι αϊρεσιάρχες κτπ. Οι άρρωστιάριες μορφές μας δίνουν πολύτιμο βοήθημα.

Άπ' αυτή τη μελέτη βγήκε το θεμελιακό έργο της ψυχολογίας της θρησκείας. Οι ποικιλίες της θρησκευτικής εμπειρίας (The varieties of religious experience, 1902, 12η έκδ. 1907, υπάρχουν πολύ καλές μετάφρασεις στα γαλλικά και στα γερμανικά) του W. James. Η μέθοδο που ακολουθήσε είναι η βιογραφική. Έρευνήσε τη θρησκευτική ζωή ανθρώπων με έντονη θρησκευτική ζωή, σημερινών ή που έζησαν σε περασμένα χρόνια. Οι ασφαλέστερες πληροφορίες είναι αυτές που έχομε άμέσως από τα ίδια τα πρόσωπα, δηλ. ή προφορική ή γραπτή έξομολόγηση (ήμερολόγια, αυτοβιογραφίες, επιστολές), κατά δεύτερο λόγο αξιόπιστες μαρτυρίες από άλλους. Με άνώτερη αντίληψη και άριστοτεχνική άνάλυση ο James ξεχώρισε τους θρησκευτικούς τύπους, περιέγραφε θρησκευτικές διάθεσεις, όπως είναι ο προσηλυτισμός, ή άγιωσύνη, ή μυστικοπάθεια και τα παρόμοια και προσπάθησε να όρσει την ουσία της θρησκείας.

Η μέθοδο του έχει ίσως το έλάττωμα που στήριζεται πιο πολύ στο έξαιρετικό και δεν προσέχει τον κοινό θρησκευτικό τύπο, που είναι οι περισσότεροι άνθρωποι. Έτσι που κινδυνεύει να πάρη για κανονικό εκείνο που δεν είναι παρά υπερβολικό ή άρρωστιάρικο. Γι' αυτό άλλοι πρότειναν να μελετήσουμε τη θρησκεία αναλύοντας τις μεγάλες ιστορικές θρησκείες, άλλοι πάλι να στηριχτούμε πάνω στο υλικό που θα μαζέψη μια πλατιά λαογραφική εργασία πάνω στις θρησκείες. Άπό μιάν άλλη άποψη ακόμα η αντίληψη του James φαίνεται κάπως στενή. Τη θρησκεία την περιορίζει στο συναισθηματικό, ενώ έξόν από το συναισθημα ή θρησκεία είναι και σκέψη και βούληση (πράξη). Στο πλαίσιο λοιπόν της μελέτης πρέπει να πάρουμε όχι μονάχα τη συγκίνηση του έερου, παρά και κείνο που ο άνθρωπος νομίζει έερο και τις ενέργειες που κάνει για να ίκανοποιήση το συναισθημά του.

Ἡ σημερινή ψυχολογία τῆς θρησκείας μεταχειρίζεται ὅσα ἀπ' τὰ μέσα, ποῦ ἀνάφερα παραπάνω, νομίζει χρήσιμα. Δέχεται πῶς τὸ ἔργο τῆς εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ περιγραφή. Δεύτερο ἀναλύει καὶ ταξινομεῖ τὰ φαινόμενα. Ζητεῖ νὰ ἐξαρτήσῃ τὸ καθένα ἀπὸ τὸ γένος, τὴν ἡλικία, τὴ φυλὴν, τὴν κοινωνικὴν τάξιν. Τρίτο προσπαθεῖ νὰ ὀρίσῃ τοὺς θρησκευτικοὺς τύπους καὶ νὰ βρῆ τὴν ψυχικὴν βάση ποῦ ἔχουνε φαινόμενα ὅπως ἡ εὐλάβεια, ἡ προσευχή, ὁ προσηλυτισμός, ἡ ἀγιωσύνη, μυστικοπάθεια. Τέλος προσπαθεῖ νὰ ξηγήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς.

Μεθοδικὰ τὴν πρώτη θέσιν ἔχει κι' ἐδῶ ἡ παρατήρησις τοῦ καθενὸς στὴ δική του συνείδησι (αὐτοπαρατήρησις). Προχωροῦμε λοιπὸν ἀπ' τὴν αὐτοπαρατήρησις καὶ ἀπ' τὴ θρησκεία τοῦ καιροῦ μας. Προσέχομε πολὺ στὶς δυνατὰς θρησκευτικὰς προσωπικότητες χωρὶς νὰ παραμελήσομε τὸν κοινὸν τύπο. Ἀρρωστιάρικα φαινόμενα καὶ φαινόμενα ἔχταχτα, σὰν τὸν προσηλυτισμὸ π. χ., εἶναι μεθοδικὰ βοηθήματα. Ἡ ἔρευνα μὲ τὰ ρωτηματολόγια ἢ τὴ στατιστικὴ ἔχουνε δευτερεύουσα ἀξία, ἐνῶ ἡ πειραματικὴ καὶ ἡ φυσιολογικὴ μέθοδος εἶναι τελειῶς ἀχρηστες. Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τὴ θρησκευτικότητα σὰν ὑποκειμενικὸ φαινόμενον ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας θὰ ἐρευνήσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐξέλιξίνης τῆς στὸ ἄτομον καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος (πίστις σὲ πνεύματα, σὲ ἀόρατον κόσμον, πολυθεῖα, μονοθεῖα, εὐλάβεια, ἀγιωσύνη, μυστικοπάθεια), ἐνῶ τὸ πρόβλημα ἀν' ἡ θρησκεία διδάσκει ἀλήθειες ἢ ὄχι δὲν ἔχει θέσιν στὴν ψυχολογία τῆς θρησκείας.

XII. Ἐπίλογος.

Ἔτσι λοιπὸν στὰ 60 χρόνια ποῦ πέρασαν ἀπ' τὸν καιρὸ ποῦ ἔβγαλε ὁ Φέχνερ τὴν Ψυχοφυσικὴν του ἔγινε σημαντικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ μελέτη τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ἐρευνητῆς ποῦ δὲν τοὺς ἔλειπε οὐτε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα οὐτε ἀνώτερη πολλὰς φορὰς ἐπιστημονικὴ ἰδιοφυΐα ξανάπιασαν τὰ παλιὰ προβλήματα τῆς ψυχολογίας καὶ τὰ μελέτησαν μὲ «καινούργιον πνεῦμα», δηλαδὴ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ποῦ κυριάρχησε στὸν καιρὸ τους. Στὸ σημεῖον ποῦ βρισκεται σήμερον ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχῆς, ἔχουμε μπροστὰ μας πλοῦσιον ὄλικόν, ποῦ ἀξίζει νὰ τὸ γνωρίσῃ κανεὶς. Ἐπίσης εἶναι σημαντικό, πῶς στὶς μέρες μας νιώθουμε ζωηρότερα τὴν κεντρικὴν σημασίαν ποῦ ἔχει ἡ ψυχολογία γιὰ ὅλες τὶς ἐπιστήμης ποῦ μελετᾶνε τὰ δημιουργήματα τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας (τὸ δίκαιον

τὰ ἦθη, τὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία, τὴν τέχνη κ.λ.), γιὰ τὶς νοολογικὰς ὅπως τὶς λένε ἐπιστήμης.

Μὰ ὅσο πλατύτερα γνωρίζομε τὸ ὄλικόν ποῦ ἔχει μαζέψῃ ἡ νεώτερη ψυχολογία τόσο ζωηρότερα αἰσθανόμεσθε, πῶς τὸ ὄλικόν αὐτὸ δὲν ἔχει οὐτε τὴν ἀριότητα οὐτε τὴν ἐσωτερικὴν συνοχὴν ποῦ παρουσιάζουν ἄλλες ἐπιστήμης καὶ ἰδίως οἱ φυσικὲς ἐπιστήμης, ποῦ ἡ ψυχολογία θέλησε νὰ τις πάρῃ γιὰ πρότυπον. Ἡ ψυχολογία φαίνεται πῶς δὲν ἔκαθάρισε ἀκόμη πολλὰς βασικὰς τῆς ἐννοίας καὶ δὲν ὄρισε καλὰ τὴν μεθόδον τῆς. Γι' αὐτὸ μὴ τὴν ἀξιοσέβαστην προσπάθειαν ποῦ ἔγινε στὰ 60 τελευταία χρόνια ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχῆς δὲν μᾶς ἰκανοποιεῖ καὶ δὲν μᾶς ἡσυχάζει.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διαφορὰ τῆς ἀπ' τὶς φυσικὲς ἐπιστήμης. Ἰσοῦ τὰ κύρια σημεῖα αὐτῆς τῆς διαφορᾶς.

1) Ἡ ψυχολογία φαίνεται πῶς δὲν πέρασε τὸ στάδιον τῆς παρασκευῆς. Ἐνῶ οἱ φυσικὲς ἐπιστήμης ἀπὸ καιρὸν βρῆκαν τὴν ἀφελονίκτην μεθόδον τους καὶ δούλεψαν μὲ σταθερὴν συνείδησιν τοῦ σκοποῦ τους, στὴν ψυχολογίαν δὲν ἔκλεισε ἀκόμη ἡ συζήτησις γιὰ τὸν τρόπον τῆς ἔρευνας. Γι' αὐτὸ στὰ ἐγχειρίδια τῆς ψυχολογίας καὶ στὶς ψυχολογικὰς πραγματείας πιάνει πολὺν τόπον ἡ μεθοδολογία. Κοντὰ σ' αὐτὸ ἔχουμε τὶς περισσότερας φορὰς μιὰ κουραστικὴν ἀνάλυσιν ἀπὸ ἐννοίας ἢ ἀπὸ δρῶν, ποῦ ὁ συγγραφεὺς νομίζει ἀπαραίτητην τὴν ἐξηγήσῃ τους γιὰ νὰ μπορῇ νὰ συνεννοῆται μὲ τὸν ἀναγνώστην του.

2) Τὰ πορίσματα τῆς ψυχολογίας παρουσιάζονται σὰν κομματιασμένα καὶ χωρὶς ἀσθηρὴν συνάφειαν τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο, ἐνῶ στὶς φυσικὲς ἐπιστήμης ἀνάγομε ὁλόκληρας ομάδας ἀπὸ φαινόμενα σὲ λίγες ἀρχικὰς αἰτίαι, καμὰ φορὰ σὲ μιὰ μόνην. Ἡ κοσμογραφία π. χ. ἐρμηνεύει ὅλην τὴν ἀρμονίαν τοῦ κόσμου μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῆς παγκόσμιας ἑλξης. Τὸ ἐναντίον οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὴν ψυχικὴν ζωὴν εἶναι σὰν λεπτομέρειαι ποῦ στέκονται ἢ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε χωρὶς μεγάλη ὑπερβολὴν καὶ σήμερον ἐκεῖνον ποῦ ἔγραφε πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια ὁ Ribot, πῶς δὲν ἔχομε παρὰ δοκιμὰς καὶ κομματιασμένας ἔρευνας¹.

3) Οἱ φυσικὲς ἐπιστήμης παίρνουνε τὸ κύριον τους ἀπ' τὴν ἐφαρμογὴν. Τὰ μέσα τῆς ἔρευνας καὶ οἱ λογαριασμοὶ τοῦ ἡλεκτρολόγου π. χ. δίνουνε τὴν ἐντύπωσιν ἀσάλευτης ἀλήθειας γιὰτὶ αὐτὸς μᾶς

¹ «Il n'y a jusqu'ici que des essais, des recherches fragmentaires» Psychol. allemande XV.

θαμπώνει με το ηλεκτρικό φως και με την πελώρια κινητική δύναμη που παράγει. Η ψυχολογία δεν έχει να επιδείξει καμιά τέτλια εφαρμογή. Και επειδή η εφαρμογή στις φυσικές επιστήμες στηρίζεται στη σταθερή σχέση που έχουν τα φαινόμενα, στους φυσικούς νόμους, όπως λέμε, η ψυχολογία δεν έχει να δείξει ούτε ένα φυσικό νόμο που να μπορούμε να τον βάλουμε κοντά στους φυσικούς νόμους, που ανακάλυψε η φυσική επιστήμη.

4) Οι φυσικές επιστήμες ζητάζουν τα φαινόμενα χωρίς να σκοτίζουν για τις μεταφυσικές αρχές τους. Για τον όρισμένο σκοπό που έχουνε δεν τίς μέλει αν η προϋπόθεσή τους και οι αρχικές τους έννοιες, όπως π. χ. ύλη, δύναμη, ενέργεια, έλξη, άτομο, μόριο, είναι θολές και γεμάτες αντίφαση. Δεν είναι το ίδιο για την ψυχολογία. Η ψυχολογία «χωρίς ψυχή» δε και να πουμε δεν μας ήσυχάζει δόλτελα. Και αν πάρουμε τη Μεταφυσική σαν μιάν άσυνήθιστα επίμονη προσπάθεια να σκεφτόμαστε ξάστερα και με συνέπεια, ή ανήσυχη αυτή τάση έχει περισσότερο λόγο να φανερώνεται στα προβλήματα της ψυχολογίας. Γι' αυτό όλες οι ψυχολογίες ίσα με τώρα, τόσο το Πλάτωνα όσο και του 'Επίκουρου, του Descartes και του Wundt, του Haeckel και του Bergson, είχανε μιάν μεταφυσική φανερή ή κρυμμένη.

Στο σημείο που έρτασε σήμερα η συζήτηση είμαστε πολύ σκεπτικοί για την αντίληψη που επιβλήθηκε απ' το 17ο αιώνα στην ψυχολογία, για την αντίληψη που θέλει την ψυχολογία σαν μιάν φυσική επιστήμη. Είναι δυνατό η ψυχολογία να γινή ένα είδος φυσικής επιστήμης; Οι δυσκολίες που συνάντησε ίσα με τώρα και ή δψη που προουσιάζει ύστερα από μιάν επιμελημένη καλλιέργεια τόσων χρόνων μιλάνε για το ένάντιο.

Η ψυχολογία έρευνάει ένα έδαφος ριζικά διαφορετικό απ' τα φυσικά φαινόμενα. Γι' αυτό είναι ανάγκη να είναι διαφορετική από τις φυσικές επιστήμες. 'Εκείνο που δίνει την ακρίβεια και το κύρος στις φυσικές επιστήμες θά ήταν αδυναμία για την ψυχολογία. Γι' αυτό η πειραματική έρευνα της ψυχής κινδυνεύει να μας φέρεει σε πλάνες αν δεν αρχίση με μιάν προπαρασκευαστική ανάλυση εκείνου που ζητούμε και της σημασίας που έχει το πείραμα. Ο κίνδυνος είναι μεγαλύτερος όταν ξεκινούμε από αναπόδειχτες προϋποθέσεις και ζητούμε με τα δήθεν δεδομένα της επιστήμης να κάνουμε μιάν σύνθεση της ψυχικής ζωής ή να ξηγήσουμε τους βαθύτερους λόγους που έχουνε τα φαινόμενα. Γιατί δεν πρέπει να μας γελάση ή σημερινή

μετριοπάθεια της πειραματικής ψυχολογίας. Αυτή γεννήθηκε στον καιρό που επικρατούσε η φυσιολογική αντίληψη της ψυχής. 'Ηθελε να καταλάβη την ψυχή στην ολότητά της, να τη ζυγίση και να τη μετρήση, να κάμη τη ανατομία και τη φυσιολογία της. Γι' αυτό ήτανε τόσο έλκυστική. Τι θαύμα να έρευνήση κανείς το μυστήριο της ψυχής με τη μέθοδο των φυσικών επιστημών! Τα ανακάτωμα από φυσιολογικές θεωρίες και η παρουσία εργαλείων της φυσιολογίας μπροστά σε ανθρώπους που είχαν λίγη φυσιολογική μόρφωση ήταν αρκετά για να χτυπήσουν τη φαντασία. Χαρακτηριστικό είναι που το εργαστήριο του Wundt στα καλά του χρόνια γέμιζε από εξωμερίτες, από 'Αμερικανούς και Σλαβούς και Βαλκανικούς που έχουε μιάν διαβολομένη περιέργεια να ανακαλύψουν το μυστήριο της ψυχής. Μά τα λεπτομερειακά ζητήματα που μελετούσαν εκεί, τα άνωτερα μαθηματικά και η φυσιολογία δεν άργούσαν να τους τρέψουν σε φυγή.

Τι ήταν το αποτέλεσμα της εκείνης της προσπάθειας; 'Αν το πάρη κανείς αυστηρά μπορεί να πη με το James «Νιώθει κανείς μέσα του κάτι περίεργο, όταν βλέπη πως υπάρχουν άνθρωποι που μιλούνε θριαμβευτικά για τη Νέα Ψυχολογία και γράφουνε ιστορίες της ψυχολογίας, ενώ δεν άποχτήσαμε ακόμα την πρώτη άχνη λάμψη καθαρής γνώσης απ' τα πραγματικά στοιχεία και τις δυνάμεις που είναι κρυμμένες στον κόσμο. Μιά σειρά από άδούλευτα γεγονότα, λίγη άερολογία και φιλονικία για γνώμες, λίγη καθαρή περιγραφική ταξινόμηση και γενίκευση, μιάν δυνατή προκατάληψη πως έχουε συνειδησιακές κατάστασεις και πως ο έγκέφαλος μας είναι ή προϋπόθεσή τους, μά ούτε ένας μοναδικός νόμος με την έννοια των νόμων της φυσικής, ούτε μιάν μοναδική πρόταση, απ' την οποία να μπορούμε να βγάλουμε αίτιατικά μιάν συνέπεια...»¹ 'Ενα άλλο έλάττωμα της «επιστημονικής» ψυχολογίας ήταν ο απόλυτος 'Ιντέλεκτουαλισμός της. 'Ηθελε δηλ. να νιώση δλο το πλούτο της ψυχικής ζωής με το λογικό (intellectus = νοός) και να τον έρμηνέψη μ' έννοιες και νόμους. Μά, το βάθος της ψυχικής ζωής είναι περισσότερο συναίσθημα, βούληση και όρμη, κάτι που δεν μπορούμε να το εκφράσουμε μ' έννοιες.

Μήπως λοιπόν καλούμαστε να παρασταθούμε στην κηδεία μιās επιστήμης προτού οι δψιμοί εθαγγελιστές πληροφορήσουν την 'Ελ-

¹ Ψυχολογία, γερμαν. μετάφρ. σ. 468.

λάδα για την γέννησή της — μιὰς ἐπιστήμης ποὺ πρέπει νὰ τὸ ποῦμε ἔχει σχεδὸν ἀνυπέροχτες δυσκολίες γιὰ νὰ μεταφυτευθῆ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πειραματικὴ ψυχολογία κάνει στὶς μέρες μας ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή της — ἓνα ἀγῶνα διαφορετικὸ ἀπὸ κείνο ποὺ φαντάστηκε ὁ Wundt δταν ἔγραφε τὸ δμῶνυμο φυλλαδάκι του¹. Ἡ ἀταμικὴ μου πεποίθηση εἶναι πὼς θὰ βγῆ κερδισμένη ἀπ' τὸν ἀγῶνα. Κερδισμένη μὰ πολὺ ἀλλαγμένη. Γιατί στὴν πειραματικὴ ψυχολογία μένει ἓνα ἔδαφος ὅπου θὰ ἐξακολουθῆ νὰ ἐργάζεται χωρὶς νὰ ἀνησυχῆ μήτε ἡ ἴδια μήτε οἱ τριγυρνοὶ της γιατί προχωρεῖ πολὺ σιγανὰ ἢ δουλιὰ ἢ γιατί εἶναι ἀσήμαντα ἢ κομματιαστὰ τὰ πορίσματά της. Μήπως ἀπὸ τέτλια κομμάτια δὲν ἀποτελεῖται ἡ ἀνθρώπινη ἐπιστήμη γενικά; Μὰ δὲν θὰ εἶναι ἡ μόνη ψυχολογία ἢ ἡ μοναδικὴ ψυχολογικὴ μέθοδος. Οὔτε θὰ ἔχη τὸ δικαίωμα νὰ καταφρονῆ κάθε ἄλλη ψυχολογία ποὺ δὲν εἶναι πειραματικὴ σὰν ντιλεταντισμὸ ἢ σὰν ψυχολογία τοῦ γραφείου (Schreibtischpsychologie). Τὴν πειραματικὴν μέθοδο θὰ τὴ συμπληρώσουν ὅλα τὰ δυνατὰ νόμιμα μέσα τῆς ἔρευνας. Ἔτσι πλαταίνει ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχῆς γλυτώνοντας ἀπὸ κάθε ἐπίθετο (πειραματικὴ ἢ φυσιολογικὴ) ποὺ τὴν περιορίζει καὶ γίνεται πάλι σκέτη ψυχολογία. Ἡ ἂν ὅλα τὰ μέσα τῆς ἔρευνας τὰ ἀναγνωρίσουμε σὰν νόμιμα πειράματα θὰ δώσουμε πολὺ μεγαλύτερο πλάτος στὴν ἔννοια τῆς Πειραματικῆς ψυχολογίας, ὅπως τὸ ἔκαμε ὁ Fröbes.

Μὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση εἶναι ἀνάγκη νὰ περάσουμε τὰ ὅρια τῆς πειραματικῆς ἢ θετικῆς ἔρευνας. Τὰ προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς περιμένουν ἀπὸ κάθε γενιὰ ἀπάντηση. Νὰ τὰ ἀγνοήσουμε ἢ νὰ τ' ἀποσιωπήσουμε δὲν σημαίνει πὼς τὰ λύσαμε ἢ πὼς τὰ ἀρνήσαμε. Ἔτσι λοιπὸν μιὰ θεωρητικὴ ψυχολογία ὅπως ἔλεγαν τὸν 18ο αἰῶνα θὰ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς πειραματικῆς. Τὰ πορίσματα τῆς πειραματικῆς θὰ ἔχουν κάποια σταθερότητα ὅπως τὰ πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐνῶ τὰ συμπεράσματα τῆς θεωρητικῆς θὰ ἔχουν τὴν ἀξία τῶν ἔργων τῆς τέχνης, τῆς ποίησης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Θὰ ἰκανοποιῶνε κυρίως τὴν γενεὰ ποὺ τὰ δημιουργήσε. Μὰ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ σὲ κάθε γενιὰ τὸ δικαίωμα, μάλιστα τὴν ὑποχρέωση νὰ δώσῃ μιὰν ἀπάντηση στὸ ψυχικὸ πρόβλημα στὴν δλόγητά του.

¹ Die Psychologie im Kampf ums Dasein (Ἀγῶνας τῆς ψυχολογίας γιὰ τὴν ὑπαρξή της) 2 ἔκδ. 1913. Ὁ W. τὸν ἀγῶνα αὐτὸν τὸν βλέπει στὴν προσπάθεια νὰ χωρίσουν τὴν ψυχολογία ἀπ' τὴ φιλοσοφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ¹

Κεφάλαιο I. Ἱστορία τῆς ψυχολογίας.

Ἀπ' τὶς γερμ. ἐργασίες σημειῶν τῆ σύντομη μὰ περιεκτικὴ ἔκδοσις τοῦ Max Dessoir, Abriss der Geschichte der Psychologie, Heidelberg, 1911, καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Otto Klemm, Geschichte der Psychologie, Leip. 1911, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ βουτικὴ ἀποψη.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας εἶναι χρήσιμες πάντα οἱ ἐργασίες τοῦ Ribot γιὰ τὴν ἀγγλ. καὶ γερμ. γραμμένες μὲ ζέση νεανικῆ. Th. Ribot, La psychologie anglaise contemporaine, 1870, 3η ἔκδ. 1914. allemande 1879, 5η ἔκδ. 1900.

Πολλὲς ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ εξέλιξη τῶν κυριώτατων ἐργατῶν τῆς πειραμ. ψυχολ. μᾶς δίνει ὁ ἀμερικανὸς St. Hall, ἓνας ἀνθρώπος ποὺ τοὺς γνώρισε ἀπὸ κοντὰ καὶ ἔζησε μαζί τους νὰ ποῦμε τὴν εξέλιξη τῆς ἐπιστήμης. Γερμαν. μετάφρ. μὲ τίτλο:

St. Hall, Die Begründer der neuen Psychologie, 1912.

Εἰσαγωγή. Τὸ ἔργο τοῦ Al. Pländer, Einführung in die Psychologie, 1904, ἔχει ἀξία, εἶναι ὁμῶς στριφνογραμμένο καὶ ἐκατάλληλο γιὰ ἀρχάριους. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ δμῶνυμο ἔργο τοῦ von Aster, στὴ συλλογὴ τοῦ Teubner (Natur und Geisteswelt).

Πολὸ ἐχτιμοῦσαν ἄλλοτε τὴν εἰσαγωγή στὴν πειραματικὴ ψυχολ. τοῦ ἰταλοῦ Guido di Villa, La psicologia contemporanea, Torino 1899 2α ἔκδ.

«ὀλότελα ξανακαμωμένη» 1911. Ὁ κ. Γρατσιάτος ἔκανε μιὰ ξεχωριστὴ ἔκδοσιν μεταφράζοντας τὸ ἔργο τοῦτο στὴν ἑλληνικὴ (1908, ἀπ' τὴ γερμ. μετάφρ.).

Οἱ γερμανοὶ καθηγητὲς συνιστοῦν γιὰ εἰσαγωγικὸ ἀνάγνωσμα:

W. Wundt, Vorlesungen über Menschen — und Tierseele, 5η ἔκδ. 1911, κολτ. σ. 186.

Κεφάλαιο II, III καὶ IV. Ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς ψυχολογίας.

Τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀριστοτέλη Περὶ ψυχῆς ὑπάρχουν μεταφράσεις καὶ ἐρμηνευτικὲς προσπάθειες σὲ διάφορες γλώσσες, ὅλες μὲ πολὺ μέτρια ἐπιτυχία. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη βρῖσκεται ἀκόμη στὰ σπάργανα. Τοῦ Descartes οἱ ψυχολ. ἰδέες ἔξόν ἀπ' τὴν Μέθοδο στὶς Meditationes de prima philosophia καὶ στὴν Traité des

¹ Ἡ βιβλιογραφία αὐτὴ ἔχει σκοπὸ πρῶτα νὰ δώσῃ μιὰν ἰδέαν γιὰ τὴ συγγραφικὴ κίνηση σὲ κείνον ποὺ δὲν μπορεῖ ἢ ποὺ δὲν ἔχει διαθέσει νὰ μεταχειρισθῆ ἕνα βιβλίο. Γι' αὐτὸ σημειῶναι τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν πολλῶν τίτλων, κάποιες καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων. Ἄν κοντὰ σ' αὐτὸ χρησιμεύσῃ σὰν βοήθημα στοὺς λίγους ποὺ ἐπιθυμοῦν μιὰ στενωτέρην γνωριμίαν μὲ τὴν ψυχολογία θὰ πῆ πὼς ἔκαμε τὸ σκοπὸ τῆς.

passions. Γιά τὰ ἔργα τοῦ Locke καθὼς καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων ποὺ σηματοῦσαν σταθμὸν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ψυχολογίας (*Gassendi, Hobbes, Malebranche, Hume, Berkeley*) πληροφόριες βρίσκαι κανεὶς σὲ κάθε πρόχειρη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς φυσιολόγους καὶ ἐπιστήμονες τοῦ 19ου αἰῶνα ποὺ ἀνοίξαν τὸ δρόμο στὴν πειραμ. ψυχολ. (*Joh. Müller, H. Helmholtz, Darwin κ. λ.*) πολὺ πρόχειρα βρίσκαι κανεὶς πληροφορίες.

Τὰ ψυχολογικὰ ἔργα τοῦ Herbart εἶναι δύο:

Herbart, Lehrbuch der Psychologie, 1816 μεγαλ. ἐκδ. 1834.

Psychologie als Wissenschaft, neu begründet auf Mataphysik und Mathematik 1824-5, κύριο ἔργο.

H. Lotze, Medizinische Psychologie oder Physiologie der Seele 1852.

Κεφάλαιο IV. Ἐγχειρίδια πειραματικῆς ψυχολογίας.

Τὰ περιεκτικώτερα ἐγχειρίδια πειραματικῆς ψυχολ. στὴ γερμ. ἦταν:

W. Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie, 6 ἐκδ. ἀπὸ τὸ 1908 ἐκδ. ἀνάλλαξη σχεδὸν ἀπ' τῆς 5 ἐκδ., 3 τόμ. ἀπὸ 700 σ. κάπου κοίτ. σ. 136-7.

H. Ebbinghaus, Grundzüge der Psychologie, 2 τόμ. ὁ 1ος σὲ 3η ἐκδ. 1911, ὁ 2ος δουλεωμένος ἀπ' τὸν E. Dürr 1913, ὁ κάθε τόμος πάνω ἀπὸ 800 σελίδες.

Ὁ W. γράφει βαριά, μὲ μακριὰ καὶ μονότονη φρασσεολογία, ἐνῶ ἡ ἔκθεσι τοῦ Ebbinghaus εἶναι ξάστερη καὶ ζωνερῆ (ἰδίως στὸν πρῶτο τόμο ποὺ τὸν τύπωσε ὁ ἴδιος). Καὶ τὰ δύο ἔργα ὅμως δὲν εἶναι καθαυτὸ ἐγχειρίδια, ποὺ κάνουν δηλ. ἀντικειμενικὴ ἔκθεσι τῆς ἐπιστήμης, παρὰ μᾶς δίνουν τὴν ἀντίληψη τοῦ συγγραφέα τους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Külpe, τοῦ Lipps, τοῦ James κ. ἄ. ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ψυχολ. τοῦ θανάξου φιλοσ. Harold Höfding, ποὺ ἄλλοτε εἶχε μεγάλη φήμη καὶ σήμερα ἀκόμη διαβάζεται μὲ πολὺ ἀνδιαφέρο 1882 γαλλ. μεταφρ. 4 ἐκδ. 1909).

Ὅπως ὁ Wundt (κοίτ. σ. 137) εἶπὶ καὶ ὁ Ebbinghaus ἔχει μιὰ σύντομη περίληψη τῆς ψυχολογίας του: *Abriss der Psychologie* 5η ἐκδ. 1914. Τὸ βιβλίο εἶναι λίγο πυκνογραμμμένο, ἔχει καὶ γαλλ. μετάφραση.

Πραγματικὰ ἐγχειρίδια (Lehrbuch) τῆς ψυχολ. εἶναι:

Fr. Jodl, Lehrbuch der Psychologie 2 τόμ. 3η ἐκδ. 1906 (μονιστικὴ ἀντίληψη, ἀπλή καὶ ζωνερῆ ἔκθεσι, πλούσιο ὀλικὸ καὶ ἀφθονὴ βιβλιογραφία).

Th. Eysenhaus, Lehrbuch der Psychologie 1912 (ἀξιοσώστατο).

A. Messer, Psychologie, 1914 (ἀξιογάπητο βιβλίο, ἀποψη τῆς σχολῆς Würzburg, χωρὶς ἀμφιβολία τὸ καταλληλότατο γιὰ νὰ σχηματίσῃ κανεὶς μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ψυχολ. στὴν τελευταία μορφή, ὄχι ὅμως ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάποια μονομάρεια).

Μεγάλη ἐχτίμηση ἔχουν, γιὰ τὴ φωτεινὴ καὶ μεθοδικὴ ἔκθεσι τὰ ἀμερικανικὰ ἐγχειρίδια τῆς πειραμ. ψυχολογίας.

E. B. Titchener, An Outline of Psychology, 2α ἐκδ. 1897 γερμ. μεταφρ.

Otto Klemm, Lehrbuch der Psychologie 2 τόμοι μικροὶ 1908.

C. S. Myers, A. Text-Book of experimental Psychology, 2 ἐκδ. 1911.

Σήμερα τὸ περιεκτικώτατο ἐγχειρίδιο τῆς ψυχολ. ποὺ εἰσάγει σ' ὄλο τὸ πλάτος τῆς ἐπιστήμης καὶ ποὺ δίνει μιὰ φωτεινὴ εἰκόνα τῆς ἐργασίας ποὺ ἔγινε στὰ τελευταία εἰκοσι χρόνια εἶναι τοῦ Ἰησοῦττη:

Joseph Fröbes, Lehrbuch der experimentellen Psychologie, 1ος τόμ. 1917, 2ος 1920, ὁ καθένας περισσότερο ἀπὸ 700 σ. πολλές πυκνότητες.

Ὁ Fröbes δίνει τὸ οὐσιαστικὸ ποὺ ἔχουνε οἱ ἐργασίες, ποὺ ἔγιναν ἴσα μὲ τὰ τελευταία χρόνια καὶ ποὺ ἦσαν σκορπισμένες σὲ βιβλία, φυλλάδια, περιοδικὰ καὶ πλουσιώτατη βιβλιογραφία. Ἐχει ὅπ' ὅψη τις ἐργασίες ποὺ ἔγιναν σ' ὄλας τις χώρες

Γιὰ πρώτη εἰσαγωγή στὴν πειραματ. ἐργασία καὶ γνωριμὰ μὲ τὰ ἐργαλεῖα, περισσότερο λαϊκὰ γραμμμένο καὶ πλούσιο σὲ εἰκόνας.

Rud. Schulte, Aus der Werkstatt der experimentellen Psychologie und Pädagogik, Leip. 1909.

Τὸ βιβλίο τῶν ἀστριακῶν ψυχολόγων *Höfler* καὶ *Witasek* μὲ τὸν ἐκλεκτικὸ τίτλο *Hundert psychologische Schulversuche* (ἑκατὸ σχολικὰ πειράματα ψυχολογίας), 3η ἐκδ. 1917, δὲν ἐκτελεῖ τὸ σκοπὸ του.

Ψυχοφυσικὴ.

Οἱ ἐρευνες τοῦ *E. H. Weber* δημοσιεύθηκαν σ' ἓνα Δεξικὸ τῆς Φυσιολογίας τοῦ *R. Wagner* στὰ 1850, II, 559 κ. ἑ. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ *Fechner* κοίτ. σ. 138. Οἱ ἀξιολογώτερες νεώτερες ἐργασίες ψυχοφυσικῆς καὶ ψυχικῆς μέτρησης εἶναι τοῦ *G. E. Müller* (δύο βιβλία τὸ ἓνα ἀπ' τὸ 1878 καὶ τὸ ἄλλο 1904) καὶ τοῦ *W. Wirth*, διευθυντῆ τοῦ ψυχοφυσικοῦ φροντιστηρίου στὴ Λειψία (*Experimentelle Analyse der Bewusstseinsphänomene, 1908, καὶ Psychophysik 1911*). Οἱ ἐργασίες αὐτὲς γραμμένες γιὰ εἰδικούς, πρὸ πάντων τοῦ *Wirth*, μὲ τὴν εἰδικὴ τους φρασσεολογία καὶ τὴν ἀφθονὴ εἰσαγωγὴ ἀνωτέρων μαθηματικῶν, εἶναι προσιτῆς μοναχὰ σὲ στενὸ κύκλο. Ἀπλοώστερες εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ *G. E. Lipps*, τοῦ ὁποῦ το μικρὸ βιβλίο *Psychophysik, 1912*, στὴ συλλογὴ *Götschen* δίνει κάποια ἰδέα γιὰ τὰ ζητήματα. Τὰ μεγάλα ἐγχειρίδια ψυχολογίας μιλάνε ἀρκετὰ πλατιά γιὰ τὸ θέμα.

Κεφάλαιο VI. Ἐπίδραση τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας.

Ἐξὸν ἀπ' τὰ μεγάλα κλασσικὰ ἔργα τοῦ *Darwin* σημαντικὰ γιὰ τὸ θέμα μας *The expression of the emotions in Man and Animals*. (Ἡ ἐξωτερικέση τῶν συγκινήσεων στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ ζῷα), London 1872, καὶ *Romanes, Animal Intelligence* (ἡ νόηση στὰ ζῷα), 1882, καὶ *Mental evolution in animal* (Διανοητικὴ ἀνάπτυξη στὰ ζῷα) 1885.

Κεφάλαιο VII. Παθολογικὴ ψυχολογία.

Γιὰ τις ἀρρώστιες τοῦ ἐγκέφαλου στὴν πρώτη γραμμὴ οἱ ἐργασίες τοῦ *v. Monakow* (*Grosshirnpathologie, 1900* κτλ).

Τὸ κύριο ἐγχειρίδιο ψυχιατρικῆς στὴ Γερμανικὴ εἶναι τοῦ *Kräpelin*, 8η ἐκδ. 4 τόμοι 1909 — 1915. Τὸ νεώτατο καὶ σημαντικό γιὰ τὸ θέμα μας

Bleuler, Lehrbuch der Psychiatrie, 1916. Ἀπὸ τις καθαυτὸ ψυχολογ. ἐργασίες τοῦ καιροῦ μας πάνω στὶς κορυφώτερες πνευματικῆς ἀρρώστιες ἀναφέρω τὰ ἄρθρα τοῦ *Binet-Simon* στὴν *Année Psychologique* τομ. 16-17 (1910-1911) καὶ τὸ ὀνομαστὸ βιβλίο τοῦ

P. Janet, Les névroses 1909.

Γιὰ τις παρατηρήσεις στὸν τελευταῖο πόλεμο:

W. Poppelreuter, Die psychischen Schädigungen durch Kopfschuss im Kriege 1914-1916.

Κεφάλαιο VIII. Ψυχολογία του Wundt.

Γιὰ τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Wundt ἀξιανάγνωστο τὸ ἔργο τοῦ μαθητῆ του:

Ed. König, W. Wundt, seine Philosophie und seine Psychologie, 1901
3η ἐκδ. 1909 (στὴ συλλογὴ τοῦ Frommann, Οἱ κλασικοὶ φιλόσοφοι). Εἰδικὰ γιὰ τὴν ψυχολ. τοῦ τὸ σχετικὸ μέρος στὸ βιβλ. τοῦ Hall ποὺ ἀναφέρει σ. 177 Ἀμέτρητα εἶναι ὅσα γράφηκαν γιὰ τὸ λιφικανὸ ψυχολόγο.

Τὴν ψυχολ. τοῦ W. τὴ μελετοῦμε καλότερα μὲ τὴν ἐπόμενη σειρά. Ἀρχίζομε μὲ τὰ Μαθήματα πάνω στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρ. κλπ. Ἀπ' τὸ μεγάλο ἔργο του ποὺ εἶναι συμβουλευτικὸ καὶ ὀδηγητικὸ βοήθημα σὲ ζητήματα ποὺ θέλομε νὰ μελετήσομε εἰδικώτερα, διαβάζομε τὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια, τὰ κεφάλαια γιὰ τὴς ἐννοίας τὴς εἰσαγωγικῆς στὴν ψυχολ. Τοῦ ὅσπου τῆς ψυχολογίας (ἀτομικῆς, ζωϊκῆς, λαοψυχολογίας) γενικῆ εἰκόνα μᾶς δίνει τὸ Grundriss. Πολλὸ ἀξιανάγνωστο τὸ κομμάτι τῆς Λογικῆς του τὸ ἀφιερωμένο στὴν ψυχολογία (Die Logik der Psychologie), 3ος τόμ. 3η ἐκδ. 1906-908, ποὺ δίνει τὴν πρὸ συστηματικὴ καὶ τὴν πρὸ ὀριστη μορφή τῆς θεωρίας καὶ τῆς μεθοδικῆς τῆς ψυχολογίας. Πάνω σ' αὐτὸ στηρίζεται τὸ οὐσιαστικὸ τῆς μέρος καὶ ἡ δική μου ἐκθεσις.

Κεφάλαιο IX. 2. Συναίσθημα.

Κύρια ἔργα τοῦ ἀξίου θανοῦ ἐρευνητῆ

Al. Lehmann, Die Hauptgesetze des menschl. Gefühlslebens (Οἱ κύριοι νόμοι τῆς συναίσθηματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου) 1892 καὶ τοῦ
Th. Ribot, Psychologie des sentiments (ψυχολ. τῶν συναίσθημάτων) 1896, 7η ἐκδ. 1908.

Γιὰ τὴ γνώμη τοῦ Wundt, Grundz., III, σ. 209 κλπ. Ἀπ' τὰ ἐγχειρίδια ὁ καλὸς, ὀδηγὸς τοῦ Elsenhans.

3. *Μνήμη.*—*Ebbinghaus, über das Gedächtnis, 1885.* Τοῦ *G. E. Müller* τὸ νεώτερο ἔργο Zur Analyse der Gedächtnistätigkeit und Vorstellungsverlauf, 1911-1913, συγκεντρωτικὸ *Meumann, Ökonomie und Technik des Gedächtnisses*, 1912. Γιὰ τὴ θεωρία τῆς μνήμης ἀξιανάγνωστο *E. Becher, Gehirn und Seele, 1911.* Γιὰ τὴ μάθηση καὶ τὴ μεθοδικὴ τῆς πολλὰς πληροφορίες στὰ ἐγχειρίδ. τῆς Παιδαγ. ψυχολ. ποὺ ἀναφέρω παρακάτω. Τὸ κύριο ἔργο τῆς ψυχολ. τῆς μαρτυρίας *W. Stern, Zur Psychologie der Aussage* (ψυχολ. τῆς μαρτυρίας) καὶ οἱ ἄλλες ἐργασίες τοῦ ἴδιου.

4. *Φαντασία.*—*Ribot, Essai sur l'imagination créatrice*, 1905

L. Paschal, Esthétique nouvelle fondée sur la psychologie du genie, 1910.
Müller-Freienfels, Psychologie der Kunst I, 1912.

Πολὸν ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ μελέτη γιὰ τοὺς μεγάλους ἐφευρέτες καὶ ἐπιστήμονες ποὺ ἔκαμε ὁ ἀρχηγὸς τῆς νεώτερης μονιστικῆς σχολῆς:

W. Ostwald, Grosse Männer 1909.

5. *Νόηση.* Ἀνασκοπὴ τῆς ἐργασίας ποὺ ἔγινε στὴ σχολὴ Würzburg ἴσα μὲ τὰ 1908 δίνει ὁ *J. Geysser* στὸ βιβλίο του Einführung in die Psychologie der Denkvorgänge (Εἰσαγωγή στὴν ψυχολ. τῶν φαινομ. τῆς νόησης) 1909. Οἱ περιγραφικῆς ἐργασίες τοῦ *Watt*, τοῦ *Messer*, τοῦ *Bühler* δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδ. Archiv für die gesamte Psychol. (τόμ. 4ος, 8ος, 9ος καὶ 12ος). Μία γενικὴ ἰδέα γιὰ ὅλη τὴν ἐργασία παίρνει κανεὶς ἀπ' τὸ μικρὸ βιβλίο τοῦ *Messer, Empfin-*

und Denken (Αἰσθησις καὶ νόηση), 1908 καὶ προχειρότερα ἀπ' τὸ ἐγχειρίδιο τῆς ψυχολογίας τοῦ ἴδιου.

Alf. Binet, L'étude expérimentale de l'intelligence (πειραμ. μελέτη τῆς νόησης) 1903.

6. *Βούληση.* Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Ach. Über den Willensakt und das Temperament (Βουλητικὴ πράξις καὶ ιδιοσυγκρασία), 1910 — *Michotte und Prün, Étude expérimentale sur le choix volontaire* (πειραμ. μελέτη πάνω στὴ βεληματικὴ διαλογὴ) 1910.

7. Ἡ συζήτηση ἀνάμεσα στὸ Wundt καὶ Bühler βρισκᾶται στὰ Archiv f. g. Psych. (τόμος 19ος σ. 93 καὶ 443).

8. Οἱ ἐργασίες τοῦ Binet γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νόησης στὰ παιδιά στὴν Année psychologique 14 (1908) γιὰ τὸ μέτρομα τοῦ διανοητ. ἐπίπεδου στὸν τόμο 17 (1911). Στὴ γερμαν. τὸ κύριο ἔργο.

W. Stern, Die Intelligenzprüfung an Kindern und Jugendlichen (Δοκιμὴ τῆς νοημοσύνης στὰ παιδιά καὶ στοὺς νέους) 1916.

Κεφάλαιο X. Ἡ ἀντίδραση.

M. Foucault, La psychophysique 1907.

3. Ἡ κριτικὴ τοῦ *Dilthey* βρισκᾶται στὰ Sitzungsberichte τῆς βαρολινέζικης Ἀκαδημ. 20 Δεκεμ. 1894.

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ *Husserl, Logische Untersuchungen* (Λογικῆς ἐρευνας) 2 τόμ. 1900 κ.ε. 2η ἐκδ. 1913, Συμπληρωματικὴ πραγματεία του στὰ Jahrbücher τῆς φιλοσ. ποὺ ἐκδίδει ὁ ἴδιος (τομ. 1ος).

7. *Desiré Mercier, Les origines de la psychologie contemporaine* (ἀρχὲς τῆς σύγγ. ψυχολογίας) 1897. Ἡ ψυχολογία του εἶναι σὲ 2 ὄσ. τόμους, 7η ἐκδ. ἔχει μεταφρ. στὴ γερμαν. ἀγγλ. ἰταλ. πολωνικῆ, ἰσπανικῆ. *K. Güterlet, Der Kampf um die Seele* (ὁ ἀγῶνας γύρω στὴν ψυχὴ) 1898 2α ἐκδ. 1903. *J. Geysser, Lehrbuch der allgemeinen Psychologie* (Ἐχειρ. γενικῆς ψυχολ.) 2 ἐκδ. 1912.

8. Τὰ κύρια ἔργα τοῦ *H. Bergson* εἶναι: *Essai sur les données immédiates de la conscience, 1889*, τὸ βασικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ψυχικῆς ζωῆς καὶ τὴ μεθοδὸ του, *Matière et mémoire, 1896*, ὅπου παίρνοντας ὡς κύρια ἰδιότητα τῆς ψυχῆς τὴ μνήμη δίνει μιὰ καινούργια ἐξήγηση τῆς σχέσης τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, *L'Évolution créatrice, 1907*, ἔργο γενικώτερης φιλοσοφίας. Πλατύτερη πληροφορία γιὰ τὸν Bergson στὸν *Parodi, La philos. contemp. en France* σ. 251 κ. ε.

Κεφάλαιο XI.

2. *Ψυχολ. τοῦ παιδιοῦ.* Τὸ κλασικὸ βιβλίο ποὺ θεμελιώως τὴν παιδικὴ ψυχολογία: *W. Preyer, Die Seele des Kindes* (ἡ ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ) 1882. Πολλὰς νεώτερες ἐκδ. Ἀπ' τὰ νεώτερα *K. Groos, Das Seelenleben des Kindes, 1904*, 4η ἐκδ. 1911. Ἀπ' τὰ ἄπειρα περάματα, παρατηρήσεις κλπ. πάνω στὰ παιδιά ἀξιολογώτερα οἱ μονογραφίες τοῦ *C.* καὶ *W. Stern.* Πάνω στὴν ἀνάπτυξη, τὴ γλώσσα, τὴς μαρτυρίας καὶ τὰ φέματα τῶν παιδιῶν τὸ συγκεντρωτικὸ ἔργο *W. Stern, Psych. der früheren Kindheit* (ψυχολ. τῆς πρώτης παιδ. ἡλικίας) 1912.

Ψυχολογ. ζώων. Γιὰ εἰσαγωγή τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Wundt σ. 136. Τὸ νεώ-

τερο έργο τής ψυχολογίας τοῦ ζώου είναι *Kafka*, Vorlesungen über Tierpsychologie 1914 (3). Οι σημαντικώτερες έργασίες τοῦ *E. Wassman*, Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen (ψυχικ. ικανότητες τῶν μυρμηκίων) 1889 2α έκδ. 1909 καὶ Instinkt und Intelligenz im Tierreiche ("Ένστικτο καὶ νόηση στὸ ζῶικό βασίλειο) 1905. Ξεχωρίζουν γιὰ τὴν παρατηρητικότητα τους οἱ έργασίες τοῦ *Foerel*, Les fourmis de la Suisse (τὰ μυρμηκία τῆς Ἑλβετίας) 1874 κλπ., ἐπίσης τοῦ *Maeterlinck*, La vie des abeilles (ἡ ζωὴ τῶν μελισσιῶν) 1905, γραμμένη μὲ λογοτεχνικὴ τάση, ὅμως πολὺ δυνατὴ περιγραφή. Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ *Groos* μίλησα παραπάνω. Μία σύντομη καὶ φωτεινὴ ἀνασκόπη γιὰ τὴν καινούργιας θεωρίας πάνω στὸ ένστικτο δίνει τὸ βιβλιαράκι τοῦ *H. E. Ziegler*, Über den Begriff des Instinkts einst und jetzt (Γιὰ τὴν έννοια τοῦ ένστικτου ἄλλοτε καὶ τώρα 1911). Πρὸς καὶ τὴν έργασίας τοῦ *Darwin*, Romanes κλπ. σελ. 179.

3. **Κοινωνικὴ ψυχολογία.** Ἄπ' τὸ μεγάλο ὄγκο τῶν κοινωνιολογ. έργων ἀναφέρω τὸ τελευταίον βιβλίο ενός ἀπ' τοὺς κορυφαίους στὸ εἶδος τοῦ καιροῦ μας *G. Simmel*, Grundfragen der Sociologie (θεμελιώδῃ προβλήμ. τῆς κοινωνιολογίας) 1917. Ἄρχῃ στὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἔδωκε στὴ Γαλλία τὸ ἐλευστικὸ βιβλίο τοῦ *A. Espinas*, Les sociétés animales, 1879, ποὺ τὸν ἀκολούθησε μὴ οὐρα ἀπὸ φωτισμένους μελετητὰς *Gabr. Tardes*, Lois de l'imitation, 1890, Les lois sociales', 1913, La logique social κλπ.), *J. Izoulet*, Cité moderne, 1894, *Gustave Le Bon*, Psychologie des masses καὶ ὁ ἐξοχώτερος ἀπ' ὅλους *Emile Durkheim*, La division du travail, 1893, Les règles de la méthode sociologique, 1894, Les formes élémentaires de la vie religieuse. ... Στὴ Γερμανία ἡ ἀναγνωρισμένη ἀθθεντία εἶναι ὁ *Vierkant* (Naturvölker und Kulturvölker, 1896, Die Stetigkeit im Kulturwandel, 1908).

Ἐφαρμοσμένη ψυχολογία Τὸ κύριο έργο τοῦ ἀξίου γερμανοῦ καθηγητῆ στὴς Ἐνωμένες Πολιτεῖς.

H. Münsterberg, Psychologie und Wirtschaftsleben?, 1913 καὶ Grundzüge der Psychotechnik 1914.

Μία γενικὴ ἰδέα γιὰ ὅλο τὸ πλάτος τῆς ἐφαρμογῆς δίνει τὸ μικρὸ βιβλιαράκι στὴ συλλογὴ *Götschen*, Angewandte Psychologie 1917. Ἄπ' τὴν νεώτατες έργασίες ποὺ γίνονται τελευταία γιὰ τὴν ἐκλογή ἐπαγγέλματος ἀναφέρω δύο:

O. Lipmann, Psychologie und Berufsberatung 1917 καὶ

Al. Fischer, Über den Beruf, Berufswahl und Berufsberatung, 1918.

Παιδαγωγικὴ ψυχολογία. Στὸ θέμα καὶ στὴ βιβλιογραφία εἰσάγει τὸ σχετικῶς νέο βιβλιαράκι τοῦ

W. Peters, Einführung in die Pädagogik auf psychologischer Grundlage, 1915 στὴ συλλογὴ *Quelle und Meyer*. Κύριο έργο στὴ γερμανικὴ:

E. Meumann, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik (μαθήματα γιὰ εἰσαγωγή στὴν πειραμ. παιδαγ.), 2α έκδ. 1911-13, τρεῖς μεγάλοι τόμοι. Σύντομώτερη περίληψη: Abriss der experimentellen Pädagogik, 1914 (ὁ κ. Γληνὸς μετέφρασε ἐνὰ μέρος τοῦ έργου στὴν Ἑλληνικὴ) — Στὴ γαλλικὴ:

E. Claparède, Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale, πολυδιάστατα, πολλὰς ἐκδόσεις. Τὰ βιβλία τῆς πειραμ. παιδαγωγικῆς δὲν ξεφεύγουν τὴν κοινὴ μοῖρα κάθε παιδαγωγικοῦ βιβλίου, τὴν ἀφθονὴ φλυαρία καὶ τὸν ἀνώφελο ὄρυθο κοντὰ σὲ μερικὰ χρήσιμά.

Κεφάλαιο XII. Λαοψυχολογία καὶ ψυχολογ. τῆς θρησκείας.

1. **Λαοψυχολογία.** Τὸ κύριο έργο τοῦ *Wundt* ἔχει 9 τόμους, 1904-1919. Σύντομη έκθεση τοῦ ὅλου σ' ἐνα τόμο: Elemente der Völkerpsychologie, 1911 καὶ 1912. Γιὰ τὴν κατοπινὴ εξέλιξη.

Felix Krüger: Entwicklungspsychologie, 1917.

2. **Ψυχολογία τῆς θρησκείας.** Ἐξὸν ἀπ' τὸ *James* σημαντικὰ *E. D. Starbuck*, The psychology of religion 1901, γερμαν. μετάφρ. 1909.

H. Faber, Das Wesen der Religionspsychologie und ihre Bedeutung für die Dogmatik, 1913. Καλὸς ὁδηγὸς στὸ θέμα καὶ στὴ βιβλιογραφία:

K. Österreich, Einführung in die Religionspsychologie, 1917.

Περιοδικὰ. Τὰ *Psychologischen Studien* τοῦ *Wundt*, (κοττ. σ. 187) ἐπαφάν ἀπὸ τὸ 1917. Ἄπ' τὰ γερμανικὰ στὴν πρώτη γραμμὴ πάντα:

Archiv für die gesamte Psychologie, ἐκδότης *Wirth*. Γιὰ τὴν ἐφαρμοσμένη ψυχολογία.

Zeitschrift für angewandte Psychologie, ἐκδ. *Stern* καὶ *Lipmann*. Ἄπ' τὰ γαλλικὰ ἀξιόλογο:

L'année psychologique, ἐκδ. *Binet*, τώρα *Piéron*, ἀπ' τὸ 1905.

Ἀμερικανικά: The American Journal of Psychology, ἐκδ. *Hall*, *Sanford* κλπ. ἀπ' τὸ 1887.

Ἀγγλικὰ: *Mind*, ἐκδ. *Robertson* καὶ *Stout* ἀπ' τὸ 1876. Σήμερα τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῆς ψυχολογίας ἕτερα ἀπ' τὴ χαλάρωση ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος στὴ Γερμανία:

Psychological Bulletin, ἐκδότης *Kathg. Franz* - (Washington).

5. ΓΕΡ. ΣΠΑΤΑΛΑ

Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΡΤΖΩΚΗΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

I

Ο Στέφανος Μαρτζώκης, το τέταρτο από τ' άρσενικά παιδιά του Λουδοβίκου Ίγνάτιου Μαρτζώκη και της Μαρίας Μεσσαλά, γεννήθηκε τις 22 του Φεβρουαρίου 1855 στη Ζάκυνθο.

Ο πατέρας του είχε γεννηθῆ στη Μπολόνια το 1804, και σπούδασε στο εκεί Πανεπιστήμιο τῆ Ρητορική. Κατά το 1837, αποφεύγοντας τὴν παπικὴν ἐξουσία, παράτησε θεληματικὰ τὴν πατρίδα του κι ἐγκαταστάθηκε στὴ φημισμένη πατρίδα τοῦ Φώσκολου καὶ τοῦ Σολωμοῦ, ὅπου ἡ ἀγγλικὴ διοίκηση ἐξασφάλιζεν ἐλεύθερο ἄσυλο στὰ θύματα τοῦ δεσποτισμοῦ.

Στὴ Ζάκυνθο ὁ Ίγνάτιος Μαρτζώκης στεφανώθηκε τῆ Μαρία Μεσσαλά, κόρην ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας καὶ μ' αὐτὴν ἀπόχτησε πέντε ἀγόρια κι ἓνα κορίτσι. Ἀπὸ τ' ἀγόρια ὁ πρωτότοκος ὀνομαζόμενος Ρικορντάνο ἢ Ντάνος Μέμνωνας, καθὼς ὁ ἴδιος ἐξελλήνισε τὸ ὄνομά του φημίζεται γιὰ τὴ γλωσσομαθειὰ του καὶ τὴν πολυμαθειὰ τοῦ. Μετάφρασε σὲ στίχους ἰταλικούς τὸ «Ὅραμα τοῦ Λάμπρου» καὶ τὴ «Φαρμακωμένη» τοῦ Δ. Σολωμοῦ κι ἐξῆσε σὰ δημόσιος δάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῆς ἱστορίας στὴ Ζάκυνθο. Ὅμοίως μὲ τὰ γράμματα κατάγινε καὶ ὁ τρίτοτοκος γιὸς τοῦ Ίγνάτιου, ὁ Ἀντρέας, ποὺ κι αὐτὸς προτίμησε νὰ ζήσει στὴν Ἐφτάνησο ἐπαγγελλόμενος τὸ δάσκαλο ξένων γλωσσῶν καὶ γράφοντας στίχους.

Τὸ 1864 ἡ Ἰταλικὴ Κυβέρνηση, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἰταλικοῦ Ἔθνους, κάλεσε τὸν Ίγνάτιο νὰ διδάξῃ αἰσθητικὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νάπολης καὶ τὴν πληροφορίαν αὐτὴ μοῦ τὴν ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Στέφανος. Ὅμως αἰσθανόμενος ἐλαττωμένες τὶς δυνάμεις του καὶ προτιμώντας τὸ ἡσυχὸ περιβάλλον ποὺ ζοῦσε, ἔμεινε στὴν ὠραία Ζάκυνθο καὶ τὸ 1890, δώδεκα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του, πέθανε σ' ἡλικίαν ἀρκετὰ προχωρημένη.

*

Ο Στέφανος Μαρτζώκης σπούδασε τὰ πρῶτα γράμματα στὸ σχολεῖο τῶν Καθολικῶν καὶ κατόπι στὰ δημόσια σχολεῖα τῆς Ζακύν-

θου. Γιὰ λόγους οἰκονομικούς δὲ μπόρεσε ν' ἀκολουθήσῃ συστηματικὲς ἀνώτερες σπουδές, ὅμως μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἔλλειψη αὐτὴ συμπλήρωσε ἢ διδασκαλία τοῦ πατέρα του καὶ τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ του τοῦ Μέμνωνα, καθὼς καὶ ἡ ἀτομικὴ του μελέτη στὶς πλούσιες βιβλιοθῆκες τους. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσωμε πὼς ἡ μόρφωση αὐτὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀναγκαστικὰ ἦταν ἰταλική, γιὰτὶ τέτια ἦταν καὶ ἡ μόρφωση τῶν οἰκογενειακῶν του δασκάλων. Γι' αὐτὸ καὶ ἔταν ἀρχισε νὰ πρωτογράφη, ἰταλικούς στίχους πρωτόγραφε. Μὰ τὸ ἐλληνικὸ περιβάλλον τῆς Ζακύνθου, ποὺ νωπὴν εἶχε τὴν ἀνάμνηση τοῦ μεγάλου Σολωμοῦ καὶ ἀναπτερωμένη τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, γιὰτὶ μόλις τότες εἶχαν σταματήσει οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἐφτάνησου μὲ τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἦταν διόλου κατάλληλο γιὰ νὰ ἐγκαρδιώσῃ ἰταλόφωνους ποιητὲς καὶ πολὺ γρήγορα ὁ Στέφανος παράτησε τὸν ἐναντίο δρόμο. Ὅμως σ' αὐτὸ δὲν ἐσυντέλεσε καὶ λίγο ἡ Ἑλληνίδα μητέρα του, ποὺ τὴν ἀγαποῦσε καὶ θυμόταν μὲ στοργὴ πάντα ἴσαιε τὴν τελευταία στιγμὴ τῆς ζωῆς του. Καὶ στὴ μητέρα του ἀσφαλῶς χρωστοῦσε καὶ τὴν ἐλληνικὴ του συνείδηση καὶ ἴσως ἐκεῖνη στάθηκε ἡ πηγὴ τῆς ἐλληνόπρεπης τέχνης του. Καὶ ἀν σ' ὀρισμένην ἐποχὴν ἔγραφε πάλι ἰταλικά ποιήματα, αὐτὸ τόκαμε μὲ τὴν πρόθεση νὰ στερεώσῃ τὴ φήμη του σὰ δασκάλου τῆς ἰταλικῆς γλώσσας καὶ ὄχι νὰ δρέψῃ δάφνες ἀπὸ τὸν Ἰταλικὸ Παρνασσό.

*

Ο Στέφανος Μαρτζώκης νεώτατος ἀρχισε νὰ γράφῃ στίχους. Ἀπὸ δώδεκα χρονῶν παιδί αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξωτερικεύσῃ ἀρμονικὰ τὰ συναισθήματά του.

Στὸ σπίτι ποὺ γεννήθηκε ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν εὐνοϊκώτατη γιὰ νὰ βλαστήσουν οἱ ποιητικὲς ιδιότητες τῆς ψυχῆς του, γιὰτὶ διὰ τὰ πρόσωπα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ καταγίνονταν σχεδὸν μὲ τὰ γράμματα καὶ μὲ τὴν τέχνη· μὰ ὁ Ίγνάτιος δὲν εἶδε μὲ καλὸ μάτι τὴν τάση τοῦ παιδιοῦ του. Δὲν ἤθελε ὅλοι ἀπὸ τὸ σπίτι του νὰ καταγίνουν μὲ τὶς Μοῦσες, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν πείρα ἤξερε τὴν ἐναντιότητα τῆς ἐποχῆς. Καὶ μὲ δυσάρεστο βλέμμα εἶδαν τὴν τάση του καὶ ὁ ἀδελφός του ὁ Μέμνωνας καὶ ἀπὸ κάποια ζηλοτυπία καὶ ὁ ἀδελφός του ὁ Ἀντρέας, καὶ ζήτησαν νὰ τὸν ἀποτρέψουν ἀπὸ τὸν ἀγκαθερὸ δρόμο μὲ συμβουλές καὶ μὲ φοβέρες, ὅμως ἡ Μοῖρα ποὺ δὲν ξέρει νὰ ὑποχωρῇ, καὶ ποὺ ἴσως πεισιμῶνει ἐταν βρίσκῃ ἀντίδραση, εἶχε λάβει τὴν ἀπόφασή της γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Στέφανου. ●

Ὁ Στέφανος, ἐπειδὴ νόμισε πῶς δὲν τοῦ ἐπιτρέπανε νὰ καταγίνεται μὲ τὴν ποίηση γιατί δὲν ἔγραφε καλοὺς στίχους, πήρε μιὰ μέρα τὰ χειρόγραφα του, πού τ' ἀγαποῦσε μὲ πάθος, ὅσο καὶ τοὺς διάφορους ἔρωτες του πού τοῦ τὰ ἐμπνεύσανε, κλείστηκε στὸ ὑπόγειο τοῦ σπιτιοῦ του κι ἐκεῖ ἀφοῦ τάκαψε μὲ δάκρυα, ἔφυγε μὲ τὴν ἀπόφασή νὰ γράψῃ καλύτερα.

Σ' ἡλικία δεκαπέντε χρονῶν, τόλμησε νὰ ζητήσῃ τὴ συγκατάθεση τῶν ἀνωτέρων του κι ἔγραψε τὸ γνωστὸ σονέττο «Στὸν Πατέρα μου» καὶ τὸ διάβασε στὸν ἀδελφὸ του τὸ Μένωννα. Ὁ Μένωννας, ἔταν τ' ἄκουσε, τοῦσφιξε τὸν ὦμο καὶ τοῦ εἶπε: — Κάμε ὅ,τι θέλεις. Τὸ σονέττο αὐτὸ πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σονέττα πού γράφηκαν στὴ γλώσσα μας, ἀξιῶζει νὰ τὸ παραθέσουμε:

Στὸν Πατέρα μου

Σὺ δὲ θὰ ζῆς, γλυκύτατε πατέρα,
 Θάσαι βαθεῖα στὸ μνήμα ἀποθαμένος
 Ὅταν γιὰ μὲ θὰ βγῆ καινούρια ἡμέρα,
 Ὅταν κι ἐγὼ θὲ νάμαι εὐλογημένος.
 Στὸν ὕπνο τὸ στερνὸ σου βυθισμένος
 Καὶ δὲν θὰ ἰδῆς τὴ δόλια μου μητέρα
 Τὰ χέρια πού θὰ ὑψῶνῃ στὸν αἰθέρα
 Ἀφ' τῆ χαρᾶ πού θάμαι δοξασμένος.
 Δὲ θὰ τὸ ἰδῆς, ἀλλ' ἀνοιξε τὸ στόμα
 Καὶ δόσε μου, πατέρα, τὴν εὐχὴ σου
 Πρὶν νεκρωμένο ἰδῶ τὸ μαῦρο σῶμα.
 Καὶ τότε ἂν πιθυμῆς ἀποκοιμήσου,
 Θὰ κοιμηθῆς γιὰ λίγο μὲς στὸ χῶμα
 Γιατί θὰ σὲ ξυπνήσῃ τὸ παιδί σου.

*

Ἀπὸ τότε πού πήρε τὴ συγκατάθεση τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐξακολούθησε νὰ μελετᾷ, νὰ ἐρωτεύεται καὶ νὰ γράφῃ στίχους χωρὶς καὶ νὰ τοὺς δείχνῃ σὲ κανέναν. Μονάχα κατὰ τὸ 1881 διάβασε στὸν ἀδελφὸ του τὸ Μένωννα καὶ στὸ θεῖο του τὸ Μεσσαλά τὰ καλύτερα ποιήματα ἀπ' ὅσα εἶχε γράφει ἰσῆως τότες. Τὰ συγχαρητήρια πού πήρε ἀπὸ κείνους ἦταν μιὰ δυνατὴ ἐνθάρρυνση, πού τόσο εἶχε ἀνάγκη ὁ φιλόδοξος χαρακτήρας του καὶ πού τόσο ἔλειψε ἀπὸ τὸν πολύμοχθο Στέφανο.

Τὰ καλύτερα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ μαζί μὲ ὅσα ἄλλα ἔγραψε κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνη περίοδο, βρίσκονται δημοσιευμένα σκόρπια μέσα στὴν ἐκδόση «Ποιήματα» πού κατὰ τὸ 1901 δημοσίευσε στὴν

Ἀθήνα μ' ἔξοδα Μαρασλή. Τὰ ποιήματα αὐτὰ, σημειωμένα στὸ ἀντίτυπο πού ἔχω στὴν κατοχή μου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, γεννημένα δλα τῶν ἴδιων ψυχικῶν καταστάσεων τοῦ Ποιητῆ, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἀπὸ τὴ σειρά «*Μονοθεϊσμός*» εἶναι τὸ «*Στὸν Πλάστη*». Ἀπὸ τὰ «*Μεγαλοφυῖες*» εἶναι δλα. Ἀπὸ τὰ «*Πόλεμος*» τὰ: «*Στὴν Ἄννα*», «*Πρόποση*», «*Στὸν ἥλιο*», «*Στὴ Μαρία*». Ἀπὸ τὰ «*Εἰρήνη*» τὸ «*Σ'* ἓνα νεκρὸ». Ἀπὸ τὰ «*Ἱερά*» τὰ δύο «*Στὴν Ἄννα*». Ἀπὸ τὸ «*Παγκόσμιο Τραγοῦδι*» τὸ «*Συνωμοσία*». Στὴ σειρά τῶν ποιημάτων αὐτῶν ἀνήκουν ἀκόμη ἓνα δυὸ πού ἀναφέρει στὴν «*Αὐτοβιογραφία*» του, πού δὲ δημοσιεύτηκαν στὴ συλλογὴ «*Ποιήματα*». Πιθανῶς σ' αὐτὰ ἀνήκουν καὶ μερικά ἀπὸ τὰ 26 τῆς ἴδιας συλλογῆς πού ἔσβυσε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο πού βρίσκεται στὴν κατοχή μου, γιατί δὲν τὸν ἱκανοποιούσαν πιά.

Καὶ τώρα πρέπει νὰ τονίσω, πῶς δλ' αὐτὰ τὰ ποιήματα πού ἀνάφερα καὶ πού βρίσκονται τόσο σκόρπια τυπωμένα μέσα σὲ διάφορες σειρές στὸ ἴδιο βιβλίο, εἶναι ἀνάγκη νὰ δημοσιευτοῦν δλα μαζί καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν «*Ἀπάντων*» τοῦ Σ. Μαρτζώκη, ἂν ποτὲ θελήσῃ κανεὶς νὰ κάμῃ τέτιαν ἐκδόση. Γιατί, ἐκτὸς πού δὲ γράφηκαν πραγματικὰ σὲ σειρές, μὰ εἶναι τοποθετημένα ἔτσι ἐκ τῶν ὀστέρων, ἂν ἐμπαιναν δλα μαζί θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ παρακολοθησοῦμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ, κι αὐτὰ θάχουν μεταξὺ τους μεγαλύτερη σχέση καὶ κοινότητα διαθέσεως καὶ νοημάτων κι εὐκολονητότερα θὰ ἦταν. Ἐνῶ τώρα τὸ ποίημα «*Στὸν Πλάστη*» τυπώνεται στὴ μέση τοῦ βιβλίου καὶ τὸ «*Συνωμοσία*» τυπώνεται στὸ τέλος μαζί μὲ τὰ τελευταῖα ποιήματα πού ὁ Στέφανος ἔγραψε, ἂν καὶ εἶναι παιδιὰ τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ τοῦ ἴδιου παλμοῦ. Καὶ γενικὰ δλα τὰ ποιήματα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἔχουν μεγάλη σχέση μεταξὺ τους καὶ μᾶς φανερώνουν τὴν ἱστορία τῶν ψυχικῶν μεταπτώσεων τοῦ ποιητῆ τους, ἐνῶ ὅπως εἶναι τοποθετημένα τὰ περισσότερα φαίνονται ἀκατανόητα ἢ ἀντίθετα ἀπὸ τὸ πνεῦμα πού τὰ γέννησε. Ἐμεῖς θὰ προσπαθήσωμε νὰ δώσωμε τὴ φυσικὴ σειρά τους, ἀπ' ὅπου θὰ ἐρμηνευτοῦν εὐκολὰ ὀρισμένα παραξηγημένα σημεῖα τους.

*

Τὰ ποιήματα τῆς νεανικῆς ἡλικίας τοῦ Στέφανου Μαρτζώκη πού ἀνάφερα παραπάνω, σχεδὸν δλα ἐκφράζουν τὸ σφοδρὸ ἐρωτικὸ πάθος πού ἔκαιε καὶ παράφερνε τὸν ποιητὴ τους. Καὶ ὅμως τὸ πάθος αὐτὸ παραξηγήθηκε καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἰδέες πού προέρχονται ἀπὸ

κείνο θεωρήθηκαν για λεοπαρδισμοί από τους συγχρόνους του. Αυτός ο Γ. Καλοσογούρος παρανόησε την πηγή τους. Παιδί της εποχής του ο Σ. Μαρτζώκης και μάλιστα τέκνο ελεύθερα σκεφτομένου ανθρώπου, έδλεπε τον κόσμο κάτω από το πρίσμα του θετικισμού και δε δέχονταν τις μεταφυσικές. Έτσι τα διάφορα γεγονότα της ζωής του, ανάλογα με τα συναισθήματα που του γεννούσαν, του φερναν και ανάλογες ιδέες βγαλμένες από τον πραγματικό κόσμο και αυτές καθρεφτίζονται μέσα στα ποιήματά του. Για να έννοηθούν λοιπόν τα ποιήματα αυτά πρέπει να εξετάσουμε τις ιδέες αυτές και τα συναισθήματα και να τα φωτίσουμε με τα γεγονότα.

Ο Μαρτζώκης στα νεανικά του ποιήματα παρουσιάζεται σαν υπερλεοπαρδικός ποιητής: δε θεωρεί μονάχα τον κόσμο άπαισιο μα και τον μισεί. Στο ποίημα στον «Πλάστη» λέει πως πριν ήθελε να κάμη ούρανό του, θρησκεία του, τον κόσμο και να κρᾶξη ως και το ζωύφιο αδελφό του, μα τώρα ή καρδιά του ποθεί να βλέπη τη γῆ χαλασμένη και νεκρὸ τὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ. Και συμπεραίνει:

Ἐνὼ σὺ ποὺ τόχεις μ' ἀγάπη πλασμένο
Ζητεῖς νὰ τὸ βλέπης βουβὸ, νεκρωμένο,
Μπορῶ νὰ μὴ θέλω, πατέρα, κι ἐγώ;

Και στὸ «Συνωμοσία» ἐκφράζει τὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς ἀδιάκοπης καταστροφῆς ποὺ ἐκδηλώνεται στὰ ὄρια τῆς Δημιουργίας, μεταφερόμενο στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Και προτρέπει μετὰ τὸ στόμα τῶν συνωμοτῶν νὰ τυφλώνεται ὁ νεκροθάφτης δταν συγκινιέται και δακρύζει, νὰ σκοτώνεται ὁ πατέρας, νὰ σφάζεται τὸ βρέφος μπροστὰ στὰ μάτια τῆς μάνας του, νὰ σκίζονται τὰ σωθικά τῆς ἑγγυας γυναίκας και συμπεραίνει:

— Ὁ πλάστης ἔκαμε τούτη τὴ χτίση
Ὅταν βρισκότανε σ' ἀπελπισιά.

— Ἐγκλημα ἐγένηκε προτοῦ πλαστοῦμε
Κι εἶναι μυστήριον τούτη ἡ ζωὴ.

Ἐμπρός, ἀδέλφια μου, μᾶς βοηθάει
Κάποιος ποὺ βρῖσκεται σὸν οὐρανό.
Ἐμεῖς δὲν πλάθουμε κι δταν χαλάη;
Τοῦ εἴμαστε σύντροφοι στὸ χαλασμό.

Και ἡ ἴδια σχεδὸν πεσιμιστικὴ διάθεση ὑπάρχει και στὴ σειρά «Μεγαλοφυῖτες», ὅπου τὰ ἀναφερόμενα ποιήματα, μ' ὄλο ποὺ ἀνάβρυσαν ἀπὸ βιβλία, προσαρμόζονται πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ του ψυ-

χικὴ κατάστασι και δὲν ἐκδηλώνουν παρὰ τὸν ἀτομικὸ του πόνο μεταφερόμενον σ' ἄλλα πρόσωπα. Ὅλα τὰ ποιήματα αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἐκφράζουν σὲ διαφορετικοὺς τρόπους τὴν ἐγκατάλειψι ποὺ νοιώθει ὁ ἀνώτερος ἀνθρωπος ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους του· νόημα δηλαδὴ συγενικὸ πρὸς τὴν κεντρικὴ γραμμὴ τοῦ «Μωῦσῆ» τοῦ Ἀ-ντὲ Βινιῦ. Στο ποίημα «Στὸ Δάντε» βλέπει τὸ μεγάλο φλωρεντῖνο νὰ παραδέρνη στὰ βάθη τοῦ πελάου μέσα σ' ἓνα καράβι χωρὶς πανιά, ἔχοντας συντροφιά του τ' ἀκοίμητα μίση και τ' ἀπέραντα πάθη. Στο ἄλλο «Πρὸς τὸ Λεοπάρδη» βάζει τὸν φάλη τοῦ πεσιμισμοῦ νὰ ἐκφράζη τὸν πόνο του γιατὴν ἔλλειψι τῆς ἀγάπης ποὺ τοῦ κάκου ζήτησε σὸν κόσμο. Και στὸ «Πρὸς τὸ Μπάιρον» βάζει τὸν ποιητὴ τοῦ «Δὸν Ζουάν» νὰ παραπονιέται γιατὴν ἀπέραντην ἐρημιὰ του ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους και νὰ ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἥλιο νὰ κατακάψη αὐτὸ τὸν κόσμο!

Και θὰ ρωτοῦσε κανεὶς, μα λοιπὸν ὁ Σ. Μαρτζώκης εἶναι ἓνας ἐξαγριωμένος πεσιμιστής, εἶναι ἓνα ἀπελπισμένο θηρίο, ποὺ δνειρεύεται τὴν καταστροφὴ τοῦ κόσμου, ποὺ ὑψώνει ὀργισμένο τὸ ἀνάστημά του και χαίρεται και διδάσκει τὸ κακό; Σ' αὐτὸ δίνει μόνος του τὴν ἀπάντησι, μα και τὴν ἐρμηνεία ὄλου αὐτοῦ τοῦ ποιητικοῦ παραληρήματος ποὺ ψηλότερα ἀναφέραμε. Και στὸ ποίημα «Πρόποση» ἐκφράζει τὴ μετάνοιά του γιατὴ μίσησε τὴ μωρωμένη χτίση κι αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ κάμη εἰρήνη μετὰ τὸν ἀνθρωπο και μ' ὄλο τὸν κόσμο, γιατὴ ἡ καρδιά του ποθεῖ θερμὰ ν' ἀγαπήσῃ και πάλι. Και ἀποτεινόμενος στὸ Λεοπάρδη προσθέτει:

Ὁ Λεοπάρδη ἀθάνατε,
Μὲ τὴν καρδιά τὸ γράφω,
Μὲ τὸ ποτήρι ἔχειλο
Θὰ κατεβῶ σὸν τάφο κλπ.

Και στὸ ποίημα «Στὴ Σοφία», μιὰν ἀπὸ τίς πολλὲς ἐρωμένες του, μᾶς ἑομολογιέται γιατὸ ποῖο λόγο ἔδλεπε τόσο ἀπαισιο τὸν κόσμο και σκληρό.

Ὁ Σ. Μαρτζώκης ἀγαποῦσε μετὰ πάθος παράφορο κάποια κόρη ὀνομαζόμενη Σοφία· ἡ κόρη αὐτὴ κάποτες εἶχε ἀνταποκριθῆ σὸν ἔρωτά του, μα ἔπειτα τὸν ἐμίσησε και τὸ μῖσος αὐτὸ τῆς νέας ἀνακατωμένο μετὰ τὸ σφοδρὸν ἔρωτα τοῦ ποιητῆ, τὸν ἔκαμε νὰ βλέπη τόσο ἀπαισιο τὸν κόσμο, ὅσο μᾶς τὸν παράστησε στὰ ποιήματα ποὺ ἀναφέραμε ψηλότερα. Ἡ κόρη ὅμως ἐκείνη πέθανε και τὸ ἐρωτικὸ πάθος τοῦ ποιητῆ ἔξεσπασε σὲ πόνο και παράπονο. Και στὸ ποίημα ποὺ τῆς ἔγραψε ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατό της τῆς ἑομολογιέται ποῖο μεγάλο κακὸ τοῦ προξένησε στὴν ψυχὴ μετὰ τὸ μῖσος της.

«Φεύγα» μου φώναζες «και σε μισώ».

Τότες δε, τι κρυβότανε πίσω από το ώρατο της μάτι, ο φτόνος, η άπάτη, η σκληρότητα, όλα φάνηκαν στην όψη της. Και ο άνθρωπος που λαχταρούσε για την αγάπη βρέθηκε μονάχος κι απελπισμένος, δοκίμασε τη δυστυχία, ο κόσμος του γινε ξένος και το φαρμακώθηκαν τα σωθικά. Και προσθέτει:

Για σε Σοφία μου, στη δυστυχία μου
Πλάστης έγινηκα σ' αυτή τη γη.
Πατέρα μ' έκραξαν κι εγώ παιδιά μου,
Οι άγεμοστρόβιλοι κι οι κερανοί

Έβγα άφ' τό μήημα σου κι έλα να ζήσης
Στόν κόσμο που έπλασα για μια στιγμή;
Θά κλαίς άδιάκοπα, θά λαχταρίσης...
Δέν είναι ή κόλαση τόσο σκληρή!

Κι όταν εδρέθηκα μ' αυτή τη χτίση
Σε πάλη άνήκουστη πότερεμ ή γής,
Τό μίσος τ' άσκοπο που μου χύσει,
Στην ανθρωπότητα τόρριξα εθύς.

Έτσι, όλο του τό μίσος για τόν κόσμο, όλη του ή απελπισιά, όλος του ό-πεσιμισμός, δέν ήταν τίποτα άλλο από τό σφοδρόν έρωτά του και από τις έρωτικές του άποτυχίς. Και όσοι τόν όνόμασαν λεοπαρδικό ποιητή, φανερά τώρα τό βλέπει ο άναγνώστης μου, πώς έσφαλαν και ή μόνη αίτία στάθηκε ή κακή κατάταξη τών ποιημάτων του μέσα στη συλλογή «Ποιήματα».

Ο Σ. Μαρτζώκης ήταν άνθρωπος με σφοδρά αισθήματα: αγαπούσε με πάθος όπως με πάθος κι έμισούσε και όμοια είναι υπερβολική ή χαρά και ο πόνος του. Και ο Σ. Μαρτζώκης έρωτεύτηκε πολύ, όμως λίγην αγάπη γνώρισε· γι' αυτό υπάρχει στην ποίησή του συχνά και τό πεσιμιστικό στοιχείο, γι' αυτό και μίσησε συχνά. Μά με τό πρώτο χαμόγελο, με τό πρώτο φτερούγισμα της έλπίδας, ή ψυχή του σικρτοόσε από χαρά, συγχωρούσε, άνοιγε την αγκάλη. Θά μπορούσε κανείς να πη πως μισούσε τό μίσος, πως τόν απέλιτξε ή σκληρότητα, ή αναισθησία, ενώ αυτός ήταν όλος καρδιά. Και μόλις έσβυνε από την ψυχή του άλλου τό μίσος, μόλις συνέδαινε δυστύχημα σε κείνον που τόν μισούσε, ο Μαρτζώκης συγκινιόταν, ή ψυχή του γέμιζε με αγάπη. Και δε θάταν υπερβολή αν έλέγαμε πως όσους μίσησε ο Μαρτζώκης είν' εκείνοι που τόν μίσησαν, που ζήτησαν να τόν βλάψουν και τό μίσος του Μαρτζώκη ήταν απλώς

μια αντίδραση, που έπαυε άμέσως μόλις και ο άλλος έπαυε να τόν μισή. Και στο «Σ' ένα νεκρό», κάποιον έχθρο του που πέθανε, τα αισθήματά του αυτά καθρεφτίζονται θαυμάσια. Άχώριστο φίλο, όνομάζει τόν πριν έχθρο του, που ζητούσε να τόν φαρμακώση και να το πνίξη για πάντα τό νού. Και θέλει να τόν σφίξη στο στήθος του θερμά. Ίδια συναισθήματα της συγγνώμης ένοιωθε και για τη «Σοφία» του όταν πέθανε και της παραπονέθηκε για τόν κατακλυσμό που γέννησε τό μίσος της μέσα στην ψυχή του.

Μά ο Στέφανος Μαρτζώκης, συγγενικά ιδιοσυγκρασία με τόν πατριώτη του τόν Ούγο Φώσκολο, όπως άνάλογα μ' εκείνον έχει ιταλό τόν πατέρα και τη μητέρα ελληνίδα και μάλιστα από τη Ζάκυνθο, άλλο τόσο έχει άνάλογη μ' εκείνον την ελληνική συνείδηση, τη νεοκλασική τάση στην ποίηση, τό σφοδρό πάθος και την έρωτομανία και θάχη άνάλογη και τό τέλος. Πολλές είναι οι γυναίκες που αγάπησε ο Στέφανος με πάθος, όμως αντίθετα από τό Φώσκολο, που είχε μεγάλες κατακτήσεις, ο άνθρωπος αυτός που ζητούσε *λίγο ψωμί και μια καρδιά*, σχεδόν πέρασε τη ζωή του στερημένος και τό ένα και τό άλλο και αν ποτέ του χαμογέλασεν ή Μοίρα, ήταν απλώς χαμόγελο φευγαλέο.

II

Τό 1882 στεφανώθηκε την Έλένη Διγενή από υπερβολικόν έρωτα. Ο γάμος εκείνος στην αρχή φάνηκε πως έφερνε τό Στέφανο στην ιδανικήν ευτυχία που τόσο είχε λαχταρίσει. Κι άμέσως σκέφτηκε ν' άφοσιωθεί στόν πραχτικό βίο για να έξαρκή στις νέες βιοτικές άνάγκες που άπαιτούσε ο οικογενειακός βίος. Έτσι τό 1883 διορίστηκε καθηγητής της ιταλικής γλώσσας στο Γυμνάσιο του Άργοστολιού κι έμεινε εκεί ίσαμε τό 1885. Η κατάργηση της ιταλικής από τά δημόσια σχολεία της Ελλάδας που έγινε επί κυβερνήσεως Δεληγιάννη, άφαίρεσε και από τό Στέφανο τη θέση του και τόν ίδιο χρόνο ξαναγύρισε στη Ζάκυνθο ζητώντας εργασία.

Κατά τό διάστημα που έμεινε στην Κεφαλλονία σαν καθηγητής της ιταλικής γλώσσας, δημοσίευσε και μια συλλογή ιταλικών ποιημάτων, που τάγραψε, καθώς ο ίδιος πολλές φορές μου τόνισε, για να στερεώση τη φήμη του σε γνώστης τών ιταλικών γραμμάτων και όχι σαν ιταλός ποιητής.

Από τη Ζάκυνθο ύστερα από μερικους μήνες πήγε στόν Πύργο για εργασία, μά κι από κει ξαναγύρισε στη Ζάκυνθο ύστερα από δυό

μήνες ναυαγισμένην αποδημία. Τέλος κατώρθωσε και διορίστηκε γραμματικός του εκεί Νομομηχανικού και παραδέρνοντας έζησε έτσι ίσως το 1889. Όμως κατά το διάστημα αυτό είχε αρχίσει να καταστρέφεται και η οικογενειακή του γαλήνη. Οι τρομερές προσπάθειες του Στέφανου για ν' ανταποκρίνεται στις ανάγκες της οικογενείας του, δεν είχαν τα καλύτερα αποτελέσματα. Η σχετική στενοχώρια από τη μιά, κάποια ασφαλώς ελαφρότητα της γυναίκας του και η έρωτομανία του, που δεν έδινε το καλύτερο παράδειγμα στη γυναίκα του, έσυντριψαν την οικογενειακήν αρμονία του. Ο Στέφανος εργαζόταν, έρωτεύεταν αδιάκοπα κι έγραφε, μα και η γυναίκα του φαίνεται δεν άργησε να τον μιμηθῆ σέ κάτι κι άρχισε και κείνη να έρωτεύεται.

Έτσι ή Άννα που αναφέρει ο Μαρτζώκης συχνά μέσα στα ποιήματά του, ασφαλώς είναι μιὰ κόρη πλούσια και έξαιρετικά μορφωμένη, που ο Στέφανος τη γνώρισε στο Άργοςτόλι κατά τα χρόνια που έμεινε εκεί σαν καθηγητής της Ιταλικής. Ονομάζεται Άννα Σδρίν και πέθανε νεώτατη.

Ο Μαρτζώκης του κάκου ζήτησε τον έρωτά της ή κόρη έμεινε πάντοτε αδιάφορη. Όταν πέθανε ή νέα εκείνη ο Μαρτζώκης την έκλαψε με θερμά δάκρυα και στο ένα από τ' αναφερόμενα σ' αυτήν ποιήματα της εξομολογείται πως δεν έμνησικάκησεν ενάντια της, του άρνούσε μονάχα να βλέπη την όμορφιά της, που ο θάνατος σκληρότερος κι από κείνη, του άφαιρесе τώρα. Στο άλλο ποίημα προς «Στήν Άννα» της λέει με πείσμα και ίκάνοποίηση, πως τώρα όπου δλοι όσοι την έπλησίαζαν ζωντανή, την παράτησαν έρημη μέσα στο μνήμα, αυτός με την ποίησή του την ανασταίνει δινοντάς της όχι έφήμερη πνοή όπως της έδωσε ή μητέρα της μα άθάνατη να την κρατή μέσα από το πέραςμα του χρόνου ταιριασμένη μαζί του όσο κι αν εκείνη τον περιφρόνησε.

*

Το 1889 ήταν μεσοτ από θλιβερά γεγονότα για το Σ. Μαρτζώκη. Η γυναίκα του τον άπαράτησε με τρία βρέφη κι έφυγε με κάποιον έρωμένο της και ο Στέφανος αναγκάστηκε στους κόπους που έκανε για να κερδίξη το ψωμί των παιδιών του, να προσθέση και τους κόπους που άπαιτούσε το σπίτι και τα τρία παιδιά του. Η έγχατάλειψη εκείνη του προξένησε τρομερήν εντόπιωση και γέμισε την καρδιά του με φαρμάκι και με μίσος. Και το αποτέλεσμα των αισθημάτων εκείνων φαίνεται αποτυπωμένο στο μετέπειτα έργο του. Στο ποίημα «Στη Μαρία», που ασφαλώς ανήκει σ' αυτή την εποχή, φαίνονται

οι αντίληψεις και τα συναισθήματα που πήγασαν από την άστοργία της γυναίκας του.

Δεν πηγαίνει στην έρωμένη του για να της προσφέρει αγάπη φλογερή έχουν νεκρώσει πιά οι παλμοί στα στήθια του. Και συμβουλεύει τη νέα του έρωμένη να μη ζητήσει να ζήση στα τραγούδια σαν ύλη και σαν όμορφιά, μα σαν άρετή. Και θέλει να τη σφίξη στην άγκαλιά του σαν αδελφή και της ζητά να κλαίη για κείνον που ύποφέρει, για το φτωχό, να δίνη βοήθεια στο θλιμένο, θερμό φιλι στο βρέφος, να σφίγγη τρυφερά στην άγκαλιά της την έρημη κόρη, να αναθρέψη τα παιδιά της σαν πραγματική μητέρα, αν θέλη να βλέπη όλόγυρά της μορφές μαγευτικές. Και ξεσπάζει έδω ενάντια στην άστοργη μητέρα, θυμούμενος τη γυναίκα του. Αν δεν το κάμη αυτό, της λέει, καλύτερα να πάη και να ταφή ζωντανή. Και με το συναισθημα των παρατημένων παιδιών του, προσθέτει:

Πόσα παιδιάκι, δύστυχη Μαρία,
Τρέχουνε χωρίς μάννα έδω κι εκεί,
Έρμα φτωχά, χωρίς παρηγορία!
Έγινε ή μάννα λέξη ιδανική...

Και τελειώνει το ποίημα με την ακόλουθη άποστροφή:

Η λύρα μου χορδή καμιά δεν έχει
Για τα πλούτη του κόσμου τα φθαρτά.
Όπου άγρικα παρόπινο εκεί τρέχει,
Όπου βογγάει μεγάλη τρικυμία.
Ο ποιητής τραγούδια πιά δε θέλει,
Τα μάτια τα γλυκά πιά δεν ύμνει,
Πολεμιστής έγένηκε και βέλη,
Σκορπίζει στην άχάριστη τη γη.

Με το ποίημα αυτό που ή πηγή του είναι πιά φανερή, ο ποιητής μας παρουσιάζεται τέλεια άλλαγμένος. Δεν τον άλλαξαν οι θεωρίες, τον άλλαξαν τα γεγονότα και αυτά τον πλησίασαν προς την ποίηση του Καρντούτση, την επαναστατική, την κοινωνική, την άνθρωπιστική. Φαίνεται πως από πριν τον είχαν έπηρεάσει ή ποίηση του Καρντούτση, μα ή έπιροή έστεκε στο έξωτερικό μέρος, ενώ τώρα τα γεγονότα τον έφεραν να την προσέξη βαθύτερα και να πάρη από κείνη στοιχεία για να εκφράση τα όσα τον έκαμε να αισθανθῆ ή έγχατάλειψη της γυναίκας του και οι φοβερές της συνέπειες.

Την άπιστία της γυναίκας του δεν την έλησμονήσε ποτέ, μα όμοια δε μπόρεσε να λησμονήση και τον έρωτομανή χαρακτήρα του. Νέοι έρωτες τον παράσυραν στα τρικυμισμένα τους πέλαγα. Η

Μοίρα του άναψε πυρκαγιά μέσα στα σπλάχνα, σε κάποια Κατίνα ξαναθυμίζει τους περασμένους του έρωτες, κάποια Στάμπα Ιταλίδα, συνώνυμη με την Ιταλίδα ποιήτρια της Αναγέννησης Γάσπαρη Στάμπα, δέν ανταποκρίνεται στον έρωτά του, σα να εκδικιέται στο πρόσωπο του Στέφανου τη σκληρότητα που έδειξε ο έρωμένος της στη συνώνυμή της ποιήτρια. Τέλος συζητ με τη στιχογράφο Έλένη Δάμαρη και συμμερίζεται μαζί της τις ψυχικές και όλικές στενοχώριες των τελευταίων του ήμερών, μα σαν αιώνια κατατρεμένος από τη Μοίρα, είδε και την τελευταία του έρωμένη νεκρή και συντριμμένη από τη δυστυχία.

*

Πριν εξακολουθήσουμε την εξιστόρησή μας εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως δλα τα ποιήματα της νεανικής ηλικίας του Σ. Μαρτζώκη από τεχνική άποψη έχουν πολλές ελλείψεις. Η φράση συχνά είναι αδύνατη και κάποτε σκοτεινή, δέν τους λείπει περισσολογία, δέν έχουν καλά σταθμισμένη την οικονομία του περιεχομένου τους και πολλές φορές φαίνονται σαν αυτοσχεδιάσματα και όχι σαν έργα τέχνης. Όμως για δλ' αυτά τα ελαττώματα αρκετά μας αποζημιώνει η ελικρίνεια του αίσθήματος και η αίσθηση της πραγματικότητας. Από στιχογραφική άποψη είναι άρτια. Ο Μαρτζώκης δέν έχει μήτ' ένα στίχο λαθεμένον εκεί που θα βρή κανεις παράπολλους σ' άλλους πιο φημισμένους του σύγχρονους και ακόμη μεταγενέστερους του. Το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό αυτών των ποιημάτων είναι η αλήθεια τους και κάποια αίσθηση της πραγματικότητας, που άργότερα θα γίνει συνείδηση και θ' αντιδράση στον άχαλινωτο ρωμαντισμό και στην αισθηματολογία της εποχής του. Και όπως θα ίδουμε άργότερα, η ποίηση του Μαρτζώκη θα έξελιχτή προς το νεοκλασικισμό και το ρεαλισμό.

*

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός του 1889 για τη ζωή του Στέφανου, είναι ο θάνατος του μικρότερου αδελφού του του Καίσαρα, που από τις έμπορικές του επιχειρήσεις στην Πάτρα, είχε συγκεντρώσει μια μικρή περιουσία από κάμποσες χιλιάδες δραχμές. Από αυτή κληρονόμησε και ο Σ. Μαρτζώκης καμμιά δεκαριά χιλιάδες δραχμές και με τα χρήματα εκείνα άνακουφίστηκε. Τόν ίδιο χρόνο δημοσίευσε σ' ιδιαίτερο τόμο με τον τίτλο «Ballate» μια σειρά εξιστορηματικά ποιήματα, που βρίσκονται ξαναδημοσιευμένα στη συλλογή «Ποιήματα» που τυπώθηκε το 1901, με τον τίτλο «Ραψωδίες».

Τα ποιήματα αυτά γράφηκαν δλα, φαίνεται, ακόμη πριν τον άπαρητηση ή γυναίκα του και καθρεφτίζουν τα συναισθήματα που του γεννούσε η βιοπάλη και η οικογενειακή του διαφωνία.

Στο «Σκαφτιά», που άποπνέει βαθύ αίσθημα άπελπισίας θεωρεί εύτυχισμένο τον άνθρωπο που παρασερνόμενος από την έλπίδα ν' άποχτήση την εύτυχία, φτάνει να ταφιαστή μονάχος του.

Στο «Παιγνίδι» περιγράφει την έναντιότητα της τύχης: Σ' ένα τραπέζι, που συμβολίζει την κοινωνία, είναι πολλοί νέοι συναγμένοι και παίζουν χαρτιά. Εκεί φτάνει ένας άντρας και βάζει να παίξη, ότι ακόμη του άπομένε· μα ενώ η τύχη τον εύνόησε και κέρδισε, εκείνος είχε πια πεθάνει. Και σ' αυτό ο ποιητής βλέπει τον εαυτό του, που όταν τέλος θα πρόκειται ν' άπολαύση κι αυτός κάτι από τους άγώνες του, θάναί πια πολύ άργά.

Το ίδιο έκφράζει στο «Μυστήριο», όπου ένας καλλιτέχνης, ενώ το πλήθος θαυμάζει την εικόνα του, αυτός πεθαίνει από την πείνα.

Στα «Χαρτιά» χτυπάει την άδιαφορία των άρχόντων και την ταπεινότητα των άυλοκολάκων. Ένας βασιλιάς στέκει λυπημένος και τριγύρω του χρυσή λεβεντιά και νιότη έχουν για ιδανικό τους να κάμουνε το βασιλιά να γελάση. Τέλος κάποιος βρίσκει τα χαρτιά και με χαρά τα παρουσιάζει στο βασιλιά του, που έτσι άρχισε να διασκεδάση. Το παιγνίδι γίνεται άφορμή για μεγάλες καταστροφές, μα ο έφευρέτης των χαρτιών άνακηρύχεται έθνικός ευεργέτης και ενώ το πλήθος ζητάει βοήθεια από το βασιλιά του για τα κακά που ύποφέρει, εκείνος μένει άτάραχος και διασκεδάσει.

Στο «Ο χορός», ενώ σ' ένα πλούσιο σπίτι χορεύουν και διασκεδάζουν, παρουσιάζεται σαν αντίθεση εκδικήτρα ένας πατέρας που του πέθαναν τα πέντε παιδιά του.

Και σ' άλλα περιγράφει τραγωδίες έρωτικές ή προκαλεσμένες από άλλα ανθρώπινα πάθη, όπως είναι το «Ο Έενοδόχος», όπου η φιλαργυρία παρασέρνει τον πατέρα να σκοτώση το παιδί του. Και σ' άλλα περιγράφει τραγωδίες μοιραίες, όπως στο «Γέννηση και θάνατος» και στο «Ο Ευλοκόπος». Όλα δηλαδή με πένθιμο περιεχόμενο. Και μέσα σ' αυτά είναι και ένα που άφορα τη γρίνια και το πείσμα της γυναίκας του, «Το φαλίδι». Κι από το ποίημα αυτό βλέπομε σε τι δύσκολη θέση είχε φέρει τη ζωή του Στέφανου, η γυναίκα εκείνη, που λίγα χρόνια πριν είχε παντρευτή ο ποιητής μας από ύπερβολικόν έρωτα.

Και των ποιημάτων αυτών οι ύποθέσεις είναι βέβαια σχεδόν όλες

και πρωτότυπες και δυνατές, μα αδύνατα εκτελεσμένες. Και από τεχνική άποψη δε διαφέρουν σχεδόν από τα νεανικά του ποιήματα που αναφέραμε προηγουμένως, με τη διαφορά, πως αν εκείνα αποζημιώνουν κάπως με την ελικριναιά τους, οι «Ραψωδίες» δεν έχουν κι αυτό το χάρισμα και απομένουν αδύνατα εξιστορήματα. Και τοῦτο γιατί ο Σ. Μαρτζώκης, όντας υποκειμενικός ποιητής, δεν είχε το χάρισμα του έπικού και της αντικειμενικής ποίησης.

*

Στην ίδιαν εποχή ανήκουν και μερικά ακόμη ποιήματα που βρίσκονται δημοσιευμένα σκόρπια στη συλλογή «Ποιήματα». Τα διακρίνομε εύκολα από το περιεχόμενό τους και από τα τεχνικά μέσα τους. Και αυτά είναι από τα «Μονοθεϊσμός» το «Ο θάνατος». Από τα ό «Πόλεμος» το τελευταίο που αρχίζει έτσι: «Δέν έχω αγάπες μάταιες να σου δείξω», που αφορά τη γυναίκα του και που είναι το σχετικά καλύτερο απ' αυτά. Από τα «Ειρήνη» τα δύο που έχουν τίτλο «Ζωγραφία», το «Στόν άνθρωπο», το «Προσευχή». Από τα «Επιστήμη» «Ο Γέννηρ» και «Μογκολφιέρος». Από τα «Ιερά» το «Είς τον πατέρα μου», — είναι γνωστό πως ο Ιγνάτιος Μαρτζώκης πέθανε το 1890 — και τα «Τό κοιμητήρι», «Είς τον πολυθρήνητον αδελφόν Καίσαρα», που καθώς είναι γνωστό πέθανε το 1889 και ίσως κ'άνα δυό άλλα. Δέ θάχαμε τίποτα ιδιαίτερο να προσθέσωμε γι' αυτά. Έχουν όλα τα ίδια μορφολογικά έλαττώματα με τα προηγούμενα.

III

Κατά το 1892 ίσως το 1893 δημοσίευσε ο Στέφ. Μαρτζώκης στο «Αττικόν Μουσείον» μιá σειρά ποιήματα, που βρίσκονται δημοσιευμένα στη συλλογή του 1901 με τον τίτλο «Βάρβαροι στίχοι» κατά το «Βάρβαρες Ώδες» του Ι. Καρντούση. Με τα ποιήματα αυτά, που είναι τα άρτιώτερα απ' όσα έγραψε ίσως τότες ο Σ. Μαρτζώκης παρουσιάζεται μια συνειδητά κηρυγμένος κλασικιστής, όχι μονάχα στη μορφή μα και στο περιεχόμενο, όμως κλασικιστής όχι απλώς μιμητής των αρχαίων, αλλά γεμάτος από σύγχρονη ζωή. Η εποχή αυτή για το Σ. Μαρτζώκη, ίσως ήταν ή εδωχέστερη της ζωής του μ' όλες τις οικογενειακές τραγωδίες του και τους συγγενικούς του θανάτους. Γιατί έχτός από την εγκατάλειψη της γυναίκας του και το θάνατο του αδελφού του, το 1890 πέθανε και ο πατέρας του, το κίνητο Πανεπιστήμιο, όπως τον δόμαζαν οι σύγχρονοί του για τον πλοθο των γνώσεών του. Ήταν όμως πεπρωμένο από τους θανάτους εκείνους να βρη τη

σχετική οικονομική γαλήνη και να επιδοθη χωρίς πολλούς περισπασμούς στο έργο του.

Η κλασικιστική τάση που άρχισε στην Ίταλία των νεωτέρων χρόνων με τον Παρίνη και με τον Αλφιέρη μαζί με το ζύπνημα της έθνικής συνειδησης και τους αγώνες για την έθνικη αποκατάσταση, και που είχε συνεχιστή με το Μόντη και το Φώσκολο, εβρισκε στο πρόσωπο του Ίωσία Καρντούση το σημαντικώτερο αντιπρόσωπό της. Και ο Καρντούσης, που είχε αρχίσει το έργο του με μιá τρομερή πολεμικότητα για να καταλήξη στο έπικό και λυρικό μεγαλειό των «Βαρβάρων Ώδών», ενώ στην Ίταλία είχαν ένα πλήθος από κακούς μιμητές και παραπλανημένους πολέμιους, στη Ζάκυνθο και στο πρόσωπο του Στέφανου Μαρτζώκη εβρισκεν έναν από τους αγνότερους μαθητές του. Και ο Μαρτζώκης δεν είναι κάποιος δουλικός μιμητής του Καρντούση. Έχει ξεχωριστή προσωπικότητα και αν από την ποίηση εκείνη έπηρε στοιχεία για να μορφώση τη δική του, αυτό δεν το έκαμε από ζήταμάρα, μα γιατί εκεί βρήκε την καλύτερη εκδήλωση του έαυτού του. Και ο μελετητής παρατηρεί πως ούτε την ώδη μεταχειρίστηκε ο Μαρτζώκης, ούτε το λυρικό έπος. Στάθηκε ο υποκειμενικός ποιητής σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία του και δεν παρασύρθηκε να τη βιάση. Γιατί αν ο Μαρτζώκης έμπνεόταν από τον πραγματικό κόσμο και στα ποιήματά του εκδήλωνε τα ελικρινή του αισθήματα και όχι φαντασιοπληξίες, γνώριζε πως στα έγκεφαλικά του κέντρα δεν αποτυπώνονταν τα έξωτερικά γεγονότα, μα τα συναισθήματα που εκείνα του προξενούσαν. Και αν ο Καρντούσης ήταν αντικειμενικός ποιητής και για τοῦτο ίσως πολύ πλατύτερος από το Μαρτζώκη, ο Μαρτζώκης ήταν από ιδιοσυγκρασία υποκειμενικός λυρικός και την υποκειμενικότητά του αυτή σπάνια την επαράβλεψε, ως κι εκεί που φαινομενικά μεταχειρίστηκε αντικειμενικώτερα θέματα.

Όταν πρωτοπαρουσιάστηκαν οι «Βάρβαροι στίχοι» του Μαρτζώκη, σ' όλη την Ελλάδα ώργιαζε ο πιό άχαλίνωτος ρωμαντισμός, οι αισθηματολογικές φουσαλίδες, οι παιδιάτικοι θρήνοι, οι φαντασιοπληξίες, οι πιό κακές ξενικές επιδράσεις. Και βέβαια ή εποχή του πολύ λίγο θά μπόρεσε να έννοση από την ελληνόπρεπη ποίηση του Μαρτζώκη και ίσως ακόμη και σήμερα πολύ λίγο έχει κατανοηθη ή προσπάθεια εκείνη και ίσως για τοῦτο δεν έγινε και κανείς λόγος.

Στα ποιήματα της σειράς αυτής ο Μαρτζώκης παρουσιάζεται πιá σαν καλλιτέχνης ποιητής. Η φράση του παίρνει ασυνήθιστη δύναμη

για την Ισαίε με τότες ποιήσῃ του. Οι εικόνες και οι έννοιες παρασταίνονται με δύναμη, με πρωτοτυπία και με καθαρότητα. Και στα ποιήματα αυτά η Ζωγραφική έδωσε το χέρι στην Ποίηση. Ο ποιητής αρχίζει να έχει καθαρήν αντίληψη της τέχνης του, τῆ φροντίζει με αγάπη και για να τῆ φροντίση έχει και τὸν ἀρμόδιο καιρό, πὸ λίγο πρὶν τοῦ τὸν ἀφαιρούσε ὁ σκληρὸς βιοτικὸς του ἀγῶνας. Ἔτσι στὰ ποιήματα αὐτὰ σχεδὸν λείπουν δλότελα τὰ ἐλαττώματα τῶν ἄλλων ποιημάτων, ὅπου ἀμελοῦσε τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἐμφάνιση ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τῆ σκέψη του ἢ τῆ συγκίνησή του. Κι ἔτσι ἐχτός ἀπὸ τὸ ὅποιο νόημα ἢ αἰσθημα, ὁ ἀναγνώστης τῶν ποιημάτων αὐτῶν αἰσθάνεται κι ἓνα ἀνεξάρτητο ρίγος, πὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ συγκίνηση πὸ ἐκεῖνα προξενοῦν. Γιὰ τοῦτο ὁ κριτικὸς ἀπέναντι στὸ Μαρτζῶκη πρέπει νὰ σταθῆ με τῆ σχετικὴν ἐπιείκεια και ἴσως πρέπει νὰ σημειώσῃ με πόνο πὸς οἱ ἀδυναμίες τοῦ Μαρτζῶκη εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαφορίας τοῦ περιβάλλοντός του.

Ἐπειδὴ ἡ ἐκδοσὴ τῶν «Ποιημάτων» τοῦ Σ. Μαρτζῶκη ἔχει τελείως ἐξαντληθῆ, θὰ παραθέσωμε τὰ καλύτερα ἀπὸ τῆ σειρὰν αὐτῆ, γιὰ νὰ δικαιώσουν τὴν κρίση μας και οἱ ἀναγνώστες μας.

Ἀρχαῖο Εἰδύλλιο

Ψιλό, ψιλό πέφτει τὸ χιόνι δλόγυρα
Τὸ χόρτο ἀργὰ σκεπάζοντας
Τὰ χιονισμένα δέντρα, ὡ Ἄννα, μοιάζουνε
Μὲ ἀμυγδαλιές π' ἀνθίζουνε.

Τὸ μονοπάτι τώρα πιά δὲ φαίνεται
Πὸ με ὀδηγῶσε ὅπῃ σου
Τίποτὰς πιά δὲ βλέπω, μὰ τὸ βῆμα μου
Σ' ἔσὲ τὸ φέρνει ὁ ἔρωτας.

Τίποτε πιά δὲ βλέπω, κι ἂν τῆ στέγη σου
Διὰ μᾶς τὸ χιόνι ἐσκέπασε,
Ἐπάνω ἐκεῖ γυρίζουν φτερουγίζοντας
Δυὸ περιστέρια δλόλευκα.

Στὴν παγερὴ γαλήνη τὴν κατάλευκη,
Ἀσφροντυμένη πρόβαλε,
Ὡ Ἄννα μου γλυκειά, νὰ ἴδῃς τὸν ἥλιο
Πὸ βγαίνει ἀπ' ἄσπρα σύγνεφα.

Κι ἐγὼ στὴν τόση γύρω μας λευκότητα,
Κόκνος κι ἐγὼ κατάλευκος,
Τρέχω νὰ ψάλλω ἐπάνω στὴν ἀγάλη σου
Τὸ πιὸ λευκὸ τραγοῦδι μου.

Τὸ ποίημα αὐτὸ, πὸ πραγματικὰ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ τὸ λευκὸ τραγοῦδι τοῦ Σ. Μαρτζῶκη, πιθανῶς νὰ ἔχη τὴν ἐμπνευσή του

ἀπὸ τὴν ἴδια νέα πὸ και τ' ἄλλα δυὸ ποιήματα τὰ ἐπιγραφόμενα «Στὴν Ἄννα» πὸ γι' αὐτὰ μιλήσαμε ψηλότερα. Καμιά ἐπιρροὴ ξένη δὲν ὑπάρχει στὸ ποίημα αὐτὸ, ὅπου ὁ Μαρτζῶκης ὁ ἴδιος τραγουδεῖ τὸν ἀγῶνα ἔρωτά του πρὸς τῆ λεπτὴ και ὄραία κόρη τοῦ Ἀργοστολιοῦ με στίχους πὸ ἐδωδιάζουν ἀπὸ αἰσθημα παρβενικῆς ἀγνότηας. Ἡ προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ μας ἐμεινε ἀνεγγίχτη ἀπὸ τῆ στιχουργία και ἀπὸ τὴν κλασικότητα τῆς τεχντροπίας πὸ πῆρε ἀπὸ τὸν Καρντούτση. Αὐτὸς ὁ Γαβριηλ Δ' Ἄνουόντισιο, ὅταν πρὸτὸγραφε κατὰ τὸν τρόπο τῶν «Βαρβάρων ὠδῶν» τοῦ Καρντούτση, δὲ μπορεί νὰ καυχῆθῆ πὸς πέτυχε περισσότερο ἀπὸ τὸ Μαρτζῶκη. Και στὸ «Primo Vere» του συναντᾶει ὁ ἀναγνώστης χερὸπιαστὰ τὰ στοιχεῖα τῆς καρντουτσιακῆς ποίησης. Δὲ θέλω βέβαια νὰ παραβάλω τὸ σύγχρονο μεγάλο ποιητῆ τῆς Ἰταλίας με τὸν καυμένο τὸ Μαρτζῶκη, ὅμως μερικὰ σημεῖα μπορούν νὰ παραβληθοῦν ὄχι γιὰ νὰ ἐνοήσωμε μονάχα τί κατώρθωσεν ὁ Μαρτζῶκης, μὰ γιὰ νὰ ἐνοήσωμε κυρίως τί μπορούσε νὰ κατορθώσῃ και δὲν τὸν ἀφησε τὸ περιβάλλον του. Γιὰτὶ ἐνῶ ἀκόμη ἀγωνίζονταν στὴν Ἰταλία νὰ παραδεχτοῦν τῆ νέα ποίηση, ὁ Μαρτζῶκης τὴν ἔφερεν στὴ γῆ τῆς ἀπ' ὅπου κάποτε σὲ περασμένους αἰῶνες τὴν εἶχαν πάρει οἱ Ρῶμαῖοι και τὴν παρουσίαζαν γιὰ δική τους.

Ἐρωτομανῆς ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ὁ Μαρτζῶκης, στὴ νέαν αὐτῆ σειρὰ μᾶς ἔδωσε πραγματικὰ ὄραια ἐρωτικὰ ποιήματα. Ἐχτός ἀπὸ τὸ «Ἀρχαῖο Εἰδύλλιο» πὸ παραθέσαμε ψηλότερα, ἔξοχο εἶναι και τὸ «Στὴ Μύρρα».

Στὴ Μύρρα

Τρέχουν, μουγκρίζουν μαῦρα τὰ σύγνεφα,
Ψυχρὸ τ' ἀγέρι χτυπᾶ τὸ πρόσωπο,
Βροχὴ μεγάλη, λοξή, πυκνότατη
Πέφτει με μάνητα.

Κανείς στὸ δρόμο, κανείς δὲ φαίνεται
Κι ἐγὼ μονάχος τρέχω γυρεύοντας
Ἐσένα, Μύρρα, ἔσὲ πὸ μ' ἀναψες
Μιὰ φλόγα ἀκοίμητη.

Ὡ! πόσο ἡ ζῆλεια φθείρει τὰ σπλάχνα μου!
Μύρρα, τὸ σκότος στὴν πλάση ἀπλώνεται
Ἐλα και ἡ νύχτα πλακώνει δλότυφλη
Τῆ φοβικὴ φέρνοντας.

Ἐλα... Μὰ μόνὸ πετοῦν φωνάζοντας
Τὰ νυχτοπούλια κι ἔρχονται γύρω μου,
Τρέχουν νὰ φᾶνε κατὶ πὸς σάπιε
Μέσα στὰ σπλάχνα μου.

Πάγος τριγύρω στους κάμπους χύνεται
Και τὸ φεγγάρι λάμπει λευκότατο
Δέντρα, καλύβες μέσα στὰ κύματα
Κοιμούνται ἀνάσκελα.

Τῶν δέντρων οἱ ἴσκιοι φαίνονται γίγαντες
Στὴ γῆ ρυγμένοι, κι ὅταν ὁ ἄνεμος
Κινεῖ τὰ φύλλα, τρέμω ἀπ' τὸ φόβο μου
Μήπως τοὺς ξύπνησα.

Καὶ μὲς στὸ στήθος παγώνει τὸ αἷμα μου,
Καὶ λαχταρίζω κοιτώντας γύρω μου,
Μὰ βλέπω μόνο νὰ σέρνω πίσω μου
Βαρειὰ τὸν ἴσκιό μου.

Τρέξε σιμά μου, τρέξε καὶ σφίξε με
Στὴν ἀγκαλιά σου, Μύρρα μου, ὀλόχαρη,
Κοίτα γιὰ σένα, κοίτα πῶς ἀναψα
Φωτιά πελώρια.

Κοίτα τὰ φύλλα πού μέσα πέρασε
Πῶς λαμπυρίζουν, γροῖκα πῶς τρίζουνε!
"Ω! τί νὰ λένε πικρὸ κι ἀπόκρυφο
Τώρα πού ἀνάψανε;

"Ἐλα σιμά μου, ἔλα καὶ σφίξε με
Στὴν ἀγκαλιά σου, Μύρρα μου, ὀλόγλυκη,
Κι ἄκου τί λένε μέσα τὰ σπλάχνα μου
Τώρα πού τ' ἀναψες.

Καὶ ὅρατο εἶναι ὁμοίως «Ὁ Χειμῶνας», πού κι αὐτὸ ἀποτεινε-
ται πρὸς τὴ Μύρρα, κάποια νέα ἐρωμένη τοῦ Στέφανου, πού τώρα
κρύβει τ' ὄνομά της σ' ἀρχαῖκό ψευδώνυμο κατὰ τὸν τρόπο τῶν
ἀρχαίων.

Ὁ Χειμῶνας

Κοίτα τοὺς λόφους, τοὺς κάμπους, Μύρρα μου,
Τὰ βουνά, τ' ἀνήθη, τὰ δέντρα κοίταξε
Πῶς ἀσπρίζουν γεμάτα ἀπὸ χιόνι
Πού πικρότατο ἀδιάκοπα πέφτει.

Τί ἀνεμοζάλη μαύρη σηκώνεται!
Οἱ ἑλιές λυγάνε, οἱ πεῦκοι, οἱ πλάτανοι
Συνεπαίρνει γκρεμοὺς καὶ καλύβες
Καὶ τὰ σπιτία κινιῶνται καὶ τρίζουν.

Τὸ ἔργο καρᾶβι μέσα στὴ θάλασσα
Γιὰ ἰδὲς παλεύει μὲ τ' ἄγρια κύματα,
Πού τὸ σπρώχνουν στὰ ὕψη, στὰ βάθη
Καὶ μονοκροῖζουν σὰ νάταν θερία.

Κρουμένος ὁ ἥλιος στὰ σύγνεφα
Δὲ θά προβάλλει μήτε καὶ σήμερα,
Στὸ χωράφι ν' ἀρχίσῃ τὸ ἄλετρι,
Τὴν ἀξίνα τὸ χέρι νὰ πιάσῃ.

Δὲ βγαίνει ἀγάλι ἔξω ἀπ' τὴν πόρτα της
Μιὰ τέτια μέρα γιορτὴ γερόντισσα,
Νὰ καθίσῃ στὸν ἥλιο λιγάκι
Μὲ τὴ ρόκα στ' ὀλότρεμο χέρι.

"Ω! τί χειμῶνας, Μύρρα, σκληρότατος!
"Ἀσπρη ἀπὸ χιόνι θωρῶ τὴ σκέπη σου,
Καὶ στὸ δρόμο παγώνω ἀπ' τὸ κρύο,
Διπλωμένος στὸ μαῦρό μου ρούχο.

Φαίνονται οἱ δρόμοι στρωμένοι μάρμαρο
Στὶς βρύσες, κοίτα, τὸ νερὸ πάγωσε.
Κάποιον βλέπεις τρεχάτος νὰ πηγαίνει
Καὶ νὰ τρέμῃ ὡς στ' αὐτιά σκεπασμένος.

"Ἀπὸ τὸ κρύο ἔγυρα, ἐπάγωσα,
Τρέμει ἡ φωνή μου, τρέμουν τὰ δόντια μου,
Καὶ τὸ στόμα μου, κοίταξε, ἀκόμα
Σὰ βωδιοῦ τὸ ρουθοῦνι καπνίζει.

"Ἄς ἀγριέψουν οἱ ἀνέμοι, ἡ θάλασσα,
Καὶ πλοῖα κι ἀνθρώπους ἄς συνεπάρουνε
"Ἄς μὴν ἔβγη πιά ὁ ἥλιος στὴ χτίση,
Καὶ τὸ χιόνι τὰ σπιτία ἄς σκεπάσῃ.

Φθάνει ν' ἀνοίξῃς σ' ἐμὲ τὰ χέρια σου
Καὶ νὰ μὲ σφίξης μὲς στὴν ἀγκάλη σου,
Καλοκαίρι γιὰ μὲ θά προβάλλῃ
Καὶ τὰ ρόδα κι οἱ κρίνοι θ' ἀνθίσουν.

Ὁμοίως ἀπ' αὐτὴ τὴ σειρά πρέπει ν' αναφέρουμε καὶ τὸ «Καλο-
καίρι», ὅπου ὁ Μαρτζώκης, ὁ λάτρης τῆς ζωῆς, προσπαθεῖ νὰ δείξῃ
τις ἐξοχικὲς ὁμορφιὲς τῆς ἐποχῆς. Καὶ γενικὰ ὁ Μαρτζώκης ἐκεῖνο
τὸ διάστημα ἐδίλεπε ὅλα ὅρατα: τὴν κούραση, τὴ θυσία, τὸ καλο-
καίρι, τὸ χειμῶνα, τὴν ἀνοιξή, τὸ φθινόπωρο. Ὅλες οἱ ἐποχές, ὅλη ἡ
ζωὴ ἦταν ὅρατα, καὶ λαχταροῦσε νὰ τὴν ἀπολαύσῃ.

Ἐγκωμιάζει τὴν ἐργασία:

Ὁ Κόσμος τώρα δὲ βλέπει ὄνειρατα,
Παντοῦ τὰ χεῖρα γροικᾷς νὰ ἐργάζωνται.

Ἀπλώνει μὲ ἀγάπη τὸ χέρι ἀκόμη καὶ στὸν κακοῦργο:

Ζητῶ σ' ἐσὲ νὰ λύσω αὐτὰ τὰ σίδερα
Καὶ νὰ σ' ἀφήσω ἐλεύθερο,
Κάπου κι ἐγὼ νὰ σ' ὀδηγήσω, δύστιχε,
Μὲ μὴν ἀχιτίδα ἀκοίμητη.

Ἄν εἰς ἐσένα ἡ φύση ἐφάνηκε ἄδικη,
Κάτι σὲ μᾶς ἐχάρισε
Νὰ δώσουμε σὲ σέ, θερμὰ ν' ἀνοιξοῦμε
Σ' ἐσένα τὴν ἀγκάλη μας.

Καὶ σ' ἄλλην αὐτὴ τῇ σειρά, λάμπει ἡ λατρεία τοῦ ποιητῆ πρὸς τὴ φύση καὶ πρὸς τὴ ζωὴ καὶ φυσικά, στὰν κανεὶς βλέπει τὴ ζωὴ σὰν ἓνα σύνολο, δὲν ὑπάρχουν πιά γι' αὐτὸν σύνορα καὶ πατρίδες:

Δὲ μᾶς χωρίζουν πλεῖα πεδιάδες, θάλασσες
Κι οὔτε βουνὰ πελώρια.

Δυστυχῶς ὁ Μαρτζώκης δὲν ἐσυνέχισε τὸ εἶδος αὐτό, ποὺ τόσο προσαρμοζόταν μὲ τὴν ἰδιουσυγρασία του. Φαίνεται πῶς ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν «Βάρβαρων στίχων» δὲν ἔλαβε τὸν ἐπαινο ποὺ προσδοκοῦσε. Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἡ Ἰταλία. Ἡ ποίησή του πέρασε ἀπαρατήρητη, χωρὶς ἐγκώμα καὶ χωρὶς ἀντίδραση. Τὸ περιβάλλον του μὲ τὸν λανθάνοντα βυζαντινισμό του, ἐνοιθε καλύτερα τοὺς ρωμαντισμοὺς καὶ τὶς αἰσθηματολογίες καὶ ἡ ποίηση ἢ πραγματιστικὴ τοῦ Μαρτζώκη δὲν ἔφτανε γὰρ τὸ συγκινήση. Καὶ γι' αὐτό, φαίνεται, ὁ Μαρτζώκης ἀπογοητεμένος, ζήτησε μ' ἄλλον τρόπο νὰ μιλήσῃ στὸ περιβάλλον του. Ἐθεώρησε πῶς ἔφταιγαν τ' ἀρχαῖα μέτρα, καὶ ξαναγύρισε στὶς ὁμοιοκαταληξίες καὶ στὸ σονέττο.

*

Τὰ μέτρα τῶν «Βάρβαρων στίχων» τοῦ Μαρτζώκη εἶναι ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ περασμένα στὸ νεώτερο τονικὸ σύστημα τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς. Τὰ πῆρε ἀπὸ τὸν Καρντούτση, ποὺ τὰ μεταχειρίστηκε σχεδὸν πάντα μὲ τὸν δρατικὸ τρόπο, δηλαδὴ διατηρώντας τοὺς τὴ σταθερὴ τομὴ ποὺ τοὺς ἔδωσε ὁ Ὀράτιος, ἀντὶς τὶς περισσότερες τομὲς ποὺ ἔκαναν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες λυρικοί.

Καὶ ἀσκληπιδικὴ στροφή μεταχειρίστηκε χωρὶς σταθερὴ τομὴ στὰ ποιήματα τὸ «Μέλλον», «Ἡ Σημαία», ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς

ὑπερκατάληχτους ἐντεκασύλλαβους καὶ ἓναν ὑπερκατάληχτο ἑπτασύλλαβο. Ἀσκληπιάδειο μὲ δρατικὴ τομὴ μεταχειρίστηκε «Στὴ Μύρρα» καὶ ἡ στροφή αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ὑπερκατάληχτους ἐντεκασύλλαβους, ποὺ καθένας ὑποδιαιρεῖται σ' ἓναν πεντασύλλαβο καὶ σ' ἓναν ἑξασύλλαβο προπαραζύτονο καὶ ὁ τέταρτος εἶναι ἑξασύλλαβος πάλι προπαραζύτονος. Τὴν ἴδια στροφή μεταχειρίζεται στὰ ποιήματα «Ὁ Προμηθεὺς», «Ἡ Ἀναδυομένη».

Ἀλκαϊκὴ στροφή μὲ σταθερὴ δρατικὴ τομὴ στὴν πέμπτη σὺλλαβὴ μεταχειρίστηκε στὸ «Ἡ ἡμέρα», καθὼς καὶ στὸ «Ὁ χεῖμῶνας» μὲ τὴ διαφορὰ ποὺ ὁ τρίτος στίχος ἀντὶς ἐντεκασύλλαβος ἀμφιβραχικὸς εἶναι δεκασύλλαβος ἀναπαιστικὸς, ὅμοιος δηλαδὴ μὲ τὸν τέταρτο στίχο τῆς στροφῆς. Καὶ τὴν ἀλκαϊκὴ στροφή μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μεταχειρίστηκε στὸ «Ὁ νέος Ἰάσων».

Στὸ «Ἀρχαῖο Εἰδύλλιο» μεταχειρίστηκε ἰαμβικὴν ἐπιπῶδῶ, κατὰ τὸν τρόπο τῶν δέκα πρώτων ἐπιπῶδων τοῦ Ὀρατίου. Ἡ στροφή αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ διστιχα κατὰ σύστημα τετραστιχικό, ὅπου ὁ πρῶτος στίχος εἶναι ὑπερκατάληχτος ἐντεκασύλλαβος καὶ ὁ δεύτερος ὑπερκατάληχτος ἑπτασύλλαβος. Τὴν ἴδια στροφή μεταχειρίστηκε στὸ «Σ' ἓναν ἐγκληματία» κλπ.

Ἀπὸ ἀμφιβραχικὸς στίχους κατὰ προσωπικὴ σύνθεση τοῦ Μαρτζώκη ἀποτελοῦνται οἱ στρόφες τῶν ποιημάτων «Ἄνοιξη», «Καλοκαίρι», «Φθινόπωρο». Ἔτσι, ἐχτὸς ἀπὸ τὸν ἐντεκασύλλαβο ποὺ ὁ Μαρτζώκης μεταχειρίστηκε πάντοτε ἀφοῦρα, ἔγραψε πρῶτος αὐτὸς καὶ τὰ ἀρχαῖα μέτρα μὲ ἀξιοθαύμαστην εὐχέρεια. Μία προσπάθεια τοῦ Λορέντσου Μάβιλη νὰ μεταχειριστῆ τὴν ἀλκαϊκὴ στροφή ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1914·μαζὶ μὲ τὸ σύνολο τῶν ἔργων του, δὲ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἐπιτυχία. Τὸ μόνον ἀρχαῖον μέτρο ποὺ μπόρεσαν κι ἄλλοι στὴν Ἑλλάδα νὰ γράψουν μὲ κάποια εὐχέρεια εἶναι ἡ σαπφικὴ στροφή, (τρεῖς ἐντεκασύλλαβοι ἅπλοι κι ἓνας πεντασύλλαβος) ποὺ ὁ Μαρτζώκης ἀπόφυγε νὰ τὴ γράψῃ, ἀγνωστο γιὰτί.

IV

Τὸ 1897, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τῶν ἐθνικῶν πικρῶν ἡμερῶν, ἀναγκασμένος ἀπὸ τὶς οἰκονομικὰς δυσκολίες, ζήτησε καταφύγιο στὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖ εἶχε πάει πρὶν λίγους μῆνες καὶ ὁ ἀδελφός του ὁ Πίος, καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν ἀδελφῶν του, πῆρε τὰ δυὸ παιδιὰ του, ἀφήνοντας τὸ μικρότερο στὸν ἀδελφὸ του τὸ Μένωνα καὶ πέρασε στὴν Ἀθήνα.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴ σπάνια γνώρισε τὴ χαρὰ ὁ ἄμοιρος ὁ Στέφανος. Καὶ τὸ μαρτύριό του γινόταν διπλό, γιατί ἔπρεπε νὰ φροντίζη νὰ θρέψη τὰ παιδιὰ του. Καὶ ἡ παράφορη ἀγάπη του γι' αὐτὰ δὲν τὸν ἀφῆνε μῆτε τὴ νύχτα νὰ ἡσυχάσῃ. Συχνὰ ξυπνοῦσε καὶ πετιόταν ἀπὸ τὸ κρεβάτι, ἀπὸ φόβο μήπως τοῦπαθαν τίποτα καὶ δταν τὰ χὰιδευσε καὶ βεβαιονόταν πὺς κοιμούνταν ἀμέριμνα, γαλήνευε καὶ ξαναπλάγιαζε στὸ κρεβάτι του.

Στὴν Ἀθήνα ἔζησε σὰ δάσκαλος τῆς Ἰταλικῆς καὶ γιὰ ἓνα διάστημα διεύθυνε τὸ περιοδικὸ «Ἀττικὴ Ἴρις».

Τὸ 1899 ὁ Λεγκράν μὲ τὸν Περνώ καὶ μ' ἔξοδα τῶν φοιτητῶν τῶν ζωντανῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν, δημοσίευσαν ἓναν τόμο ἀπὸ 43 σονέττα τοῦ Μαρτζώκη, σὰ δείγμα τῆς ἐχτίμησῆς ποὺ τρέφανε σ' αὐτόν.

Τὸ 1901 μὲ δικὰ του ἔξοδα δημοσίευσε ὁ ἴδιος σ' ἰδιαίτερο φυλλάδιο τὸν «Ἕμνο στὸν Ἀπόλλωνα» καὶ τὸν ἴδιο χρόνο μ' ἔξοδα τοῦ Μαρασλῆ δημοσιεύτηκε σ' ἓνα μεγάλο τόμο μὲ τὸν τίτλο «Ποιήματα» ὅλη σχεδὸν ἡ ἐργασία του ἴσασε τότε τυπωμένη καὶ ἀτύπωτη ὅλη ὅση θὰ χωροῦσαν τὰ δέκα τυπογραφικὰ φύλλα τοῦ βιβλίου ποὺ πρόσφερε γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του ὁ Μαρασλῆς. Ὁ Μαρτζώκης γιὰ νὰ χωρέσουν ὅσο μορεὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα του στὰ δέκα τυπογραφικὰ φύλλα τοῦ βιβλίου, ἔβγαλε ἀπὸ τὰ περισσότερά του ποιήματα τοὺς τίτλους, προσπάθησε νὰ τὰ περιλάβῃ σὲ σειρὲς γενικὲς γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τις ἀντιθέσεις μιᾶς δλάκερης ζωῆς καὶ γιὰ νὰ καταστήσῃ λιγώτερο αἰσθητὴ τὴν ἔλλειψη τῶν τίτλων, ἔκαμε τέλος ὅ,τι μοροῦσε γιὰ νὰ δημοσιεύσῃ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του, πρᾶμα ποὺ ἔβλαψε ἀντὶς νὰ ὠφελησῇ, καθὼς δεῖξασε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο. Ὅμως ὅσο κι ἂν παραγέμισε τὰ δέκα τυπογραφικὰ φύλλα ποὺ τοῦ προσφέρθηκαν, πάντα ἀπόμεινε ἀρκετὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο του ἀνέκδοτο αὐτό, καθὼς θὰ ἴδοῦμε, μαζί μὲ κάτι ἀκόμη ποὺ ἔγραψε, δημοσιεύτηκε τὸ 1906 μ' ἔξοδα κάποιου φίλου του, Κουδαρά.

Ἡ συλλογὴ «Ποιήματα» ἀποτελεῖται ἀπὸ τις ἀκόλουθες σειρές: *Ραψωδίες, Πανθεῖσμός, Μονοθεῖσμός, Μεγαλοφυΐες, Βάρβαροι στίχοι, Πόλεμος, Εἰρήνη, Γιούλια, Ἐπιστήμη, Ἰερά, Βέβηλα, Ἀνυπόταχτα, Παγκόσμιο τραγοῦδι.*

Τὰ ποιήματα αὐτὰ γράφηκαν σχεδὸν ὅλα κατὰ τὸ διάστημα ποὺ ἔζησε στὴ Ζάκυνθο. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ὅσα πρόσθεσε κατόπι στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ 1897 ἴσασε τὸ 1901 ποὺ δημοσιεύτηκε ἡ συλλογὴ «Ποιήματα», ὁ Στέφανος Μαρτζώκης βρῆκε τὸν καιρὸ νὰ ἐπιδιορ-

θῶσῃ τὰ παλαιότερα ποιήματά του μορφολογικῶς καὶ ν' ἀφαιρέσῃ ὅσο ἦταν δυνατό τοὺς ζακυθινοὺς ἰδιωματισμοὺς. Ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἴσασε τώρα ἐξετάσαμε σχεδὸν τὰ περισσότερα. Καὶ τώρα ἀκολουθώντας τὴν τάξιν ποὺ ὄρισασε, θὰ ἐξετάσωμε τὰ σονέττα.

*

Τὸ σονέττο εἶναι ἓνα εἶδος στιχουργικῆς μορφῆς καὶ σύγχρονα ἓνα εἶδος περιεχομένου, ποὺ γεννήθηκε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴν ἀρχαία στροφή (στροφή, ἀντιστροφή καὶ ἐπωδὸς) κατὰ τὸ δωδέκατον αἰῶνα στὴν αἰλὴ τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Β' ἡγεμόνα τῆς Σικελίας. Τὴν ἀνάπτυξή του τὴ χρωσταίει στοὺς μεγάλους τοσκάνους ποιητὲς τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνα, τὸ Δάντε, τὸν Καλδακάντη, τὸν Πετράρκα καὶ τὸ Βοκκάκιο, γιὰ ν' ἀναφέρω τοὺς σπουδαιότερους. Ὅλες οἱ λογοτεχνίες τοῦ κόσμου ἔχουν μέγιστον ἀριθμὸ ἀπὸ σονέττα καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ποιήσεως, ποὺ ἀπὸ τὴν Ἰταλία ξαπλώθηκε σ' ὅλο τὸν κόσμον καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πετράρκα ἴσασε σήμερα τὸ μεταχειρίστηκαν οἱ μεγαλύτεροι ποιητὲς σχεδὸν ὅλων τῶν ἐθνῶν, ἐξακολουθεῖ νὰ καλλιεργεῖται μὲ τὸν ἴδιο ζήλον καὶ σήμερα. Ὅμως τὸ εἶδος αὐτὸ ἴσασε τὰ χρόνια τοῦ Μαρτζώκη ἦταν πολὺ λίγο γνωστὸ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἂν ἀφαιρέσῃ κανεὶς τὴν Ἑφτάνησο, στὴν ἄλλην Ἑλλάδα τὸ ἀγνοοῦσαν σχεδὸν ὁλότελα.

Τὰ παλαιότερα μνημεῖα τοῦ σονέττου στὴ γλῶσσα μας εἶναι μερικὲς μεταφράσεις τῶν σονέττων τοῦ Πετράρκα σὲ κυπριακὸ ἰδίωμα, ποὺ ἔγιναν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πετράρκα. Τὰ σονέττα αὐτὰ μορφολογικὰ εἶναι ἄρτια. Μὰ ἔμειναν ἀγνωστα, ἐπειδὴ μὲ τὴ σκλαβιά κάθε παράδοση εἶχε κοπή. Τὰ σονέττα αὐτὰ τὰ ξαναδημοσίευσε ὁ Λεγκράν στὴ «Bibliothèque Grecque Vulgaire — Παρίσι 1881». Πρωτότυπο σονέττο στὴ γλῶσσα μας δῶζεται ἓνα τοῦ κληρικῶ Κουλουμπῆ, Κεφαλλονίτη, ἀπ' ὅταν σπουδάζε στὸ Φλαγκινιανὸ Φροντιστήριον τῆς Βενετίας κατὰ τὸ δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα. Τὸ σονέττο αὐτὸ εἶναι γραμμένο γιὰ τὴν Παναγία καὶ ἔχει πολλὲς φορὲς ἀναδημοσιευτῆ.

Μερικὰ σονέττα χωρὶς ὑπογραφή βρίσκονται δημοσιευμένα στὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία» στὸ περιοδικὸ ποὺ δημοσίευσε καὶ ὁ Σολωμὸς τὸ «Ὅραμα τοῦ Λάμπρου», ποὺ ἀρχισε τὴν ἐκδοσὴ του τὸ 1883. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἔγραψαν σονέττα στὴ γλῶσσα μας ἀπ' ὅταν ξαναπόκτησε τὸ ἔθνος μας τὴν ἀνεξαρτησία του, εἶναι ὁ Λασκαράτος ποὺ ἔγραψε λίγα σατυρικά, δυὸ - τρία ἔγραψε ὁ Ἰ. Πολυλάς στὸ

γνωστό δεκατριούλλαβο στίχο του, λίγα έγραψε ο Γ. Μαρκοράς, ο Α. Μάτσης και ο Χρυσομάλης. Όμως σχεδόν όλοι αυτοί έγραψαν το σονέττο ύστερα από το 1870, από την έποχή δηλαδή που το πρωτόγραψε ο Σ. Μαρτζώκης. Όσοι δέν ήταν πρωτότυποι ο Μαρτζώκης μονάχα στους «Βάρβαρους στίχους» με το να μεταχειριστή πρώτος τ' αρχαϊκά μέτρα και δέν έφερε μονάχα το νεοκλασικισμό στον τόπο του πρώτος αυτός σά ζωή και όχι σαν επίκληση ή μίμηση, μά είναι και ένας από τους πρώτους εισηγητές τού σονέττου στην Έλλάδα και ο πρώτος αποκλειστικώτερος καλλιεργητής του. Και πραγματικά, ύστερα από το Μαρτζώκη και το λίγο μεταγενέστερό του το Μαβίλη που πρέπει να θεωρηται ο κατ' έξοχην τεχνίτης του έλληνικού σονέττου, άρχισαν να γράφουν σονέττα και στην άλλην Έλλάδα. Και αν αφαιρέσουμε τα σονέττα του Γρυπάρη, που έχουν δικό τους ατομισμό και τα σονέττα του Παλαμά — έννοω τις Πατρίδες — που πηγάζουν από το Πολυλαϊκό σονέττο, όλοι όσοι έγραψαν σονέττα, σχεδόν όλοι ακολούθησαν τον τύπο των σονέττων του Μαρτζώκη ή του Μαβίλη και σπανιώτερα του Γρυπάρη.

*

Τα σονέττα του Μαρτζώκη είναι 76 και μέσα σ' αυτά καθρεφτίζεται ολόκληρη ή ζωή του με τις αγάπες της, με τους πόθους της, με τις τάσεις της, με τους πόνους της, με τις χαρές και τις απέλιψεις της. Τα σονέττα είναι σχεδόν το έργο της ζωής του και αυτά συμπληρώνουν τη λυρική της εκδήλωση και ο αναγώστης, αν αυτά είναι χρονολογικά καταταγμένα, θα μπορή να παρακολουθή την ιστορία μιας ψυχής που αισθανότανε δυνατά και που συχνά συγκλονίστηκε κατά το διάστημα που έζησε επάνω στη γή. Κι έτσι ή ίδια ή ποίηση του Μαρτζώκη πίσω από τα κοματιασμένα λυρικά ποιήματα, θα μάς αφήνη να διαβάσουμε και κάποιο ρομάντσο γραμμένο από τον ίδιο που εκεί μέσα θα καθρεφτίζονται οι περιπέτειες της ίδιας του ψυχής. Και σκέφτομαι ποιάν άλλην απόδειξη θάπρεπε να ζητήσωμε για την ελικρίνειαν αυτής της ποίησης, παρά γά καθρεφτίξη την ίδια την πολυτάραχη ζωή του ποιητή της; Και σε πόσα έργα, που θέλησαν να μείνουν στα όρια της όποκειμενικής λυρικής ποίησης δε θ' αρπάξωμε την προσποίηση, τον άνθρωπο που διάβασε μερικά βιβλία; Και σε πόσους δε θα μπορούσαμε να φωνάξωμε: ο Σ. Μαρτζώκης λέει πράματα ένω σεις, κύριοι μου, λέτε λέξεις λέξεις και μόνο λέξεις; Δυστυχώς, όταν ο άνθρωπος είναι αναγκασμένος να μεριμνά για τις πρώτες ανάγκες του σαρκίου του, όταν είναι σκλάβος του ψωμιού, δέν κατορθώνει να φτάση

εκεί που τον προώριζεν ή φύση. Και όμως, αν κανείς σκεφτή πως όταν βγήκαν το 1899 τα 43 σονέτα του Μαρτζώκη, τότε άρχισε να βγαίνει και το περιοδικό «Η Τέχνη», και πως όταν δημοσιεύτηκε το ποιητικό έργο του Σ. Μαρτζώκη το 1901 δέν είχε ακόμη βγή ή «Ασάλευτη Ζωή» του Κωστή Παλαμά, που πρωτοτυπήθηκε στα 1904, είναι αδύνατο να μην ακούση τη δυνατή φωνή της ιστορίας να ύψωνη το Μαρτζώκη, τον παραγνωρισμένο και τότες που ζούσε και ύστερα που πέθανε.

Και όμως ο Μαρτζώκης δέν έγινε δεχτός γά συνεργάτης στην «Τέχνη». Η σκοτεινή φιλοσοφία του Βορρά έδιωχνε την έλληνική, τη φωτεινή ποίηση του Μαρτζώκη και ή έποχή ήταν τέια που το γεγονός αυτό έγινε μέσα στην Αθήνα και από Έλληνες που λαχταρούσαν τη νεοελληνικήν Αναγέννηση! Η παραγνώριση αυτή για το φιλόδοξο χαρακτήρα του Μαρτζώκη ήταν φοβερή. Γιατί τάχα την έποχην εκείνη, τι άλλο έγραψε, που είναι ελάχιστο, δε φαίνεται πιά σά συνέχεια του ίδιου τεχνίτη; Δέν είναι τάχα ή ψυχρότητα του περιβάλλοντος που του κρύωσε τα ιδανικά στην ψυχή του και τον έσυρε προς άλλους θεούς, που ήταν ξένοι για τον ίδιο. Και σιμά με τους εκδότες της «Τέχνης», την έποχην εκείνη έσμιγαν την άπαισία πολεμική τους οι βυζαντινόπληχτοι γραμματικοκρατούμενοι καθαρευουσιάνοι, και ταυτόχρονα το Μαρτζώκη πολέμησαν και όσοι από τους δημοτικιστές ακολούθησαν την ψυχαρική γλωσσική τάση και ξεχνούσαν πως ή γλώσσα δε γίνεται με γραμματικές, γιατί είναι ζωντανός οργανισμός που αλλάζει κατά την ανάπτυξη του και πολλές φορές μεταβολές αυτές είναι ουσιαστικώτατες.

*

Τα σονέττα του Στέφανου Μαρτζώκη θα μπορούσαν να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: σε ιδεολογικά, σε περιγραφικά και σε έρωτικά. Στα ιδεολογικά βλέπουμε τις ιδέες του ποιητή, στα περιγραφικά τη σχέση του με το γύρω του κόσμο, με το μέρος που ζή και στα έρωτικά τις διάφορες περιπέτειες του έρωτόπαθου χαρακτήρα του. Όμως ως μη νομίση κανείς πως ή ιδεολογία του δε ζή το ίδιο και δε φανερώνεται και στα έρωτικά και στα περιγραφικά όπως και στα ιδεολογικά. Ο χωρισμός που εκάμαμε είναι συμβατικός, έτσι απλώς για να δείξουμε τις τρεις κύριες ιδιότητες των σονέτων του Μαρτζώκη. Το ακόλουθο π. χ. είναι έρωτικό και ιδεολογικό συγχρόνως και είναι ακόμη και σαν όμολογία πίστης.

"Αν οί θεοί του Όλύμπου μόνο ζούνε
 Στη μαγική του τραγουδιού άρμονία
 Κι άπ' τον αϊθέρα πιά δέν κυβερνούνε
 Τόν ήλιο και τ' άδάμαστα στοιχέα:
 "Αν χοροί στους ναούς δέν άντηχούνε,
 "Αν δέν καπνίζη ή άφτονη θυσία
 "Όμως στον κόσμο άκόμη κατοικοῦνε
 Τά πλάσματα τά αιώνια του Φειδία.
 Κι έγώ πολίτης κόσμου παναρχαίου
 Τ' άγνό είδωλό μου νά λατρέψω ξέρω
 Και νάμαι δοῦλος πάντοτε του ώραίου.
 Κι άν τρέχω στό ναό σου, άρχαία θεά μου,
 "Εκατόμβη δέν έχω νά προσφέρω,
 Μά θά θυσιάσω έμπρός σου τήν καρδιά μου.

"Εδώ φυσικά ο άναγνώστης μου πρέπει με πλάσματα αιώνια του Φειδία νά ένοήση τις ζωντανές όμορφιές και με τό άρχαία θεά μου νά ένοήση κάποιαν έρωμένη του Στέφανου που γι' αυτή γράφηκε τό ποίημα.

"Αν είχα χώρο θά παράθετα εδώ όλα τά συνέττα του Μαρτζώκη, έπειδή τά έργα του είναι όλότελα έξαντλημένα εδώ και δεκαπέντε χρόνια. Όμως θά δώσω άρκετά από κάθε είδος, για νά μπορέση νά κρίνη και από τά πράματα ο άναγνώστης μου. "Από τά περιγραφικά ώραία είναι τό ακόλουθο:

"Η Έξοχή

Προβαίνει ο ήλιος σ' όλη του τή χάρη
 Κι από λάμψη τον κόσμο πλημμυρίζει:
 Μές στό χωράφι άτίμητο ζευγάρι
 "Από βόδια θωρείς νά τριγυρίζη.
 "Εδώ κοιτάς περήφανο μοσχάρι
 Στο πράσινο σιτάρι νά βαδίζη
 "Ένα άλλο εκεί γυρμένο στό χορτάρι
 Και τό πλατύ ρουθούνι νά καπνίζη.
 Μύριες άξίνες σκάπτουνε τή γη
 Κι ύψωμένες στον ήλιο λαμπυρίζουν.
 Στους κάμπους βασιλεύει θεία σιγή,
 Κι ενώ θωρείς τά σπιτία νά καπνίζουν,
 "Άλλο πιά δέν γροικάς τή χαραυγή
 Παρά τά βόδια άγάλι νά μουγκρίζουν.

Τό συνέττο αυτό σ' ώρισμένα σημεία θυμίζει τό «Βόδι» του Καρ-
 ντούτση. Στο ακόλουθο ζωγραφίζει σκηνές καθημερινού έξοχικού βίου:

Μές στη φωτιά βάζουν οωρό τά ξύλα
 Κι από τό κρύο τά δόντια τους χτυπάνε,

Τά χέρια τους πυρώνουν και τά φύλλα
 Που πέσαν εκεί μέσα άκους νά σκάνε.
 "Απ' έξω χιόνια, τρικυμία, μαυρίλα
 Κι άνέμοι δυνατοί φριχτά βογκάνε
 Κι εκείνοι άνοιγουν στη χαρά τά χείλα
 Και τ' άδολο κρασί σιγά ρουφάνε.
 Λιγοστεύει ή φωτιά και ζωγραφίζει
 "Όσκιους μάσρους, ψηλούς και ποιός άγάλι,
 Ποιός δυνατά γυρμένος ρουχαλίζει.
 "Άλλ' ο σκύλος τό σώμα κουλουριάζει,
 Κάπου, κάπου σηκώνει τό κεφάλι
 Και τον τοίχο μουγκρίζοντας κοιτάζει.

Τό ίδιο κάνει και στό ακόλουθο:

Σχίζει τά νέφη ο ήλιος και γελάει,
 "Αρχίζοντας σιγά νά ξαστερώνη
 Κάθε παιδί χαρούμενο πηδάει
 Και στό νερό πόδια και χέρια χάνει.
 Κάποιος στον τοίχο σύρριζα περνάει
 Κι άκόμη και τό πρόσωπο λασπώνει.
 "Εκεί μία γριά φριχτά τσαλαβουτάει,
 Κι έως τό γόνα τό ρούχο της σηκώνει.
 "Από τά σπιτία τά νερά σκορπίζουν
 Πόχει μπάσει ή βροχή κι ως τόσο ρίχνουν
 Τά παιδάκια φωνές και παιγνιδίζουν.
 Και κόρες, γριές στό κάθε παραθύρι
 Τά γελαστά τους πρόσωπα μάς δείχνουν,
 Σά νάρχιζε κανένα πανηγύρι.

Και ο άναγνώστης που διαβάζει αυτή τήν ποίηση βρίσκει ζωηρά
 χαραγμένα τά χνάρια του έλληνικού ουρανού, που δσο κι άν χειμω-
 νιάζη κι άν βρέχη, άρκει νά ξαστερώση και με μιάς θά ξαπλωθή ή
 χαρά του μεγαλύτερη από πρώτα.

"Όραίο περιγραφικό συνέττο είναι και τό ακόλουθο, όπου ο ποιη-
 τής με πινέλλο τοπιογράφου μάς ξαναζωντανεύει ώραία και τήν ώρα
 και τή διάθεση που εκείνη προκαλεί:

Χαραυγή

Τρέχει χλωμή στην ύψη της ή Έκάτη
 Με μόνο τό πονκάμισο στό σώμα:
 "Απ' τήν άγρόπνια έθόλωσε τό μάτι
 Και τά φιλιά της στέγνωσαν τό στόμα.
 "Αγρόπνησε τή νύχτα στό κρεβάτι
 Κι από φωτιά πλημμύρησε τό στρώμα:
 Τά σημάδια στό πρόσωπο, στην πλάτη

Τὸ φλογεροῦ θνητοῦ θεωρεῖς ἀκόμα.
Τὸ βλέμμα ἐδῶ κι ἐκεῖ μὲ δειλία στρέφει,
Τὸν ἀδελφὸ θυμάται χλωμιασμένη,
Καὶ κάπου κάπου κρύβεται στὰ νέφη,
Ἄλλ' ὁ ξανθὸς ὁ Φοῖβος μὲς στὰ ἔθνη,
Ἄπ' τὸ θυμὸ του κόκκινος προβαίνει
Τῆς ἀδελφῆς του τὴ ντροπὴ νὰ κρύψει.

Καὶ στὸ σονέττο αὐτὸ ξαναπλέκοντας ἕναν ἀρχαῖο μῦθο, μᾶς ζω-
γράφησε θαυμάσια τὴ χαραυγὴ οἴπου ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου προφτάνει
τὸ φεγγάρι ἀκόμη στὸν οὐρανὸ καὶ τὸ χλωμαίνει ὡς ποῦ τὸ ἐξαφανίζει.

Καὶ ἐδῶ ἀξίζει νὰ παραθέσωμε τὸ ἄλλο γιὰ τὴ χαραυγὴ, ποῦ
ἐνῶ ὁ ποιητὴς ζωγραφίζει τὸ ἴδιο πρᾶμα, τὸ παρασταίνει τόσο δια-
φορετικὰ καὶ μὲ τόσο ἀλλοιότικην αἰσθησιμότητα:

Χαραυγὴ

Στὸν οὐρανὸ πλανιέται ἀργὰ ἡ σελήνη
Χλωμὴ, χλωμὴ. Μοιάζει δειλὴ παρθένα
Γεμάτῃ ἀπ' ὄμορφιὰ ποῦ ἀγάλλει ἀφίνει
Τὴν ἐκκλησιά μὲ μάτια δακρυσμένα.
Ἡ ὄψη τῆς σκοπᾶ τῆ θεῖα γαλήνη,
Καὶ τὰ κερὰ ποῦχαν ἐκεῖ ἀναμένα,
Ἐνα στόμα ποῦ μύριους μύσους χύνει,
Νὰ τὰ σβύνη τὰ βλέπεις ἕνα ἕνα.
Στὸ διάβα τῆς τὰ ρόδα τῆς σκορπάζει
Ἡ Ἀνατολή καὶ τῆς ψυχῆς τῆς ἡ ἀχνα
Γῆ κι οὐρανὸ καὶ θάλασσα περνάει
Καὶ τὰ νερά κινεῖνται καὶ τὰ φύλλα,
Ποῦ λές πῶς μέσα αἰσθάνονται στὰ σπλάχνα
Τῆς ἡδονῆς τὴν ἀγρία ἀνατριχίλα.

Καὶ ὁ ἀναγνώστης μου ὑποθέτω πῶς θὰ παρατήρησε τὸ ρεαλι-
στικὸ στοιχείο ποῦ ὑπάρχει σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα καὶ δταν παίρνη τὰ
θέματά του ἀπὸ τὴ μυθολογία καὶ δταν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωὴ.

Μέσα στὰ ἰδεολογικά του, ποῦ καθρεφτίζονται τὰ συναισθήματα
τῆς παραδαρμένης του ζωῆς, ἕνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Ὁ ἥλιος λαμπερὸς τὸ φῶς του ἀπλώνει
Καὶ μὲ τὴν πρώτη ἀχτίδα ποῦ μᾶς στέρνει,
Ξυπᾶνε ἡ συμφορὰ, τὰ μῖση, οἱ πόνοι,
Λές κι ὅλ' αὐτὰ σὺν τύραννος μᾶς φέρνει.
Τρέχει ὁ θνητὸς, βογγᾷ, τὴ γῆ ματώνει.
Σὲ πάλῃ τρομερῆ, τὸ σῶμα σέρνει.
Καινούριο ἰδανικὸ τὸ νοῦ του ἠψώνει
Καὶ μ' ἕνα στάχυν αἰώνια παραδέρνει.

Κρύβεται δειλιασμένη ἡ νυχτερίδα
Κι ἡ κουκουβάγια στέκει σ' ἕνα μέρος
Τῆς συμφορᾶς νὰ φύγη τὴν ἀχτίδα.
Μὰ στὰ τόσα δεινὰ πῶχει ξυπνήσει
Τὸ πρόσκαιρο τὸ φῶς, σὺν αἰώνιος γέρος
Ὁ Γκιόνης διαμαρτύρεται στὴ φύση.

Ὅμοια ἀπαισιόδοξο εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθο:

Σ' ἕνα ὄρφανὸ

Μὴν κλαῖς παιδί, τ' ὀλόγυρτο κεφάλι
Μὴ γέρνεις ὡς ἂν ρόδο μαραμμένο,
Μὴν ἀκουμπᾶς στῆς μάννας τὴν ἀγκάλῃ
Τὸν πατέρα ζητώντας λυπημένο.
Ἄκου ἡ καρδιά τῆς μάννας σου πῶς πάλλει,
Ποῦ στὸ στήθος σὲ κλεῖ τὸ ἀγαπημένο,
Καὶ τὸ μέτωπο γέρνει ἀγάλλει, ἀγάλλει,
Γιὰ νὰ κρύψει τὸ μάτι τὸ κλαμένο.
Γύρισε ἐδῶ τὸ δακρυσμένο μάτι
Νὰ ἴδῃς σ' αὐτὴ τὴ φύση ποῦ εὐωδιάζει,
Ἀπελπισιὰ παντοῦ καὶ μαύρη ἀπάτη.
Κοίταξε πόσοι δύστυχοι ἐδῶ ζοῦμε
Μιά μάννα, ὄρφατο παιδί, μᾶς ἀγκαλιάζει,
Κι ἕναν πατέρα ἀνώφελα ζητοῦμε.

Καὶ οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι καταστάλαγμα τῆς μαρτυρικῆς του ζωῆς,
δὲν εἶναι ὅμως σταθερές. Σταθερώτερες εἶναι οἱ εἰδωλολατρικὲς καὶ οἱ
ἀντιχριστιανικὲς. Φαντάζεται μάλιστα πῶς ὁ χριστιανισμὸς ἐδραφε
τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴν ἐκάρφωσε στὸ Γολγοθᾶ μαζί μὲ τὴ σταύ-
ρωσή του. Καὶ οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ σταθερώτερες τοῦ Μαρτζώκη.

Στὸ ἀκόλουθο σονέττο περιγράφει τὸν ξεπέσομὸ τῆς ἀνθρωπότη-
τας τὴν ἐποχὴ ποῦ ἦρθε ὁ Χριστὸς, τὸ δειλισμα τοῦ ἀνθρώπου
πρὸς τὸ ἰδανικὸ τῆς ζωῆς καὶ τὸ κάρφωμά του στὸ ἀντιζωϊκὸ
πνεῦμα, τὸ ἀσκητικὸ καὶ μαρτυρικὸ.

Καὶ ὁ κόσμος ποθεῖ κατὶ γυρεύει
Κι ἀγάλλει φεύγει ἡ πρώτη του γαλήνη
Παῦσι τὸ φῶς τοῦ Ὁλύμπου νὰ μαγεύη
Καὶ νέα ζωὴ καὶ δύναμη νὰ δίνη.
Μὲς στὴν καρδιά τὸ θάρρος λιγοστεύει
Κι ὁ νοῦς σὺν ἀστραπὴ τὸ φῶς νὰ χύνει
Σὰ νὰ κοιμᾶται ὁ γίγαντας σαλεύει
Καὶ σημάδια νεκροῦ μονάχα ἀφίνει.
Τὰ μάτια του γυρίζει δειλιασμένα,
Ὁ στεναγμὸς ἀδύνατος πετιέται,

Και με τὰ χέρια στέκει σταυρωμένα.
Κι ένας Έβραϊός τῆ χρίση ἀναστατώνει,
Στὴν ἀτιμία τοῦ Γολγοθᾶ κρεμίζεται,
Κι δλόκληρο ἕναν κόσμο ἐκεῖ καρφώνει.

Στὸ ἀκόλουθο σονέττο, ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν περίφημον «Ύμνο στὸ Σατανᾶ» τοῦ Καρντούτσι, τὸ ἀντιχριστιανικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἐπιστήμη φαίνεται καθαρώτερα:

Στὸ Χριστὸ

Δὲν ἤρθες ἐδῶ πέρα νὰ νικήσης
Τὸ δοξασμένο Σατανᾶ στὸν Ἄδη,
Ἦρθες νὰ νικηθῆς, νὰ μᾶς ἀφήσης
Τοῦ ἀέραντου τοῦ νοῦ σου ἕνα σημάδι.
Ἦρθες ἐδῶ τὸ πνεῦμα νὰ μᾶς κλείσης
Καὶ νὰ μᾶς δείγνης πάντα αἰώνιο βράδυ.
Ἐλα ἂν μπορῆς, θαυματουργέ, νὰ σβύσης
Ποτάμια φῶς ποὺ σχιζοῦν τὸ σκοτάδι.
Αὐτὸ τ' ἄγριο θεριὸ π' ὄλο καπνίζει,
Τρόμαχτικά σφυρίζοντας σὲ διώχνει,
Κι ἀπὸ μαῦρο καπνὸ σὲ πλημμυρίζει.
Φύγε ἀπὸ μᾶς, σοῦ τὸ προστάζει ἡ φύση.
Ὁ Σατανᾶς τὴν ἐπιστήμη σπρώχνει
Καὶ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ σταματήσει.

Καὶ τὴν πίστη του πρὸς τὴν ἐπιστήμη τὴν ἐκδηλώνει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του ὁ Μαρτζώκης, μὰ ἐκεῖ ποὺ ψάλλει ἀποκλειστικώτερα τὴν ἐπιστήμη εἶναι τὸ «Παγκόσμιο τραγοῦδι», ποὺ γι' αὐτὸ θὰ μιλήσωμε χαμηλότερα. Ἡ τελευταία ἐξέλιξη τοῦ Μαρτζώκη ἦταν μιὰ συμπάθεια πρὸς τὸ Χριστιανισμό. Ὅμως πρὶν φτάσῃ στὸ τελευταῖο αὐτὸ στάδιο, ὑπαρξε στιγμή ὅπου γεννήθηκαν ἀμφιβολίες στὴν ψυχὴ του γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἀκόλουθο σονέττο, ποὺ εἶναι καὶ ἀπὸ τὰ πιδ τελευταῖα ποὺ ποιητῆ, μᾶς δείχνει αὐτὲς τὶς ἀμφιβολίες.

Ἀχιλῆες Πέντηεν

Ζητῶ νὰ βρῶ τὸ φθόνο ποὺ μᾶς φθείρει,
Τὴν ἡδονὴ ποὺ μὲς στὸ μάτι ἀστράφτει,
Τῆς πρόσκαιρης χαρᾶς μᾶς τὸ ἐλατῆρι
Ὅπου μὲ μῖας τὸ αἷμα μᾶς ἀνάφτει.
Τοῦ στήθους μᾶς νὰ βρῶ τὸ κοιμητήρι,
Ποῦ τοὺς παλμούς τοὺς παιδικούς μᾶς θάρτει,
Τὸν κόθο ποὺ στὸ κρῖμα εὐθὺς μᾶς σύρει.
Καὶ στὴ χρυσοῦ ἀρετῆ τὸ μνήμα σκάφτει.
Ὅλα κινιῶνται κι ὅλα εἶναι μυστήριον.
Ἡ βουβὴ τοὺς λαλιὰ μᾶς εἶναι ξένη,

Μόνο ὄρατὸ μᾶς εἶναι τὸ μαρτύριον.
Κι ἡ δόλια μου ἡ ψυχὴ ποὺ λαχαρίζει,
Σὲ κόλαση φρικτῆ θαρρεῖς πὼς μπαίνει,
Ποὺ ὁ Σατανᾶς γελώντας τὴ φωτίζει.

Εἶναι φανερὴ κάποια ἐπιρροὴ τοῦ Φάουστ. Τάχα ὁ Μαρτζώκης αὐτὴ τὴ φορά πρωτογνώρισε τὸ Φάουστ, τοῦ Γκαίτε ἢ αὐτὴ τὴ φορά ἢ ψυχὴ του εἶχε τάση νὰ τὸν προσέξῃ. Βέβαια τὰ ὅσα ἔχω ὑπ' ὄψει μου δὲ μποροῦν νὰ μοῦ λύσουν αὐτὴ τὴν ἀπορία, ὅμως ἐκείνο ποὺ ξέρω εἶναι πὼς ἀπὸ ρεαλιστῆς ἐξελίχτηκε σὲ ἰδεολάτρη καὶ κατόπι σὲ ὕμνητῆ τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ἡ μεταβολὴ αὐτῆ ἔγινε φυσικὴ ὅπως θὰ ἴδοῦμε προχωρώντας στὴ μελέτη μας.

Ἀπομένει ἀκόμη νὰ ἀναφέρωμε μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ σονέττα τοῦ Μαρτζώκη καὶ ἀπὸ κείνα ποὺ ἔχουν σχέση περισσότερο μὲ τὴν ἀτομικὴ του ζωὴ, γιὰ νὰ γνωρίσωμε κι αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς τέχνης του καὶ μαζὶ νέα στοιχεῖα τῆς ζωῆς του.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ὀραϊότερα σονέττα του εἶναι τὸ «Σ' ἕνα νεκρὸ», ὅπου ἡ ὀργὴ τοῦ ποιητῆ γίνεται φραγγέλιο τῆς Δικαιοσύνης καὶ τὸν ἀνυψώνει ἐπάνω ἀπὸ τὸ Δημιουργό.

Σ' ἕνα νεκρὸ

Ἐσὺ, ποὺ τόσους ἔστειλες στὸ χῶμα,
Γέροντες, νιούς μὲ τὸ φρικτὸ σου χέρι,
Ποὺ τὰ κορμιά θωροῦσες μὲς στὸ στρώμα
Νὰ σπαράξουν στὸ μαῦρο σου μαχαίρι,
Πιὰ δὲ θ' ἀνοίξης στὴ χαρὰ τὸ στόμα
Κι οὔτε τὸ χέρι νὰ πληγώσῃ ξέρει.
Στὴ γῆ κοιμάται τὸ μαρὸ σου οἶμα
Ποὺ ποθοῦσα γιὰ πάντα νὰ ὑποφέρει.
Μ' ἂν ὁ Θεὸς ποὺ ἄπ' τὸν αἰθέρα βρέχει
Στὴν ἀρετῆ, στὴν ἀτιμία τὸ φῶς του,
Γιὰ μὲ ἀμοιβῆ, γιὰ σὲ φωτιά δὲν ἔχει,
Ἄς ζῶ φτωχὸς μισώντας τὴν ψυχὴ σου
Κι ἐσὺ νεκρὸς κι ἀμέριμος ἐμπρὸς του
Τὸν ἄτιμο τὸν ὕπνο σου κοιμήσου.

Εἶναι ἡ μόνη φορά ποὺ ὁ θυμὸς νικάει τὸν ποιητῆ καὶ βέβαια ἡ ἀφορμὴ δὲ θάταν ἀσήμαντη, ὅμως γιὰ ποιὸν γιατρὸ καὶ γιὰ ποιὰν ἀφορμὴ μεταχειρίστηκε τὴ φλογερὴ ἀρχιλόχεια ἔκφραση, δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω. Τὸ σονέττο αὐτὸ ἀφορᾷ τάχα τὸν γιατρὸ ποὺ τοῦ πῆρε τὴ γυναῖκα του; Ἀντίθετα, τοῦ σονέττου «Θὰ σ' ἀκολουθῶ», ὅπου ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ζήλια τυραννοῦν τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, εἶναι γνωστὴ ἡ πηγὴ, εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ του δράμα, εἶναι ἡ γυναῖκα

του ποῦ τὸν ἀπαρτοῦσε καὶ ποῦ ὁ Στέφανος τὴν ἀγαποῦσε μὲ πάθος
πρὶν καταλήξει στὸ μεγάλο ἐναντίον τῆς μίσος.

Θά σ' ἀκλουθῶ

Θά σ' ἀκλουθῶ κι ὅπου τὸ βλέμμα ρίξεις,
Θά μὲ βλέπεις νὰ σέρνωμαι στὸ χῶμα,
Κι ἂν σὺ ποτὲ πόνου γιὰ μένα δείξεις,
Τότε θ' ἀνοίξω στὴ χαρὰ τὸ στόμα.
Κι ἀπὸ τὸν ἔρμω τάφο ποῦ θ' ἀνοίξεις
Γιὰ νὰ δεχτῆ τὸ δύστυχό μου σῶμα,
Νὰ πεταχτῆ ἕνα φάσμα θὰ ξανοίξεις
Ποῦ θὰ πονῆ, ποῦ θὰ λατρεύῃ ἀκόμα.
Θά σ' ἀκλουθῶ... Κι ὅταν ἡ ἀγῆ προβάλλῃ
Τῆς μισητῆς καὶ πρόσκαιρης χαρᾶς σου,
Ποῦ θεὸς νὰ γύρης σ' ἄλλου τὴν ἀγκάλῃ,
Φίδι φριχτό μὲ μάτι θολωμένο
Θεὸς νὰ μὲ ἰδῆς νὰ πεταχτῶ μπροστά σου,
Στὸ γάμο σου στεφάνι νὰ σοῦ γένω.

Μὲ τὴν καρδιά φαρμακωμένη ἀπὸ τὸ πικρὸ συναίσθημα πῶς τὸν
ἀπαρτοῦσε ἡ γυναίκα του, ἔγραψε καὶ τὸ ἀκόλουθο σονέττο:

Ἄκουσε πῶς γελῶ, ἀκου πῶς βγαίνει
Καὶ πῶς ξεσπᾷ ἡ ἀπέραντη χαρὰ μου;
Στὸ γέλιο ποῦ βροντᾷ στέκει κρυμμένη
Ἡ δύναμη ποῦ κλειῶ μὲς στὴν καρδιά μου.
Εἶναι ἡ ψυχὴ στὴ λύπη πάντα ξένη
Ἄν κι ἄγρια ἐκφράζω τὴν τρελλὴ εὐτυχία μου.
Καὶ στὸ ζῶφι π' ἄγνωστο πεθαίνει
Ἀνοίγω γκαρδικὰ τὴν ἀγκαλιά μου.
Γέλα μαζί μου, ὁ κόσμος ἔτσι θέλει,
Στ' ἀγκάθια ἐπάνω ρόδα γιὰ νὰ στρώσει,
Γέλια, φωνές τὸ στόμα μας ἄς στέλλῃ.
Μὰ τὸ γλυκό σου μάτι ἄς μὴ δακρῶξῃ
Κι ἄς μὴ μοῦ λὲς πῶς ἡ χαρὰ μου ἡ τόση
Τοῦ Ριγολέτου τὴ χαρὰ θυμίζει.

Καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ του τραγωδία ἔχει τὴν πηγὴ του καὶ
τὸ ἀκόλουθο:

Παλιὰ Ἱστορία

Βροντοῦσε ἀπὸ φωνές ἡ κάμαρά της
Κι ἕνα ἀδιάκοπο γέλιο ἐκεῖ ἀγκοινοῦσα
Πόδειχνε πόσο ἦτο ἀλαφριά ἡ καρδιά της,
Κι ὅμως ἐγὼ τυφλὰ τὴν ἀγαποῦσα.
Νὰ μὴ διακόψω τὴν τρελλὴ χαρὰ της,
Νὰ μοῦ ἀνοίξουν στὴ θύρα δὲ χτυποῦσα.

Θυμόμουνα τὸν ἄπιστο ἔρωτά της
Καὶ τὸ Θεό, τὸν κόσμο ἐβλαστημοῦσα.
Μόλις γιὰ λίγο πάφανε τὰ γέλια,
Ἐχτόπησά στὴ θύρα τὸ κεφάλι
Καὶ τὸ μαντήλι μου ἔκαμα κουρέλια.
Στενάζοντας τὴν ἀκούσα ν' ἀνοίξῃ,
Κι ἤρθε γυρτὴ σιμὰ μου ἀγάλι-γάλι
Τοῦ γέλιου τῆς τὰ δάκρυα νὰ μοῦ δείξῃ.

Ἐδῶ, πρὶν προχωρήσω, πρέπει νὰ τονίσω τὴν ἀλήθεια, τὴν εἰλικρίνεια τοῦ αἰσθήματος ποῦ παρατήρηε ὁ ἀναγνώστης σ' αὐτὰ τὰ σονέττα. Ἐκεῖνο τὸ «Ἐχτόπησα στὴ θύρα τὸ κεφάλι — Καὶ τὸ μαντήλι μου ἔκαμα κουρέλια» παρασταίνει τόσο δυνατὰ τὸ ξέσπασμα τῆς ζήλιας, ὥστε μονάχα ἕνας ποῦ τῶς ἔζησε θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἀπεικονίσῃ. Παντοῦ δηλαδὴ στὴν ποίησιν τοῦ Μαρτζώκη βρίσκουμε τὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς, τῆς πραγματικότητος καὶ ὄχι τὴν εὐρεσιλογία ποῦ χαρακτηρίζει τὰ ἐννέα δέκατα τῆς νεώτερης ποίησής μας. Παντοῦ πιάνουμε τὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς ἀποδείχνουν πῶς ὁ ρεαλιστὴς καὶ κλασικιστὴς Μαρτζώκης δὲν ἦταν τέτιος ἀπὸ μίμησιν, γιατί ἔτσι τὸ σκέφτηκε νὰ κάμῃ τὸ ρεαλιστὴ καὶ τὸν κλασικιστὴ, ἡ ποίησίν του δὲν περικλεῖ μονάχα μιὰν ἀγρονην ἐπίκλησιν — ὦ Ἑλλάδα — ὦ Ἀθηνᾶ — κλπ. εἶναι πραγματικὰ ρεαλιστικὴ καὶ κλασικὴ, γιατί ἦταν τέτια ἡ ὑπόστασις τῆς ψυχῆς του.

Στὰ ἐρωτικὰ ποιήματά του ὑπάρχουν πολλὰ ὄρατα σονέττα, ποῦ δείχνουν καθαρῶτα τὸν ἐρωσομανῆ χαραχτήρα του. Καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο δεῖξαμε πῶς δὲν ἐμπόδιζε τὸ Μαρτζώκη νὰ ἐρωτεύεται ὁ γάμος καὶ ἄς εἶχε πάρει τὴ γυναίκα ποῦ πῆρε ἀπὸ παράφορον ἔρωτα. Καὶ πάλι δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἠθικολογῇ καὶ νὰ ἐρωτεύεται συγχρόνως κι ὅταν τὸν ἀπαράτησε ἡ γυναίκα του. Ὁ Μαρτζώκης δὲ μπορούσε νὰ ζῆσιν χωρὶς ἔρωτα, λὲς καὶ εἶχε μέσα στὸ αἷμα του τὴν ἀρρώστια τοῦ ἔρωτα καὶ τὸ πάθος του αὐτὸ ὅπως τὸ εἶδαμε ἐκδηλωμένο στὰ ἄλλα του λυρικὰ ποιήματα, ἐκδηλώθηκε τὸ ἴδιο καὶ στὸ σονέττο. Ἀπὸ τὰ καθαρὰ ἐρωτικὰ του σονέττα θὰ παραθέσω μερικὰ ἀπὸ τὰ καλύτερα, μὰ κι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα.

Ποῖαν ἄβυσσο στὰ μαῦρα σωθικά μου
Ὁ δόλιος κλειῶ σὺ κόρη μου δὲν ξέρεις,
Μονάχα ἀκοῦς τὰ τόσα βάσανά μου
Καὶ μὲ κοιτᾷς μὲ πόνου καὶ υποφέρεις.
Πότε ποθῶ νὰ σὲ θωρῶ μπροστά μου
Τῆς κόλασης τίς φλόγες νὰ μοῦ φέρεις,
Νὰ δαιμονίσῃς μέσα τὴν καρδιά μου
Καὶ ντροπιασμένα λόγια νὰ προσφέρεις.

Πότε σ' έμέ τόν ουρανόν ν' άνοιξης,
Κι αυτό τό βάρος τής ζωής πού ζούμε
Πώς νά βαστάξω μόνο νά μου δείξης,
Και πότε στην άγκάλη νά με κλείσης,
Μαζί μ' έσέ στη λάσπη νά κυλιούμαι,
Νά με πατής και νά μ' έξευτελίσης.

Έτσι ο Μαρτζώκης στέκει ισόρροπος μέσα στη ζωή. Είναι ο άνθρωπος πού τή λατρεύει και γι' αυτό δε ντρέπεται νά ψάλλη τήν αλήθεια τής. Στο ακόλουθο εκδηλώνει τό ήδονόπαθο αίσθημά του τό συνενωμένο με τήν έρωτομανία του:

Έλα νά γύρω άγάλι τό κεφάλι
Στό στήθος τό θερμό πού με φλόγίζει
Και κρύψε με άπ' τή μαύρη άνεμοζάλη
Πού σά θεριώ τριγύρω μου μουγκρίζει.
Τή μέση σου νά σφιξω άγάλι - άγάλι
Όπου στό κάθε άγκάλιασμά μου τρίζει
Και τή φτωχή καρδιά ν' άκούσω πάλι
Σάν σφαγμένο πουλί νά σπαρταρίζει.
Κι όταν τό στόμα σμίξη με τό στόμα
Κι είμαστε τόσο δυνατά δεμένοι
Πού δυό κορμιά νά ζούμε σ' ένα σώμα,
Μές από κάθε στεναγμό πού βγαίνει
Κι από κάθε φιλή νά χύσω ακόμα
Σταλιά, σταλιά τό αίμα πού μου μένει.

Στό ακόλουθο με παιγνιδιάρικο τόνο υποστηρίζει τήν ύλιστική του διάθεση:

Μου λές πώς ζώ στό μολυσμένο χώμα
Και δε μπορώ ν' άνοιξω τά φτερά μου
Νά ψάλλη άγάπες θείκες τό στόμα
Και άγνούς παλμούς ν' άκούσω στην καρδιά μου.
Όσο φθάνει τό άφράτο σου τό σώμα
Τόσο μπορεί νά φθάση ή φαντασιά μου
Στην ύλη ζω και μέσ στη λάσπη, ακόμα
Φθάνει έσέ νά κρατώ στην άγκαλιά μου.
Τού κορμιού σου τή ρόδινη άτμοσφαίρα
Δέν πιθυμώ καθόλου νά περάσω,
Θέλω νά ζω στό μυρωμένο άγέρα
Κι άν τώρα πού μπορώ νά σ' άγκαλιάσω,
Γίνης ψηλή και φθάσης τόν αιθέρα,
Θά ίδής φτερά πώς έχω νά σε φθάσω.

Θά επιθυμούσα νά παραθέσω άκόμη μερικά, μα υποθέτω πώς άρκετά δείχτηκε εκείνο πού υποστηρίξαμε.

Από τεχνική άποψη τά συνέττα είναι τό άρτιώτερο έργο του Μαρτζώκη. Βέβαια δέν είναι όλα τά συνέττα τής ίδιας δύναμης, μήτε όλα γράφηκαν στην ώριμη ήλικία του ποιητή μας. Πολλά τάγραψε κατά τή νεανική του περίοδο. Όμως γενικώς τά συνέττα του Μαρτζώκη έχουν πολλές ατέλειες στη ρίμα. Ο ποιητής δέν κάνει καμιά προσπάθεια νά βρῆ σπάνιες ομοιοκαταληξίες, ούτε ποικιλία μεγάλη ομοιοκαταληξιών μεταχειρίζεται. Η αίτία βέβαια είναι ή φτώχεια τής γλώσσας μας σ' ομοιοκαταληξίες και ή δύσκολη άπαίτηση του συνέττου. Όμως ή έλλειψη αυτή άποζημιώνεται με τό άδιάστο τής μορφής και με τό άδολο αίσθημα, πού ίσως ή εκζήτηση τής φράσης και τής ρίμας νά θόλωναν λιγάκι και νά τό παρουσίαζαν σάν επιτηδευμένο.

Ένα είδος έρωτικών συνέττων σ' ελαφρότερο τόνο, είναι και ή σειρά με τήν έπιγραφή « Γιούλιά ». Ο Στέφανος βλέποντας νά μήν άρέση όσο περίμενε ή ποιησή του και νομίζοντας πώς έφταιγε ή μορφή, όπως παράτησε τά άρχαϊκά μέτρα των « Βαρβάρων στίχων », έτσι παρατούσε και τό συνέττο για νά ζητήση γνωριμώτερη στιχουργική μορφή. Δέν είχε υπολογίσει πώς τό περιβάλλον του δε μπορούσε νά καταλάβη τή φωτεινή και ρεαλιστική του ποιηση.

Από τά ποιήματα αυτά, πού τά χαρακτηρίζει ή έξυπνη άπάντηση και ή τρυφεράδα και περιστρέφονται γύρω σε περιπτώσεις έρωτικές άξίζει νά παραθέσω με τό ακόλουθο:

Άσπρες τριχές

Κάτασπρες τριχές, μύλεγε
Η κορασιά γελώντας,
Είς τό σγουρό κεφάλι σου
Με λίπη μου θωρώ
Έγέρασες, μου φάναξε
Τό στόμα μου φιλώντας,
Πάντοτε ως νιό σ' άγάπησα
Μά ως γέρο σε μισώ.

Τά χρόνια, έγώ τής έλεγα
Κλειώντας την στην άγκάλη,
Ακόμη δε με γέρασαν,
Μά οι πόνοι κι οι καύμοι,
Κι άν λίγες τριχές κάτασπρες
Ξανοίγεις στό κεφάλι,
Τά χρόνια σημαδεύουνε
Πού μ' άρπαξες έσύ.

Και η Ξυπνη απάντηση του ποιήματος αυτού, όπως και των άλλων της σειράς αυτής, δεν είναι μια έβρεσιλογία, μα κάτι προκαλεσμένο από την πραγματικότητα. Γιατί ο ποιητής πραγματικά και σγουρά μαλλιά είχε και άσπρα πρίν της ώρας του.

V

Απομένει ακόμη να εξετάσωμε τον «Ύμνο στον Απόλλωνα» και το «Παγκόσμιο τραγούδι» που και τα δυο τάγραφε στην Αθήνα. Στο πρώτο εγκωμιάζεται ο θεός του φωτός και στο άλλο η Έπιστήμη. Τα δυο αυτά ποιήματα είναι οι τολμηρότερες προσπάθειες του Μαρτζώκη για να πετύχη μιάν ανώτερη συνθετική ποίηση, χωρίς όμως και να φτάση και σ' επιτυχία.

Ο «Ύμνος στον Απόλλωνα» είναι απλώς μια παράθεση από μυθολογικά γεγονότα που αναφέρονται στον Απόλλωνα, χωρίς άλλο έσωτερικώτερο δεσμό. Έπηρεασμένος από τη μεγάλη επιτυχία του Καρντούτση στον «Ύμνο στο Σατανά», προσπάθησε να γράψη και ο Μαρτζώκης κάτι ανάλογο. Μα η ωδή δεν ήταν ποιητικό είδος της ιδιοσυγκρασίας του Μαρτζώκη ή ωδή είναι η λυρική έκφραση του έπους και για τοστο απαιτεί αντικειμενικότητα, μα ο Μαρτζώκης φύση υποκειμενική δε μπορούσε ν' ανταποκριθί στις απαιτήσεις της ωδής. Δεν οφείλεται όμως στον ίδιο λόγο και η σχετική αποτυχία του στο «Παγκόσμιο τραγούδι». Το ποίημα αυτό άρχισε να δημοσιεύεται αποσπασματικά από το 1900 στην «Ποικίλη Στοά» και βάσταξε ίσως το 1901. Μα όταν ξαναδημοσιεύτηκε ελόκληρο στη συλλογή «Ποιήματα», το 1901, δε δημοσιεύτηκαν όλα τα χωριστά ποιήματα που είχαν φανή στην «Ποικίλη Στοά». Το γεγονός αυτό μάς φανερώνει αρκετά την ψυχολογική κατάσταση του ποιητή κατά την εποχήν εκείνη. Προτίμησε να διαλέξη τα καλύτερα αποσπάσματα, ν' αποτελέση μιάν ενότητα όπως όπως, παρά να επιμείνη στη μελετημένη ταξινόμηση των αποσπασμάτων του ποιήματος. Φαίνεται πως ο ποιητής είχε κουραστή, εύρισκε το έργο ανώτερο από τις δυνάμεις του κι έπροτίμησε να το αφήση σά σκίτσο. Και το λιγισμα του ποιητή φαίνεται στο περιεχόμενο του ίδιου του ποιήματος. Δεν έχει πιά πηγή της έμπνευσής του τα γεγονότα της ζωής του, μα την ανάμνηση και τη σκέψη.

Το «Παγκόσμιο Τραγούδι» είναι ιδεολογικώς ο αντίποδας του χριστιανισμού. Ο χριστιανισμός υπόσχεται τούς ουράνιους παραδείσους σε κείνον που νικήση τον ύλικό κόσμο και τον περιφρονήση και

η Έπιστήμη, το ιδανικό της πραγματικότητας σε κείνον που την αγαπήση και την εξυπηρετήση, υπόσχεται με την κατάκτηση της θλής να δώση στον άνθρωπο την ιδανικήν ευτυχία. Από ρεαλιστής, καθώς παρατηρεί ο αναγνώστης μου, έγινε ιδεολάτρης. Και η κουρασμένη ψυχή του Σ. Μαρτζώκη άρχίζει να θυμείται τη γαλήνη του θανάτου, σαν άνθρωπος που ζετέλειωσε στον κόσμο το έργο του. Στη συλλογή «Νέα Ποιήματα» που τυπώθηκε το 1906 και περιέχει 80α ποιήματα δε χώρεσε η έκδοση που έγινε μ' έξοδα Μαρασλή το 1901, ο μυστικισμός που πρόβαλε δειλά στο «Παγκόσμιο Τραγούδι», παρουσιάζεται θαρραλεώτερος. Η κούραση πουχε άρχισε να αισθάνεται, τα παλιά βάσανά του και οι αποτυχίες των ελπίδων του, η παραγνώρισή του, που για το φιλόδοξο χαρακτήρα του ήταν βαρύντατο χτύπημα έπειτα η ιδέα του θανάτου που άρχισε να τον κυριεύη, όλ' αυτά τον έκαμαν να βλέπη τα μαρτύρια του συγγενικά με τα μαρτύρια του Χριστού και το συναίσθημα αυτό έδωσε παλμούς χριστιανικούς στην ειδωλολατρική λύρα του.

Έτσι τότε θέλει να πάρη από τη γή στον ουρανό δ,τι δε φτάνει ως εκεί πάνω και που είναι.

Το άγαθινό στεφάνη,
Του Γιούδα το φίλι.

Πότε, ενώ άκούει να τον καλούν τα ύψη, — ή δόξα, — ν' ανεβή, αυτός ζητά να κρυφτή μέσα στη θλίψη κι ενώ τον καλούν τ' αστέρια, αυτός ανοίγει τα χέρια για να σταυρωθί. Πότε φαντάζεται πως τρέχει μέσα στη χτίση ένα δρόμο χωρίς τέλος και με το σταυρό του μαρτυρίου στον ώμο. Πότε ύμνει το Γολγοθά και συγκινείται από το πνεύμα της αυτοθυσίας του Χριστού:

Γολγοθās

Θυμήσου πως μία μέρα
Μπροστά σου είχε προβάλει
Μ' όλόγυρο κεφάλι
Ή πιό χλωμή μορφή.

Κι ανάμεσα στους πόνους
Που τάγραφεν ή μοίρα,
Στη φτερωτή του λύρα
Σπαρτάριζε ή στροφή.

Του νοϋ του το μαρτύριο,
Τη σκέψη του θυμήσου,
Κι αν ίσως ή ψυχή σου
Δεν τον ζητήση πιό.

Πάντα σ' έμέ θά μένη,
Στήν πιό γλυκειά άρμονία
Σάν κάτι πού ή θυσία
Άφήνει στο ναό.

Άλλοσ ονομάζει πατέρα τó Ναζωραίο και άδελφό τó Δάντε.
Άλλοσ λέει τόν έαυτό του παιδί τού Ναζωραίου.

Γιά τή συλλογή «Νέα Ποιήματα» έγραφα άλλοτες πώς δίνει τήν έντύπωση μιås μεγάλης πεδιάδας, πού δέν σκίζεται μήτε από ποτάμια μήτε από οφύματα. Σ' αυτό δέν είχα άπολύτως δίκιο. Κι αν σ' αυτή δέ συναντάει κανείς συχνά ώρατα ποιήματα, δέ λείπουν όμως ώρατες στροφές και ώρατοι στίχοι. Όρατο ποίημα αυτής τής συλλογής είναι «Η Άνοιξη», όπου επαναλαμβάνει γενικεύοντας τó αγαπητό του μοτίβο, πώς τά πάθη του γίνονται όμορφίες και τραγούδια.

«Η Άνοιξη»

Κάποιο παράπονο μικρό
Βγήκε απ' ούράνια χείλη
Κι έφερε τ' άνθη τού Μαγιού
Τά λούλουδα τού Άπριλίου.

Κάποιο μεγάλο στεναγμό
Έκρυβε ή γή στα βάθη,
Κι έτρεξε κάμπους και βουνά
Και στους άνθους έστάθη.

Μιά φλέβα μ' αίμα άνοιχτηκε
Κι έχύθηκε στη χτίση,
Και τ' άνθη έκοκκινίσανε
Κι ή άνατολή κι ή φύση.

Κι εγώ, πού ή μοίρα μ' άνοιξε
Τόσες πληγές και τόσες,
Μιλώ με χίλια άρώματα,
Μιλώ με χίλιες γλώσσες.

Πάντως ή νέα αυτή συλλογή δέν επρόσθεσε και πολλά πράματα στο έργο τού Μαρτζώκη. Τó μόνο πού μάς άφησε στοιχεία για να παρακολουθήσωμε τήν εξέλιξη τής ψυχής τού ανθρώπου.

Ό δημιουργός Μαρτζώκης έσδυσε απ' όταν αναγκάστηκε να φύγει από τή Ζάκυνθο. Ήταν τó δέντρο πού ξεριζώθηκε από τή γή πού μεγάλωσε και δέ στάθηκε δυνατό να ξαναριζώσει στο νέο έδαφος πού φυτεύτηκε. Οι άγωνίες του στην Άθήνα και οι στενοχώριες του τόν έμάραναν δλότερα κι ένώ πριν ζητούσε τή ζωή, τώρα ζητάει τó θάνατο. Τó 1901 είχε πιά λυγίσει. Έμοιαζε με τόν κουρασμένον

όδοιπόρο πού ζητάει με πόθο τó τέρμα τού δρόμου του. Μέσα στη συλλογή «Νέα Ποιήματα» άσφαλώς τó ώραιότερο ποίημα είν' εκείνο πού εκφράζει τόν τέμπο του πόθο.

Τó Σήμαντρο

Τó έρημωμένο σήμαντρο
Πού σύσσωμο θά πέσει,
Έχει φριχτά παλαιόσι
Μέ τ' άγρια τά στοιχειά.

Θεριά μουγκρίζουν μέσα του
Κι ή τρικυμιά τó δέννει
Και μέσα του ξεσέρνει
Σφυρίζοντας ή όχιά.

Πόσους νεκρούς συντρόφεψε,
Πόσους νεκρούς, τί κρίμα!
Στό δακρυσμένο μνήμα,
Στή μαύρη λησμονιά.

Και τώρα στέκει δλόχαρο
Στήν πιό καθάρια δύση,
Γιά να πανηγυρίση
Μιά κρύφια του χαρά.

Και παρατηρεί ό αναγνώστης με πόσην ήρεμία περιμένει να πανηγυρίση τήν κρύφια του χαρά, δηλαδή τó θάνατο. Τó σήμαντρο συμβολίζει τó σώμα του. Και διαβάζοντας αυτό τó ποίημα τó γραμμένο από τó σαραντάρη Μαρτζώκη, δέ μπορεί παρά να θυμηθί κανείς τó άλλο ποίημα «Τιτανομαχία» πού είχε γράψει λίγα χρόνια πριν, κατά τήν έποχή πού βρισκόταν στη Ζάκυνθο. Τού ποιήματος αυτού έφύλαξα έδώ θέση επίτηδες για να φανή πιό χεροπιαστή ή αντίθεση.

Τιτανομαχία

Είμαι βάρδος τó αισθάνομαι μόνος
Άπ' τή λάμψη πού μύδωσε ή φύση,
Άπ' τ' άπέραντα πάθη και μίση,
Άπ' τó ήφαιστιο πού κλειώ στην καρδιά,

Άπ' τις χίλιες πού τρέφω έκδικήσεις
Άπ' τις χίλιες πληγές μες στα στήθια
Είμαι βάρδος τής γής τήν αλήθεια
Θά τήν εύρω στο μνήμα βαθειά.

Με τή λύρα στον όμο πετάω
Και πετιούμαι στον άρισσο άγώνα,
Πολεμώντας τόν άτιμο αιώνα
Πού ποθεί να με βλέπη όρφανό.

Τις πληγές όπου ο κόσμος μ' ανοίγει,
Με το ένα μου χέρι ξεσκίζω,
Και με το άλλο τα νέφη χωρίζω
Γιὰ νὰ ριζώ στη γῆ κεραυνό.

Μ' ἀχαλίνωτα πάθη και μίση,
Ἀγρικῶ τὴν ἀνάγκη νὰ ψάλλω
Ὅ,τι βλέπω στὸν κόσμο μεγάλο
Και συντρίβω ὅ,τι βλέπω μικρό.

Πότε στέγνω οἱ ἀπέραντο βέλη,
Πότε ριχνῶ φωτιά και κατάρρα,
Τοῦ παιδιοῦ πότε ἀκοῦς τὴ λαχτάρα,
Πότε ἀκοῦς λιονταριοῦ βογγητό.

Δευτεριά μὲς στὸν κόσμο γευεῦα
Κι εἶμαι δοῦλος και πάντα στενάζω,
Σὰν πατέρα τὸ θάνατο κραζῶ
Τὰ δεσμά της νὰ λύση ἡ καρδιά.

Πρὶν πεθάνω, τὸ ἡφαίστιο θ' ἀνοίξω
Και κρατώντας τοῦ μίσους τὰ βέλη,
Θὰ φανῶ σὰν ὁ Ζεὺς στὴ Σεμέλη,
Γιὰ νὰ κάψω μίαν ἄγρια ὁμορφιά.

*

Ἐπειτα ἀπὸ τὴ συλλογὴ «Νέα Ποιήματα», ἐλάχιστα πράματα ἀκόμη παρουσίασε, ποὺ ἐχτός ἀπὸ ἓνα, όπου κηρύχνει τὴ σιωπὴ τῆς Μούσας του, δὲν ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέρον και δὲν προσθέτουν τίποτα στὴν ποίηση τοῦ Μαρτζώκη. Ἐπειδὴ τὸ ποίημα αὐτὸ δὲ δημοσιεύτηκε ποτὲ σὲ βιβλίο και σήμερα εἶναι σχεδὸν λησμονημένο, θεωρῶ καλὸ νὰ τὸ παραθέσω:

Ἡ Σιωπὴ

Σάπασε, Μούσα, σάπασε
Κι ἄσε νὰ ψάλλουν ἄλλοι
Τὰ στήθια τὰ μαρμάρινα
Και τὸ σγουρὸ κεφάλι
Τὰ βλέμματα π' ἀνάβουνε
Μέσα στὰ σπλάχνα αἰώνια πυρκαγιά.

Ἄλλο δὲ μένει, κόρη μου,
Παρὰ ἡ σιωπὴ σὲ μένα.
Μὲς στὸν ἀνθὸ τῆς νιότης σου
Τί θέλουν τὰ θλιμμένα
Τὰ μαῦρα τὰ φαντάσματα
Τώρα σ' ἔσε νὰ σέρνονται μπροστά;

Μόνο γλυκὰ τριγύρω σου
Οἱ χάρες ἄς γελοῦνε
Κι ἄς κάνουν τις γοργόφτερες
Τις ὄρες νὰ σταθοῦνε
Νὰ μὴμποροῦν νὰ πάρουνε
Οὔτε σιγμὴ, κόρη χρυσεῖ, ἀπὸ σέ.

Σάπασε, Μούσα, σάπασε,
Κι ἄσε νὰ ψάλλουν ἄλλοι
Τὰ στήθια τὰ μαρμάρινα
Και τὸ σγουρὸ κεφάλι,
Μούσα, τὰ στήθη κράψε με,
Κι ἔρχεται ἡ νύχτα νὰ σκεπάση ἐμέ...

*

Πρὶν βγάλουμε τὸ συμπέρασμά μας, ἐδῶ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ἀκόμη ποιῆς πηγές και ποιῆς ἐπιδράσεις φαίνονται στὴν ποίηση τοῦ Μαρτζώκη. Στὰ νεανικὰ του ποιήματα βρίσκουμε στοιχεῖα σολωμικά, βαλαωριτικά και πρὸς τὸ τέλος καρντουτσιανά. Στὸ «Μυστήριο» βρίσκουμε τὸ στίχο:

Κόρες, γέροι, γυναῖκες, παιδιά.

ποὺ εἶναι μὲ κάποια μεταβολὴ ὁ στίχος τοῦ Σολωμοῦ:

Ἄντρες, γέροι, γυναῖκες, παιδιά.

Στὸ «Ὁ Σουλτάνος» ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη στροφή:

Εἰς τὸ χαρὲμ ἀνάμεσα
Σὲ μύριες ὁμορφάδες,
Μέσα σὲ ρόδα ἀμέτρητα
Ἄστραφτουν οἱ νυφάδες
Τοῦ τούρκου βασιλιᾶ.

ποὺ θυμίζει τὴν ἀκόλουθο στροφή ἀπὸ τὴ «Μοναχὴ» τοῦ Σολωμοῦ κατὰ τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ τῆς στροφῆς και κατὰ τὴ θέση τῶν λέξεων:

Χαῖρε ἀδελφὴ! Μ' ἀρέσουνε
Τῆς ὄψης σου οἱ χλωμάδες
Εἰς τὰ περίσσια ἀνάμεσα
Κεριά και στὲς λαμπάδες
Κάλλιο ἀπὸ ρόδα πιάνουνε
Τῆς νύμφης τοῦ Χριστοῦ.

Στὸ ποίημα «Στὸν Ἄνθρωπο» συναντᾶμε τοὺς ἀκόλουθους στίχους:

Ἀκούω κλάψες, βλέπω μνήματα
Ἀνοιγμένα ὀλόγυρά σου,
Ἀκούω κρότο, ἀκούω πατήματα κλπ.

πού θυμίζουσαν τους ακόλουθους στίχους από τον «Ύμνο» του Σολωμού:

Ἀκούω κρότο, ἀκούω πελέκια κλπ.

Ὁμοίως τὸ «Ἄλογο» καὶ ὁ «Βρυκόλακας» θυμίζουσαν Βαλαωρίτη. Ἀπὸ τὸν Καρντούση δανείστηκε τὴν ἐπαναστατικότητα. Ἐπιρροὴ Σολωμική ἀκόμη συναντοῦμε καὶ στὰ νεανικά σονέττα τοῦ Μαρτζώκη. Π. χ. τὸ «Ὁ ἴδιος κόσμος εἶναι πού μιὰ μέρα» μοιάζει σὰν παράφραση τοῦ ἰταλικοῦ νεανικοῦ σονέττου τοῦ Σολωμοῦ πού ἀρχίζει ἔτσι: «E questo è il loco in qui traeva rittente». Τὸν «Inno a Satana» τοῦ Καρντούση θυμίζει τὸ σονέττο «Στὸ Χριστὸ» πού ἀρχίζει «Δὲν ἤρθες ἐδῶ πέρα νὰ νικήσης».

Ἐπίδραση Φώσκολου συναντάμε στὰ δύο σονέττα «Στὸν Ὅμηρο», ὅπου τοῦ ἀρέσει νὰ ἐπαναλαβαίνη τὴν προτίμησὴ τοῦ Φώσκολου πρὸς τὸν Ἔχτορα. Στὸ πρῶτο γράφει:

Τὸν Ἐχτορά σου βλέπω καὶ τὸ φῶς μου
θαμπώνεται μὲ μιᾶς κι ἀνατριχιάζω.

Στὸ δεῦτερο γράφει:

Σβίεται ἡ φωνή, θαμπώνεται τὸ φῶς μου,
Κι ἐμπρὸς στὸν Ἐχτορά σου ἀνατριχιάζω,
Ἀναπνοὴ γρικῶ μεγάλου κόσμου
Καὶ τὸ κεφάλι γέρωγαι καὶ λογιάζω.

Καὶ Φώσκολο θυμίζει τὸ σονέττο «Αὐτοπροσωπογραφία», πού προτάξαμε στὴ μελέτη μας. Τὸ σονέττο αὐτὸ εἶναι κατὰ μίμησιν τοῦ ἀκόλουθου σονέττου τοῦ Ὁδγού Φώσκολου, πού τὸ μετάφρασε ἑλληνικά ὁ ἴδιος ὁ Μαρτζώκης καὶ εἶναι γραμμένο κατὰ μίμησιν ἀνάλογου σονέττου τοῦ Ἀλφιέρη.

Αὐλακωμένο μέτωπο, μάτι βαθυλωμένο,
Ξανθός, λιγνός στὰ μάγουλα καὶ βλέμμα τολμηρό
Λευκὰ τὰ δόντια, κόκκινο τ' ἀχειλί φουσκωμένο,
Ὁρατο λαϊμό, στήθος πλατὺ καὶ πρόσωπο γυρτό.
Σωτὸς στὸ σῶμα, φορεσιὰ ἀπλὴ μὰ ζηλευτὴ,
Γοργὸ τὸ βῆμα, οἱ στοχασμοί, οἱ πράξεις, ἡ λαλιά.
Φρόνιμος, ἀσώτος, γλυκός, ὀλος καρδιά, τιμὴ,
Ἐχθρὸς στὸν κόσμο κι ἐχθρικά σ' ἐμένα τὰ στοιχεῖα.
Μονάχος πάντα, σκεπτικός, χλωμός καὶ λυπημένος,
Γεμάτος πείσμα, ἀνήσυχος, γοργός, πάντα ὄργισμένος.
Ἀπὸ ἐλαττώματα τρανός κι ἀπὸ ἀρετὲς ἀκόμα
Τὸ δίκιο θέλω, ἀλλ' ἀγαπῶ ὅ,τι ποθεῖ ἡ καρδιά,
Σὺ θά μου δώσης, θάνατε, καὶ φήμη καὶ ἡσυχία.

IV

Τὸ 1910 γνώρισα τὸ Στέφανο Μαρτζώκη στὸ καφενεῖο «Νέον Κέντρον». Ἐκεῖ σχεδὸν περνοῦσε ὅλη του τὴν ἡμέρα. Δὲν ἔλειπε παρὰ γιὰ νὰ δώσῃ καμὴν ἰταλικὴ παράδοση ἢ γιὰ νὰ φάῃ. Τὸ ἀνάστημά του ἦταν μέτριο, περπατοῦσε καμπουριαστὰ χωρὶς νάναυ καμπούρης, ἀν καὶ ἦταν μόλις πενήντα χρονῶν ἄνθρωπος. Περπατοῦσε τὸ κεφάλι του πάντα κάπως γυρμένο, σὰ νὰ τοῦκανε βάρος πού τὸ σήκωνε. Τὰ μάτια μεγάλα καὶ ἀνοιχτὰ διατηροῦσαν ὅλη τους τὴ λάμψη κάτω ἀπὸ τὰ πυκνὰ φρύδια τους. Τὰ μαλλιά του ἦταν ὑπόγουρα, ὀρθοκομμένα περισσότερο βαθεῖα καὶ ἀφρόντιστα. Τὸ μέτωπό του ἦταν τετραγωνικό, ἐπίπεδο καὶ πλατὺ. Εἶχε στόμα κανονικὸ μὲ παχειὰ χεῖλη, μύτη κανονικὴ, κάπως πλατιά πρὸς τὰ κάτω. Στὴν ὄψη του ἡ κόουραση ζωγραφιζόταν δυνατὰ, ὅμως ἐπάνω της ἔλαμπε ἡ ἀγαθότητα καὶ ἡ εὐγένεια καὶ εἶχε εὐκόλο τὸ γέλιο. Φοροῦσε πάντα ροζα φτωχικά. Καὶ γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι πού καθότανε τὸν ἐτριγύριζαν πολλοὶ νέοι, πού σαυτοὺς ἦταν καταδεχτικώτατος, καὶ μερικοὶ ἠλικιωμένοι.

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐβγαζε ὁ Γεράσιμος Βῶκος τὸν «Καλλιτέχνη» καὶ ἐκεῖ ὁ Μαρτζώκης ἄρχισε νὰ δημοσιεύῃ τὴν «Αὐτοβιογραφία του». Μὰ ἐπειδὴ ὁ Μαρτζώκης, πού δὲν ἤθελε νὰ δυσαρεστήσῃ κανέναν, εἶχε εὐκόλο τὸ ἐγκώμιο γιὰ ὅσα πρόσωπα ἀνάφερνε, ὁ Βῶκος νόμισε πὼς θίγεται ἡ δικὴ του ἀξιοπρέπεια κι ἔτσι ἐσταμάτησε τὴ δημοσίευσιν τῆς αὐτοβιογραφίας ἐκείνης, πού ἀπ' αὐτὴν ἀσφαλῶς ἀρκετὰ θάχε νὰ ὠφεληθῇ ὁ μελετητὴς τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ κυρίως ὁ μελετητὴς τοῦ ἔργου τοῦ Μαρτζώκη. Ἐχτὸς ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία του ὁ Μαρτζώκης ἔγραψε κι ἄλλα πεζά. Μιὰ μελέτη του γιὰ τὸ Διονύσιον Σολωμὸ πού δημοσιεύτηκε τὸ 1902 — 30 τοῦ Μάη — στὴν ἐφημερίδα «Κράτος», δὲν εἶναι κατώτερη ἀπὸ τίς ἄλλες πού ὡς τότε εἶχαν γραφῆ γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα. Ἐγραφε ἀκόμη καὶ μερικὲς ἄλλες σύντομες κριτικὲς κι ἓνα λιβελογράφημα ἐναντίον τοῦ Κ. Παλαμά. Μὲ τὸν Παλαμὰ εἶχε συνδεθῆ φιλικὰ ἔταν πρωτόρθε στὴν Ἀθῆνα μὰ ἔπειτα ἔκοψε κάθε σχέση μαζί του. Γιὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ δὲν ἔχω ἀρκετὰ στοιχεῖα, γιὰτὶ ὁ Κωστῆς Παλαμάς κράτησε σιωπὴν κι ἔτσι προτιμῶ κι ἐγὼ νὰ τὴν περάσω χωρὶς σχόλια.

Τὸ 1911 γιόρτασαν τὴν εἰκοσιπενταετηρίδα τοῦ ποιητῆ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παλαιούς λογίους καὶ πολλοὶ νέοι, πράμα πού ἐξαιρετικὰ εἶχε ἐνθουσιάσει τότες τὸ Στέφανο.

Τέλος ο έρχομός του Βαλκανικού πολέμου, παίρνοντας στρατιώτες τα παιδιά του, του αφαιρέσει κάθε στήριγμα της ζωής κι έτσι οι στενοχώριες του μεγάλωσαν. Η άρρώστια που από καιρό τον κρυφοκοίταζε, βρήκε ευκαιρία να τον προσβάλει και μέσα στο θγρό υπόγειο, που είχε ζήσει αναγκαστικά για οικονομία, ουντέλεσε θουμάσια τὸ έργο της ή πνευμονία. Όταν κατώρθωσαν οι φίλοι του να γίνη δεχτός για νοσηλεία στον Εὐαγγελισμό, ήταν πολύ άργά. Δέν είχε ακόμη πατήσει τὸ πόδι του στο νοσοκομείο και πέθανε μέσα στην τραγική μόνωση και εγκατάλειψη.

Πέθανε ακριβώς τη μέρα που έπεσε τὸ Μπιζάνι τις 21 τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1913 σ' ηλικία 58 χρονών.

Τὸ Κράτος τὸ Ἑλληνικό, δυὸ τρία χρόνια προηγουμένως τοῦχε δώσει ένα παράσημο για τὴ συμβολή του στα νεοελληνικά γράμματα κι έτσι ή κηδεαία του έγινε μ' έξοδα τοῦ δημοσίου.

*

Ὁ Στέφανος Μαρτζώκης ήταν πνεύμα νεωτεριστικό. Ἐφερε στην Ἑλλάδα τὴ νεοκλασική και ρεαλιστική τάση ὅχι σάν επίκληση, μὰ σάν οὐσία, σάν πραγματοποίηση. Ἐγράφε πρώτος τ' αρχαϊκά μέτρα προσωμοσμένα στο νεώτερο τονικό σύστημα τῆς γλώσσας μας και καλλιέργησε τὸ σονέττο. Στα περιγραφικά και στα έρωτικά ποιήματά του ὑπάρχει τὸ ἄκρο τῆς δυνάμης του. Ἰδιοσυγκρασία ειδωλολατρική, κοσμική, στην ποίηση τοῦ Καρντούση βρήκε τὸν ἀρμοδιώτερον ὁδηγὸ για νὰ βρῆ τὸν ἑαυτό του.

Στὴ γλώσσα δέν ἀκολούθησε σχολαστικά τὴ γραμματική και ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα τοῦ κανονισμοῦ τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν καλαισθησία τῶν λογοτεχνῶν. Αυτό, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῶν ὑπερβολῶν και τῶν ἀγῶνων πολὺ στοίχισε στο Μαρτζώκη. Ὅλοι ὄσοι νόμιζαν πὼς τὸ γλωσσικό ζήτημα λύνεται με θεωρίες κι ἀρπαξαν τὸ πρώτο τυπικό καλοῦπι που κάποιος τοῦς πρόσφερε για νὰ μείνουν ἱκανοποιημένοι, ὄλοι αὐτοὶ πολέμησαν με μανία τὸ Μαρτζώκη κι ἔφτασαν ἴσάμε τὸ σημείο να τὸν ἀρνιούνται ἀπολύτως, μονάχα γι' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη. Σήμερα, ὄλοι σχεδὸν είναι σύμφωνοι πὼς ὁ γραμματικός δέν προηγείται μὰ ἀκολουθεῖ.

Πεθαίνοντας ὁ Μαρτζώκης ἄφησε πολλοὺς μαθητές. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ Θρασύβουλος Ζωϊόπουλος, ὁ Σωτήρης Σκίπης, ὁ Βαρλένης, που είναι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους, ὁ Δημ. Δημακόπουλος, οἱ μακαρίτες Μ. Μαγκάκης και Γ. Γεωργακόπουλος (ὁ τελευταίος λαχταροῦσε νὰ γράφει Γαλλικά και πέθανε πριν προφτάσει νὰ πάη στη Γαλλία). Ἡ Ἑλένη Δάμαρη ἔμεινε πιστὴ του μμήτρια. Ὁ Δελακοβιάς και ὁ Μ. Δαμιράλης ἀπὸ τοὺς νεώτερους και ἄλλοι που δέν τὸν ἀκολούθησαν, μὰ που ἀρκετὰ διδάχτηκαν ἀπὸ τὴ συναναστροφή του, ὅπως ὁ Φῶτος Γιούφυλης, ὁ Λέων Κουκούλας κλπ.

Δυστυχῶς ἡ ρωμαντικότητα τοῦ περιβάλλοντός του λίγο μπόρεσε ν' ἀντιληφτῆ ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Μαρτζώκη. Ὅμως τὸ μέλλον θὰ φανῆ λιγώτερο ἄδικο πρὸς τὸν ποιητῆ.

ΜΙΚΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

1. Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ

Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΜΑΘΗΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ. — ΤΡΙΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΕΞΟΧΙΚΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΕΙΑ ΤΟΥ Δ' LIETZ

Στὸ Δελτίο τοῦ 1919 δημοσίευσα μιά μελέτη για τὸν Δr Lietz και τὰ σχολεία του. Ὁ Δr Lietz και τὸ έργο του. Ἐκεῖ, κοντὰ σ' ἄλλα, ἔγραφα πὼς τὰ σχολεία αὐτὰ δίνουν στους μαθητές των και πολιτικὴ ἀγωγή και με τὴ διδασκαλία και με τὴ διοργάνωση τοῦ σχολικοῦ βίου ἔξω ἀπὸ τὴ διδασκαλία. Ἐπίσης ἔλεγα ὅτι στα σχολεία αὐτὰ ἐφαρμόζεται και ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν μαθητῶν, ὅτι οἱ μαθηταὶ ὄλου τοῦ σχολείου ἀποτελοῦν μιά κοινότητα με ἀξιώματα και ἀρχές. Ὅτι οἱ μαθητές ἔχουν δικαίωμα στα «ἐλεύθερα βράδια» νὰ συζητοῦν ζητήματα που ἀφοροῦν γενικά τὸ σχολείο, πὼς ὀρίζουν οἱ ἴδιοι τὸ χρόνο τῆς ἐργασίας των, πὼς τιμωροῦν μόνοι τους τοὺς μαθητές που παρεκτρέπονται κτλ. Στὶς συζητήσεις αὐτές παρευρίσκονται και οἱ καθηγηταὶ τοῦ σχολείου και λαβαίνουν κι αὐτοὶ μέρος στη συζήτηση σάν μέλη τῆς Κοινότητας.

Τὸ περασμένο καλοκαίρι πήγα ένα συγγενῆ μου μαθητῆ στο ἐξοχικό σχολείο Haubinda τοῦ Lietz και ἔμεινα μερικὲς μέρες ἐκεῖ. Ἐπὶ νὰ βρισκομαι ἐκεῖ Παρασκευή, μέρα τῆς συγκέντρωσης τῆς κοινότητας τῶν μαθητῶν. Συζητήθηκαν ἐκεῖνο τὸ βράδυ πολλὰ ζητήματα. Θὰ ἀναφέρω μόνο τρία ἀπ' αὐτὰ για νὰ ἴδουν και ὄσοι ἐνδιαφέρονται πὼς γίνονται αὐτές οἱ συζητήσεις σὲ τέτια σχολεία. Είναι ἡ ὥρα 8 τὸ βράδυ. Ἐχει τελειώσει τὸ φαγητό και σὲ 10 λεπτὰ θὰ ἀρχίσῃ ἡ συζήτηση στη συγκέντρωση. Μαθητές και καθηγητές κάθονται σιωπηλοὶ στα καθίσματα των μέσα στην αἴθουσα τῆς Kapelle (Ἐκκλησιὰ). Σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα γίνονται οἱ συγκεντρώσεις. Σὲ λίγο μπαίνουν και ὁ διευθυντῆς τοῦ σχολείου και ὁ πρόεδρος τῶν μαθητῶν. Ὁ διευθυντῆς τοῦ σχολείου είναι ὡς 35 χρονῶν, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους και καλύτερους μαθητές τοῦ μακαρίτη Lietz. Ὁ πρόεδρος τῶν μαθητῶν είναι ένα ροδοκόκκινο παιδί 17-18 χρονῶν. Είναι ξεσκουφωτός, μ' ένα σπόρ-σακάκι, ἐκάλτσωτός, με κοντὰ σαντάλια και με παντελόνι προσωκοπικό. Αὐτός είναι ὁ γενικός πρόεδρος τῶν μαθητῶν, κάθε ἔτος μαθητικὴ οἰκογένεια¹ ἔχει και τὸν ἰδιαίτερο πρόεδρό της.

Εἶναι σοβαρὸς και φάνεται πὼς ἀσθάνεται τὴν εὐθύνη που ἔχει τὸ ἀξίωμά του. Καθίσει στην ἔδρα. Ἀριστερά του σὲ μιά καρέκλα κάθεται ὁ διευθυντῆς τοῦ σχολείου, δεξιά του κάθεται ὁ πρίγκιπας Φρειδερίκος ἀδελφός τοῦ μεγάλου δούκα τοῦ Μάινινγκεν και δίπλα στὸν πρίγκιπα κάθονται ἔγω. Ὁ πρίγκιπας αὐτός ήταν ἕνας καλὸς φίλος τοῦ μακαρίτη τοῦ Lietz. Είναι καλὸς ζωγράφος και τώρα που βαρέθηκε τὴ ζωὴ στις πόλεις και με τὴν

1 Σ' αὐτὸ τοῦ ἔδους τὰ σχολεία οἱ μαθητές είναι χωρισμένοι σὲ μαθητικὲς «οικογένειες». Σὲ κάθε οἰκογένεια ἀνήκουν μαθητές ἀπὸ διάφορες τάξεις.

επανάσταση έχασε μαζί με τον δούκα αδελφό του και αυτός τα πριγκιπικά του αξιώματα, πήγε στη Haubinda κι έχτισε κοντά στο σχολείο ένα δημοφιλές σπίτι και ζή τώρα μόνος του ζωγραφίζοντας ή σκαλίζοντας τον κήπο του. Από τις έσπερινές συγκεντρώσεις του σχολείου δε λείπει ποτέ.

Αρχίζει ή συνεδρίαση. Ο Γεν. Πρόεδρος όρίζει ένα μαθητή να κρατήσει το πραχτικό της συζήτησης. Διαβάζεται και εγκρίνεται το πραχτικό της προηγούμενης συνεδρίασης. Ο Γεν. Πρόεδρος καλεί τους προέδρους των μαθητικών οικογενειών να υποβάλη ό καθένας τους τις γραπτές προτάσεις ή αιτήσεις των μαθητών της οικογενείας του για να συζητηθούν. Γίνεται. Ο Γεν. Πρόεδρος τις διαβάζει μία-μία και τις θέτει στη συζήτηση.

Παράδειγμα πρώτο: Ένας μαθητής ζητά να του επιτραπή να έχη στο παιδαγωγείο μαζί και το σκύλο του. Άνοιγει ή συζήτηση. Ένας καθηγητής λέει πως αν επιτραπή στο μαθητή να έχη σκύλο θα ζητήσει κι αυτός να επιτραπή να φέρη και ή κυρία του το σκύλο της που τον έχει αφήσει στην πόλη. Ο διευθυντής του σχολείου ζητά τον λόγο και έρωτά το μαθητή ποιός θα τρέφη και θα περιποιηται το σκύλο και λέει πως άμα επιτραπή να έχη όποιος θέλει το σκύλο του, τότε θα μαζεντούν πολλοί σκύλοι στο παιδαγωγείο και όχι μόνο θα επιβαρυνθή το παιδαγωγείο, αλλά και οι μαθητές θα χάνουν πολύν καιρό για την περιποίησή τους, γιατί αυτά είναι ζώα ντελικιάτα και χρειάζονται μεγάλη φροντίδα.

Ζητώ κι εγώ το λόγο και λέγω πως δε μπορεί να επιτραπή στον μαθητή να έχη σκύλο μαζί του γιατί τότε θα το ζητήσουν όλοι οι μαθητές και έτσι θα γεμίση το μέρος από σκύλους, ότι όμως μπορεί το παιδαγωγείο να διατηρή ένα σκύλο και για λόγους ασφαλείας και για να μαθαίνουν τα παιδιά ν' αγαπούν τα ζώα αυτά, γιατί αυτός ο σκύλος θα ήταν κοινή ιδιοκτησία και θα τον αγαπούσαν και θα τον περιποιούντανε όλα τα παιδιά. Ο μαθητής Γεν. Πρόεδρος έρωτά τον πρίγκιπα αν έχη να πη τίποτε για το ζήτημα.

— Μάλιστα, θέλω να πώ ότι ή πρόταση του «κυρίου από την Ελλάδα» δε μπορεί να εφαρμοστή, γιατί ένα τέτιο σκυλί δε θα είναι τίποτε. Τα σκυλιά είναι από τα ζώα που θέλουν να έχουν έναν αφέντη. Σκυλιά που έχουν πολλούς αφέντες δεν είναι πιστά, τρέχουν ποτέ στον ένα και ποτέ στον άλλο.

Αυτό τρεις μαθηται δεν συμφωνούν με τον πρίγκιπα. Ο υποδιευθυντής του σχολείου λέει ότι και πριν, από δω και πολλά χρόνια, το παιδαγωγείο είχε το σκυλί του, ένα ώραϊο σκυλί που τ' αγαπούσαν όλοι κι εκείνο γνώριζε όλους τους ανθρώπους του παιδαγωγείου, θυμάται που στις μεγάλες εκδρομές ακολουθούσε τις πιο πολλές φορές την οικογένειά του και ήταν κι αυτό ένας καλός συνοδοιπόρος και ότι γενικά ήταν το αγαπητό ζώο όλου του παιδαγωγείου.

Ο Γεν. Πρόεδρος έρωτά τους προέδρους των οικογενειών αν είναι σύμφωνοι να προμηθευτή το παιδαγωγείο ένα σκυλί — όλοι σύμφωνοι — Παρακαλώ τον κ. Διευθυντή να θελήση να μās φέρη ένα ώραϊο σκυλί — Μάλιστα, θα το έχετε.

Παράδειγμα δεύτερο: Ένας μαθητής ζητά να μη διακόπτεται το ηλεκτρικό φώς στις 10 ή ώρα, αλλά να εξακολουθή μέχρι τοδλάχιστο στις 11 γιατί πολλοί μαθηται, όπως και ό ίδιος, δεν προφταίνουν να έτοιμάσουν τα μαθή-

ματά των στην ώρα της μελέτης και πρέπει να εργαστούν και τη νύχτα. Ένας μαθητής: Κι εγώ συμφωνώ με το συμμαθητή μου. Έχουμε τόσες έπεξεργασίες να κάμουμε κάθε μέρα που ή ώρα της μελέτης δε φτάνει και παρακαλώ να εγκριθή ή αίτηση αυτή.

Ένας άλλος μαθητής: Αυτό είναι ζήτημα που ή λύση του εξαρτάται από το αν το παιδαγωγείο μπορεί ή δε μπορεί να παραχωρή φώς κι ύστερα από τις 10. Γι' αυτό πρέπει πρώτα να έρωτηθή σχετικά ο κ. Διευθυντής και κατόπι μόνο μπορούμε να συζητήσωμε.

Γεν. Πρόεδρος: Μάλιστα, παρακαλώ τον κ. Διευθυντή να μās πληροφορήση γι' αυτό το ζήτημα.

Διευθυντής: Αναγνώριζω, παιδιά, ότι οι δυο ώρες που έχουν όριστή για μελέτη δε σās φτάνουν, αλλά μās είναι αδύνατο να έχωμε φώς μετά τις 10 το βράδυ, γιατί, αφήνω που έχωμε ένα και μόνο εργατή στην ηλεκτρική μηχανή και δε μπορεί να ανταποκριθή στη δουλειά και δε μπορεί και να εργάζεται έως στις 11 το βράδυ, αλλά το φώς και όπως ακόμη το έχωμε τώρα μās κοστίζει τόσο πολύ, που το παιδαγωγείο δε μπορεί πια να επιβαρυνθή ούτε με το ελάχιστο. Σκεφθήτε ότι εκτός από το διδακτήριο το φώς καιεί σε 12 σπία 3-4 ώρες την ημέρα. Λογαριάστε τώρα και τις φθορές και τα άλλα έξοδα και θα δητε και σείς πως δε μπορούμε να έχωμε περισσότερο φώς.

Ένας άλλος μαθητής: Άφου το παιδαγωγείο δε μπορεί να δώση περισσότερο φώς ούτε συζήτηση πια χωρεί στο ζήτημα. Μένει μόνο τώρα να δούμε από που θα εξοικονομήσωμε ώρα για μελέτη γιατί κι εγώ συμφωνώ πως ή ώρα της μελέτης μας δεν μās φτάνει για τις πολλές δουλειές μας.

Ο μαθητής που είχε κάμει την αίτηση: Άφου το παιδαγωγείο δε μπορεί να δώση περισσότερο ηλεκτρικό φώς, τότε θα παρακαλούσα να ζητηθή να δώση τοδλάχιστο κεριά.

Ο Γεν. Πρόεδρος: Αγαπητέ μου G, φαίνεται ότι ακόμη δεν κατάλαβες καλά τις υποχρεώσεις σου προς το παιδαγωγείο μας και προς όλους μας. Έσθ το παιδαγωγείο μας το παίρνεις για ξένο προς έσένα και θέλεις να του γίνης βάρος. Άφου βλέπεις ότι δεν ήμπορεί να κάμη περισσότερα έξοδα σου ζητάς να δοθούν κεριά. Σάμπως τα κεριά να μην εκόστιζαν. Αν δώσησε όλους μας κεριά τότε θα θέλωμε κάθε βράδυ 300 κεριά, που σήμερα κοστίζουν 6000 μάρκα και αύριο θα κοστίζουν 10000 μάρκα και ξέρεις ότι δεν έχωμε τόσα χρήματα για φώς. Η πρότασή σου απορρίπτεται και ζητώ από σενα άλλη φορά, άμα ζητάς κάτι, να λογαριάξης και μās τους άλλους, δηλαδή το παιδαγωγείο μας, γιατί το παιδαγωγείο μας είμαστε μείς. Έσθ δεν είσαι μόνος σου εδώ! Έπειτα και για άλλους λόγους δε μπορούμε να εργαζόμαστε και τη νύχτα. Έχωμε τόση πολλή εργασία την ημέρα που άμα θα εργαζόμαστε και τη νύχτα, αυτό θα μās έβλαφε στην υγεία μας.

Ένας μαθητής: Πολλοί από μās έχωμε παρατηρήσει ότι αληθινά ο G. δεν πονεί το παιδαγωγείο. Όχι μόνο από τη σημερινή άπαιτησή του φαίνεται αυτό αλλά και από πολλά άλλα ζητήματα. Ο G. είχε έως τώρα και έχει ακόμη πολλά αξιώματα στο παιδαγωγείο και τις υποχρεώσεις του ποτέ δεν τις κάνει πιστά και με αγάπη και ακρίβεια. Σας θυμίζω μόνο ότι άμα ήταν κωδωνοκρούστης ποτέ δε χτυπούσε στην ώρα την καμπάνα, έτσι που ή εργασία δεν

πήγαινε με τὸ ρολόι ὅπως εἶναι ὀρισμένη και ὅτι τότε ἀναγκαστήκαμε νὰ τὸν ἀντικαταστήσωμε. Παρακαλῶ νὰ τοῦ συστηθῆ νὰ εἶναι πιὸ ἀκριβῆς και πιὸ συνεπῆς στὶς ὑποχρεώσεις του.

Ἐνας μαθητῆς: Πρέπει ὁμως νὰ μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ G. δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ παιδαγωγεῖο. Ἐμεῖς εἴμαστε τώρα τρία χρόνια ἐδῶ και ὁ G. ἦρθε χτὲς ἀκόμα. Μάλιστα ἦρθε ἀπὸ ἕνα ἀπὸ κείνα τὰ γνωστά ἰδιωτικά σχολεῖα, πὸ οἱ μαθητῆς τους δὲν τὰ θεωροῦν σπῆτι τους, παιρῖδα τους και δὲν τὰ πονοῦν και φυσικὸ εἶναι νὰ μὴν μπορῆ ἀκόμη νὰ συνηθίσῃ στὸν κανονισμό τοῦ δικοῦ μας σχολεῖου. Μάλιστα ἀν θέτε γιὰ ὅλα ὅσα παραπονιούμαστε φταίμε ἔμεῖς οἱ ἴδιοι γιὰτι δώσαμε στὸν G. μόλις ἦρθε στὸ σχολεῖο μας τόσα ἀξιώματα. Ὁ G. εἶναι καλὸς συμμαθητῆς και τὸν ἀγαποῦν ὅλοι μέσα στὸ παιδαγωγεῖο και με τὸν καιρὸ θὰ συνηθίσῃ και στὴν τάξη του.

Πρόεδρος: Ἐφύγαμε ἀπὸ τὸ θέμα και πρέπει νὰ δοῦμε πὸ θὰ βροῦμε ὄρα γιὰ μελέτη.

Ἐνας μαθητῆς: Δὲ μπορεῖ νὰ ἐξοικονομηθῆ ἀλλιῶτικα ὄρα παρὰ μόνο ἅμα ἀλλάξωμε τὸ ἀτογενματινὸ ὄρολόγιο πρόγραμμα. Πρέπει ἡ ὄρα τῆς μουσικῆς και τῆς ἰχνογραφίας νὰ ἀρχίξῃ νωρίτερα και ὁ καφεὲς νὰ μὴν εἶναι στὶς 4¹/₂, ἀλλὰ νωρίτερα. Στὶς 12¹/₂ εἴμαστε ἔτοιμοι με τὸ φαγητὸ. Ἀπὸ τῆ 1-2¹/₂ πρέπει νὰ γίνεταῖ ἡ ἰχνογραφία και ἀπὸ τὶς 2¹/₂-3³/₄ νὰ γίνεταῖ ἡ πρακτικὴ ἐργασία, ἔτσι πὸ νὰ μποροῦμε στὶς 4 ἢ 5 λεπτά μετὰ τὶς 4 νὰ εἴμαστε ἔτοιμοι με τὸν καφεὲ και ἀμέσως ν' ἀρχίξῃ ἡ μελέτη. Ἐτσι θάχουμε κοντὰ 3 ὄρες γιὰ μελέτη και μὸφ φαίνεται ὅτι εἶναι ἀρκετῆς.

Μερικοὶ μαθηταί: Ἀμέσως στὴ 1 δὲ μπορεῖ ν' ἀρχίξῃ ἡ ἰχνογραφία γιὰτι πολλοὶ ἀπὸ μᾶς πρέπει μετὰ τὸ φαγητὸ νὰ φροντίζουν ἄλλος γιὰ τὰ κουνέλια, ἄλλος γιὰ τὸ ἄλογο τοῦ ταχυδρομείου, ἄλλος νὰ κάμη τὶς παρατηρήσεις στὸ βαρόμετρο και ἄλλοι ἔχουν ἠλιοθεραπεία και δὲ θὰ μποροῦνε νὰ εἶναι ἀκριβεῖς.

Πρόεδρος: Ἀργότερα ἀπὸ τῆ 1 δὲ μπορεῖ ν' ἀρχίξῃ ἡ ἰχνογραφία. Ὅσοι ἔχουν αὐτῆς τὶς δουλειῆς πρέπει νὰ βιάζονται λίγο. Ἄν ὁμως καμιά φορὰ ἀργήσουν λίγα λεπτά, δὲ θὰ τοὺς γίνῃ παρατήρηση. Πρὸτ' ἀπ' ὅλα ὁμως πρέπει νὰ ἐρωτηθῆ ὁ κ. Διευθυντῆς ἀν συμφωνῆ νὰ ἀλλάξωμε ἔτσι τὸ ὄρολόγιο πρόγραμμα.

Διευθυντῆς: Δὲν ἔχω καμιά ἀντίρρηση.

Πρόεδρος: Ἀπὸ αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἀπόγεμα θὰ ἐφαρμοστῆ τὸ ὄρολόγιο πρόγραμμα ὅπως εἴπαμε.

Παράδειγμα τρίτο: Ὁ Διευθυντῆς δηλώνει ὅτι ἔλαβε ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ μαθητῆ W. ἕνα γράμμα και μέσα σ' αὐτὸ τὸ γράμμα και ἕνα ἄλλο γράμμα πὸ εἶχε στείλει ὁ μαθητῆς W. στὸν πατέρα του ἀπὸ τὸ παιδαγωγεῖο και παραπονιότανε ὅτι δὲν τρώει καλὰ στὸ παιδαγωγεῖο. Ὅτι τὸ φαγητὸ δὲν εἶναι οὔτε καλὸ οὔτε ἀρκετὸ, ὅτι βούτυρο δὲ βλέπει στὸ παιδαγωγεῖο οὔτε και αἰγά, ὅτι κρέας τρώει μιὰ φορὰ τῆ βδομάδα. Ὁ διευθυντῆς διαβάξει τὸ γράμμα τοῦ W. και ἀφήγει στὴν ὀλομέλεια τῶν μαθητῶν νὰ κρίνῃ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ συμμαθητοῦ του.

Πρόεδρος: Ἡ ὑπόθεση εἶναι πολὺ σοβαρῆ, γιὰτι σ' αὐτῆ ἐγγίξεται ἕνα ζήτημα πὸ ἀφορὰ γενικὰ τὸ παιδαγωγεῖο και τὴ διευθύνση και παρακαλῶ τοὺς συμμαθητῆς νὰ συζητήσουν πλατύτερα τὸ ζήτημα γιὰτι πρῶτη φορὰ

παρουσιάζεται μαθητῆς τοῦ παιδαγωγεῖου μας νὰ γράφῃ τέτια πράματα ἔτσι και στοὺς γονεῖς του.

Ἐνας μαθητῆς: Ἡ πράξη τοῦ W. δὲν εἶναι καλῆ. Γιατι ὄχι μόνο αὐτὰ πὸ λείε μέσα στὸ γράμμα του δὲν εἶναι ὅλα πραγματικά, ἀλλὰ και διότι ἐκθέτει τὸ παιδαγωγεῖο μας στὸν κόσμο και δίνει τὴν ἐντύπωση πὸς ἔμεῖς ἐδῶ ὅλοι μας πεινοῦμε και ὅτι και ἐκείνη ἡ τροφὴ πὸ μᾶς δίνεται εἶναι ἀσκημη. Μοῦ φαίνεται ὅτι γὰ πράματα δὲν εἶναι ἔτσι στὴν πραγματικότητα και παρακαλῶ τοὺς συμμαθητῆς νὰ πὸν ἀν ἔχω δίκιο ἢ ὄχι.

Ὁ μαθητῆς W. Ἐγὼ δὲν εἶμαι εὐχαριστημένος με τὸ φαγητὸ ἐδῶ, δὲ χορταίνω και ἔγραφα αὐτὸ τὸ γράμμα στὸν πατέρα μου γιὰ νὰ μὸφ στείλῃ ἀπὸ τὸ σπῆτι πακέτα με τροφίμα. Μ' αὐτὸ βέβαια δὲν ἤθελα νὰ ἐκθέσω τὸ παιδαγωγεῖο.

Ἐνας μαθητῆς: Ἐἴτε τὸ ἤθελε ὁ W. εἴτε δὲν τὸ ἤθελε, αὐτὸ εἶναι ἀσκητο. Μιὰ φορὰ ἡ πράξη του ἐκθέτει τὸ παιδαγωγεῖο. Ἄν ὁ W. δὲν ἐχόρτανε με τὸ φαγητὸ πὸ τοῦ δίνεται, μποροῦσε νὰ παρουσιαστῆ στὸν κ. Διευθυντῆ και νὰ τοῦ τὸ πῆ και νὰ ζητήσῃ ἀν ἦταν δυνατό νὰ τοῦ δίνῃ ἡ μαγειρίσσα κατὶ νὰ τρώῃ ἰδιαιτέρως στὸ δωμάτιό του, ἢ μποροῦσε στὸ «ἐλεύθερο βράδου» νὰ ζητήσῃ τῆ διόρθωση τοῦ φαγητοῦ μας ἀν τὸ βροῖσκη κακὸ και ἔτσι τῆ συζήτηση πὸ ἔχομε ἀπόψε και τὴν εἴχαμε πρὶν νὰ γράφῃ στὸ σπῆτι του ὅτι δὲν τρώει καλὰ. Ἐπειδὴ ὁ W. δὲν τὰ ἔκαμε ὅλα αὐτὰ και ἐπειδὴ θέλησε νὰ ἐνεργήσῃ κρυφὰ ἀπὸ μᾶς και γιὰ τὸ δικὸ του μόνο συμφέρο πρέπει νὰ τιμωρηθῆ.

Ἐνας μαθητῆς: Ἐγὼ τρώω στὸ ἴδιο τραπέζι με τὸ W. και πρέπει νὰ πὸν ὅτι ἀπὸ ὄλους μας ὄσοι τρώμε στὸ ἴδιο τραπέζι αὐτὸς τρώει τὸ πὸν πολλὸ φαγητὸ. Ἐμεῖς τὸν ξέρομε γιὰ φαγὰ και τοῦ ἀφήνομε πάντα ἕνα πιάτο παραπάνω. Λοιπὸν δὲν πιστεύω νὰ σηκώνεται πεινασμένος ἀπὸ τὸ τραπέζι και ἴσα αὐτὸς πὸν τρώει πὸν πολλὸ ἀπ' ὄλους μας δὲν ἔπρεπε νὰ φερθῆ ἔτσι. Και ἐγὼ προτείνω νὰ τιμωρηθῆ.

Πρόεδρος: Ἐρωτᾶ τοὺς προέδρους τῶν οἰκογενειῶν ἀν συμφωνοῦν νὰ τιμωρηθῆ ὁ W. Μάλιστα.

— Ποιὰ τιμωρία πρέπει νὰ τοῦ ἐπιβάλωμε;

Ἐνας μαθητῆς: Νὰ μὴ λάβῃ μέρος στὴν ἐρχόμενη ὀκταήμερη ἐκδρομῆ πὸν θὰ κάμωμε τὸν Ὀκτώβρη ἀλλὰ νὰ μείνῃ ἐδῶ και νὰ ἐργάζεται στὸν κῆπο. Πολλοὶ μαθητῆς: Κι ἔμεῖς βροῖσκομε τὴν τιμωρία αὐτῆ ἀνάλογη.

Πρόεδρος: Ἐγὼ ἔχω ἀντίρρηση. Με τὴν τιμωρία αὐτῆ θὰ κάμωμε τὸν W. νὰ χάσῃ τὴν εὐχαρίστηση πὸν θὰ τοῦ δώσῃ ἡ ἐκδρομῆ. Μιὰ τέτια τιμωρία θὰ ἦταν ἄδικη και βλαβερῆ κι ἔμεῖς δὲ θέλομε νὰ βλάψωμε κανένα ἀλλὰ νὰ διορθώσωμε. Ἐγὼ προτείνω ἄλλη τιμωρία, δηλαδὴ στὶς ἐρχόμενες 10 μέρες νὰ μὴν τρώῃ μαζί με τοὺς ἄλλους στὸ κοινὸ τραπέζι τῆς οἰκογένειας του ἀλλὰ νὰ τρώῃ μόνος του σὲ ἰδιαιτέρω τραπέζι. Αὐτῆ θὰ εἶναι ἡ τιμωρία του. Ἄν τώρα ἐπιμένῃ ὅτι δὲν χορταίνει φαγί, τότε νὰ παραλέσωμε τὴν ὑπηρεσία τοῦ μαγειρείου νὰ τοῦ δίνῃ κάθε μέρα κατὶ νὰ τρώῃ ἰδιαιτέρως στὸ δωμάτιό του, δὲ θὰ τὸν ἀφήσωμε νὰ πεινά. Εἰσθε συμφωνοῖ; — Πολλοί. Μάλιστα. — Ἐχει κανένος ἀντίρρηση; Σιωπῆ.

Ὁ διευθυντῆς τοῦ παιδαγωγεῖου: Κι ἐγὼ συμφωνῶ νὰ τιμωρηθῆ ὁ W. ἀλλὰ ἐκεῖνο παιδί πὸν μ' ἐνδιαφέρει ἔμενα εἶναι νὰ μάθω ἀν ὑπάρχουν και

Άλλοι πού βρίσκουν τὸ φαγητὸ τοῦ παιδαγωγείου μας λίγο καὶ ἀσκημο. Παρακαλῶ νὰ συζητηθῇ αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ ἂν βρεθοῦν τέτιοι τότε θὰ προσπαθήσωμε νὰ κάμωμε ὅ,τι μπορούμε, ἂν καὶ γνωρίζετε ὅτι τὰ οἰκονομικά μας δὲ βρίσκονται σὲ καλὴ κατάσταση.

Πρόεδρος: Εἶναι μεγάλη καλωσύνη τοῦ κ. διευθυντῆ γὰ θετὴ τέτιο ζήτημα σὲ συζήτηση καὶ νὰ θέλῃ νὰ ἔχῃ καὶ τὴ γνώμη τῶν μαθητῶν. Ἐμεῖς ὅλοι μας ξέρομε, ὅτι τοῦτο τὸ σχολεῖο δὲν εἶναι ἀπὸ κείνα τὰ σχολεῖα πού ἐπιδιώκουν νὰ κερδίσουν χρήματα, ἀλλὰ νὰ μορφώσουν ἀνθρώπους καὶ εἰμεθα βέβαιοι πὼς ἂν ἦταν δυνατό νὰ εἶχαμε κιὸ καλὸ φαγητὸ θὰ τὸ εἶχαμε. Ἐγὼ πού εἶμαι παλαιὸς μαθητῆς τοῦ παιδαγωγείου καὶ γνώρισα καὶ τὸν μακαρίτη Lietz μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἴσα-ἴσα γιὰ τὸ φαγί του δὲ μπορεῖ νὰ κατηγορηθῇ κανεὶς τὸ παιδαγωγεῖο. Θυμοῦμαι πού πολλὲς φορὲς ὁ μακαρίτης ἔλεγε «φάτε καλά, ἂν δὲ θρέψω πνεύματα, τοῦλάχιστο θὰ θρέψω σώματα». Ὁ καθένας μας τότε στὸ φαγητὸ του, τὴν ἡμέρα πού εἶχε κρέας, εἶχε καὶ ἓνα κοτόπουλο. Ἄφηνω τὰ ἄλλα ὠραία πράματα πού τρώγαμε τότε. Ὅσοι ἀπὸ σᾶς εἰστε παλαιοὶ μαθηταὶ τοῦ παιδαγωγείου μας θὰ θυμᾶσθε ἀκόμη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Θὰ θυμᾶσθε τί τροφὴ εἶχαμε τότε. Σήμερα βέβαια ἡ τροφὴ μας πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ὅπως τότε. Ἀλλὰ θὰ ἦταν οὐτοπία καὶ ἀσυνειδησία μας νὰ ζητοῦμε τὸ ἴδιο φαγί μὲ τότε. Τότε ἦταν ἄλλη ἐποχὴ καὶ σήμερα εἶναι ἄλλη. Πρὶν τοῦ πολέμου καὶ στὰ πρῶτα ἀκόμη χρόνια τοῦ πολέμου ἡ ζωὴ στὴ Γερμανία ἦταν καλὴ καὶ φτηνὴ. Σήμερα ὁμως πού ἡ πατρίδα μας πάσχει καὶ ὅλοι οἱ Γερμανοὶ γινήκανε πτωχοὶ, πεινοῦν ὅλοι καὶ ἡ παλαιὰ ἐκείνη πολυτέλεια γιὰ μᾶς ἀνήκει στὴν Ἱστορία. Σήμερα δὲ μπορούμε πιά νὰ ἔχωμε κείνη τὴ ζωὴ καὶ θὰ ἦταν πολὺ ἐγωϊστικὸ ἀπὸ μᾶς ἂν θέλαμε νὰ κάμωμε ἐμεῖς διάκριση ἐκεῖ πού ἑκατομύρια ἄλλοι πεινοῦν καθὼς θὰ ἦταν καὶ μεγάλη μας ἀφέλεια νὰ ζητοῦμε τὰ ἀδύνατα. Ἐμεῖς ὁμως πᾶμε πάλι καλά. Ἄν συγκρίνωμε τὴν τροφὴ μας μὲ τὴν τροφὴ πού δίνουν σὲ ἄλλα οἰκοτροφεῖα, θὰ δοῦμε ὅτι ἐμεῖς τρεφόμαστε πολὺ καλύτερα. Ἐμεῖς ἔχομε τὰ ὄσπρια μας πού καλλιεργοῦμε στὰ ἴδια τὰ χωράφια μας. Ἐχομε τὸ γάλα μας, ἔστω καὶ λίγο, πού μᾶς δίνουν οἱ ἴδιες οἱ ἀγελάδες μας, ἐνῶ ἄλλοι δὲν τὸ ἔχουν καθόλου. Ἐχομε βούτυρο πού ἄλλοι δὲν τὸ ἔχουν καθόλου. Ἐχομε τὰ πολλὰ φρούτα μας πού μᾶς δίνουν τὰ ἴδια τὰ δέντρα μας καὶ πού ἄλλοι δὲν ἔχουν γιὰτι καὶ αὐτὰ τώρα κοστίζουν μιὰ περιουσία. Ἄν λοιπὸν θέμε νὰ παραπονεθοῦμε γιὰ τὴν τροφὴ μας, θὰ πῆ πὼς δὲν καταλάβαμε ἀκόμη τὴν ἐποχὴ πού ζοῦμε, ὅτι δὲν καταλάβαμε τὴ θέση πού βρίσκεται ἡ Πατρίδα μας καὶ θὰ φανοῦμε ὅτι στὸ παιδαγωγεῖο ἤρθαμε μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τρώμε μόνο πολὺ. Ἐγὼ αὐτὰ ἤθελα νὰ πῶ γιὰ τὴν τροφὴ μας, ἂν ὁμως ὑπάρχη κανένας πού νὰ μὴ χορταίνῃ μὲ τὸ φαγί, νὰ τὸ πῆ.

Ἐνας μαθητῆς: Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἂν χορταίνομε ἢ ὄχι ἀλλὰ τί εἶδους εἶναι ἡ τροφὴ μας. Καὶ στὴν καλὴ ἐποχὴ χορταίναμε καὶ τώρα χορταίνομε, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι μὲ ἄλλη τροφὴ χορταίναμε τότε καὶ μὲ ἄλλη χορταίνομε τώρα. Τότε τρώγαμε πολλὰ αὐγά καὶ πολὺ βούτυρο καὶ λίγη μαρμελάδα· ἐνῶ τώρα τρώμε πολλὰ ὄσπρια, πολλὴ μαρμελάδα καὶ λίγο βούτυρο. Ἀλλὰ, ὅπως εἶπαμε, ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι γενικὴ καὶ σὲ ὅλο τὸ Γερμανικὸ κράτος δὲ θὰ βρεθοῦν σήμερα πολλοὶ πού νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι μὲ τὴν τροφὴ τους.

Κι ἐμεῖς βέβαια δὲ θὰ κάμωμε ἐξαίρεση. Ὁ ἀγαπητὸς μας συμμαθητῆς W. πρέπει νὰ σφίξῃ λίγο τὴν κοιλία του (γέλια).

Πρόεδρος: Θέλει κανένας νὰ μιλήσῃ ἀκόμη γιὰ τὸ ζήτημα;—Σιωπὴ.—Τελείωσε κι αὐτὸ.

Πολλοὶ θὰ πούν ἴσως ὅτι τέτιες συζητήσεις δὲ μπορούν νὰ εἰσαχθοῦν στὰ δικὰ μας τὰ σχολεῖα, ὅτι τὰ δικὰ μας παιδιὰ θὰ τίς γελοιοποιοῦν. Βέβαια, ἅμα εὐτὸς στὴν ἀρχὴ γίνονται τέτιες συζητήσεις θὰ εἶναι γελοῖες, ἀφοῦ ὡς τώρα τὰ δικὰ μας σχολεῖα δὲν καλλιεργοῦσαν ἀκόμη τὴν πολιτικὴ ἀγωγή καὶ τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα μέσα στὸ σχολεῖο τους. Ἄμα ὁμως ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν ἀνάλογο διοργάνωση τοῦ σχολικοῦ βίου καὶ ἀσκήσωμε τὰ παιδιὰ σὲ ἄλλα ἀπλούστερα ζητήματα κοινωνικῆς σχολικῆς ζωῆς, τότε ὄχι μόνο τέτιες ἀλλὰ καὶ σοβαρότερες συζητήσεις μπορούν νὰ κάνουν τὰ δικὰ μας τὰ παιδιὰ.

Μιχ. Παπαμαύρος

2. Ε. ΚΑΚΟΥΡΟΥ

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

(Στοχασμοί για το ζήτημα των εκθέσεων).

Διάβασα τελευταία το βιβλίο του κ. Παύλου Α. Βαλάκη. «Η διδασκαλία των εκθέσεων εις τα Δημοτικά, Ἑλληνικά σχολεία, Γυμνάσια καὶ παντός εἴδους ομοίωθμα πρὸς ταῦτα σχολεία». (Τόμ. Α' καὶ Β'. Ἐκδότης Ἰ. Α. Κολάρος ἐν Ἀθήναις 1922).—Ὁ κ. Βαλάκης γὰρ, νὰ συμπληρώσῃ, ὅπως λέει στὸν πρόλογό του, τὸ πρῶτο του ἔργο «Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατοστάτῃ καὶ τῇ μέσῃ ἐκπαιδύσει», ἀλλὰ καὶ γὰρ νὰ πληρώσῃ μὴ πραγματικὴ ἐπιτεχτικὴ ἀνάγκη τῆς νεοελληνικῆς διδασκαλίας, προσπαθεῖ στοὺς δυο αὐτοὺς τόμους νὰ μᾶς δεξῆ γιὰ ποιῆς αἰτίας ὡς τὰ τῶρα δὲν κατορθώνουν οἱ Ἕλληνες μαθητὲς νὰ γράφουν ἐκθέσεις τῆς προκοπῆς καὶ νὰ μᾶς διδάξῃ μὲ ποιά μέθοδο καὶ ποιούς τρόπους θὰ μπορέσουν οἱ δάσκαλοι νὰ κατανικήσουν τὶς δυσκολίες τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τοῦ μαθήματος ἐντα σχολεία.

Σ' ὅσα λέει γενικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ μαθήματος ὄχι μονάχα στὴ γλωσσικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ὅλη μόρφωση τῶν μαθητῶν καὶ σ' ὅσα ἀναφέρει γιὰ καλλολογικά, γλωσσολογικά, λογικὰ καὶ ψυχολογικά θέματα, χτήματα κοινὰ πρὸς τῆς ἐπιστήμης, δὲν ἔχει κανεὶς ἀντίρρηση. Τὸ δὲν ὁ δάσκαλος προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν ἐπαγγελματικὴν του πράξιν, μαζί μὲ τὶς ἄλλες ἰκανότητες ποὺ θάχῃ πρέπει νάναί καὶ σὲ θέση, ὄχι μονάχα νὰ διακρίνῃ τὸ εἶδος κάθε λογονεχνικοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ νὰ μπορῇ νὰ τὸ κρίνῃ καὶ ἀναλύῃ καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο νοητὸ καὶ καταληπτὸ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς, εἶναι μὴ ἀπαιτήση ὄχι μόνον τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινῆς λογικῆς. Ἄν τῶρα οἱ δάσκαλοι ἐκεῖνοι, ποὺ γιὰ τὸν ἕνα ἢ γιὰ τὸν ἄλλο λόγόν δὲν ἔχουν ἀποχτήσει τὴν ἰκανότητα αὐτή, θὰ μπορέσουν νὰ τὴν ἀποχτήσουν διαβάζοντας τὶς σελίδες, ποὺ πραγματεύονται τὰ σχετικὰ ζητήματα ἐντα βιβλίου τοῦ κ. Βαλάκη, εἶναι ἄλλο γενικώτερον ζήτημα. Ἄν ὅμως θὰ δυνηθοῦν μὲ τὴ βοήθεια τῶν δυο αὐτῶν τόμων νὰ φέρουν τὰ Ἑλληνόπουλα σὲ θέση τέτια, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ γράφουν καλὰς ἐκθέσεις, αὐτὸ εἶναι τὸ ζήτημά μας καὶ αὐτὸ θὰ ἐξετάσωμε.

Εἴπαμε πὼς τὸ βιβλίο ἔχει δυο τόμους. Ὁ πρῶτος περιέχει δυο μέρη: τὸ γενικόν, περὶ ἐκθέσεων καὶ τὸ εἰδικώτερον, ἐκθέσεις ἐντα δημοτικὰ σχολεία. Ὁ δεύτερος τόμος εἶναι ἀφιερωμένος ἐντα ἐκθέσεις τῶν Γυμνασίων καὶ Ἑλληνικῶν σχολείων.

Ἐμεῖς, ἐντα βιβλίο αὐτὸ ζήτησαμε νὰ βροῦμε τρία πράγματα. Α'. Ποιά ἐπισημονικὴ θέση παίρνει ὁ συγγραφεὺς πρὸς τὸ γενικὸν θέμα «ἐκθέσεις ἐντα σχολεία». Β'. Ἄν ὑπάρχῃ καμιά εἰδικώτερον ἀπόψη τοῦ θέματος αὐτοῦ προκειμένου γιὰ τὰ δικά μας τὰ σχολεία καὶ τοὺς δικούς μας μαθητὲς καὶ πὼς τὴν ἐξετάζει ὁ συγγραφεὺς. Καὶ Γ'. Τί ἀποτελέσματα ἔχει νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ὁ ἴδιος τῶν γνωμῶν του, παρμένα ἀπὸ τὴ δική του ἢ τῶν ἄλλων σχολικῆν πράξιν.

Γιὰ τὸ πρῶτον. Εἶναι γνωστὸν, πὼς δυο κυρίως εἶναι οἱ κατευθύνσεις, ποὺ ἔχουν πάρει οἱ θεωρίαι τῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὶς ἐκθέσεις. Ἡ παλαιότερη, τῶν *συνημμένων* ἐκθέσεων, ὅπως μεταφράζει τὸ gebunden ὁ συγγραφεὺς, τῶν μηχανικῶν, ὅπως τὶς ὀνομάζουμε ἐμεῖς, ἀποβλέποντας ἐντα τρόπο τῆς διδασκαλίας τῶν καὶ ἐντα ἀποτελέσματα, εἶναι κείνη, ὅπου τὸν κύριον ῥόλον ἐντα γράφῃ τῶν ἐκθέσεων ἀπὸ τὸ μαθητὴν καίγει μὴ ἀύστηρη, ἐπιμονή, πιεστικὴ καθοδήγησις τοῦ δασκάλου, ἀποπνικτικὴ γιὰ κάθε αὐτενέργεια καὶ πρωτοβουλία τοῦ παιδιοῦ. Ὀνομάζονται *συνημμένες* γιὰτι κατὰ τὸ περισσότερο μέρος εἶναι συνδεμένες μὲ τὴν ἕλη τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου ἢ ἄλλων μαθημάτων. Ἡ δεύτερη κατεύθυνσις εἶναι ἡ νεώτερη, τῶν αὐτόνομων ἢ ἐλευθέρων ἐκθέσεων, δηλαδὴ ἐκείνη, ὅπου τὸν κύριον ῥόλον πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ ἡ αὐτενέργεια τοῦ παιδιοῦ. Αὐτὲς εἶναι οἱ καθ'αὐτὸ ἐκθέσεις, γιὰτι αὐτὲς γράφει ὁ μαθητὴς μόνος του, ἐνῶ ὁ δάσκαλος πρέπει νὰ περιορίσῃ τὴν συνεργασία του ἐντα νὰ διεγείρῃ μόνον τὶς ψυχικὰς δυνάμεις τοῦ παιδιοῦ.

Ἐπειδὴ τῶρα καὶ ἀπὸ τὴ μὴ μεριά καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη παρουσιάσθησαν ὑπερβολές, ὁ συγγραφεὺς θέλει, λέει, νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν *μέσην ὁδόν*, σύμφωνα ἄλλωστε μὲ τὶς γνώμης μετριοπαθῶν παιδαγωγῶν καὶ μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτοσχοιοῦ Ἐπιτεχτικῆς τῆς Παιδείας τοῦ 1908.

Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία τοῦ συγγραφεὴ νὰ ἀποφύγῃ τὶς ὑπερβολὰς καὶ τῶν δυο κατευθύνσεων, ποὺ τόσο θόρυβον κάνουν ἐντα Γερμανία, εἶναι βέβαια ἀξίεπαινη. Ἀλλὰ ἐντα πράξιν θὰ ἴδομε, πὼς πολὺ λίγο σέβεται τὶς ἀρχὰς αὐτὰς τῆς μέσης λύσης καὶ, θέλοντας καὶ μὴ, γιὰ εἰδικούς λόγους σπρώχνεται ἐντα πρῶτη κατεύθυνσις, ὅσο καὶ νὰ λέῃ πὼς ἀκολουθαίει *μέσην ὁδόν*.

Μολονότι δὲ ὁ σκοπὸς μας ἐντας σύντομης αὐτῆς σημειώσεως δὲν εἶναι νὰ θέσωμε καὶ ὑποστηρίξωμε δική μας θέση, θὰ θέλαμε ὅμως νὰ προσθέσωμε κατὰ γιὰ τὶς ἐλεύθερες ἐκθέσεις, γιὰτι παρατηρήσωμε πὼς ὁ συγγραφεὺς ὅσο καὶ νὰ μὴν κολεμάτῃ τὴν θεωρίαν, ἐντα πράξιν δείχνει μίαν ὀλοκληρωτικὴν παραμέλησιν, ποὺ δὲ δίνει καμιά ἀφορμὴ στοὺς δασκάλους καὶ καμιά καθοδήγησιν γιὰ νὰ τὶς προσέξουν νὰ τὶς δοκιμάσουν τοὺλάχιστον καὶ αὐτὲς.

Θὰ θέλαμε λοιπὸν νὰ προσθέσωμε γιὰ κείνους, ποὺ θὰ διαβάσουν τὶς σελίδες τοῦ κ. Βαλάκη, πὼς ἐλεύθερες ἐκθέσεις δὲ θὰ πῇ γλωσσικὴ καὶ λογικὴ ἀναγκία τῶν μαθητικῶν ἐκθέσεων, ἀλλὰ *περιορισμὸς* τῆς καθοδήγησεως τοῦ δασκάλου, ὡς ποὺ νὰ διεγείρῃ τὴν ἀναγκία καὶ ἀπαραίτητη ἐμπνευσιν καὶ διάθεσιν τοῦ μαθητῆ προτοῦ νὰ γράφῃ καὶ καθορισμὸς τῆς *πληρστέρας συνεργασίας τοῦ δασκάλου*, ἀπὸ γράφῃ ὁ μαθητὴς τὴν ἐκθεσιν. Μὲ μίαν τέτια μετὰθεσιν τῆς συμβολῆς τοῦ δασκάλου πρῶτα πρῶτα θάχῃ ὁ μαθητὴς τὴν πνευματικὴν ἐλευθερίαν νὰ γράφῃ σύμφωνα μὲ τὶς δικὰς του τὶς δυνάμεις, νὰ ἐκθέσῃ τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθημάτα του, ὅπως αὐτὰ ἔχοντα ἐντα παιδικῆν ψυχῇ καὶ ὄχι ὅπως ἐπιβάλλοντα τὰ καλοῦπια καὶ σχέδια τοῦ μαυροσίνακα καὶ δεύτερον θὰ βρῇ τὴν εὐκαιρίαν ἐντα διόρθωσιν νὰ παρατηρήσῃ καὶ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸν του, τὶς πραγματικὰ δικὰς του δηλ. ἐλλείψεις καὶ ἀδεξιότητες. Μὲ τὴ βοήθεια δὲ τότε τοῦ δασκάλου κόνοντας τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς δικῆς του ἐκθεσεως ἢ ἀκούοντα μίαν τέτια ἄλλης ἰσοδύναμης καὶ κόνοντας τὴ σύγκρισιν μὲ ἄλλες καλύτερες ἐκθέσεις ἢ μὲ σχετικὰ κομμάτια τοῦ ἀναγνωστικοῦ βιβλίου,

θά πάρη και θά άφομοίωση στοιχεια μορφωτικά, τόσα όσα του καθενός ή ίδιουσγγρασία επιτρέπει και αυτά θά τά χρησιμοποή άργότερα στις κατοπινές εκθέσεις. Το κύριο δηλ. είναι να προκόψη ή ατενέργεια του παιδιού και με τό μάθημα αυτό, μιá άρχή άλλωστε, που όλες οι μεθοδικές τώρα προσπαθούν να εφαρμόσουν σ' όλα τά μαθήματα.

Στό γενικό μέρος του βιβλίου θά περιμένε κανείς ακόμη από τό συγγραφέα να συλλάβη και ανάπτυξη στους αναγνώστες του, που βρίσκεται τό κύριο σημείο, ή κυριώτερη δυσκολία, ό κόμπος του ζητήματος, όπου σκοντάφτουν τόσες έρευνες, γεννιούνται τόσες διαφωνίες, γράφονται τόσα βιβλία και ματαιώνονται τόσες φιλότιμες προσπάθειες. Με μιá τέτια εξέταση θά έφερνε τους δασκάλους να συλλάβουν την όρθή θέση του ζητήματος, να ίδουν μόνοι τους τή σχέση που έχει τό μάθημα των εκθέσεων με τή μαθητική ψυχή και χωρίς να παραλείψη και τις πραχτικές του όδηγίες, να αφήση άρκετό περιθώριο στην αυτοβουλία τους και ατενέργεια.

Τέτιο πράμα δέν είδαμε. Άπεναντίας, όμα διαβάζουμε τό κεφ. Γ', σελ. 20 του Α' τόμου, άποκομίζουμε την έντύπωση, πώς ή προσοχή του συγγραφέα σε όλως διόλου πραχτικά μέσα και έπλουσιώδικα αίτια στράφηκε. Έτσι φρονεί, πώς, όταν πη ότι ή έλλειψη άσκήσεων στον προφορικό και γραφτό λόγο και ή μή ανάπτυξη της παρατηρητικότητας του παιδιού είναι ή αίτία της άποτυχίας του μαθήματος τούτου, λύνει τό ζήτημα. Για μās ή μαθητική έκθεση μ' όλο τον περιορισμένο χαρακτήρα που φέρνει άκόμα και στην απλούστατη μορφή της, δέν παύει να είναι ένα δημιουργήμα της παιδικής ψυχής, που έχει όλα τά στοιχεία ενός καλλιτεχνικού δημιουργήματος. Θά τηρηθούν βέβαια οι σχετικές αναλογίες στην κρίση αυτή, με ή βάση είναι ή ίδια. Έπομένως οι συντελεστές ενός δημιουργήματος, που θά βγη από τό ψυχικό έργαστήριο του παιδιού, είναι οι ίδιοι, που ενεργοούν και στην παραγωγή κάθε καλλιτεχνήματος. Άν ριζώμε μιá αναλυτική ματιά στο πλήθος και την ποικιλία αυτών των παραγόντων, θά μās πιάση τρόμος και μόνο, όταν στοχαστικά τους κοιτάζουμε και ίδουμε τις άνυπέρβλητες δυσκολίες, που παρουσιάζει ή δυνατότητα να καλλιεργηθούν και εξελιχτούν αυτοί οι συντελεστές. Ένα έργο, που κατά μέγα μέρος πέφτει επάνω στη σχολική παιδείση και στους δασκάλους. Όλοι αυτοί μαζί είναι, που αποτελούν τή λεγόμενη ατομικότητα του παιδιού. Και ή έκθεση ή παιδική δέν είναι τίποτε άλλο, παρά τό καθρέφτισμα αυτής της ατομικότητας. Καλλιέργεια λοιπόν της δύναμης και ικανότητας του παιδιού για να εκθέτη τον ψυχικό του κόσμο σε μορφή τέτια που να κάνει και τους άλλους την έσωτερικότητα του αυτή όχι άπλως να νοούν, με και να τή ζούν μαζί του στην ίδια έκταση και στην ίδια ένταση, όπως τή ζή αυτό, δε σημαίνει τίποτε άλλο, παρά άπλως και μόνο καλλιέργεια της ατομικότητας του παιδιού. Έδώ λοιπόν είναι ό κόμπος του ζητήματος των μαθητικών εκθέσεων. Στα σημερινά σχολεία, όπως είναι οργανωμένα για μιá ομαδική εκπαίδευση, τέτια καλλιέργεια της ατομικότητας δε μπορεί να γίνη. Και όσο ή προγραμματική τους όργάνωση δέν παίρνει μιá κατεύθυνση άτομική, τό ζήτημα τώ εκθέσεων, όπως και τό ζήτημα της άγωγής θά βρίσκεται μακριά από τή λύση του. Και δε ζητάμε βέβαια μ' αυτή τή γνώμη να υποστηρίξουμε, πώς για κάθε μαθητή πρέπει να διαθέτεται κι ένας δάσκα-

λος για όδηγός, με θέλουμε να δείξουμε πώς ή αίτία του κακού είναι ριζική, προγραμματική, οργανωτική και όχι μεθοδική ή κάτι άλλο, όπως φρονεί ό συγγραφέας. Την επιταχτική ανάγκη της ομαδικής εκπαίδευσης γνωρίζουμε και αναγνωρίζουμε σ' όλο της τό μέγεθος και την ένταση, αλλά μεταβολές στον όργανισμό των σχολείων από την άποψη αυτή (περιορισμός αριθμού μαθητών, έλάττωση των υποχρεωτικών μαθημάτων των σχολείων, αύξηση των προαιρετικών, παροχή ιδιαίτερων ώρών ελεύθερης έργασίας στο μαθητή είτε σε βιβλιοθήκες είτε σε έργαστήρια κτλ.) μπορούν να γίνουν και θά γίνουν, γιατί τή ανάγκη αυτή δέν την ένιωσαν μόνο οι δασκάλοι, αλλά και οι μαθητές οι ίδιοι και τή ζητάν.

*

Και τώρα ως έρθουμε στο δεύτερο ζήτημα. Παρουσιάζει καμιά ειδικότερη άποψη τό μάθημα των εκθέσεων στα δικά μας τά σχολεία;

Μιá τέτια θέση του ζητήματος ό συγγραφέας υποκρίνεται πώς την άγνοεί, την προσπερνάει σαν άνύπαρχτη. Δε μπορούμε παρά να εκφράσουμε τή λύπη μας, ότι σε μιá πολύπονη και φιλότιμη έργασία μέσα, όπως είναι αυτή του κ. Βαλάκη δε βρήκε τή θέση του ένα τέτιο ζήτημα, αλλά παραμερίζεται έτσι σαν λυμένο, σαν όχι σοβαρό, σαν άνάξιο να γίνη γι' αυτό ιδιαίτερος λόγος. Σε βιβλίο όμως, που γράφεται για εκθέσεις Έλλήνων μαθητών, δέν επιτρέπεται άγνοια σ' ένα τόσο κεφαλαιώδικο ζήτημα, αν δέν θέλη να χάση τή σοβαρότητα του και να γίνη β' έκδοση της «Έκθέσεως περι των διδακτικών βιβλίων» της περίφημης Έπιτροπείας του 1921.

Και ό κ. Βαλάκης οπαδός της πολυμνητης άπλής καθαρεύουσας του Χατζιδακιού κύκλου κάνει δυστυχώς πώς δέν καταλαβαίνει, τί τρομερές δυσκολίες συναντούν οι δασκάλοι όχι μονάχα στις εκθέσεις, με και σ' όλη τή γλωσσική διδασκαλία και στη γενικότερη μόρφωση των παιδιών, όταν προσπαθούν να τά μάθουν να γράφουν και να μιλοούν μιá γλώσσα, που όσο άπλη και να τήν κάνουν, πάντα ή πολύπολη και νεκρή καθαρεύουσα θάναυ, μιá γλώσσα που ούτε οι δασκάλοι ούτε ή κοινωνία μιλοούν και ούτε θά μιλήσουν.

Και όπως στο πρώτο του βιβλίο σοφιστικά πλαστογραφεί τή σημασία της λέξης *μαθητική γλώσσα*, έτσι και σ' αυτό προσπαθει να στρέψη τήν προσοχή των αναγνωστών σε άλλες αίτιες και όχι τις πραγματικές, για να δικαιολογήση τή μεγαλύτερη άποτυχία του μαθήματος στα σχολεία μας σχετικά με τά ξένα. Με ή αλήθεια εκδικείται και εκδικείται πικρά, όλους εκείνους που θέλουν αννειδητά ή άσυννειδητά να τήν στραγγαλίσουν. Ότι αυτό είναι σωστό θά μās τό δείξη ό ίδιος συγγραφέας με τά ίδια του τά λόγια και με τά ίδια του τά έργα, δηλ. με τις εκθέσεις που παραθέτει έτσι δειλά-δειλά σαν πρότυπα παρακάτω. Και θά μās πη βέβαια, πώς δέν είχε σκοπό να γράψη πραγματεία για τό γλωσσικό ζήτημα, αλλά και κανείς δέν του ζητάει τέτιο πράμα. Άντι όμως να μās διδάσκη, ότι χρονικοί σύνδεσμοι λέγονται οι σύνδεσμοι οι δηλούντες τον χρόνον και αίτιολογικοί οι δηλούντες αίτιαν κτλ. (σελ. 76, 77) και ποια είναι τα σημεία της στίξεως και ότι τό θέμα παράγεται εκ του τίθην (σελ. 135), για να άναφέρουμε λίγες από τις άφόρητες πολυλογίες, που έδωσαν και στο πρώτο και στο δεύτερο βιβλίο τέτιον όγκο, αντί λέγα να διδάσκη τους δασκάλους τέτιες στοιχειώδεις γνώσεις θά ήταν πολύ προτιμότερο και πολύ

επιστημονικώτερο και πολύ ευσυνειδητότερο, αν τους έδειχνε, τι κακό είναι και τι δυσκολίες, ιδιαίτερα στο μάθημα των εκθέσεων γεννιούνται με τη διγλωσσία του λαού μας και με τη γλώσσα, που επιβάλλει το Κράτος να γραφονται και να διδάσκονται οι εκθέσεις.

‘Αλλ’ ως ξαναγυρίσαμε στην ουσία του ζητήματος.

Γράφει λοιπόν ο κ. Βαλάκης στη σελίδα 12 του «περί διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας» βιβλίου του. «Η γλώσσα, ην ο παῖς μεταχειρίζεται κατ’ οίκον είναι πολλάκις (sic) διάφορος εκείνης, εν η πρέπει να εκφράζεται εν τῷ σχολείῳ· ἢ δὲ καθημερινή συνήθεια είναι ισχυρὰ δύναμις. Ὁ διδάσκαλος δὲ πρέπει νὰ ἀντιπαρατάτῃ πρὸς ταύτην ἰσχυροτέραν δύναμιν, ἀκατακόντην, συνεχῆ, συστηματικὴν ἀσκήσιν». «Δι’ αὐτοῦ τοῦ τρόπου· ὀλίγον κατ’ ὀλίγον μορφοῦται ἐπὶ μᾶλλον ἢ γλώσσᾳ τοῦ παιδός».

Αὐτὸ λοιπὸν τὸν τρόπο, πὺ μεταβάλλει τὸ δάσκαλο σὲ ἰσχυρὸ και ἀκατακόντη ψυχοπιεστῆριον τοῦ παιδιοῦ, τὸν ὀνομάζει παρακάτω ὁ συγγραφέας φυσικόν. Δικαίωμα του. Ἀλλὰ μολοντί είναι φυσικός, ἄς δοῦμε και τι κατορθώνει, σὲ τι σημεῖο φέρνει τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας. Στὴν ἄλλη σελίδα 13 τοῦ ἴδιου βιβλίου προσθέτει ὁ συγγραφέας, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἀσκήσεις και ὅλοι οἱ κανόνες τῆς γραμματικῆς, πὺ με τὴ βοήθεια τοῦ ἴδιου φυσικοῦ ψυχοπιεστῆριου συσταίνει νὰ διδάσκονται οἱ μαθητὲς, δὲ θὰ ὀφελῆσουν τίποτα ἀν δὲ μορφωθῆ και τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα. «Μόνον εἰς τὸ γλωσσικόν συναίσθημα ἐνυπάρχει δημιουργικὴ δύναμις· ἢ δὲ ἀπλῆ τῆς γλώσσας γνώσις οὐδὰ μὲν είναι παραγωγικῆ», καταλήγει ὁ συγγραφέας. «Ἄξιος ὁ μισθός του!»

Ἄς δοῦμε τώρα τι λέει και γι’ αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα στὸν Α’ τόμο (σελις 25) τοῦ δευτέρου βιβλίου του γιὰ τις ἐκθέσεις. Ἄφου μᾶς δίνει κατὰ τὴ συνήθεια του τὸν ὄρισμό, καταλήγει εἰς τὰ ἑξῆς. «Τούτο (τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα) ἅπαντὰ εἰς πάντα ἔστω και ἀμόρφωτον γνωρίζοντα τὴν ὀμιλουμένην γλῶσσαν τοῦ τόπου του».

Αὐτὸ λοιπὸν τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα, πὺ είναι ἡ μόνη δημιουργικὴ δύναμη, πὺς τὸ μορφώνει ὁ μεθοδικώτατος τρόπος τοῦ κ. Βαλάκη; Ἡ ἀπάντηση δίνεται στὴν ἴδια σελίδα. «Εὐρίσκονται μαθηταὶ περατώσαντες τὴν γυμνασιακὴν παιδευσιν οἱ ὁποῖοι στεροῦνται γλωσσικοῦ τῆς γραφομένης γλώσσας συναισθήματος!» Και γιὰ τὴν ἀπάντηση ἀπὸ τὸν ἴδιο στη σελίδα 27. «Πρῶτον διότι ἡ καθαρεύουσα ἐδιδάσκητο ἀμεθόδως, δεῦτερον διότι πάντες οἱ διδάσκοντες τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν δὲν εἶχον οὔτε πλῆρη γνώσιν οὔτε σαφῆ συνειδήσιν τοῦ συναισθήματος τούτου!» Ὁ κ. Βαλάκης τώρα ἔρχεται νὰ μᾶς πείσῃ, πὺς μόρφωση γλωσσικοῦ συναισθήματος, συναισθήματος πὺ τῶν ὀχέων και ὁ πλέον ἀμόρφωτος ἄνθρωπος, μὰ δὲν τὸ ἀποχτοῦν οὔτε οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Γυμνασίου και δὲν τὸ ἔχουν συνειδητὸ οὔτε οἱ καθηγητὲς τους με ὅλη τὴν Πανεπιστημιακὴ τους μόρφωση, είναι ζήτημα ἀπλῆς μεθόδου και τίποτε ἄλλο.

Σ’ αὐτὲς τις ἀντινομίες θὰ καταλήξωμε, ὅταν θέλωμε νὰ παραγνωρίζωμε τὴν πραγματικότητα και νὰ μὴν ἀντιμετώξωμε τὰ προβλήματα, ὅπως είναι, ἀλλὰ νὰ θέλωμε νὰ ἐπιβάλωμε τὴ γνώμη μας, γνώμη πὺ σχηματίσαμε a priori και νὰ προσπερνᾶμε σὰν δεξιότεχνοι κατσελιανοὶ τις ἐπικίνδυνες ξέρες.

Ὁ κ. Βαλάκης ξέρει, μὰ δὲν τὸ λέει, ὅτι δὲν πρόκειται τὸ γλωσσικὸ συναί-

σθημα, πὺ φέρνει τὸ παιδί ἀπὸ τὸ σπῆτι του νὰ τὸ ἀναπτύξωμε και τελειοποιήσωμε, ἀλλὰ τὸ γλωσσικὸ αὐτὸ συναίσθημα νὰ τὸ ξεριζώσωμε με κάθε τρόπο και στὴ θέση του νὰ βάλωμε ἄλλο, τὸ συναίσθημα τῆς καθαρεύουσας, τῆς γραφτῆς γλώσσας. Κι αὐτὴ ἡ δουλειὰ βέβαια χροιάζεται δύναμη και πάλι δύναμη και ἀσκησις και πάλι ἀσκησις γιὰ τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα τοῦ παιδιοῦ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον· μὰ στὸ τέλος δὲ θὰ γίνῃ τίποτα. Και οἱ μαθητὲς θὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι, μόλις βγάλουν τὸ γυμνάσιον νὰ προσπαθῆσουν νὰ ῥῆξουν ἀπὸ μέσα τους ὅ,τι ὁ φυσικὸς τρόπος τοῦ κ. Βαλάκη τοὺς φώρωσε, ἀν θέλουν νὰ ξαναβροῦν, τὸ γλωσσικὸ συναίσθημα και ἐπομένως τὴ δημιουργικὴ τους δύναμη. Κι αὐτὸ γίνεται. Ἡ νέα Ἑλληνικὴ λογοτεχνία τὸ φωνάζει και μόνον κουφοὶ ἢ πεισματάρηδες δὲν θέλουν νὰ τ’ ἀκούσουν.

Ἄς δοῦμε τώρα και ποιὰ είναι τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα τῶν τέτοιων προϋποθέσεων τοῦ συγγραφέα. Μετὰ τὸ γενικὸ μέρος τοῦ Α’ τόμ. πραγματεύεται εἰδικώτερα στὸ δεῦτερον μέρος τοῦ ἴδιου, τις ἐκθέσεις στὰ δημοτικὰ σχολεῖα.

Σκοπὸς μας σ’ αὐτὲς τις σύντομες κριτικὲς παρατηρήσεις δὲν είναι νὰ ὑποβάλωμε σὲ κριτικὴ βίαν οὐδὲν ὅλες τις λεπτομέρειες τοῦ βιβλίου, γιὰτι ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ γράψωμε ἄλλο ἓνα βιβλίο, τοῦλάχιστο τόσο μεγάλο, ὅσο και τοῦ συγγραφέα. Ἀλλὰ νὰ θίξωμε νὰ κύρια μόνον σημεῖα και νὰ ἐπιστήσωμε τὴν προσοχὴ τοῦ δασκάλου σ’ ὅ,τι γιὰ μᾶς είναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ γενικὴ κατεύθυνση, πὺ δίνεται στὴ διδασκαλία αὐτοῦ τοῦ μαθήματος.

Στὴν ἀρχὴ παραθέτει ὀρθὲς και σωστὲς γνώμες, πὺ είναι ὀρθότερες και σωστότερες ὅσο γενικώτερες είναι, χάνουν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ τους ἀξία ὅμα γίνεται ἀπόπειρα νὰ τεθοῦν και προσαρμοσοῦν σὲ ξεχωριστὰ παραδείγματα, —κι ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τις ἀσκήσεις τοῦ ὕφους— και τέτοιες γνώμες είναι, ὅσες ἀναφέρονται στὸ σκοπὸ τῶν ἐκθέσεων, στὸ χρᾶνον πὺ ἀρχίζουν οἱ γραφτὲς ἐκθέσεις, στὴ μόρφωση τοῦ λεκτικοῦ, στὴν ὅλη τῶν ἐκθέσεων κτλ. Ἐπειτὰ στὸ Η’ Κεφαλ. μιλεῖ γιὰ τὴ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἐκθέσεων. Ὅλο τὸ οἰκοδόμημα τῆς μεθοδικῆς αὐτῆς δὲν ἔχει μέσα του καμὰ πρωτοτυπία, ἀξία νὰ τὴν ἀναφέρωμε ιδιαίτερα. Είναι τὸ γνωστὸ: Σκοπὸς—προπαρασκευη—γραφή—πρῶτη διόρθωση—ἀντιγραφή στὸ καθαρό—δεῦτερη διόρθωση—ἀπόδοση. Ἡ πρωτοτυπία είναι αὐτὴ και μόνη, ἓνα γενικὸ πνεῦμα πὺ διαπνέει ὅλη τὴν πορεία και συμβολὴ τοῦ δασκάλου εἰς τὸ νὰ καθοδηγῆ ὅσο περισσότερο μπορεί τὸς μαθητὲς και νὰ τοὺς ἀφήνει ὅσο τὸ δυνατό λιγώτερη πρωτοβουλία. Και ὁ λόγος είναι εὐνόητος. Δὲν μπορεί ἄλλωτῶτα νὰ συνήθισῃ τὸ παιδί νὰ γράφῃ τὴν καθαρεύουσα. Γι’ αὐτὸ μᾶζεψε με ἐπιμέλεια ὅλες τις τροποποιήσεις, πὺ κατὰ καιροὺς ἐφευρῆκε ἢ οργανωτικὴ ἰδιοφυΐα τῶν ὀπαδῶν τῶν μηχανικῶν ἐκθέσεων στὴ Γερμανία και σ’ αὐτὲς ἔδωσε τὸ σύνολο τῆς μεθοδικῆς ἐπεξεργασίας, πὺ παραθέτει. Ἡ γενικὴ μου ἐντύπωση είναι, πὺς με τέτια μέθοδο ὄχι μόνον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν σκοτώνεται, μὰ και σὲ τέτια κατάσταση με τις διάφορες προπαρασκευὲς τοὺς φέρνει, ὡστε τὰ προϊόντα τοῦ καλάμου τῶν νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος καθαρά και ὀλοφάνερα προϊόντα μνήμης. Λίγα παραδείγματα θὰ μᾶς δεῖξουν τὴν ἀλήθεια τῶν ἰσχυρομῶν μου.

Ἡ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία ἀρχεται, λέει στὴ σελίδα 139 Α’ τόμ., διὰ τῆς

δηλώσεως ώρισμένου σκοπού, ό όποιος έν τή έκθέσει καθορίζεται διά του θέματος». Θά προηγηθή όμως ή προπαρασκευή του σκοπού. Π.χ. Τι έμάθατε τελευταίον εις τό μάθημα τής ιστορίας; Άπ. Περί του πολέμου του στρατού Μαρδονίου και τής έν Πλαταιαίς μάχης. Τι έκαμεν ό Μαρδόνιος προτου έκκινήση εκ Θεσσαλίας; Διατί έστειλε πρέσβεις εις τους Άθηναίους; Διατί οι πρέσβεις άπετάθησαν εις τον Άριστειδην; Πώς ύπεδέχθη αυτούς οδτος; Πόθεν ύποδέτετε πώς έγινε γνωστή ή συνδιάλεξις; (Διηγήθη αυτήν ό Άριστειδής). Διά τότο *έπιθυμώ* σήμερα να γράψετε τήν έκθεσιν «πώς διηγείται ό Άριστειδής τά κατά τήν συνέντευξίν του μετά των πρέσβεων». Ό δάσκαλος λοιπόν έπιθυμεί να γράφουν αυτή τήν έκθεση τά παιδιά. Τώρα άν και στα παιδιά γεννήθηκε ή αυτή έπιθυμία, δέν ρωτάει ό κ. Βαλάκης. Η έπιθυμία και τό κέφι του δασκάλου μπαίνει εκεί που έπρεπε αυθόρμητη να ανακηδύη ή έπιθυμία του παιδιού. Άν γεννήθηκε διάθεση και ποια στα παιδιά, δέν είναι άξιο προσοχής. Και όμως άντι τής προπαρασκευής αυτής τής μνημονικής των παιδιών, θα έπρεπε να προηγηθή τέτια προπαρασκευή από τό δάσκαλο, είτε με διήγηση θερμή, είτε με συσχετισμό προς σύγχρονα γεγονότα είτε με όποιον τρόπο οι περιστάσεις θάδειχναν καταλληλότερο, ώστε σε όλα τά παιδιά να γεννηθή ή όρμη προς ανακοίνωση (για τήν όποια τόσα ώραία λόγια στο γενικό μέρος μας ειπε ό κ. Βαλάκης) και ν' άφεθή ελεύθερο τό καθένα να διατυπώση τήν άποψη του, τό πώς αυτό φαντάζεται τό θέμα, ποιές έντυπώσεις και ποια συναισθήματα του γεννήθηκαν κτλ. Έτσι θα είχαμε έκθεση παιδιού. Έως τώρα έχουμε μόνο έπιθυμία του δασκάλου. Και ακολουθάει ύστερα ή προπαρασκευή. Αρχίζουν δηλ. έρωτήσεις, άποκρίσεις, ό κάθε μαθητής μαζί με τις δικές του ιδέες, που του γεννώνται, παίρνει και ό,τι άκούει από τους άλλους ή από τό δάσκαλο, προσέχει να βαστάη στη μνήμη του, όσες και όπως τις ειπε ή τις έπιδοκίμασε ό δάσκαλος, βλέπει και τή σειρά τους στο σχέδιο του μαυροπίνακα και άποσταμένος και κουρασμένος και άηδιασμένος κάθεται πιά και γράφει... έκθεση. Στο τέλος παίρνει και βαθμό!

Άς δούμε τι έκθεση θα γράψη τώρα.

Στή σελίδα 127 παραθέτει μιá έκθεση κοριτσιού δέκα χρόνων. Τήν αντιγράφω δλόκληρη.

Ο Μενεξές

(Εισαγωγή). Είς μιάν ώραίαν ήμέραν του χειμάνος έπεσκέφθημεν τον κήπον του κ. Π..... Έκει πλησίον πρασίαν φύλλων στρογγυλών ήσανόμηνη ώραίαν όσμήν. Έσκυφα παραμέρισα τά φύλλα και είδον τά ώραία άνθη, τά όποια έμύριζαν.

I. Από λεπτού μισχου ήσαν κρεμασμένα μικρά άνθη χρώματος μώβ. Τά άνθη άπετελούντο από πέντε πέταλα: άπ' αυτά τό έν μεγαλύτερον έκλινε προς τά κάτω, ένώ τά άλλα δύο ήσαν περισσότερον όρθια και τά άλλα δύο από τό έξω μέρος ήσαν γύρω από τό μεγαλύτερον πέταλον. Είς τήν αρχήν των ήσαν όλίγον άσπρα. Μεταξύ των πετάλων ύπήρχεν ό μικρός κίτρινος στήμιαν.

(Μετάβασις). Ημην περίεργος να μάθω πώς ήτο έντός τής γής τό φυτόν. Έλαβα λοιπόν μαχαίριδιον και τό έξέθαψα.

II. Τότε είδον ότι έξεφύετο από τρυφερών ρίζαν, ή όποία έγινετο χονδροτέρα, έφ' όσον έπλησίαζεν εις τήν επιφάνειαν τής γής. Από αυτήν έδó

και εκεί έξηρωτώντο λεπτά ριζίδια, τά όποια έπροχώρουν βαθύτερον εις τήν γήν. Ατά βεβαίως έλάμβανον από τό χώμα τήν τροφήν του φυτού.

Ατή είναι έκθεση δεκαετούς κοριτσιού δηλ. του πρώτου σχολικού χρόνου, που πρέπει κατά τή γνώμη του συγγραφέα—σωστή άλλωστε—να αρχίζουν οι γραφτές έκθέσεις. Δυστυχώς μας δίνεται διωρθωμένη. Θά ήταν πολυτιμότερη, άν δινόταν και τό πρώτο της σχέδιο. Όποιος τώρα νομίζει, ότι είναι σελίδα τής φυτολογίας ή έκθεση βοτανολόγου, δέν έχει παρα τό άνοιξη τή σελίδα του Α' τόμου του βιβλίον, που παραπάνω άνάφερα.

Και τώρα κρατώντας τό κεφάλι μας και με τά δυό μας χέρια, ός σκεφτούμε τι προεργασία και τι προπαρασκευή πρέπει να έχη προηγηθή για να βγη από τό κεφαλάκι αυτού του κοριτσιού μιá τέτια έκθεση. Η έκθεση άνήκει στο είδος εκείνο, που λέγονται περιγραφές. Μιλώντας γενικά για αυτό, λέει, πώς επειδή οι περιγραφές των μαθητών είναι μονότονες και ξερες άνάγκη να προσλαμβάνουν τή μορφή διηγήσεως για να έκδηλώνεται και ή προσωπική των παιδιών συνάφεια με τό ύποκείμενο τής περιγραφής. Έτσι παίρνει ή έκθεση πιά τή μορφή έκθέσεως ενός κομματιού από τή ζωή αυτού του παιδιού. Τό παιδί τά έζησε όσα πρόκειται να μάς διηγηθή. Κι έτσι είναι και γι' αυτό και για μάς ένδιαφέροντα. Ατά τά λέει στο γενικό μέρος και είναι σωστά. Μά όταν έρχεται στην έφαρμογή ό έρμος ό δάσκαλος, πρέπει να φροντίση, ώστε τά παιδιά να διηγηθούν ένα γεγονός, που πραγματικά τό είδαν με τά μάτια ή τ' άκουσαν με τ' αυτιά των, ένα γεγονός πραγματικά κομμάτι τής ζωής των ή όχι;

Και σ' αυτό μάς δίνει τήν άπάντηση ό συγγραφέας όταν μιλή στη σελίδα 113 για τις έκθέσεις που παίρνονται από τό βίο των παιδιών. Πρώτη άρετή, λέει, των εκθέσεων αυτών είναι ή *Αλήθεια*. «Είς τας τοιαύτας έκθέσεις, όπως και εις εκείνας, καθ' ός γίνεται λόγος περί τινος γεγονότος ή *άντικειμένου*, τό όποιον προσέπεσεν εις τήν αντίληψιν των μαθητών, πρέπει να προσέχωμεν να μη λέγουν ούτοι πράγματα, τά όποια δέν ανταποκρίνονται προς τήν αλήθειαν».

Και όμως τι λέει αυτό τό κοριτσάκι, που τήν έκθεση του μάς προβάλλει έτσι σαν πρότυπο ό κακομεταχειριζόμενος τήν αλήθεια συγγραφέας;

Θέλει να περιγράψη τό μενεξέ. «Η πρώτη σκέψη, που θα του έρθη είναι πώς ό μενεξές είναι ένα μικρό λουλουδι πόχει τέτιο χρώμα κτλ. Άλλ' ό δάσκαλος του λέει αυτό είναι ξερόν πρέπει να βάλωμε *εισαγωγή*. Κάθεται λοιπόν και γράφει ένα από τά πολλά ψέματα που θα του πρότεινε ό δάσκαλος. Η ότι έπήγε στον κήπο τό δικό του, του τάδε κτλ. ή ότι του χάρισε κάποιος τό λουλουδι ή ό,τι άλλο ή έφευρετικότητα του δασκάλου ή των παιδιών εκείνη τήν ώρα θα έπινοήσουν με τή μέθοδο των έρωταποκρίσεων, με τήν όποιαν βρισκουν τό θέμα οι ίδιοι οι μαθητές, όπως λένε οι μεθοδικές. Αυτό λοιπόν προτίμησε τον κήπο του φίλου του II. Άλλά δέν πήγε, του έκαμε βίζιτα του κήπου. Γ' αυτό γράφει *επισκέφθη*. Πρέπει δηλ. να βρούμε και τήν όρθή λέξη τής καθαρεύουσας. Τι διάβολο ύφος τότε θα διάδαμε; Πρό πάντος ή *λέξις*. Στη βίζιτα άπάνω δέν μάς γράφει, βρήκε κανέναν εκεί, καμιά φιλενάδα, κανένα σπιτονοικοκύρη, τίποτε άπ' αυτά δέν τήν ένδιέφεραν φαίνεται. Η ήταν άνοιχτός και άδέσποτος ό κήπος; Στη βίζιτα λοιπόν άπάνω άκούει *ώραίαν όσμήν*. Σκύβει, παραμερίζει τά φύλλα και τί να ιδή; Όραία

άνθη! Τώρα ποιά θά ήταν ή πρώτη όρμη του κοριτσιού; Νά κόψη κανένα ή άν δέν ήταν Έλληνοπούλα νά ζωτήση τέλος πάντων τί λουλούδια είναι αυτά, πού έχουν τόσο *ωραία όσμη*; Μπα! Τό ξεχάσε φαίνεται. Καί έτσι άν έλειπε και ή έπιγραφή, μενεξές, δέν θά ήξερε κανείς τί λουλούδια είναι, γιατί τό όνομα σ' όλη την έκθεση δέν αναφέρεται πουθενά. Τό ξεχάσε φαίνεται, γιατί αυτό τό κοριτσάκι παρουσιάζεται σαν γεννημένος βοτανολόγος. Έτσι ή πρώτη του όρμη ήταν νά κοιτάξη και νά μάς πη ότι «άπό λεπτού μίσχου ήσαν κρεμασμένα τά μικρά εκείνα άνθη» και ότι ή μόνη περιέργεια πού της γεννήθηκε ήταν νά ιδη και τις ρίζες του ού μόν άλλα και τά ριζίδια, τά όποια *βεβαίως έλάμβανον* άπό τό χώμα την τροφήν του φυτού. Αύτή ή βεβαιότητα του δεκαετούς κοριτσιού γιά τό σκοπό και τή χρησιμότητα των *ρίζιδιων*, τί σοφ' έλεε.

Στό τέλος έπρεπε νά έχη και έπίλογο αύτή ή έκθεση γιατί όλες οι άλλες έχουν κατά τό παράγγελμα. (Einleitung, Ausführung, Schluss). Άλλά κι αυτό τό ξεχάσε τό κακόμοιρο. Μά τί νά πρωτοθυμηθή; τόν αριθμό ή τό μέγεθος των πετάλων ή τις ρίζες και τά ριζίδια, τό όνομα ή τί τάκαμε;

Έτσι λοιπόν στά πράγματα και στην έφαρμογή όλες οι καλές γενικές αρχές γιά αύτοβουλία και αύτενέργεια, γιά έλευθερία και αλήθεια, πού τόσο ώραία μάς τις έξυμνει ό συγγραφέας, σφαγιάζονται μπρός στό Μολόχ αυτό της καθαρεύουσας και έτσι συνηθίζουν τά παιδιά άπό μικρά νά γράφουν και όταν βγαίνουν άπό τό γυμνάσιο δέν έχουν τό γλωσσικό συναίσθημα της γραφτής γλώσσας. Ποιός, πού νά έχη και κόκκο επιστημονικής εύσυνειδησίας μπορεί νά πη, πώς δέν είναι μέσα στην έκθεοούλα αύτή ό δάσκαλος και μόνος ό δάσκαλος, δάκιερως και άτίοφιως με όλες τις στεγνές του γνώμες γιά τή μόρφωση του παιδιού;

Και ό συγγραφέας έπρεπε νά μάς παραθέση και 5-6 έκθέσεις ακόμη με τό ίδιο θέμα, γιά νά βλέπαμε άκόμα καλύτερα τό πνίξιμο κάθε αύτενέργειας των παιδιών. Γιατί είμαι βέβαιος, πώς μόν οι ύπογράφες θά ήσαν διάφορες, άλλ' όχι και οι έκθέσεις. Ένας άλλος μαθητής ή μαθήτρια της ίδιας φαίνεται ηλικίας και τάξης θέλει νά περιγράψη τό μήλο. Κατ' ανάγκη πρέπει νά βάλη εισαγωγή. Γράφει λοιπόν «Κατά τινα φθινοπωρινήν ήμέραν έπεσκέφθην τόν κήπον μας. Άπό έν δένδρον πού ήτο πλησιον της εισόδου εκρέμαντο ώραϊοι καρποί. Ήσαν μήλα. Έξήτησα νά με σηκώσουν και έκοψα έν». Και ακολουθεί ή περιγραφή κατά τό σχέδιο πού έχει μπρός του (χρώμα, μέγεθος κτλ.). Βλέπουμε τώρα τά κοινά. Καί στις δυο μαθήτριες έρχεται ή ίδια όρεξη της *επισκέψεως του κήπου*. Ή μιá την κάνει στό δικό της, ή άλλη στόν ξένο. Άλλά διαλέγουν και οι δυο ώραϊες ήμέρες. «Κατά τινα φθινοπωρινήν ήμέραν». Πρέπει νά ύπάρχη και όλίγη ποίηση. Πώς δά; Μήπως δέν άρχίζουν έτσι οι έπιφυλλίδες, των μυθιστορημάτων; Ό ψευτορωμαντισμός, πού μίλησα παραπάνω μάς κάνει τή μελαγχολική του έμφάνιση και γεμίζει τή δρασερή και εύχαρη ψυχή του κοριτσιού με άνάλατες αισθηματολογίες και τεχνητές σκηνοθεσίες ζωηρότητας της περιγραφής. Τό παιδάκι πού έξησε και μεγάλωσε στόν κήπο του, πού έκαμε όλα τά παιχνίδια της προσχολικής και μετασχολικής του ζωής, πού ξέρει όλα τά φυτά και τά δένδρα άπ' έξω κι άνακατοτά και μάλιστα όσα είναι όπωροφόρα σαν τις μηλιές, δέν ξέρει μιá μηλιά κοντά

στην είσοδο του κήπου του. Αισθάνεται όμως την ανάγκη με τά πρώτα ψύχη του χυνόπωρου νά επισκεφθή τόν κήπο του, νά φιλοσοφήση ίσως με τό στροβίλισμα των ξηρών φύλλων και ίσως ίσως νά κλάψη τή μοιρά του γιατί την άλλη την ήμέρα θά πρέπει νά γράψη έκθεση στο σχολείο του. Άλλά χάριτι θεού, τή μελαγχολική του διάθεση κόβει τό αντίκρουσμα ενός δένδρου με ώραϊούς καρπούς. Τί δένδρο νάναι άρά γε αυτό, σκέφτεται. Πρώτη φορά τό βλέπω στόν κήπο μάς; Περίεργο! και όμως είναι τόσο κοντά στην είσοδο. Καί οι καρποί του, τί καρποί νάναι; Πλησιάζει κοντύτερα, κοιτάζει καλύτερα. Ά τί χαρά! Ήσαν μήλα! Καί άφού μάς δώση και αυτό την περιγραφή, κουρασμένο μάς λείει στό τέλος, επειδή πρέπει νά βάλη και έπίλογο, πώς του ήρθε ή όρεξη και τό έφαγε!

Κι έτσι ακολουθούν κι άλλες κι άλλες περιγραφές, ύποδείγματα της δαιμόνιας μεθοδικής έπεξεργασίας του συγγραφέα και των «*άφ' ών προέρχονται*». Είπαμε στην άρχή πώς θά προσπαθήσωμε νά δείξωμε με τά ίδια τά λόγια και με τά ίδια τά έργα του συγγραφέα, με ποιό τρόπο λησμονιούνται οι δρθές γενικές αρχές, πού θέτει στην άρχή, γιά ποιό λόγο, με τό δρόμο πού παίρνει, σπρώχνεται στις μηχανικές έκθέσεις και δέν βαδίζει «*την μέσην όδόν*» όπως θέλει ν' ακολουθήση και τέλος πώς ή αλήθεια εκδικείται όταν κανείς συνειδητά ή άσυνειδητά την παραβιάζει. Νομίζουμε πώς έγινε αυτό φανερό μέσα στα σύντομα όρια, πού πρέπει νά έχη ή μελέτη αύτή. Όποιος θέλει πληρέστερη έντύπωση, ως διαβάση τό βιβλίο του συγγραφέα.

* *

Μένει νά εξετάσωμε και άπό την τρίτη άποψη τό βιβλίο δηλ. Τί δεδομένα της έμπειρίας του και της σχολικής του πείρας μάς παρουσιάζει ό συγγραφέας πώς τά προσαρμόζει στις γενικές θεωρίες του θέματος και τι είδους συμπεράσματα και συλλογισμούς βγάξει. Πριν άπ' αυτό πρέπει νά προσθέσωμε, πώς όλόκληρος ό β' τόμος με τις 274 σελίδες του, άφιερωμένος στις έκθέσεις των Γυμνασίων, δέν μάς παρουσιάζει τίποτε άξιο νά συζητηθή ιδιαίτερα. Μακρολογεί και έκει γιά τό λεχτικό, τή σημασία του και τις άρετές του, πραγματεύεται χωριστά κάθε είδος έκθέσεων του ιστορικού και φιλοσοφικού γένους και παραθέτει άφθονα σχέδια σε κάθε είδος έκθέσεων παρμένα κυρίως άπό την ύλη τή διδασκόμενη στο Γυμνάσιο. Δέν λείπουν όμως ούτε ύποδείγματα τηλεγραφημάτων π. χ. Μαρίαν Ράκου Θήβας—Μεταβαίνω αύριον Άθήνας. Περίμενε εις σταθμόν 9 μ. μ. Ίουλία. (Σελίς 156). Ούτε ύποδείγματα γιά ρεκλάμες ή γιά ένοικιαστήρια π. χ. Μεγάλη έκθεση εις πώλησιν. Κατάστημα νεοτερισμών. Άδελφών Πάμπα όδός Ίφιτου 14. Εις τιμής ήλαττωμένας κτλ. ή: Ένοικιάζεται άπό Ιης Σεπτεμβρίου έ. έ. δωμάτιον ευρύχωρον, εύάερον και εύήλιον έν δόφ. . . Άλλ' ούτε και διπλογραφικά έγγραφα π.χ. χρεωστικών αποδείξεων, έξοφλήσεων, άποδείξεων παραλαβής κτλ. Μόνον έρωτικών επιστολών ύποδείγματα λείπουν χάριν της ήθικής φαίνεται. Ή μήπως επειδή δέν ταιρίαζαν στην καθαρεύουσα;

Στή μεθοδική έπεξεργασία, πού μπαίνει στό τέλος του τόμου, ύποστηρίζει ό συγγραφέας τή διπλή γραφή και διπλή διάρθωση της έκθεσης ακόμη και στις άνώτατες τάξεις του Γυμνασίου, άφού άλλωστε «*και έν τή Έσπερίε διπλή κατά κανόνα γίνεται ή διάρθωσις των έκθέσεων*». Άν αυτό τό κατά

κανόνα, είναι αλήθεια για τις ανώτερες τάξεις, θα επιθυμούσαμε να μας έδινε πληρέστερες αποδείξεις ο συγγραφέας, γιατί έμεις τουλάχιστο δεν το είδαμε. Τό τί θα γίνει όμως μ' αυτή την άπαιτηση στα Έλληνικά Γυμνάσια, μπορούμε από τα τώρα να προείπουμε, Κατά κανόνα στα Έλληνικά Γυμνάσια δεν γίνεται δι. διελή άλλ' ούτε άλλη γραφή και διόρθωση παρ' όλες τις έπιταγές του προγράμματος και τις έπιβλέψεις των έπιθεωρητών. Όλες αυτές οι μεθοδικές άπαιτήσεις του κ. Βαλάκη με τα διπλά και τριπλά τετράδια εκθέσεων, νεοελληνικών, συστήματος κτλ. Θα πάρουν και στην Ελλάδα— αν δεν πήραν ακόμη ολοκληρωτικά— το δρόμο που πήραν και οι μεθοδικές ύποδείξεις της διδασκαλίας όλων των μαθημάτων, ύποδείξεις, που συστηματοποίησε η άνατίρρηση παιδαγωγική αξία του Ziller και η διασαφητική ικανότητα του Rein στην Γερμανία. Όπως άχρηστευαν και εκεί και δεν γίνεται πιά σοβαρός λόγος για μεθοδολογικά στάδια και τετράδια συστήματος, παρά μόνον στον κύκλο των Έσβαριανών που ολοένα γίνεται στενότερος, έτσι θα άχρηστεύουν και δω, άμα φωτιστή λίγο πιο πολύ η ψυχή των δασκάλων μας και άποχτήσουν την έλευθερία τους δηλ. το ξεσκάβωμα της ψυχής των από κάθε παιδαγωγική αυτοριτέ, και την πεποίθηση στον έαντό τους και στην πρωτοβουλία τους. Όσον άφορᾷ τα δεδομένα της σχολικής πράξης και πείρας του κ. Βαλάκη που τα ζητούμε για να μορφώσωμε την κρίση μας για την αξία και άποτελεσματικότητα των θεωριών και μεθόδων του, παρατηρούμε, πως έξω από τις 5-6 εκθέσεις δεκαετών παιδιών, που παραθέτει στον Α' τόμο έτσι σαν άποτέλεσμα των «Όδηγιών διά την βαθμιαίαν σύνθεσιν των πρώτων περιγραφών», άλλο τίποτε δε βρήκαμε. Την αξία αυτών των εκθέσεων και έπομένως και των οδηγιών την αναλύσαμε παραπάνω. Και όμως αυτό κυρίως είναι που θα ζητούσαμε και που έχουμε ανάγκη στη νεοελληνική διδαχτική. Θεωρίες και θεωρητικές ύποδειγματικές διδασκαλίες διάβασαν και διαβάζουν οι δάσκαλοι άρκετές. Θα ήθελαν και μερικά πράγματα, έργα, άποτελέσματα. Τέτιες εργασίες, όσο έγω τουλάχιστο ξέρω, είναι δυο μονάχα. Του Δ. Γουδή «Η έκθεσις των θεωριών εξετάσεων των μαθητών της Β' του προτύπου Γυμνασίου» και του Α. Δελμούζου. «Τρία χρόνια δάσκαλος». Η πρώτη είναι βέβαια άτελής, αλλά μας δίνει τέλος πάντων κάποιο άποτέλεσμα της εργασίας του και αφήνει να βγάλωμε απ' αυτό την αξία και σημασία των μεθόδων που μεταχειρίζεται. Η β' είναι πληρέστερη και πολυμερέστερη γιατί βάζει τις ίδιες τις μαθήτριες να μας πούν σε ποιά μορφωτική κατάσταση βρισκόντανε όταν τις παράλαβε ο δάσκαλος και ύστερα πάλιν οι ίδιες με τα έργα των, με τις εκθέσεις των να μας δείξουν σε ποιά σημείο έφτασαν και σε ποιά θα μπορούσαν να φτάσουν, αν η άμάθεια, ή πρόληψη και η έμπάθεια δεν έκλειναν τό φωτεινό εκείνο σχολείο του Βόλου. Ο συγγραφέας του συνοδεύει τις εκθέσεις αυτές με κάθε δυνατή λεπτομέρεια για τον τρόπο και τη μέθοδο, που άνυψωσε τα κορίτσια από το ένα σημείο στο άλλο.

Και όμως ο συγγραφέας του βιβλίου μας, που δεν παραλείπει να αναφέρει στη σελίδα 35 όλες τις σημαντικές και άσημαντες εργασίες μεταφραστικές τις περισσότερες— με τη στενή και πλατύτερη σημασία της λέξης— την εργασία του κ. Δελμούζου θέλει να άγνοή. Την πιο σημαντική, επιστημονική συμβολή στη νεοελληνική διδαχτική των εκθέσεων θέλει να την άγνοή. Δι-

καίωμα του βέβαια. Άλλά εκείνοι που εργάζονται επιστημονικά έχουν και μερικές ύποχρεώσεις, που πρέπει να τις σέβονται, για να μη χάνεται και ο σεβασμός του αναγνώστη προς τους ίδιους.

Έξω λοιπόν από τις 5-6 εκθέσεις, που αναφέραμε παραπάνω, άλλο τίποτε δε βρήκαμε. Υπάρχουν όμως και στους δύο τόμους άφθονες παραπομπές σε κείμενα νέα και άρχαία, που διευκολύνουν τους δασκάλους να βρίσκουν θέματα εκθέσεων κι ακόμη άπειρα σχέδια, σκελετούς δηλ. ακολουθίας των νοημάτων κι αυτά για κάθε είδος έκθεσης. Η αξία όλων αυτών είναι καθαρά σχετική. Ο συγγραφέας δηλονότι έλαβε υπ' όψει του την ανάγκη και την τραγική δυσκολία, όπου κατανοούν πολλοί από τους δασκάλους και καθηγητές, όταν πρόκειται να δώσουν έκθεση. Δε βρίσκουν θέμα. Άλλά και όταν βρουν δεν ξέρουν να δώσουν οδηγίες πως να το πραγματοποιούν οι μαθητές. Την ανάγκη αυτή έχουμε να γεμίση το βιβλίο. Στο έξης δε θάχουν πιά αυτή τη δυσκολία. Δεν έχουν, παρά να άνοιξουν το βιβλίο κι εκεί θάναν και το θέμα και το σχέδιό του έτοιμο. Πάει λοιπόν ο πονοκέφαλος ο δασκαλικός. Από την άποψη αυτή κανείς δε θα άρνηθῆ, πως το βιβλίο θα είναι πραγματικά χρήσιμο και άξιο για κάθε έπαινο για τους κόπους, που έκαμεν ο συγγραφέας για να γράψη έναν ακόμη πληρέστερο οδηγό εκθέσεων στην Έλληνική, ένα είδος δηλαδή εκθεσολογίου κατά τα συνταγολογία και παρακαλούμε να μας συγχωρήση, γιατί διαβάζοντας στον πρόλογό του ότι σκοπεύει να γράψη «έργον πλήρες και άριτον» παραξηγήσαμε τους σκοπούς του και τις προθέσεις του. Η βεβαιότητα, που ύπάρχει, ότι και το βιβλίο του αυτό θα έξαντηθῆ, όπως και το πρώτο, θα τον άποζημιώσει για κάθε τυχόν δυσαρέσκεια, που μπορούν να του γεννήσουν οι διαφωνίες και παρατηρήσεις μας. Το βιβλίο άλλωστε έχει πολλές άρετες. Και σοφία θησαυρισμένη, δική μας και ξένη, δείχνει πολλή και εργασία έπίπονη και πολυχρόνια παρουσιάζει. Ένα μόνον δεν έχει επιστημονικότητα. Άλλ' αυτό, είπαμε, ήταν μια παρεξήγηση.

Ευάγγελος Κακούρος

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Α' ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΑΘΑΝ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ: «Στιγμές πού ζω» ποιήματα. Ἀθήνα 1921. Ἐκδόση Ἀθηναϊκοῦ Βιβλιοπωλείου» Χ. Γανιάρη καὶ Σία δεχ. Β.

Ὁ ποιητὴς φαίνεται πὸς πόνεσε πολὺ στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς του· ἔνωσε τὴν ἀγони θλάρι, τὴν περὶ κακομοιριά, πού εἶναι μιὰ τόσο ζωηρὴ ἐκδήλωση τῆς ζωῆς τῆς φυλῆς· ὁ Ἄμαρτινος, θαρρῶ, ἔλεγε πὸς κάτω ἀπ' τὴ ζωὴ μας ὑπάρχει μιὰ δεξαμενὴ γεμάτη δάκρυα· φθάνει λίγο νὰ τὴν ζουλήσῃς μὲ τὸ δάχτυλο, γιὰ νὰ τὰ κάμῃς ν' ἀναβρῦσουν. Παρόμοια, ἡ ζωὴ ἢ διατὴ μας κρύβει μιὰν ἀπειρὴ ποσότητα κακομοιριάς· μικρὸς ὁ ποιητὴς φαρμακεύτηκε ἀπ' αὐτὴν:

«Τόπινα μὲ τὴ στάμνα τὸ φαρμάκι
ἀκούοντας τὴ γιαγιά νὰ λέη ἀγάλη
Ἀπόψε οὔτε ψωμί, οὔτ' ὁ λύχνος λάδι.

(Ἡ γιαγιά βέβαια δὲν ἔλεγε ἀπλῶς ἀγάλη· τὰ τραγικά αὐτὰ λόγια· ὁ ποιητὴς ὅμως, γιὰ νὰ φανῆ πιστὸς στὸν Μινώταυρο τοῦ Ἑλληνικοῦ сонέτιου, κάνει ἀπιστία φρικτὴ στὴν πραγματικότητα).

Μὲ τὸν πρόλογον αὐτὸν ὁ ποιητὴς μᾶς γίνετα συμπαθητικὸς· τὸν πλησιάζομε γιὰ ν' ἀκούσωμε γνώριμα λόγια, τὴν ἔκφραση ἐκείνου τοῦ αἰώνιου πόνου πού κατακάθετα στὴ ζωὴ καὶ πού τὸν ἀναζητᾶμε στὰ ξεκούρδια· ὄργανά νὰ πού παιζοῦν στὶς ἔρημες πλατείες· ὅμως βγαίνομε γελασμένοι· ὁ ποιητὴς κλαίει, ὡς πού νὰ μᾶς καταφέρῃ νὰ τὸν πλησιάσωμε· ἔπειτα μᾶς φωνάζει:

«Δημιουργὸς! καὶ θά παλαίψω,
Πατέρα μου εἶσαι, οὐρανέ!»
«Ἀνάξιος γύρω μου σειρήνες
οἱ χίλιες τῆς ζωῆς φωνές».

Ὁ ἠρωϊκὸς αὐτὸς τόνος ἐξακολουθεῖ crescendo ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀνάγνωση. Βέβαια ἀνεξάρτητά ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ μας ἀποψη, δὲ μπορούμε ν' ἀποκλείσωμε ἀπὸ μιὰ ψυχὴ τὴν τάση νὰ ὑπερισχύσῃ, οὔτε νὰ ἐπιβάλωμε σὰ δόγμα τὸ συμβιβασμὸ μὲ τὴν ἀνάγκη· ὅμως οἱ ἠρωϊκοὶ τόνοι τῆς ψυχῆς αὐτῆς στάζουν αἷμα, οἱ πληγές τῆς εἰν' ἀκόμα ἀνοιχτές· ἡ προσπάθειά τῆς νὰ πεταξῇ κι ἔτσι, — αὐτὸ εἶναι πού κάνει τὴν ποίηση· ἀπ' τὴ συλλογὴ τοῦ κ. Κυριαζῆ αὐτὸ δὲ φαίνεται. Οἱ διανοητικὲς τάσεις τοῦ ποιητῆ ἔχουν τὴν κοινὴ μοῖρα ὅλων αὐτῶν τῶν τάσεων στὴ σύγχρονη ποίηση· κουράζονται καὶ φέρνουν ἀνία· γιατί τάχα; ἡ ἐποχὴ μας εἶναι τόσο ἀπιστή, πού δὲ σηκώνει τοὺς ἐνδοθυσιασμοὺς ἢ ἡ ποίηση αὐτὴ εἶναι τόσο ψεύτικη, πού γνωρίζεται ἀμέσως; δὲν ξαίρω, προτιμῶ ὅμως τοὺς στίχους πού ὁ κ. Κυριαζῆς χτυπάει κατ' ἐσθλείαν στὴν καρδιά:

«Φτωχὴ ψυχὴ, θλιμμένη Παναγία
στὸ ἔρημοκλήσι τῆς ζωῆς κλειστή,
τοῦ πάθους πού ἀγροικᾷ τὴν τρικυμία,
κλάψε σὺν Παναγίᾳ ζωγραφιστή.
Σὲ κάποιο μακρινὸν ἔρημοκλήσι
μιὰ Παναγιά μαζί σου θά δακρῶσῃ.

Ἐραῖοι, ὑποβλητικοὶ, μουσικοὶ στίχοι· ἀλλὰ ἡ «τρικυμία τοῦ πάθους» χαλὰ ὅλη τὴ διάθεση· σήμερα, πού ἡ ποίηση ἔγινε περισσότερο μουσικὴ παρὰ ποτέ, ἕνας θεμελιώδης μουσικὸς νόμος, τῆς «ἐνότητος τῆς διάθεσης» πρέπει νὰ εἶναι ἀπαράβατος· οἱ λέξεις: «ἐποχὴ, θλιμμένη, Παναγία, ἔρημοκλήσι, κλειστή» δημιουργοῦν μιὰν ἀτμόσφαιρά μουσικὴ καὶ σικερὴ· ξαφνικὰ βάρβαροι κουρσάροι, ἄξεστοι διονυσιασμοὶ ὁρμῶν καὶ τὴν καταστρέφουν. Ἰσως τὸ ποίημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ὑποδειγματικά τῆς συνθετικῆς οὐτῆς πρωτοπειρίας, ὑπάρχουν ὅμως ἄλλα περισσότερο ἀτυχεῖ.

Ὅπωςδήποτε ὁ κ. Κυριαζῆς εἶναι ποιητὴς «Δωρίου γλωσσικοῦ ἔνθμου»· ἔχει ἀναμφισβήτητες ἐπιτυχίες ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ· ὀρισμένως τὰ сонέτα (1, 2, 3, 4, 9, 12 ὅπου σημειώνομε ἕναν ἄμεμπτο στίχο «Σκούζει ἕνας πού ζηλιάρης στὸν ἄγέρα») εἶναι πολὺ ἐπιτυχημένα μὲ τὸν ἄερα πού τοὺς δίνει.

Ἀλλὰ οἱ σταυρωτοὶ τοῦ στίχοι μὲ τὰ ἡμίσεια δὲν μᾶς ἐνθουσιάζουν· γραμμένοι ὅλοι σὰ χωρὶς ἀναπνοή, παρουσιάζουν σημαντικὴ ἐξασθένηση καὶ στὴ λέξη καὶ στὸ νόημα. Ὁ κ. Μαλακάσης, μὲ μερικὸς ἀνάλογους «Ἀσφοδέλους» καὶ μὲ τὸν περίφημο «Μπαταριά», ἔδωσε πρῶτος τὸ κακὸ αὐτὸ παράδειγμα κακῆς καὶ ἀπειροκάλης ἀντιγραφῆς ὀρισμένων ξένων προτύπων, πού κάθε λέξη εἶναι ἐκεῖ ζυγισμένη καὶ ἀπηχεῖ πλοῦσιες καὶ βαθιὲς ἁρμονίες.

ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ (ΜΕΛΙΚΕΡΤΗΣ): «Δρόμοι καὶ Μονοπάτια», ποιήματα. Σμύρνη, 1921.

Ἄρτια στὴν ἐμφάνιση ποιητικῆ ἐργασία, πού ἀξίζει καλύτερο, πὸ συγχρονισμένο τίτλο· ὁ ποιητὴς τὸν δικαιολογεῖ ἐν τούτοις μ' ἕνα ποίημα σὺν πρόλογο:

«Μονοπάτια, δρόμα καὶ δρόμοι, ὅλα καλά· ναι
γιὰ τὸ δυνατό, τὸν ἀξιο στρατοκόπο».

Ἀυστηρὴ καὶ ἱκανοποιητικὴ κατεργασία τοῦ ποιητικοῦ ὕλικου· τὸ πέταγμα τῶν ἐμπνεύσεων τοῦ γνωστικοῦ, στωϊκοῦ, μεταγολικό, λυτρωμένο ἀπὸ τοὺς ἀόριστους ἰδεαλιστικὸς ἐκείνους πόθους, πού καταντοῦν στὰ περισσότερα ποιήματα μιὰ πεζότατη φλυαρία καὶ μιὰ φανερὴ ὑποκρισία· τὸ ποιητικὸ γούστα του φαίνεται τόσο προχωρημένο, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ τοῦ συγχωρήσωμε κάποιες διαθέσεις ἀσύγχρονα ῥομαντικῆς· Τὸ «Παραμυθὶ τῆς παιδοῦλας μὲ τὰ χρυσὰ μαλλιά», ἡ ξανθὴ ἔρημιτιδα κοιμάται στὴ σπηλιά καὶ οἱ κουρσάροι κόβουν τὶς πλεξίδες τῆς

«νὰ τὰ πουλήσουν, τὰ χρυσάφια, γιὰ χρυσάφι».

Ἰσως θαρρεῖ πὸς ξαναβρίσκει τὰ μαλλιά τῆς στὰ νερά, χρυσομένα

ἀπ' τὸ ἡλιοβασιλευμα πέφτει γιὰ νὰ τὰ πιάσῃ καὶ πνίγεται· τέλος τὴν βλέπουν νεράϊδα...

— Οἱ ἔξη σελίδες αὐτῆς τῆς μπαλλάντας καλύτερα νὰ ἔλειπαν· εἶναι τόσο παρακινδυνεμένες οἱ γλυκανάλατες αὐτὲς ὑποκριτικὲς παιδικότητες...

Ἦς τόσο πολὺ συχνὰ μᾶς σταματοῦν μεταφορὲς πρωτότυπες, συλλήψεις ἀληθινῆς ποιητικῆς φλέβας

- — «ἢ πλώρη, ἀφρῶνε λιχνιστήρι»...
- «θάλασσα, τὸ φῶς κλέβεις ἀπὸ τᾶστρα»....
- «νὰ πῶ τὸν μουστο πόθων κολασμένων»....
- «Τὰ ματόφυλλά σου
ἀν σὰν πεταλούδα
τὸ βλέμμα μου τ' ἀγγίζει»....
- «κι ἔφερες τίς θάλασσες, καθὼς μιλοῦσες,
τίς μακραντιλαλοῦσες»....

δεκαπεντασύλλαβοι στρωτοὶ καὶ ἄνετοι, χαρὲς τῆς ποιητικῆς ἀκοῆς μας μουσικὲς διαθέσεις καὶ ἐξαιρετὲς ὑποβλητικὲς εἰκόνες (ἢ «Πηγὴ», θαυμάσιο, δροσερότατο ποίημα, ἓνα αὐθόρμητο σφιχταγκάλισμα γιὰ πρώτη φορὰ, μέσα σὲ μιά σπηλιά μὲ νερά, κισσοὺς καὶ ἴσκιους· ὁ «βραδυνὸς περίπατος» «Παλιὰ βιβλία» «Στιγμές» κλπ.). Μιὰ ἀτμόσφαιρα πόνου περιζώνει σχεδὸν τὰ περισσότερα ποιήματα, μιὰ ἐξωραϊστικὴ, λεπτὴ μελαγχολία, — κυριολεκτικώτερα μιὰ *ποίησις*. Γι' αὐτὸ ὁ «Πελάγων», γραμμένος στὸ μότο τῆς Σαπφῶς

«Τῆ γριπεὶ Πελάγωνι πατῆρ ἐπέθηκε Μενίσκος
κύρτον καὶ κόπαν, μῆμα κατοζωίας»

δὲν εἶναι πιτυχημένη παράφρασις· στοὺς δυὸ αὐτοὺς στίχους τῆς Σαπφῶς πόσο τὰ λόγια εἶναι μετρημένα, πόσο *θεληματικὰ ἰσχνὴ ἢ δόση τῆς ποιήσεως*· εἶναι γιὰ νὰ παραστήσῃ τὸν φτωχικὸ, στεγγυῖ, γυμνὸ κόπον τοῦ τυραννισμένου ψαρά, ποὺ βάζει στὸν τάφο τοῦ γιοῦ τοῦ τὰ χαρακτηριστικώτερα μοιραῖα σύμβολα τῆς τσακισμένης του ζωῆς· τὸ ἀνάπτυγμα τῶν λίγων αὐτῶν λέξεων ἀπάνω σὲ μιὰ κλίνη Προκρούστου, — σὲ σονέτο! — εἶναι προκαταβολικὰ καταδικασμένο σὲ ἀποτυχία. Στις «Στιγμές», ὁ ποιητὴς φεύγει ἀπὸ τὸν ἓνα ἠθικὸ πόλο, — τοῦ ἡρωϊσμοῦ — καὶ καταλήγει στὸν ἄλλο — τοῦ ἐσωτερικοῦ συναισθηματισμοῦ — εἶναι χειροπιαστὴ ἀπόδειξις πῶς ὁ δεύτερος εἶναι ποὺ τοῦ ἀήκει. Ἡ φυγὴ του

«χλωμὴ δειλὴ τσιγγάνα
μέσα στὰ ἀνέλα δειλινα
γλυστράει στοὺς δρόμους τοὺς χλωμὰ ἠσκωμένους
καὶ σιωπηλὴ στὶς σπλαχνικὲς τίς πόρτες
τῶν ὁμορφῶν καὶ τῶν καλῶν στέκει
λίγο λάδι συμπόνιας γιὰ νὰ ζητιανέη».

Δὲν ξέρω κατὰ πόσον εἶναι πεζὸ ἢ ποιητικὸ, — εἶναι ὅμως ἀσφαλῶς ἀνθρώπινο καὶ εἰπωμένο μὲ ἐκφραστικὴν ἀλήθεια ποὺ συγκινεῖ, τὸ παράπονό του στὶς «Ἐρινύες» γιὰ τὴν ὁμορφίαν ποὺ τοῦ προσφέρθηκε καὶ τὴν ἀφῆκε νὰ φύγῃ

«καὶ δὲν τρύγησα τὴ στάλα τοῦ μελιοῦ τῆς»
«καὶ τὸ κῆμα τῆς ὀργῆ Θεοῦ, μὲ πνίγει».

Ὁ ποιητὴς ἔγινε πιά ὁ «Καλόγερος», ποὺ ὅμως ζωγραφίζοντας ὑπομονετικὰ μὴν ἀβασφην ἀγιογραφία, ἔχει τὸ νοῦ σὲ κάποια ἄλλα μάτια:

«Φύλας, Χριστέ! Χεῖλῃ χλωμὰ...»

Ἡ γνώριμη ποιητικὴ refrain τῆς ζωῆς ποὺ εἶπε νὰ πετάξῃ, τοῦ πόθου «ποὺ ἀρμένισε σὰν καρὰβι μὲ μεγάλα ἀναμμένα πανιά» — κι ὕστερα ἑκατὸς μὲ τσακισμένα φτερά, βρίσκειται σὲ πολλὰ του ποιήματα («Ἐγκαρτέρηση») μὰ καὶ πέφτοντας «λογιάζει μαλαματένιες σκαλωσιές, ποὺ φέρνουν στῶν οὐρανίων τὰ παλάτια» («Παῖδες Ἀλωῆος» — γνωστότατο σύμβολο κάτω ἀπὸ νέο ἔνδυμα).

Σημειώνομε ἀκόμη τὴν ἀξιοσημείωτη ἐπιτυχία τοῦ ποιητῆ στὸν δεύτερο στίχο, ἢ καλύτερα στὸ *λεύτερο μέτρο*· εἶναι σφιγμένο πάντα καὶ δὲν ξετροχιάζεται ποτέ. Κάποτε, ὅταν ἔβλεπα τὸν Παλαμᾶ, ἀκουσα πῶς εἶχε τὴ γνώμη ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαμε *λεύτερο* στίχο πολὺ προτύτερα ἀπ' τοὺς Εὐρωπαίους: τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους. Σοφὴ παρατήρησις, ποὺ τὴν βλέπω ἐφαρμοσμένη μὲ γνώση στὴ συλλογὴ τοῦ κ. Σταύρου Βέβαια, τὸ γοῦστο τοῦ, ἢ αἰσθητικὴ του ἔρχεται ἴσως κάπως ἀπ' τὴν Εὐρώπῃ, μολοντὶ δχι ἀρκετὰ ἀκόμη ὁραφανισμένη ὁ στίχος του ὅμως ἔρχεται ἀπ' τοὺς Βυζαντινοὺς (πρβλ. «Μεγαλονόρια»).

Ἡ συλλογὴ τοῦ κ. Σταύρου εἶναι ἱκανοποιητικώτατο δείγμα τῆς φιλολογίας τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΕΛΗ: «Ἀπάνεμα Βράδνα» ποιήματα. Ἀθήναι, ἐκδότης Ἰω. Ν. Σιδέρης, 1921. Δραχ. 5.

Ὁ κ. Δελῆς φαίνεται πῶς δούλευε τὸ ποίημα ἀπὸ πολὺ νέος, τὸ λέει ἄλλως τε καὶ στὸν πρόλόγόν του· ὁ πρόλογος αὐτὸς εἶναι κάπως παράξενος: κάποτε εἶχε ἀκούσει πῶς ἓνας παλιὸς καὶ σοφὸς του φίλος μοίραζε συχνὰ τίς ὄρες του μὲ τοὺς πεθαμένους: πῆγε νὰ τὸν δῆ· κι ἐκεῖνος ἀνοίγοντας τὴν πόρτα του: «εὐ εἶσαι; τοῦ λέει: μὰ ἐγὼ μιλοῦσα ὡς τώρα μαζί σου μέσα». Ὁ ποιητὴς ἔνωσε τότε βαδύτερη τὴ «δίκωπῃ» ὑποψία ποὺ τὸν τυραννοῦσε ἀπ' τὰ νιάτα του:

Ὁ κ. Δελῆς δουλεύοντας τὸ στίχο ἀπὸ καιρὸ, καταστάλαξε νὰ τὸν παρουσιάσῃ σὲ ὀριστικὴ μορφή στίχου περίτεχνου, πλεγμένου, ποὺ ἀγγίζει συχνὰ τὰ σύνορα ἀκατάληπτης χρησιμοδοσίας:

Παράπογο τὰ στήθη τὰ γαληνεμένα
τὰ τέλια μῆτε τῆς βαρῆς μου ἄς κρούσῃ λύρας,
τρανότερη ἂν σταθῇ ἢ βουλή τῆς Μοίρας
ἀπὸ τὸ θάνατο, Ζωή, μὰ κι ἀπὸ σένα!

Φυσικώτερο, γιὰ ἓναν καλλιτέχνη ποὺ ἐξελλίσσεται ὀλοένα, θὰ ἦταν ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετο: στίχος ἀπλός, βαθὺς, γεμᾶτος νόημα, ἀπ' τὰ αἰώνια ἐκεῖνα,

τ' αποφθεγματικά, τὰ μόνα πού χωροῦν στήν ποίηση χωρίς νά τήν ἀλλάζουν σέ philosophie rimée. Ὁ ποιητής δέ θέλει, μολονότι τό μπορεῖ ἐξαιρέτα :

«Ανάραχτα ἔτσι καί μακρὰ ἀπ' τὰ πλάνα κάλλη
τῶν κάβων καί τῶν λιμανιῶν τὰ ρηχονέρια
γοργή ἢ πνοή σου ἄς στρώνῃ τὰ πάντα μου πλέρια
πρός κάποιο ἀξέγγωτο ἀνεμόδαρτο ἀερογάλλι.»

Πλοῦτος φραστικός, ἀπογο μέτρο, ἀνέση καί ἀριστοκρατική κίνηση, ἀριστοτεχνικά αὐτά ὅλα. Καί ἄλλοῦ :

Μοιάζει ἡ ψυχή μου τὰ παλιὰ τοῦ φθινοπώρου πάγκα,
στ' ἀπόβροχο ὅταν ξηρὰ σταλάζουνε τ' ἀπόσκια,
κι ἀντιφεγγίζουν ἀφυλλα μέσ στις λιμιές τὰ κισσικια
μέ τή βουβή στήν ἄκρη τους λησμονημένη βάρκα.

Ἄλλὰ ὁ ποιητής ἔχει κάνει ὄρκο νά πολεμήσῃ, ἀντί νά ψάλλῃ

«καί μάτωμα μέ πάνοπλα τὰ στήθια.»

Εἶναι δηλαδή μιὰ ἀπόπειρα ἀκόμη διανοητικῆς ποίησης, μὰ πού ἔχει πάντα τήν ἴδια τήχη: θόρυβος χωρίς οὐσία, πού φέρνει πλήξη. Τὰ ποιήματα τοῦ κ. Δελή εἶναι βαλμένα στή σειρά, «parallèlement» πρὸς τή φυσική ἐξέλιξη καί τή διανοητική περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου. «Σκιᾶς ὄνειρα— Λοξοὶ Ἀρῶμοι— Spireen». Θά πούμε τήν ἀλήθεια στὸν κ. Δελή: στὰ *Σκιᾶς ὄνειρα*, πού εἶναι κάπως ἕνας πρόλογος στήν ποίησή του, δέ μᾶς συγκινεῖ καθόλου ὁ στίχος του κάνει θόρυβο πολὺ μακριὰ μας ἢ ἠθικῆ του εἶναι γεμάτη τρομερές ἀντιφάσεις, κι ἄς νομιζῇ πὼς βρίσκεται σέ συνεχή καί ἀμετάπτωτη ροή: ἐδῶ εἶναι ὁ ἰδανιστὴς πού ξέρει τὴ σκληρὴ του μοῖρα:

«Τοῦ κορφοδρόμου τὴ διπλὴ ἀποκοίμας πλάνη»

πὸ κάτω· καί ἡ γαλήνῃ τοῦ φαίνεται πάλι πλάνη:

ἢ ἀπανεμιά σου
μ' ἔξωσε κάποτες γλυκειὰ κι ἀναγελάστρα.»

Τί βγαίνει ἐπὶ τέλους ἀπ' ὅλα αὐτά; πού εἶν' αὐτὰ τὰ ὄνειρα, τὰ Ἄπιστα, οἱ ἄστροθεμέλιωτες ὁμορφιές, οἱ Ἀλήθειες καί οἱ Ἰδέες, πού μερικὸι προνομιοῦχοι δραματίζονται κι ἐμεῖς οἱ ἄλλοι δὲν ἀκοῦμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἴδια ὑπόκρουση μερικῶν ἐννοιῶν; Τὰ Μονοπάτια, τὰ Οὐράνια, οἱ Κορφές... Ἐπὶ τέλους ἕνας «ascenseur», ὡς νέο σύμβολο, θὰ ἦταν σήμερα περισσότερο τοῦ συρμού...

Ρωτοῦμε: ἢ Ποίηση δὲν ἔχει προσορισμὸ ν' ἀντιπροσωπεύῃ τὸ περιβάλλον; ἢ πλατειὰ ὑποκειμενικότητα τοῦ ποιητοῦ δέ σκεπάζει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ συνόλου; δὲν εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ τόπου του καί τοῦ χρόνου του ὁ ποιητής; ἂν ναι, —τότε πρέπει νά ἐννοηθῇ τὸ ἀπλούστατο τοῦτο: γενικὸ πνευματικὸ σύμβολο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς δὲν εἶναι ὁ ὄνειροπόλος Δαν-Κιχῶτης; ἢ ἐποχὴ ἀντιλήφθηκε πιά τοὺς ἀνεμόμυλους καί φωνάζει σέ κάθε

ἰδανιστὴ παλαιοῦ τύπου νά προσέχῃ· σύμβολο τῆς ἐποχῆς μας εἶναι μᾶλλον ὁ Σάντος, ἕνας Σάντος φρονηματισμένος, ποτισμένος ἀπὸ τὴ sagesse, τὴν *πικρὴ γνώση*, τὴ φρόνηση· εἴ στήν πραγματικότητα, ποτίζεται μ' αὐτήν, συνθηκολογεῖ μέ τὴν Ἀλήθεια, τὴν αἰσθητὴν Ἀλήθεια, πού ἔχει ἐπίδραση ἀναμφισβήτητη σέ κάθε του στιγμή· κι ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωὴ του μέσα βγάξει *ποίηση*, βγάξει μιὰ ἀτμόσφαιρα φαντασίας, πού ζώνοντας τὴν ἰσχυρὴ πραγματικότητα τὴν κάνει νά μοιάζῃ ὄνειρεμένη καί φανταστικῆ. Ἡ ἐποχὴ σήμερα δὲν ἔχει ἐνθουσιασμούς· ἢ πίστη τῆς εἶναι στὸ «μηδέν»· τὴ γέλασαν, τὴν πλήγωσαν, τῆς ἔρριξαν κάτω καί τῆς ἔσπασαν τὰ εἰδωλά της· ὁ κ. Δελὴς βέβαια δὲ θὰ τ' ἀναστήσῃ μέ τοὺς ἐντεκασύλλαβους του...

Θέλετε νά μᾶς φέρετε πρὸς τὸ ὄνειρο; Δὲ θὰ μᾶς πᾶτε πιά μέ τοὺς διονυσιασμούς· χτυπήσατε σιγανά τὴν πόρτα τοῦ *μουσικισμού*. Διαβάσατε λ. χ. τὸν Μαιτέρλιγκ, λεπτύνετε τὴ φράση σας, κάνετε τίς λέξεις σας ἀπαλές, τὸν τόνο σας ὑποβλητικὸ. Ὁ Διόνυσος ἔχει πεθάνει· ἢ ἐπικοινωνία μέ τὸ ὑπεραισθητὸ σήμερα δὲ γίνεται μέ τὴ μανία, μέ τὸ ξεφρένιασμα· παρὰ μέ τὴ συγκίνηση, τὴν ἀποσιώπηση, τὸ παρορμητικὸ τρεμούλιασμα· σήμερα στὰ Ὀνειρα περνοῦν ἀπὸ τὰ θολὰ, μουσικὰ νερά τοῦ μουσικισμού: «Se soumettre ou se demettre».

Ἄλλὰ καί στὴ βάση του ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι σφαλέρδης καί ἀτυχός. Ἐπικίνδυνος *δουισμός* (dualismus) βασιλεύει στήν ποίηση: ἀπὸ δῶ, ἢ σφαῖρα τοῦ ὕλικου, ἀπὸ κεῖ ἢ σφαῖρα τοῦ Ἄυλου, τῆς Ἰδέας, τῆς Ἀλήθειας! Γιὰ νά περάσῃ χανεῖς στὴ δευτέρῃ, πρέπει νά φύγῃ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πρώτη, ν' ἀποταχθῇ τῷ Σατανᾷ... Ἡ ὄλη, τὸ συναίσθημα, τὸ πάθος, πού εἶναι τὸ στεφάνωμα ἐκείνου πού λέμε *ὑπαρξή*, ἢ χαρὰ καί τὸ ξαναβάπτισμα τῆς ζωῆς;— εἶναι γιὰ ὀρισμένους ποιητές, ἀντάξιους τῆς πὸ σαρακοσιανῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, κάτι τὸ αλοχρό, τὸ ἀτιματικὸ! Καί τὸ οἰκτροτερο εἶναι τοῦτο: πὼς χωρίζοντας τὴ σάρκα ἀπὸ τὸ πνεῦμα, θαρροῦν πὼς ἀκολουθοῦν τὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνα καί τὴ σχετικὴ θεωρία τῶν ὑποδειγματικῶν Ἰδεῶν! Ἡ ματιὰ μας πρέπει νά τρυπᾷ τὴν ὄλη καί νά φθάσῃ τὴν *ἐννοια*: θαρρῶ πὼς αὐτὸ μπορεῖ νά συνοψιστῇ στὸ ἀκόλουθο αἰσθητικὸ ἀπόφθεγμα: «μὴ ζητᾶτε τὸ ἰδανικὸ διώχοντας τὸ πραγματικὸ· ζητήσατε τὴν *ιδανικὴ σύλληψη τοῦ πραγματικοῦ*».

Ἀρχετὰ γιὰ τὸ πρῶτο μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ κ. Δελή. Ἄλλὰ αὐτὰ ἔπρεπε νά εἰπωθοῦν μιὰ γιὰ πάντα, γιὰ νά σταματήσῃ ἐπὶ τέλους ὁ Πήγασος αὐτὸς πού σηκώνει ὄλοένα τὰ μπροστινά του πόδια πρὸς τὸ κενό, χωρίς νά προχωρῇ καί πὸ πέρα, τὸ κλωθογόρμημα αὐτὸ γύρω ἀπ' τίς κορφές καί τίς ἀνηφοριές, πού ἢ ἐποχὴ βαριέται ν' ἀκολουθήσῃ καί ἄλλη μιὰ φορὰ.

Τέλος πάντων, μ' ὅλα αὐτὰ ὁ ποιητής, ὁ κορφολάτης ποιητής (κορφολάτης, κορφοδρόμος, κορφολόγος κλπ., «κοινοὶ τόποι» τοῦ κ. Δελή) δὲν εἶναι διόλου μετανοιωμένος· τὸ πιστεύομε, γιὰτι-τὸ λέει μ' ἕνα στίχο γεμάτο πάθος

τόχα ν' ἀξίσετε ὅλοι σας ὅσο μιὰ φοῦχτα χιόνι
πού μου ὀροσίζει ἀμόλευτῃ πυρὸ τὸ μεταπὸ μου;

Μὰ ὁ κάματος τῆς ζωῆς τὸν παραμόνευει καί τὸ θάρρος του προδίδεται:

Στὴν κάμαρά μου, ὅπου συχνὰ μέ ὀρνει ἄργον ἢ ἀνία
σάν ἔξω κλαῖν μέ τὴ βροχὴ τοῦ ἔσπερινου οἱ καμπάνες,
ὅ,τι εἶχα καί ὅ,τι ἀγάπησα, μικρὲς χωρὲς καί πλάνες,
σάν ἡσικων πένθιμη περνοῦν τὸ νοῦ μου λιτανεῖα.

Στό θαυμάσιο αυτό τετράστιχο ο κ. Δελής ως μου επιτρέψει να βρω μιάν αντινομία: «μικρές χαρές και πλάνες»: αυτή λοιπόν ήταν ή πίστη του; τα σύμβολά του; οι αστροθεμελιώτες όπτασίες του; — πού να προσποιείται άρα γε; εκεί ή έδω; Δέ θα τό έκανα αυτό, μά έχει τό νόημά του: πώς μία ιδεαλιστική άποψη να μάς συγκινήσει, άφου είναι ψέμα, ύποκρισία, ρίμα, μέτρο, ρυθμός; έδω όμως βρίσκομε κάποιο έγω έπι τέλους!

Από δώ και κάτω μία πνοή θανάτου, μία σκιά υπερβολικά τραγική, ντύνει τούς στίχους πού ακολουθούν. Μία στρόφη του θυμίζει τόν ύπεροχο στίχο τού Moreas:

Les morts m'écotent seuls, j'habite les tombeaux.

Και ο κ. Δελής ζή με τούς νεκρούς ή τύρφη τών ζωντανών του φαίνεται μακρινή και κούφια: θαρρεί πώς ανακάλυψε έπι τέλους στόν τάφο τό κόημα τής ζωής: πικρό καταστάλαγμα στοχασμού, όμως ως άκουση κι ένα πικρότερο: «ούτε αυτό δέν είναι ή αλήθεια: όλα τά φράματα είναι σχετικά: στά νεϊάτα — τό όνειρο — στά γεράματα — ή σήψη» ή θεωρία τής σχετικότητας, — να μία ούσιαστικά πεσομιστική θεωρία για έναν ποιητή: θεωρία αισθητή φανερά σήμερα στήν πραγματικότητα, άπείρως πιο τραγικότερη από τόν ρωμαντισμό τού θανάτου και τού τάφου: αυτή μπορούσε να έκμεταλλευθ ή έπιτυχία ο ποιητής μάς.

«Χαράζει ψυχασάββατο μες στήν ψυχή μου πάλι
στούς τάφους δίπλα τούς παλιούς νιόσκαφοι τάφοι κι' άλλοι
προσμένουν τών νεκράνθεμων τά μυρωμένα χάδια.
... Άλλι και στό νεκρό πού ζή για να θυμάται μόνο...»

Έπειτα ένα μέρος με τόν τίτλο «Θυμάμαι», σύντομη άνακεφαλαίωση τών προηγουμένων και τό βιβλίό κλείνει μ' ένα νέο πέταγμα τού άμετανόητου άποτυχημένου:

«γής κι άστρα κι ήλιους σέρνοντας έπέρασα
και χάθηκα μ' όρθάνοιχτο φτερό.»

Κ. Γ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗ: «Νηπενθή», ποιήματα. Φιλαδέλφειο Βραβείο.
Αθήνα, 1921 Δραχ. 3.

Ο όμηρικός ήρωας ήταν υπερήφανος για τόν έχθρο πού είχε άντικρό του ν' άντικαταίψη σώμα με σώμα: θα ήταν κανείς παρόμοια υπερήφανος για έναν ποιητή σάν τόν παραπάνω; δε μπορεί βέβαια να είναι τό ίδιο και για τόν κ. Καρυωτάκη, πού είναι άκόμη πολύ νέος, άν και επανειλημμένως στεφανωμένος έπι τόν Φιλαδέλφειο Ποητικό Διαγωνισμό. Άς μάς επιτρέψει να κοιτάξωμε, όποτε από τόν «Πόνο τών Άνθρώπων και τών Πραγμάτων», τά καινούργια του «Νηπενθή» με μάτι πιότερο συναδελφικό... («Πληγωμένος Θεός», ή «Σκιά τών Ωρών»... μά γιατί τόση πόζα);

Επίδραση τής ξένης ποιησης («Μπαλλάντα στούς άδοξους ποιητές τών αιώνων», «Δόν Κχώτες») και τής έλληνικής έπτανησιακής («Πολύμνια:»)

Ψεύτικα αισθήματα
ψεύτη τού κόσμου,
μά τό παράξενο
φώς τού έρωτός μου
φέγγει στού σκότεινο
δρόμο τήν άκρη...
Σάμπως να λιώνουνε
χέρια κερένα...
Κάποια μεσάνυχτα
θά σ' άγαπήσω,
Μούσα...

Από κάποιες άλλες προσπάθειες, πού ζήτησαν ν' άνέβουν στήν κορυφή τού Σολωμού από άλλο δρόμο, τού κ. Καρυωτάκη ή προσπάθεια είναι άποτελεσματικότερη.

Η Μούσα τού κ. Καρυωτάκη έχει τό βλέμμα «να λάμπη άπ' τήν ασθένεια». Δέν είναι ή Muse malade τού Baudelaire: είναι ή Μούσα σε εμφάνιση σολωμικής Μοναχής: ή transformation είναι πολύ έπιτυχημένη, μέσα σε μία σύγχρονη μυστικώπαθη άτμόσφαιρα. Μες στά νερά τών ματιών τής Μούσας τού ο ποιητής θα βρή «τή βασίλισσα λέξη τού κόσμου». Άν ή Έκφραση είναι τό κυριώτερο προσόν τής τέχνης, τό γνώρισμα δηλαδή τού άσυνείδητου έαυτού μας, πού θέλει να πάρη έκφραση, — τότε αυτή ή φράση τού κ. Καρυωτάκη είναι αλήθεια άριστούργημα.

Οι άδοχοι ποιητές τών αιώνων, έμπνέουν στόν ποιητή μία παρόμοια άδοξη μπαλλάντα.

«Κάνε τόν πόνο σου άρπα:
μή δένης τήν πληγή σου
παρά με ροδοκλώνια...»

μάς δρημνείει ο ποιητής στήν «Ευγένεια»: μά όμως ο ίδιος άμέσως δίνει τό κακό παράδειγμα:

«Κλώτσα (sic!) τις μέρες σου, όντας
θά σοδναι πανηγύρι.»

Μπορούσε να δώση τό όραίο νόημα και με πιο κατάλληλη λέξη.

Τό όραιότερο ποίημα τής συλλογής τού κ. Καρυωτάκη είναι άναμφίβολα οι «Δόν Κιχώτες», πού «στήν άκρη τού κονταριού τούς έκρέμασαν σημαία τους τήν Ίδέα», κατά τό υπόδειγμα τού Ισπανού Ιππότη: μά ο ποιητής τών «Νηπενθών» τούς είδε αυτούς τούς Άνταίους τής ήθικής μυθολογίας («Πάπισσα Ίωάννα»), τούς είδε

«άναντρα να πεζέφουνε και με πικρήν άνεσα
με μάτια ύγρά τις χήμαιρες ν' άπαρηθούν τις πρώτες.»

Ο κ. Καρυωτάκης, μ' δλη του τή νιότη, είναι άντιπροσωπευτικότερος από τόν κ. Δελή: ο αυτό τό σημείο είναι άνθρωπος τής εποχής του, τής εποχής πού δοκιμάστηκαν και πετάχτηκαν στήν άκρη τόσες ήθικές αξίες και τόσα

ιδανικά, πού ξεσχίστηκαν οἱ φαντασμαγορίες τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ὀραμάτων καὶ παρουσιάστηκαν τὰ πρόστιχα, τὰ φτωχά, τὰ ἀπελπιστικά παρασκήνια.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ: «Εἰκοσιοχτὴ ποιήματα τοῦ Κλέωνος Παράσχου καὶ εἰκοσιδύο τοῦ Baudelaire. Ἐκδόσις Ζηνάκη Δελχ. 4.

«Τί ἄλλο ἀπομένει στὴ μνήμη μας, λέει κάπου ὁ Ρερμπὺ ντὲ Γκουρμόν, πολλὴν καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς ποιητικοῦ ἔργου, παρὰ κάποια θρύψαλα;»

Γιὰ τὴ νεώτερη ποίηση, τέχνη τῶν λεπτομερειῶν, καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ θρύψαλα εἶναι μόνο του ἔργο λεπτῆς κι ὑπομονητικῆς ἐργασίας καὶ σύγχρονα κομμάτι ἑνὸς ὁργανικοῦ, ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου.

Αὐτὰ τὰ θρύψαλα ἀπομένουν ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ κ. Παράσχου:

- «... μιὰ ἀνταριασμένη θάλασσα ἔχει μέσα μου γενῆ μικρὸ φτωχόπραμα πού πλέω ἐγώ, ἀπαραίτημένο»
- «ἓνα βιβλίο, πού εἶναι νεκρὸ γιὰ μένα ὅ,τι κι ἂν γράφω»
- «φτωχὰ μου μάτια, τὴ βαθειὰ χαρὰ σας συλλογιέμαι»
- «τόσο γλυκά, πού ἀπ' τὴν πολλὴ ὁμορφιά ἡ ψυχὴ πονοθεῖ»
- «τόποι πού δὲ σὰς φαίδρυνε ποτὲ τὸ πέρασμά της»

καὶ ποιητικὲς εἰκόνας σὰν αὐτή, τὴν κλασικὰ λειτὴ κι εὐγραμμὴ, τὴ γεμάτη Ἀττικὴ αἰθρία:

«ὦ Ἀθήνα πῶς θὰ νοσταλγῶ τὸ φῶς σου τὸ λαμπρὸ, τοὺς κάμπους σου, ἓνα δειλινὸ θαμπότατο τοῦ Ἀπριλῆ, μὲ λίγα ἐλιόδεντρα, μὲ τῶν βουνῶν σου τὶς γραμμές, μὲ μιὰ γαλάζια ἀκρογιαλιά στοῦ ὀρίζοντα τὸ βάθος».

Ὁ συλλογὴ εἶναι γεμάτη ἀπὸ παρόμοιες ζωγραφιές, πού καὶ μόνες τους θάξιζε νὰ μᾶς συγκαθίσουν. Προδίδουν μιὰν ὑπερξὴ μαγεμένη ἀπὸ τὸ φῶς, ἀπὸ τὸ χρῶμα, ἀπ' τὸν τόνο, πού τὴν περιστοιχίζει ἀνοιχτὴ μ' ὄλους τοὺς πόρους τῆς πρὸς μιὰ πλάση θερμῆ καὶ φιλική, ξένη ἀπὸ κάθε διανοητικὸ σύμβολο, ἀπὸ κάθε ψυχρὸ νόημα, μὰ γνώριμη στὴν αἴσθησι καὶ στοῦ συναίσθημα.

Δάση θυμᾶμαι σιωπηλὰ πῶς εἶχαμε περάσει,
δάση μεγάλα, σ' ἓνα πού ἐμουσκεῖαν φῶς μοκτό.
Φθινόπωρο ἦταν καὶ τῶν πεθαμένων φύλλων ὄρα...
Ἀπὸ τὸ ξάγναντο ὕστερα πού βγήκαμε, δὲ μένει
στοῦ νοῦ μου τώρα πιά, παρὰ μιὰ εἰκόνα μὲ πολλὴν
ἥλιο, παράξενα λαμπρὸν, θέρους ἀκόμη ὡς νᾶταν...

Θὰ μπορούσαμε πολλὴν ὥρα ἀκόμα ν' ἀφήναμε τὸν ποιητὴ νὰ μιλή, ξεδιπλώνοντας στὴν ἀκοή μας στίχους παρόμοια γλυκοὺς καὶ μουσικοὺς, ὅπου τόσο ἀπόλυτα φαίνεται ὁ ταυτισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς διάθεσης μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον. Πόσο εἶναι πιστὴ σὰν ἀνάμνησι, ἢ παραπάνω εἰκόνα, — θαμπὴ ἀπ' τὸ ἐντονο φῶς μᾶς ὄρας πού πλήγωσε τὴν ἐντύπωσι καὶ φεύγοντας, τὴν ἄφησεν ἐκστατικὴ!

Δὲ θὰ κουρασθῆ κανεὶς διαβάζοντας ὄσες δὴποτε φορές τοὺς ζωγραφικοὺς αὐτοὺς στίχους. Εἶναι πυκνοί, γεμάτοι ἀπὸ οὐλοιστικὸ χυμὸ. Ἐνας ἔρωτας πολύμορφος, γεμάτος μεταπτώσεις, εἶναι τὸ πρῶσιμα πού ἀνάμεσα τοῦ ὁ ποιητῆς βλέπει καὶ κοινοῖει πρὸς τὴ φύση. Ἐνας ἔρωτας πού χαρίζει στὰ χτίσματα τὴν ἴδια μας εὐτυχία:

μέσ' στοῦ δροσᾶτο ἀπριλινὸ δειλί, τὸν ἴδιο δρόμο
πάλιν ἔχτες ἐπήραμε τῶν γελαστῶν ἀγρῶν,
γοργοὶ σὰ νὰ μᾶς πρόσμενε κάπου ἢ χαρὰ ἐκεῖ πέρα...

πού χρωματίζει τὶς πέτρες, τὰ λουλούδια, τὴ θύλασσα, μὲ τὴν πονεμένη μας ἱλαρότητα, πού τοὺς ἀποθέτει ἓνα λυγμὸ μας πού γελᾷ, ἓνα χαμόγελό μας σπασασμένο πού νοιώθει, κατὰ τὸ στίχο τοῦ Ρερμπῶ

sourdre et mourir en lui un désir de pleurer.

Συζοῦμε βέβαια μαζί μὲ τέτια φύση τὴν τραβᾶμε μέσα στὴν καρδιά μας καὶ δὲ χωρίζομε τὴ μιὰν ἀπ' τὴν ἄλλη. Προτιμῶ τὴ φύση αὐτὴ πού πλέει στὴν ἀτμοσφαῖρα μᾶς ἀβρῆς χλιαρῆς ἡδονάθειας ἀπὸ τὴν πονερὴ φύση τῶν κορυφῶν μὲ τὰ χιόνια τῶν συμβόλων, πού κάνει τόσο κρύο γιὰ τὴν καρδιά! Θερμὴ καὶ φιλόξενη φύση, σὰ μιὰ ἐμπιστὴ γνωριμία πού τῆς ἐωμολογηθήκαμε τόσες φορές τοὺς ἔρωτες, τὶς θύμησης, τὶς πλήξεις μας.

«Μαζὶ θὰ ἔρχομαστε κι ἀπὸ τὸ δρόμο κουρασμένοι
θὰ ξαπλώνομαστε στοῦ πεῦκο ἀπάνω τὸ ζεστό».

Εἶδαν στὴ διάθεσι τοῦ Παράσχου μιὰ sensualité ἀφόρητη γιὰ τὶς ἀστικὲς ἀντιλήψεις. Ἀλλὰ θαρρῶ πῶς δὲ μπορεῖ νὰ γίνεταί λόγος γι' αὐτὰ ὅλα, προκειμένου γιὰ ἓνα ἔργο πραγματικῆς τέχνης. Θαρρῶ πῶς ἀκριβῶς ἡ sensualité του εἶναι ἡ ἐκδήλωσι μιᾶς ἰδιοσυγκρασίας εὐαίσθητης καὶ γόνιμης. Ἀκόμη, τὸν βρισκῶ ἀρκετὰ ἄγνο. Ὑπάρχει ἓνας τόνος παιδικὸς μέσα στοὺς στίχους του καὶ τοὺς ἐξαγγίζει μὲ τὴ δροσιά τοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐρωμένη θὰ ζητοῦσε μαζί καὶ τὴ μητέρα. Ὁ ἔρωτάς του εἶναι ἡ γενικὴ ἔκφρασι τοῦ ἀνθρώπου πού θέλει νὰ ἀγαπηθῆ, νὰ νοιώσῃ πῶς τὸν ἀγαποῦν, ὁ φυσιολογικὸς πόθος πού μᾶς κάνει νὰ θέλωμε νὰ δοθῶμε.

Ἡ ἀνηθικότητα κρύβεται στὴν πρόθεσι δὲ βλέπω πού ὁ κ. Παράσχος εἶναι «θελκτικὸς», πού εἶναι τὰ θαρρετὰ του ὑπονοούμενα καὶ πού οἱ μεθυστικὲς του παρασιωπήσεις. Βλέπω μόνο ποιήματα γεμάτα ἀγνὴ μέθη, στίχους χορευτικοὺς πού κυλοῦν μαλακά, συγκρατητὰ, ἐλευθέρω, ὠραίους, μουσικοὺς, ἀρμονικοὺς, πού οἱ λέξεις παύουν νᾶχουν ξέχωρην ὑπόστασι, μιὰ — μιὰ, καὶ οἱ στίχοι ὑψώνονται μονοκόμματοι σὲ μιὰ γνήσια ποιητικὴ σφαῖρα. Μετάφρασι τῶν συναισθημάτων σὲ γλώσσα καὶ διατύπωσι πραγματικὰ ποιητικὴ.

Δὲ δουλεύτηκαν στὸ χαρτὶ τὰ εἰκοσιοχτὴ αὐτὰ ποιήματα: ἡ ἐμπνευσι δὲ οἰχτήκε βιαστικὰ καὶ ἐκτραυματικὰ στοῦ στάδιο τῆς ἐκτέλεσης: ὁ ποιητὴς στρεφογύρισε πολλὴν ὥρα ὀλόγυρά της, ἀπομυζώντας τὸ μέλι της, χορταίνοντας τοὺς θησαυροὺς της. Πολλοὶ εἶπαν: «τόσο λίγο εἶναι λοιπὸν τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παράσχου;» — λημονοῦν ὅτι ἡ ποίησι δὲν μετριέται μὲ τὴν ἔκτασι, παρὰ μὲ τὸ βάθος. Εἶναι ἐμπνεύσεις πού τὶς εἶξε ὁ ποιητὴς, στιγμὲς φευγαλέες

που τους άποσπασε τό μυστικό τους, ώρες όνειροπόλησης και αδράνειας τόσο γόνιμης:

«Ενώ ό,τι έμένα πιο πολύ νοΰ και ψυχή εύφρανό μου, ήταν τό δειλί, ώρα στον κήπο έδώ να μένω αυτόν, ώρα να όκνέσω, ώρα ν' άκινήτω καθώς άπόψε, από άρρωστο άρρολιώνοντας ένα όνειρο γλυκό, κι ως άρωμα άνασαιίνοντας μεθυστικού ένός άνθους του άνήμπορου μου, άτέλειωτου, την πίκρια, ρεμβασμού».

Τί σχέση δάχε ή έμπνευση με τή φιλοπονία; κάνει τάχα να θυμίσωμε τήν κλασική άκαματία του Σολωμού;

Συλλήψεις ώριμες, είναι σπόροι γεμάτοι ζωή, γι' αυτό ξαναζούν και στις ψυχές μας. Κρατά τό μέτρο με σωφροσύνη και ασφάλεια: καμιά φλυαρία, κανένας ξεπεσμός στην πεζολογία, καμιά φιλολογία και καμιά άρά γε επανάληψη; ίσως όχι, και τούτο γιατί τό χωρίς ιδιαίτερο τίτλο αυτά ποιήματα βγαίνουν όλα άπ' τήν ίδια πηγή, άπ' ό,τι ρευστότερο κι ώραιότερο έχει ή ψυχή μας: άπ' τ' όνειρο:

«νάτα σκυμμένα πάνω σε βιβλία όλο καΰμό
κι άμαρτωλό πάθος κι δλόγλυκεια τρεμούλα,
που ύπουλα έστράγγιζαν στη διασπόμενη μου ψυχή,
τό πιο μεθυστικό, τό πιο θανατερό της φίλτρο»

άπ' τόν έρωτα:

«ώρα πολλή θά σώπαινα άπ' τό θάμνωμα, ενώ πλήθος
τά έρωτικά λόγια θά μου γεμίζαν τήν ψυχή»

χρειάζεται ν' αναλυθούν τέτιοι στίχοι, γεμάτοι διάχωση και λυρισμό:

«Ο δρόμος θάταν έρημος, ανάμεσα άπ' τά δέντρα.
Και μέσ' στο δειλί, τό στεγνό που θάλιωνε άχνό φως,
άργά θά παίρναμε τό βραδυασμένο μονοπάτι».

Άρρενωποι κι άβροι συνάμα, προτιμότερα κάποτε άκατέργηστοι, παρά κατεργασμένοι σχολαστικά, άποστειρωτικά.

Η ζωή έχει σταλάξει μέσα του πικρές σταγόνες βιάζεται να λημονήσει και προσφεύγει πάντα στην άγάπη ζητώντας άνακούφιση, ίκετεύοντας καθαρή.

Είναι μια ψυχή δλη εύπάθεια, γεμάτη καλωσύνη πιστεύει και πως όλος ό κόσμος είναι παρόμοια καλός, άξιος για τήν άγάπη μας και για τό ενδιαφέρον μας. Στη θέση του εαυτού της βάζει τόν αγαθόν αυτό κόσμο, χαιρείται τή χαρά του και κάνει δικούς του τούς πόνους του:

«γλυκειά γυναίκα σου, που στού σπιτιού σου τό κατώφλι
τό χέρι άντήλιο βάνοντας γνέφεις με τ' άλλο καλοκαινού...»
«Γέροντα μικρός στο σπίτι σου που λιάζεσαι δλιβιος και γελάς
με τά παιδιά και πιότερο με τό τρελάγγινό σου».

Σήμερα ή μέρα έπερασε γεμάτη πρόσχαρους θορύβους,
της γειτονιάς μου παίζοντας εύθυμα έκράζαν τά παιδιά,
και προς τό βράδυ άπ' τό βουνό μια συντροφιά κατέβηκε...
και γέλασαν και κράζανε και μ' όλους κελάδησαν
της μέρας όπου περασε τούς πρόσκαιρους άχούς».

Βλέπετε πόσο ή φύση του έρωτικού του συναισθήματος είναι μια συγκριμένη έκφραση της άόριστης αΰτης άγάπης για τά πάντα που περιστοιχίζουν.

Ίσως γιατί ζώντας με τούς ξένους, ζώντας μέσα στους ξένους, ξεχνά εύκολότερα ένα παρελθόν πικρό κι ένα παρόν άνάξιο.

«Ήρεμοι, ως νάτανε πολύ μακριά κιόλα οι πικρές μας
σκέψεις, οι ασήκατες τών δειλινών βαρυνθιμές...
σα νάταν κιόλας οι πικρές στιγμές πολύ μακριά...»

Αυτές οι στιγμές δε ζωγραφίζονται ποτέ ως είναι ξεορισμένες! ο ποιητής θέλει ν' έξαγιοτή μέσα στην άγάπη, άπ' τήν βέβηλη έπαφή τους δε μλπει γι' αυτή, μα ή σκιά τους πάντα έρχεται να περάσει πένθιμα άπάνω άπ' τή φαιδρότητα τών ώρών της άτολησοσύνης του ή πραγματικότητα ζώνει τις λίγες εύτυχισμένες στιγμές, σημαίνει τόν επιταφίο τους.

σάν ήσιοι που δε στρέφουνε πίσω ούδέ μια στιγμή,
ίδες πως φεύγουν οι παλιές, άγαπημένες ώρες.

Είναι φανερό πόσο είναι ικανοποιητική ή άπόδοση τών δσων θέλει να έκφράσει έχει τήν τέχνη να συνεργάζεται μαζί μας τόν παρακολουθούμε στο κύλημα του γεμάτου στίχου του με μιάν ευδιάθετη τάση συμπλήρωσης του ύπολοίπου. Αδτήν τήν τάση τήν διεγείρει και τήν χορταίνει, τή δημιουργεί και τήν ικανοποιεί. Θάχαμε άδικο να όνομάσωμε μερικούς στίχους του στ' αλήθεια *επιγραμματικούς*:

Η πρωτότυπη παρομοίωση στο *Madrigal Triste*, που ή έρωμένη του είναι «σαν ένας κήπος γεμάτος μυστικά ρόδα, που νυχτερινοί όδοιπόροι τ' άνασαιίνουν» είναι τόσο άγνη, τόσο πνευματική δροσιά άπόνει, που θά μπορούσε να έξαγοράσει κάθε άλλην άκολασία.

«Όταν ή σκέψη μας γυρίσει πίσω από τό πιο Άληθινό, μας βλέπει πιο φτωχούς και πιο έξευτελισμένους» λέει κάποιος ποιητής. Παρόμοια κι έδώ:

«α, μες στους πόνους των ό πιο πικρές δε θάσαι πόνος
τά ρόδα, εκείνα, ή νύχτα εκείνη, εκείνη ή ευωδιά...»

Μια δοξασία παραδέχεται πως ή άπόπνοια μακρινών άρωμάτων, φερόμένη άπ' τόν άέρα, έδωσε στον άνθρωπο τήν πρώτη ύπόθεση για κάποιον άγνωστο Θεό...

Και πίσω άπ' όλα αυτά τά συναισθήματα, τις λατρείες, τις ταπεινώσεις, τις εκούσιες σκλαβιές, περιφέρεται άδιάκοπα τό άσβεστο πυροτέχνημα ένός δράματος, τό Όνειρο, τό μέγα Όνειρο

πόλεων παραξενων και τροπικών κι ολάσπων πόλεων
... άρρογιαλία
άγνωστα, άργά που ν' άραζαν ροδοχρυσά πρωινά.

Τό ιδανικό αυτό, της ίδιας άδρης και σχεδόν χειροπιαστής σύστασης με τις ποθητές πραγματικότητες, δεσπόζει άπόλυτα και τελειωτικά στην περιοχή του βουλητικού του. Ίδανικό ρευστό, περιοχόμενο τόν άσαφούς, ώστε να καταντά πιο πολύ μια ύποκειμενική φαντασία, κατάλληλη να τόν μαγεύη πάντα.

κάθε πού ή απόλαυση μιας ούσιας του άφηκε πικρά τή χείλη και την ψυχή παγωμένη. Πόθοι πού πηγάζουν άπ' τόν εγκέφαλο κι άπ' την καρδιά, σε βαθμό πού κανείς δε θά μπορούσε νά ξεχωρίση. Μόνον γιά τή νόση ή θύρα έμεινε κλειστή κι από δω καθώς κι άπ' όλα τή ποιήματά του. Η πρακτική, ή επαγγελματική, ή σκόπιμη άποστολή της δεν έχει καμιά σχέση με μιάν αισθητική τελετουργία, μ' ένα πανηγύρι τής φαντασίας, πού ο σκοπός, πρακτικά άγονος μιά ούσιαστικά ο υπέρτατος ίσως, σβύνει μαζί με τή τελευταία φάσφορο.

Τί άλλο νά πούμε γιά τή συμπαθητικό αυτό ποιητικό «έργο»; χαρίζει στιγμές άπολαυστικές. Άγνό άπ' τήν πηγή του, διατηρεί όλη του τή ζωή ως τήν ώρα πού θά έκφρασθή, γιατί δεν είν' ανάγκη νά περάση από άσχηρές και σκληρές καταστάσεις. — Χωρίς νά ρητορεύη, χωρίς νά χρησιμοποιή, χωρίς νά κερκισαίεται, βάζει στα ποιήματά του πολύ άπ' τήν ψυχή του και χαίρεται νά τή λέη μόνος του με μιά μουσική άπαγγελία γενόμενος τήν ήδονή τους.

Γιά τις μεταφράσεις του Baudelaire, πού είναι τή μισή του βιβλίου, θά έβριζε νά γραφτή ιδιαίτερη κριτική. Είναι οι άρτιότερες πού δόθηκαν στη γλώσσα μας. Βέβαια δεν τις χαρακτηρίζει ή ίδια φροντισμένη έπιμέλεια τών πρωτότυπων ποιημάτων του. Άπορούμε μάλιστα γιατί ο κ. Παράσχος, ενώ σοφώτατα διάλεξε αντί γιά τή ρίμα, τήν έσωτερική άρμονία και τήν άκέρια άπόδοση του νοήματος προκειμένου γιά τή δική του ποιήματα, γιά τις μεταφράσεις, όπου άνάλογες άπαιτήσεις ήταν φυσικά άσχηρότερες και πιο περιοριστικές, κράτησε τή ρίμα με θυσία και με διαστρέψη του περιχωμένου. Ο Baudelaire είν' έκείνος πού περισσότερο άπ' όλους άπαιτησε τή μεθοδική, τήν ύπολογισμένη άνάπτυξη τής σύλληψης άπάνω στο στίχο κι ή τοποθέτηση τών λέξεών του είναι ιδανική. — Μολαταύτα οι μεταφράσεις αυτές είναι καμωμένες με τόν ένθουσιασμό, με τόν ζωτικότητα, με τόν ένότητα, με τόν εξαρση, ώστε άποτελούν τή μισή μιας δημιούργιας.

Γ. ΑΘΑΝΑΣ: «Καιρός Πολέμου» ποιήματα 1914-1918 Πρώτο βραβείο Φιλαδελφείου Ποιητικού Διαγωνισμού. Έκδότης Ίω. Ν. Σιδέρης Δρ. Θ.

Ένέργεια, κίνηση, δράση, πόλεμος, είναι έννοιες πού έχουν μέσα τους κάποιο σκοπό, κάποια κατεύθυνση, κάποια ούσιαστική και γόνιμη πρόθεση. Ο πόλεμος γιά τόν πόλεμο μπορεί νά ήταν τή ιδανική καλιών καιρών, άλλων εποχών, αλλά στη δική μας τή αξίωμα θάταν παραφροσύνη. Κάθε πόλεμος και είδικά και πρό πάντων ο μεγάλος πόλεμος, πού άπ' άφορμή του είναι γραμμένη ή βραβευμένη συλλογή, είχε τή άμεσα και τ' άπώτερα ιδανικά του δεν ήταν πόλεμος φιλοδοξίας, αλλά πόλεμος ανάγκης, όχι πόλεμος κατακτητικός, αλλά πόλεμος άμυντικός. Δεν υπάρχει υποκειμενικό, αλλά μόνον αντικειμενικό κριτήριο και ή καρδιά όφείλει νά ύποταχθή στη λογική. Οι μάζες αντίληφθηκαν άσχημα τή δόγμα του αντιμιλιταρισμού: τή πηραν πώς είναι ή έκφραση κάθε τάσης άναρχίας και άνταρσίας, κάθε άνταρσίας και κάθε άσθαιρεσίας: πλάνη, άπλώς μετατόπιζε τήν έννοια, έδινε στο στρατό άλλη σύσταση, άλλη ύπόσταση, άλλη κατεύθυνση. Οι φονητές στερήσεις, ή πείνα, ή φτώχεια, τή αίμα πού έχυνε ένας λαός σκλάβος γιά ξένο όφέλος, γιά τήν αίγλη

του άυτοκρατορικού του δεσποτή, έφεραν στη Ρωσία τήν έκρηξη τής τρομερής άναρχίας. Άλλά δεν ήταν τή τέλος ήταν ένας σταθμός. Ο Ρωσικός λαός όχι πώς δεν ήθελε νά πολεμά: δεν ήθελε νά πολεμά γιά τόν τσάρο, αλλά ήθελε νά πολεμά γιά τόν έαυτό του: ήθελε τή κέρδη του χειροπιαστά, αισθητά, χτήμα του. Διπλός πόλεμος άκολούθησε τότε στη Ρωσία: ο έσωτερικός, ή δικτατορία του προλεταριάτου και έξωτερικός, ή άμυνα πρós τήν αντίδραση πού οι άστικές κυβερνήσεις τής Εύρώπης άπλυσαν έναντίον του Κομμουνισμού. Και όταν έπαψε ή διπλός αυτός πόλεμος, ο Έρυθρός στρατός δε διαλύθηκε κι εξαφανίσθηκε, αλλά διοργανώνεται όλοένα γιά νά σταθή τή πρακτικό όπλο τής εφαρμογής μιας ιδεολογίας. — Όσοι οι κατάρτες γιά τόν πόλεμο, πού άπ' άνάμεσα τους, (γιά μεγάλο άτύχημα του τόπου μας) προβάλλει συχνά ύπουλη έμμετάλευση μιας δυσφορίας, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μιά στιγμιαία λιγούψυχια, μιά λιγούζωση χειραφέτησης τής καρδιάς από τή λογική.

Ατά τή λόγια περιμέναμε ν' άκούσαμε από τή σοφή κρίση τής Έλληνοδικής επιτροπής: κι αντίς γι' αυτά, άκούσαμε μερικά δημοσιογραφικά «ευτράπελα», μερικές άοριστολογίες μπροστά σε τόσο ζουμερά, σε τόσο θαυμαστά άποτελέσματα πού θερίσαμε, καρπούς του παγκόσμιου πόλεμου, τή «πόλεμος πάντων πατήρ» είναι μιά άνευρη και άνόητη μεταφυσική. — Θά επιθυμούσαμε νά έλευσαν άκόμη από τήν κρίση μερικές συγκρίσεις και παράλληλισμοι τόν άποποι, πού κατανοούν νά νομίζονται άστοχες και άκαιρες επιδείξεις σοφίας.

«Πολεμικά ποιήματα» τή τραγούδια του κ. Αθάνα; μιά βέβαια πώς όχι.

«Τουφέκι ως σήμερα δεν είχ' άκούσει μακριά μου διάβαιναν οι κυνηγοί»

Λέει τή «κατατρεμένο πουλάκι» του ποιητού. Μά και μέσ' στον πόλεμο, πάλι άπομένει απέξω. Άκούει τουφέκια, άλλ' από μακριά. Στριφογυρνά και κλαίει στο κλαίσιό του άγώνα και μόνο σπανίως άκούει κανείς μερικές άγριες κραυγές, αντίξίες τόν επικών ώρών. Δεν είναι άπλη φιλολογία όλη αυτή ή παρομοίωση. Όλη ή ποιητική συλλογή τού κ. Αθάνα περιστρέφεται στις οικόγενειακές ώρες του στρατοπέδου: γεμάτη από άναμνήσεις κι από παράπονα γιά τόν πόλεμο. Τόν έχει εμπρός του και έν τούτους δε θέλει ή δε μπορεί νά τόν άνεύσει. Είναι κι έδώ παντού χυμένη ή τρυφερή διάθεση του ποιητή, βαλμένη άπλως σε άλλο περιβάλλον. Άλλαγή σκηνογραφίας. Τή ψυχικό περιεχόμενο μένει άναλλοίωτο. Σπάνιες είναι οι πρωτότυπες: οι καινούργιες συλλήψεις, οι καθαυτο έμπνεύσεις οι πολεμικές. Ούτε μ' όσα κι έν λέη, έννοιας γνήσια κι έκφράζει τή φρίκη και τόν πόνο του συνόλου. Τους δικούς του μόνο σκέπτεται. Είναι έγωϊστής.

Αλλά ποιμενικό κρατεί στα χέρια του ο κ. Αθάνας: πώς νά γίνη τραχεία χάλκινη σάλπιγγα;

«Αναχωρή λαλήσανς τής σάλπιγγας τ' ήδόνια»

«τραγούδια έρώτων και γλεντιών τώρα οι καρδιές άκούνε»

«φλογέρες φτιάστε, σύντροφοι, τών τουφεκιών τις καννες»

«κρίμας, δεν έχω μιά καρδιά πού νά πονή γιά μένα»

«τώρα τή αισθάνομαι βαθιά, πολεμιστής στα ξένα»

Πότε πάλι μ' επικούρειους πόθους δνειρεύεται.

... χάδια, φιλιά, λόγια γλυκά
 ή: ... και μιὰ γλυκαιά μικρή (Sic).

Πολεμιστής λοιπόν ο ποιητής του «Καιρός Πολέμου»: «Θεέ μου, μά είναι
 ο πιο τρομερός «ντεφαιτίστ»!

Ο ήλιος του «ανάτελλει
 σαν ταπεινός άμπελοργός μέσα από κάποιο άμπελί:

Οι εικόνες του είναι συχνά ένα κράμα τής φρίκης που ο κακός άνθρωπος
 δημιουργεί, και τής αιώνιας καλωσύνης τής άσυνείδητης πλάσης που «άνα-
 τέλλει επί δικαίους και άδίκους», πουλιά καθισμένα «στον συντριμμένο σκε-
 λετό ενός άεροπλάνου» ή στα ορηματοπλέγματα και τα κανόνια. Κάπου κάπου
 βρίσκονται κι έξαιρέσεις: είναι ο σπασμένος ανεμόμυλος «που άλέθει το βορ-
 ριά», ή πατριδα, που είναι

«του αίματός του μαζί πηγή και βρύση».

Άλλά τ' ωραιότερο ποίημα τής συλλογής είναι γραμμένο στον ίδιο τρυ-
 φερό του τόνο: Μιά δενδροστοιχία

σμίγει τους ίσκιους της πυκνούς νάρθουν οί έρωτερμένοι,

με τά βήματα που άκούονται είναι τρεις εζώνιοι φορτωμένοι έναν άλλο νεκρό:

«Τά φύλλα σου μοιρολογούν και καθώς άναδευουν,
 στη ματωμένη του θωριά τό φεγγαράκι άδειάζουν:
 —χειλάκια μάννας τόν φιλούν, χεράκια τόν χαϊδεύουν».

Παρασιωπώ τόν τελευταίο στίχο, για να μην ταράξω τήν άψογη τελειό-
 τητα τής εικόνας. Είναι μιὰ δυσάρεστη παρεξήγηση που άσυνείδητα κάνει ο
 ποιητής και στις τρεις του φανερωμένες συλλογές: ή κακά νοούμενη άφέλεια
 και οί έντελώς πεζές, πολλές φορές, αντιθέσεις.

... «να στίψω λάδι τήν καρδιά».

... «κι εκείνοι τά μούσια θα κουνούν».

... «κι άν ακοιτωθώ στην ξένη γής, αφήνω σά διαθήκη
 να στείλη άπ' του πατέρα μου τόν τάφο ένα σκουλήκι
 να μου μασήσει τήν καρδιά, να μου φανή πατριδα».

Μά κάθε αντίθεση δέν είναι και ποιητική και για να συνθηκολογήσωμε
 με μιὰ βάρβαρη άφέλεια, πρέπει νάχη μέσα της όλη τή δροσιά του πηγαίου
 ή τουλάχιστον όλη τήν ποίηση του ύποβλητικού.

Θά επιθυμούσαμε, έτσι, να έλειπαν και όλόκληρα ποιήματα από τή συλ-
 λογή, που δέν προσθέτουν τίποτε στο σύνολο και μαρτυρούν έμπνευση χωρίς
 διόλου φτερά: «Παύλος» «ίστορίες τού γυρισμού» (έξαιρούμε τόν τελευταίο
 στίχο, καμωμένο στον ιδιότροπο τύπο τού ποιητού, που άγκυλώνει, αλλά χωρίς
 αίμα) «τυφλός» «λιποτάχτης» «ό κύκλος τών πατριδών»... Με περισσότερη

αύστηρότητα και λιγώτερο χαίδεμα προς τόν εαυτό του ο ποιητής, μά που
 δέ μπόρεσε να μάς χαρίση στίχους «πολεμικούς», θα μάς χάριζε τουλάχιστον
 λυρικούς σαν αυτούς:

... «στο μάγουλό της άνθισε, κίτρινο ρόδο, ή λύπη»
 (ή μάνα) «με τή μαύρη της ποδούλα, που μ' ανάθρεψε σ' αυτή,
 τους δριζόντες μου φράζει να μη βλέπω κι άλλο τι»
 ... «όχι δέ ρίχνει άπόψε φώς, άπόψε φέγγει χιόνι»
 ... «με τ' άνθη, μη, και στερηθής τά ταφαλούλουδά σου»
 ... «πες πως δέν ήσαν τίποτα, ή διάνα πριν σε κράξει,
 παρά μιὰ στάλα αίμάτινη, που έκρέμονταν να στάξη»
 ... «σής ίστορίας ο πόλεμος τήν άγκαλιά έκοιμήθη».

«Ο Άράνης τού Ναρές». «Στόν τάφο ενός Γάλλου», (το pendant), δι
 «μάννες τών πολεμιστών» και άλλα έχουν για θέμα τις τραγικές σχέσεις, τους
 παραλληλισμούς και τις αντίστροφες που φέρνει ή μοίρα τού πολέμου αιώνια
 θέματα, στα όποια έπρεπε να φουρήσει κάτι περισσότερο δικό του ο ποιητής.

«Ο άγνωστος στρατιώτης» είναι τό σύμβολο όλης τής «σκοτωμένης νιότης»,
 καθώς ή βροχή έξέπλυε στο σταυρό τ' όνομά του. Ο ποιητής πιστεύει πως ή
 νιότη αυτή σκοιόθηκε άδικα και τότε με παράπονο, τότε με κατάρα, τότε
 με ύβρεις κι άπειλές, στρέφεται άμεσα μόν έναντιόν τού πολέμου, έμμεσα
 όμως έναντιόν τής άστικής κοινωνίας σ' όλα τά ποιήματά του: «τά μάτια τού
 σκοτωμένου» «άγάπη δίχως αίματα», «μνημόσυνο δύο φίλων» «ύπόσχεσή στους
 νεκρούς», «ο κόκκινος νόμος» «φωνή από έναν τάφο» κλπ. κλπ.

Άποστρέφοντας τά μάτια από τόν πόλεμο, μοιράζει τήν καρδιά του μεταξύ
 στοργής και έρωτα, μάννας κι έρωμένης: δέν είναι ή σκληρόκαρδη ψυχή ενός
 ματωμένου αγωνιστή που νοιώθει άκόρη άκέρειας τους δυο αυτούς έλληγι-
 κούς πόθους, αλλά ή μαλακιά, ενός παιδιού χαϊδεμένου κι ενός άρρεβανιστι-
 κού λατρεμένου, που τόν ξεριζώσαν μακριά άπ' τόν τόπο του. Η «άπά-
 τηση τής άγράμματης» που στέλνει μόνο ένα κλωνί βασιλικό (ο ποιητής δέ
 συμβουλευθήκε βέβαια τή «σημασία τών άνθέων», όπου σημειώνεται: βασι-
 λικός=σας περιφρονώ), ή «άγαπητικιά», που τήν λιπατά πιότερο κι από
 μάνα κι από άδερφή, γιατί ντρέπεται να κλάψη τόν άγαπητικό της σκοτωμένο

«Δικόν δέν έχασε! κανείς δέν τήν παρηγορεί...» κλπ. κλπ.

Τό συμπέρασμα. Ο κ. Αθάνας ήταν ένας πολύ καλός ποιητής και μένει
 πάντοτε τέτιος. Αν με τόν «Καιρό Πολέμου» δέ μάς έδωσε ούτε άπρόσωπα,
 τή φρίκη τού κέντρου τής μάχης, ούτε μιὰ μεγαλόστομη κραυγή άνταρσίας
 προς αυτόν τόν σκληρό νόμο, άν άπόμεινε ένας ύπλος ποιημένος κι ένας άνώ-
 φελος όνειροπόλος, όμως μάς έδωσε μιὰ σειρά άψογων ποιημάτων, κλεισμένων
 σε φράτες στροφές, — έργο που ήταν βέβαια άνώτερο από τό διαμέτρημα τής
 Έλλανόδικης έπιτροπής τού διαγωγισμού.

Γ. ΑΘΑΝΑΣ: «Άγάπη στον Έπαχτο», τραγούδια, 1918-1921. Έκδότης
 Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1922. Αραχ. 5.

«Κανένα έμπόδιο δέν εστάθη
 στον έρωτά μας ως έδώ.
 Τριαντάφυλλο χωρίς άγκάθι,
 γλυκαιά φωτιά χωρίς σποδό»
 ... «Τόση άκρικύμστη εύτυχία...»

λέει στο 55^ο ποίημά του δ' κ. Ἀθάνας. Καί στο 110^ο:

«Ὅπως δὲ σκάω κι ἂν δὲν ἀρέσουν
τὰ τραγουδάκια τούτα ἐδῶ
Τὸ ξερείς δά, μοῦ φτάνει ἔμμενα
καὶ τῶχω μιὰ κρυφὴ χαρά,
πού τόσο ἀρέσουνε σὲ σένα
κι ὄλο τὰ λες κάθε φορὰ».

Υπάρχει μιὰ μοιραία σχέση σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ποίηματα... Στ' ἀλήθεια, ἡ ἀγάπη στὸν Ἐπαχτο, ἡ ἀγάπη αὐτὴ στὴν ἐπαρχία, εἶναι τόσο ἀνέφελη, τόσο ἀγνή ἀπὸ περιπέτειες, τόσο βαλμένη στὸ δρόμο της, τόσο φρόνιμη καὶ ταχτικὴ (φαντασθῆτε, 110 ποίηματα διὰ σὲ τρεῖς στρόφους καὶ στὸν ἴδιο ρυθμὸ), ὥστε ἀγγίζει κάπου-κάπου τὴ μονοτονία. Νῆμαστε τόσο μακριὰ ψυχολογικὰ ἀπὸ τὴν ἐπαρχία; Μέσα στις δυὸ-τρεῖς πολὺ ἀπλές, πολὺ ἴσιες γραμμὲς της; μάταια ἀναζητοῦμε τὸν καθρέφτη τοῦ ἑαυτοῦ μας. Κρίμας! Δὲν περισσεύει γιὰ μᾶς διόλου σχεδὸν θέση· κι ἴσως τὸ μαντεύει ὁ ποιητὴς, γράφοντας τὸ 110^ο ποίημά του; ἴσως κάπως πολὺ ὑπερβολικὰ, φοβᾶται πὼς ἡ ἀγάπη του δὲ μπορεῖ νὰ ἠρωθῆ στὸ σημεῖο μιᾶς ἔννοιας, ἑνὸς σύμβολου, μιᾶς ἀλήθειας.

«Ἐδῶ, περάστε, ἀγαπητοὶ μου
στὸ ταπεινὸ μας σπιτικό...»

Βέβαια περάσαμε κι ἀκούσαμε τὸν ποιητὴ νὰ μᾶς τραγουδήσῃ ὄλες του τίς χάρες, μακριὰ ἀπὸ

«τῆς κολασμένης ἀνθρωπότητος
τὸν πολυκύμαντο ὠκεανό»

μὰ δὲ μπορούμε νὰ εἶμαστε ἱκανοποιημένοι ἀπ' τὸν οἰκοδεσπότη. Μᾶς σιγγιά- νισε καὶ στὸ περιβόλι της, πού

... θὰ φέρῃ ἀστέρια νὰ τῆς σπείρῃ
νὰ ἰδῆς λουλουδία πού θὰ βγοῦν
... θὰ τῆς φυτέψῃ τὸ φεγγάρι
νὰ βγοῦν ὀλάνθιστα κλαριά...
... θὰ φέρῃ ἀπὸ τὸν ἥλιο κλώνους
καὶ θὰ τῆς φράξῃ τὴν αὐλή...

σημειώστῃ ὄλες τίς λεηλασίες πού μὲ τόσην ἀφέλεια κάνει ὁ ποιητὴς ἀπάνω στὸν οὐρανό, πάντα γιὰ χάρι τῆς ἐρωμένης:

«τῆς Ἄρκτου τὸ χουσὸ τᾶμάξι
στὴν πόρτα σου θὰ φέρω ἔμπρός...»

ἄλλου:

«σὰ νὰ μοῦ ἐγύθη τὸ μελάνι
καὶ λέρωσε τὸν οὐρανό»

ἄλλου:

«ἀχιίδες καὶ νεροκλωστές,
μιὰ ταντελλένια νὰ σοῦ πλέξω
ποδίτσα γιορτινὴ μ' αὐτές...
καὶ θὰ σοῦ δέσω γιὰ κορδέλα
τὸ οὐράνιο τόξο στὰ μαλλιά»

καὶ τὸ nec plus ultra: «τόσο πού οἱ γόβες της—κρατήσου—

κλωτσοπατοῦν τὸν οὐρανό» (Sic)
«τώρα θὰ ἀνάψω
τ' ἀστέρια πού φεγγοβολᾶν
καὶ στὸ φουστάνι σου θὰ ράψω
τὸ Γαλαξία τους βολάν (Sic)

Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι τὰ δροσερά, τὰ πηγαῖα νερά μιᾶς «ἀχάλαης» βρύσης; αὐτὰ εἶναι τὰ ἀφελῆ ἐγκώμια πού ἕνας ἐραστής, πραγματικὰ ἀγαπώντας, χαρίζει τῆς ἀγαπητικιάς του; Ποιὸς μπορεῖ νὰ πιστέψῃ πὼς βγήκαν ἀθόρυγα κι ἀβίαστα, καὶ δὲ βλέπει πὼς εἶναι ἀπόπειρες ἀποτυχημένες κακὰ νοιμημένες πρωτοτυπίας; Κάποιος κριτικὸς λέει πὼς ἡ «ἀφέλεια» τοῦ Ἡροδότου τοῦ θυμίζει τίς «ἀφελεῖς» κομμώσεις τῶν γυναικῶν; φτάνουν στὴν ἐπίπλαστη ἀφέλεια ἀπ' τὸ δρόμο τῆς πρὸς κακόζηλης ἐκζητήσεως.

Ἄ, ἂν αὐτὰ ὄλα ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο θέλημα τῆς ἐπαρχιακῆς αὐτῆς ἀγάπης, γιὰ μᾶς εἶναι ἴσα-ἴσα στολιδία ψευτικά πού ξεθωριάζουν μὲ τὴν πρώτη ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν αἰθρία.—Ἀνευρίσκομε ὄλο τὸ κακὸ στὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς ποίησης: στὴν ἐπαρχία. Χωρὶς νὰ εἶναι τίποτα τὸ ἀυθιπόστατο, χωρὶς νάχη δική της φυσιογνωμία, ἀποτελεῖ ἕνα κακὰ γινόμενο κράμα βουνοῦ καὶ πολιτείας; ἡ ἀτμόσφαιρά της εἶναι θολή καὶ ἀκαθόριστη: Οὔτε τὰ παγερά ἐκεῖνα φουσιήματα πού καταβαίνουν ἀπ' τίς χιονισμένες πλαγιές, γεμάτα ρουμ-ελιώτικη ὑγεία, οὔτε τὰ μολυσμένα χιῶνα τῆς πόλης, πού στενάζει, σκλάβια τοῦ πόνου της καὶ πού στρέφει κλαμένα τὰ μάτια ὀλόγυρά της, τὴν ὥρα πού ὑποφέρει τίς πρὸς τραγικὲς ἐσωτερικὲς ζυμώσεις. Φύση δισυπόστατη κι ἐρμα-φρόδιτη, πού «δὲ μᾶς δίνει νὰ δαγκώσωμε» ἀπὸ καμιά μεριά. Κι ἀκόμα φύση στεγνὴ, ἀποξηραμένη. Πόσο ξένη κι ἀγνωστὴ ἀπ' αὐτὴν εἶν' ἡ ἑλληνικὴ ἀγάπη, γεμάτη πάθος, γεμάτη ζήλεια, γεμάτη πόνο!

«Δὲ μᾶς ντροπιάζουν οἱ καπότες,
οὔτε οἱ σεγκοῦνες πού φοροῦν»

λέει ὁ ποιητὴς. Κι ἄλλου:

«Κι ἀκόμα πὼς μοῦ ἀρέσεις, ὅπου
ἀπόμεινες βαθιὰ κι ἐσὺ
πιστὴ στὰ ἔθιμα τῶν τόπων (Sic)...
«ἄκου το πάλι, τὴ ζωὴ σου
μὴν ὁμορφαινεις μὲ ψευτιά...»

Ὅμως ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι κάπου πρὸς βαθύτερα ἀπ' τίς σεγκοῦνες, τίς κα- πότες καὶ τὸ ρυθμὸ τοῦ μουζουκικοῦ.—Ὁ ποιητὴς δείχνει φανερά, πανηγυρικὰ μὲ ὑπερηφάνεια πού δὲν κρύβεται, πὼς εἶν' ἕνας λατρεμένος, πολυφιλήτος, ἀπαρόμοιος ἀγαπητικὸς στὰ ἐκθαμβω μᾶς ἐπαρχιωτοπόσλας· κι ἐστὶ εἶναι πολὺ ἐγωιστὴς, πολὺ τρυφερὸς γιὰ τὸν ἑαυτό του· διαφορετικὰ, θάστρεφε τίς παρανέσεις αὐτῆς κάπου ἄλλου, παρὰ πρὸς τὸ σημεῖο πού τίς στρέφει.

Πόσο φιλόξενη ἐπρεπε νάνα μιὰ καλύβα πού ἀλέκεται ἡ ἀγάπη! Κι ὅμως, μὲ ὄλες τίς φιλοφρονήσεις τοῦ ἰδιοκτήτη, μ' ὄλο τὸ ἀκούραστο διαλάλημα τῶν

θελγήτρων της, ή επίσκεψη μας είναι πολύ δυσάρεστη. Θεέ μου, τί έκνευρι-
στική intimité του έρωτικού αυτού ζευγαριού μπροστά στα μάτια του κόσμου!
Οικειότητα πολλές φορές άφορητη, χωρίς διόλου τάκτ άπέναντί μας, όπου ή
παρουσία μας άγνοείται ή περιφρονείται ή δέν έχει διόλου θέση. Αύτά τ' ανά-
μοστα νάζια, πού φέρνουν άνωτομονησία σ' έναν φυσιολογικόν άνθρωπο, αύτά
τά καμώματα, είναι στ' αλήθεια ελληνικά; Κι όμως ό Έλλην είναι τόσο
σεμνός, τόσο πραγματικά εύγενής, ώστε ποτέ δέ θάθελε νά διακηρύξη στους
ξένους του, στους καλεσμένους του, κάποιες σχέσεις πού δέν ενδιαφέρουν τους
άλλους. Ο κ. Αθάνας ξέρει πώς ποτέ, μπροστά σ' έναν τρίτο, ό άντρας δέ
φωνάζει τή γυναίκα μέ τ' όνομά της; πόσο λεπτή και πόσο αὐτοδίδακτη, στοι-
χειώδης, είναι ή εύγένεια αυτή για τή φυλή μας.—Αντίθετα ό πορφυρογέννη-
τος, ό χαδιάρης άρρεβωνιαστικός του κ. Αθάνα:

«Α, τίς ζηλιάρες, τίς βρωμούσες (Sic)
τάχα γιατί νά μου τό ειπουν;
τό σκαλτσουνόξυλο θά πάρω
και θά σέ δείρω νά μου ίδης»

Μιάν άλλη φλέβα θάπρεπε νά τρέχη ανάμεσα στον έρωτά του. Ας ήταν
παιδική, ας ήταν βάρβαρη, ας ήταν άρρενωπή, ας ήταν δ,τι άλλο: αλλά σωστό,
άκέραιο, γνήσιο, όχι μισοκαμωμένο και λειψό. Τί βγαίνει άπ' τά εκατόν έντεκα
αύτά ποιήματα, όλα του ίδιου τύπου;

Και ή φόρμα σχηματίζεται ανάλογα μέ τίς συνθήκες πού τήν δημιουργ-
γούν. Μιάν άγάπη άβραθη, ξεθυμαίνει κιόλας προτού μπή στα όρραία αύτά
τετρασίτσια. Ο ποιητής τό ξέρει: «μή θαρρείς, λέει επί τέλους κάποτε στην
έρωμένη, πώς ή άγάπη μας είναι ή πιο άνώτερη ύπάρχουν κι άλλες ακόμα:

«Είναι ή άγάπη πού στενάζει
είναι ή άγάπη πού θρηνεϊ».

Μά αήτην τήν άγάπη δέν τήν αισθάνθηκαν. Πόσο θά ήταν γόνιμη! Οί
θρηνοι του ποιητή δέν είναι παρά κυμώματα και κείσματα μικρά, οί στεναγ-
μοί της έρωμένης του είναι φεύτικοι, από ένα κάκωμα ή από μιá φορονα.
Κρίμα νά μὴν υπάρχουν και άλλες χορδές!

«και πώς ή άγάπη της θυσίας
είναι κι ακόμα πιο τρανή»

Α, τί ιερή λέξη μέσα στα άνιαρά ζαχαρώματα! Λείπει κι αυτή, καθώς λείπει
κι ή κολασμένη πολιτεία, μά πού θρέφει ήρωες πιο σεμνούς κι έρωτεμένους
πιο άξιους.

Πολύ φρόνιμα ό ποιητής δέν μεταχειρίστηκε τό δεκαπεντασύλλαβο. Η
ποίηση είναι ή λειτουργία του Λόγου και ό δεκαπεντασύλλαβος είναι τό μεγάλο
άρμόνιο, πού δέν πρέπει ν' άγγίζουμε παρά σ' έπίσημες στιγμές.

Η σειρά αυτή των ποιημάτων δέν είναι σύνολο· άλλα πηγαινούν μαζί,
δυό-δυό, τρία-τρία, άλλα αὐτοτελή κι ανεξάρτητα. Έτσι άξιζει ν' αναγράφουμε

μερικούς όρραίους στίχους, εύτυχισμένες στιγμές, όρραίες έξαιρέσεις, όπου ό
ποιητής μένει ποιητής:

— «ώρα τήν ώρα λαχταρούσες
νά ίδης τίς μυγδαλιές ν' άνθουν,
σάμπως έσύ νά τό κεντούσες
τό φόρεμα πού θά ντυθούν».

— «δ παραστάτης άγγελός σου
έντός μου άγγύπναγε κι' αυτός»

— ψηλά στη ράχη του βουνού
ποῦναι άγαπητικά τ' άνέμου»

— ή Πούλια έκάθησε στολίδι
στού καταριού μας τήν κορφή
ή Αλειροπόδα είναι μπλεγμένη,
μέσ στών ξαρτιών μας τά σχοινιά...
κι ό Γαλαίας έχει πέσει
στού τιμονιού μας τή σερμή...

— «δ,τι σου πώ, πριν τ' αποσώσω
τρέχεις άμέσως και τό λές;
είναι ως νά κέρασες, καυμένη,
άπ' τό κρασί της κοινωνίας»

Αλήθεια! Και τό κρασί, πού ήταν για τήν κοινωνία της ποίησης, γιατί
νά μοιραστή έτσι σέ πρόχειρα κέρασματα;

ΣΤΕΛΙΟΣ ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ: «Όταν φεύγουν οί ώρες» Πρώτο Βραβείο
Φιλαδέλφειου Αγώνος 1922. Αθήνα 1922. Τύποις Αγύρας Δεχ. 7.

Αντίθετα πρὸς τήν δίδυμη άδελφή της του κ. Αθάνα, ή παρόμοια βρα-
βεμένη στο Φιλαδέλφειο διαγωνισμό ποιητική συλλογή του κ. Σπεράντσα
έχει πολλές σειρές· ή λύρα του είναι πολύχορδη και τόν πόλεμο δέν άγγίζει
παρά έπεισοδιακά. Οί υπερβολές της έκτροπής στην σχετική της κρίση είναι
έδω άσειότερες και άφθονώτερες. Μπαϊκλιν, Μιστράλ, επική άφέλεια, παρα-
σηνιακή εμφάνιση της σκοτεινής (;) μορφής του Παλαμά και ύπαινιγμοί πολύ
τολμηροί μάς βάζουν σέ πολλές ύποψίες. Ο σκοπός μας δέν είναι βέβαια νά
κρίνουμε τήν κρίση του κ. εισηγητή, αλλά θαρρούμε πώς κάθε άλλο παρά μάς
βοηθά νά σχηματίσουμε μιá συμπάθεια για ένα ποιητικό έργο ό τρόπος, πού
είναι γραμμένη· άσφαλώς ή άπουσία τέτιου πρόλογου θά ήταν προτιμώτερη
άπό τήν παρουσία του.

Ab Jove principium. Μιά σειρά δέκα τραγουδιών, απομίμηση της δημοτι-
κής ποίησης σέ στυλ και σέ ρυθμό και σέ θέματα, είναι δ,τι περισσότερο μάς

σταματά ανάμεσα σ' ἄλη τῆ συλλογῆ. Είναι στ' ἀλήθεια πολὺ καλά και μερικά θυμίζουν τόσο ὀρισμαμένα διαμάντια τοῦ δημοτικοῦ θησαυροῦ:

Ξενιτεμένος

Ὅλα τὰ χελιδόνια κι ὅλα τὰ πουλιὰ
πέντε φορές γυρίσαν ἀπ' τὴν ξηνητιά,
καὶ μένα ὁ διάλεχτός μου δὲν ἐγύρισε
Λαμπρές περνοῦν και οὐκὸλες και Χριστοῦγεννα
καὶ μοναχὴ γιορτάζω, κλαίω μοναχῆ.
—Λευκὸ μου περιστέρι πού ψηλά πετάς,
μὴν εἶδες τὸν καλὸ μου, μὴν τοῦ μίλησες;
—Τὸν εἶδα τὸν καλὸ σου και τοῦ μίλησά ...
Τῆ θάλασσα κοιτοῦσε και ἀναστενάζε.
—Πικρὴ κι ἂν εἴη' ἡ ἀλήθεια, πές μου την, πουλί ...
—Μὰ μὰ Ἀμυγδαλομάτα, μάγισσας παιδί,
τὸν πότισε βοτάνια, τὸν ξελόγιασε ...
τώρα κροτὸ τοῦ δίνου, φαρμακώνεται
φωμὶ τοῦ δίνου, τρώγει, θανατώνεται
τοῦ λένε τ' ὄνομά σου κι ἀνασταίνεται.

Ὁ «Ξένος διαβάτης» εἶναι ἀκόμα ἓνα ὄρατο κομμάτι, ἡ πίστη τῆς Ἑλληνίδας ἀγαπητικῆς, πού ἀφωσιωμένη στὴν ἀνάμνησή του, καταφρονεῖ και «πλούτη και καρδιά», ὅσο τὸ σημάδι τοῦ φιλοῦ, στεγνωμένο στὸ μάγουλό της, μὰ ἀστέγνωτο στὴν ψυχὴ της μέσα τῆ δίνει σὰν αἰώνια ἀρραβώνα ὡς τὸ θάνατο.

—Κόρη, χαράς στὸ κέντημα πού τεχνικά ξομπλιάζεις ...
Ἔτσι κεντᾶς και μιὰ καρδιά και τίνε βασιανίζεις.

Μὰ νὰ ἡ ἀπάντηση, τραγικὴ και τελειωτικὴ στὸ «πνεῦμα» πού κάνει ὁ ἐρωτευμένος περαστικός:

—Ξένε μου, διάβαινε κι ἐγὼ κεντᾶ τὰ σάβανα μου!

Τὸ «Μαντήλι», ἄλλο γνήσιο νεοελληνικὸ θέμα, γεμάτο δροσιά και ἀφέλεια, μὰ κατετανοπούλα κεντᾶ στὸ μαντήλι της, ὅπως εἶναι συνήθισμένο, τις στεριές, τις θάλασσες και τοὺς οὐρανοὺς κι ἀκόμα

«δόλωμα κεντᾶ τὰ δύο της μαῦρα μάτια»

Μὰ τὸ φύσημα τοῦ ἀνέμου τῆς τὸ παίρνει ἀπ' τὰ χέρια· ἓνας βαρκάρης τρέχει και τὸ ἀρπάζει· κι ἡ ἄμοιβή πού ζητάει, φυσικὰ δὲν εἶναι «φλουριά κωνσταντινάτα»:

«δός μου ἓνα φιλι και πάρε τὸ μαντήλι».

Ὁλόδια ἐμποτισμένο κι αὐτὸ ἀπὸ τὴν παράδοση, ἀπὸ τὴν τόσο πεισιθάνατη ἑλληνικὴ ψυχὴ, πού μιλώντας γιὰ τὸ θάνατο μιλεῖ και συμβολικὰ γιὰ τὴ σκλαβιά και τὴν ὑποταγῆ, εἶναι και τὸ ἄλλο κοίημα, ἡ «Μάνα τοῦ Χάρου». Θρηγώντας τις μοιραίες καταστροφές πού ὁ γιός της θερίζει ἀπάνω στὴ γῆς, ξεορκίζει, ἐκείνους πού μένουν, νὰ μὴν κλαῖνε:

«Μὰ ἐσεῖς πού δοκιμάσατε στὰ μαραμένα χεῖλια
τῆς πικροδάφνης τὸν καρπὸ ...
μὴν κλαῖτε πιά τοὺς ἄμοιρους, οἱμὲ, τοὺς πεθαμένους»

Νὰ και μιὰν ἄλλη σκλαβιά, δεσμὰ πιά γλυκά:

«Ἐγὼ εἶμαι σκλάβος μιὰς καρδιάς και δυὸ ματιῶν πού καίνε».

Κι ὕστερα σὲ μιὰν ἀποστροφή στὴν ἀγαπημένη τὴν παρακαλεῖ νὰ μὴ δεῖξη τὸ ἀχνάρι τοῦ φιλοῦ στὴν τραχηλιά της, — κρῖμα βαρὺ πού θὰ τραβῆξη αἷμα γιὰ νὰ ξεπλυθῆ:

«κάλλιο φαρμάκι δός μου νὰ πῶ μέσ' στὴν ποδιά σου
ἢ μοναχῆ σου σφάξε με μ' ἓνα κλωνὶ μετᾶξι».

Μὰ ἡ ἀνυπόμονη, ἡ ἀθυρόστομη, ἡ καυχησιάρια, δὲ μπόρεσε νὰ μὴν τὸ φανερώση:

«τόσιδε ἡ αὐγὴ και κόκκινο τριαντάφυλλο τὸ πῆρε».

Πόσο καλά ἀρμονίζονται κάποιες παρομοιώσεις, κάποιες ἐκφράσεις πὸ τεχνικώτερες (σὰν αὐτὴ) μὲ τὸ ἀβίαστο κι ἀνεπιτήδευτο πλαῖσιο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, σὰν νὰ πηγάζουν στ' ἀλήθειά ἀπὸ μέσα του.

Ἡ «Λυγερὴ» εἶν' ὁ θρίαμβος τῆς ὁμορφιάς, πού νοιώθει ἐπὶ τέλους τὸν ἑαυτό της, μιὰς ὁμορφιάς πού κι ἂν κρύβεται κι ἂν σωπαίνει σεμνῆ και ντροπαλῆ και λιγύλογη, ὅμως παραμερίζει κάποτε τὴν ταπεινοφροσύνη:

«Ἐχω διαμάντια νὰ τοῦ πῆς τὰ δύο μου μαῦρα μάτια
ἔχω τὸ μῆλο μάγουλο ν' ἀπλώση και νὰ πάρη ...
ἀνθὸς εἶναι τὰ νιάτα μου και μόσκος ἡ ὁμορφιά μου»

τὸ ξέσπασμα μιὰς νιότης ἀπαίτητης και σχεδὸν ἀσκητικῆς, μὰ πού τὸ αἷμα της καιεῖ στις φλέβες της, ἀποκλειστικὸ δῶρο γιὰ τὸν ἓνα, τὸ διαλεχτὸ, τὸν ἀγαπημένο:

κι ὅταν θὰ πίνη τὸ κρασί νὰ τὸν μεθᾶ ἡ ἀγάπη».

Νὰ λοιπὸν ἑλληνικὰ ποιήματα! Τὰ προτιμῶ χίλιες φορές ἀπ' τὴ σειρά «Ἑλλάδα! Ἑλλάδα!», πού μᾶς φαίνεται ὡς ἓνας πανηγυρικὸς χωρὶς οὐσία και χωρὶς βάθος, πού στρέφεται γύρω ἀπ' τὰ πράματα, μὰ δὲ δίνει τὰ ἴδια τὰ πράματα. Ὅμως κι ἐδῶ βίσκονται ὄρατες στιγμές:

... «στοὺς κόρφους σου τὸ μάρμαρο τὸ πῖο λευκὸ ν' ἀντίση»
... «μὲ τὴν ἀξίνα μου σκυφτὸς σὰ σὲ δουλεύω ὡς τόσο,
πόσες φορές τρομάζω μὴν πληγώσω
κάποιο ἄγαλμα»

... «κάποια νεράιδα μαγικὴ,
ἐκεῖνὴ πού τοῦ ξέφυγεν ἀνάμεσα ἀπ' τὰ βᾶτα,
ὄρμα· στοῦ κάμπου τ' ἀνοιχτά, τρέχει και σκόρπια ἀφήνει
κομμάτια ἀπὸ τὸ πέπλο της πού γίνονται ἄσπροι κρῖνοι»

μ' ὅλα ταῦτα ὅμως ἡ ἐμπνευση ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο πλούσια, ἡ συγκίνηση μᾶλλον ἐπιτηδευμένη και ἡ ἐκτέλεση ὄχι και τόσο ἄρτια.

Ἀπὸ τῆ σειρᾶ «Ὁρὲς ποῦ περνοῦν» τὰ ὄμοια κομμάτια εἶναι πῶς σπάνια, ἢ πεζότητα παρουσιάζεται σὰν κανόνος καὶ ἢ ποιήση σὰν ἐξαιρέση.

«ἀκόμα καὶ νεκρὸς θὰ κλαίω, θὰ νοιώθω
τὸ σύγκρουο τῆς γύμνιας τὸ σκοτάδι
καὶ κάποιον δανειστὴ ἴσως τῆ βρισιά (Sic)»

Δυστυχῶς φαίνεται πὸς δὲ γεννοῦμε τῆ φρίκη κεραυνοβολῶντας τὴν ἐντύ-
πωση μὲ ἀνατριχιαστικὲς πραγματικότητες· χρειάζεται νὰ τοὺς ριζώμε ἀπάνω
κάποιο μαγικὸ φῶς, κάποιον μαγικὸ πέλλο. Ὁ «Μελλοθάνατος» αὐτὸς θυμίζει
τὸ γνωστὸ ποίημα τῆς Ἄντα Νέγκρι, ποῦ ἀκοῦμε στὶς συνηθισμένες ἀπαγγελ-
σίες... Ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ σεῖς, κ. Ἀστέρη, θυμᾶστε τὸ Μπαϊκλιν καὶ
τὸ Μισοράλ...

Ὅμως ἂς ἐπιμενώμε στὶς ἐξαιρέσεις. Ὁ «Γυρισμός» συνδυάζει μιὰ θρη-
νητικὴ μελαγχολία στὸ περιεχόμενο μὲ τριπλῆ ρίμα στὰ τριστιχά του, ποῦ
ταιριάζει τόσο καλά.

«Ἀρόμε ἀνθισμένε, ποῦ ὀδηγεῖς στὴν πόρτα μας χνουδάτε...
Τὸ σπίτι μας... Λυγίσανε τὰ γόνάτα μου, Ἐλάτε
νὰ με στηρίξετε, ἀγκαλιές ποῦ, χρόνια καρτερᾶτε».

Μιὰ διάθεση νοσταλγίας πνέει στὸ «Μικρὸ Χωριό», ποῦ ἀπλὸ σὰν τὸ
θέμα του, εἶν' ἀπλὸ καὶ στὰ σύμβολά του:

«κι ἡ λύπη σου μόνο σὲ δυὸ κυπαρισσιῶν κορφοῦλες».

Ἡ «κίτρινη πεταλοῦδα» ποῦ σὰ μιὰ ὑπερρωμαντικὴ ἐρωτευμένη, πεθαί-
νει φαρμακεμένη ἀπ' τ' ἀρώματα ἑνὸς ρόδου, γιὰ τὸ χρυσοῦ χρῶμα τῶν
φτερῶν τῆς δὲν ἀρέσει στὴν ἀνεμώνη, εἶν' ἕνα μισοκαμωμένο, ἀσμπλήρωτο
κομμάτι, μὰ ποῦ πάλι ξεχωρίζουν ὄμοια στίχοι:

«μὰ ἀγάλι στὴ θλιμμένη τῆς κλημύριζς ψυχῆ
τὸ βράδυ-βράδυ ἀπελπισιάς κι ἀγάπης».

Ἀφήνοντας τὸ «Σκολεῖο» ποῦ δὲν εἶναι τόσο θερμὸ ὅσο θάπρεπε, (ἀ!
δὲν ξαναξιδεῖομε πιά μέσα στὸ χρόνο, ἢ ζωὴ εἶν' ἕνα καράβι ποῦ δὲ γυρί-
ζει πίσω, μὰ μόνο μᾶς ἀφήνει νὰ βλέπωμε τὸ παρελθόν, κλαίοντας, στὴν κου-
παστή) ἀφήνοντας καὶ τὸ σύμβολο τῆς Μούσας ποῦ, σὲ μορφή πεταλοῦδας,
πνίγεται μέσα στὸ μελάνι τοῦ ποιητῆ, —σύμβολο ποῦ δὲν νιώθουμε τῆ σημασία
του, —τελειώνουμε μὲ τὸ φυσιολατρικὸ «μεσημέρι»: στοὺς στίχους τοῦ κυμα-
τίζει κάποια ἀναλαμπή

du jour tremblant de midi

καὶ μεσημεριάτικὸ τοῦ ὄνειρο, «le rêve de la sieste», σαρκώνοντας στὴ δρο-
σερῆ παρουσία μιᾶς περσικαῆς κοπέλλας ποῦ χαμογελά διαβατικά στὸν
ποιητῆ:

«Γλυκεῖα παιδοῦλα, νάτανε οὐτοῦ νοῦ τὴν ἐρημιὰ
νάνθοῦσε, —ὄνειρο χρυσοῦ, καθὼς ἀνθεῖς στὴ στράτα».

Ρωμαλέο ἀρκετὰ τὸ ἔργο τοῦ κ. Σπεράντζα ἔστω καὶ λιγοστὸ φρόνιμο

στὴ μεγαλύτερῃ του ἐκτασῇ ἂς εὐχηθοῦμε ἡ Μοῦσα του νὰ εἶναι ἡ γλυκεῖα
αὐτὴ παιδοῦλα καὶ τ' ὄνειρό του νὰ εἶναι κόσμος πῶς ποιητικὸς.

ΚΛΕΑΡΕΤΗΣ ΔΙΠΛΑ ΜΑΛΛΑΜΟΥ: «Στὸ διάβα μου», ποιήματα. Ἐνδο-
τικὸς Ὀλιός. Ἐλευθερουδάκης. Δραχ. 6.

Πῶς ν' ἀνοιξὴ κανεὶς μιὰ γυναίκα σὺλλογὴ στίχων, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπα-
ραίτητα συγκαταβατικὸς καὶ χωρὶς ν' ἀπαλλαγῆ ἀπ' τὴν ἐπίσημη φορεσιὰ
τοῦ κριτικοῦ; Πόσα μπουκέτα ποιητικὰ δὲν τυλίχθηκαν ὡς σήμερα γύρω
ἀπ' τὰ γόνατα τῆς γυναίκας, πόσα λιβάνια δὲ μέθυσαν τὴν ὀσφρησὴ τῆς, πόσα
χάδια δὲν φίλησαν τὴν ἀκρόθυμὴ τῆς ἀκοή. Ἴσως ἡ γυναίκα νὰ ἐνσαρκῶνῃ
κάποια μορφή τῆς αἰώνιας Ἰδέας, ἴσως νάνα λατρευτὴ σὰ σύμβολο πότερο
παρὰ σὰν πρόσωπο κι ἴσως ὄλ' αὐτὰ ν' ἀποτείνονται στὸ ἀσυνείδητο μέρος
τῆς ὑπαρξῆς τῆς. Ὅμως ὅπως κι ἂν εἶναι λαχταροῦμε πάντα νὰ τὴν ἀκούσωμε
γὰ μιλή! Εἴμαστε σχεδὸν οἱ δασκάλοι τῆς κι εἶναι ὁ μαθητὴς μας στὸ σχο-
λεῖο τὸ δικὸ μας πῆρε τὰ πρῶτα μαθήματα, ἐμεῖς τῆς μάθαμε ὄλ' αὐτὰ τὰ
λόγια, ἐμεῖς ποῦ γνωρίσαμε τὸν ἑαυτὸ τῆς καλύτερα καὶ προτύτερα ἀπ' τὴν
ἴδια. Ἐμεῖς, ποῦ τῆς εἶπαμε πόσο εἶναι ὄμοια, πόσο εἶναι μεγάλη, πόσο εἶναι
τρομερῆ, θανάσιμη, μοιραία.

Ὅμως ἀνάμεσα στὶς φωνές μας ἡ δικὴ τῆς πρέπει νὰ βγαίνει τροφερῆ καὶ
μαλακιά, σὰν τὸ κελάρισμα μιᾶς πηγῆς ἀνάμεσα στὴ βοῆ τοῦ ἀνέμου καὶ τοῦ
δάσους. Καὶ γιὰ τὰ δικὰ μας τὰ λόγια πρέπει νάβηθαι ἕναν ἄλλον τόνο, μιὰν
ἄλλη λαλιά· ντύνοντάς τὴν μὲ τὴ φρασσεολογία μας, νὰ κρατήση τὸν ἀτομικὸ
τῆς χαραχτῆρα, τὸν *γυναίκειο* χαραχτῆρα, τὴν γυναίκεια ψυχῆ. Κάποιαν ἀπό-
χρωση χαραχτηριστικὴ νάβηθαι γιὰ τὰ γλωσσικὰ ὄργανα ποῦ τῆς δώσαμε.

Μὰ ὅμως ἢ κ. Μαλάμου λίγες φορὲς ἀφήνει εἶσι ξάστερη στὰ μάτια μας
τὴ γυναίκα· ἂν πίσω ἀπὸ τὸ ἐξώφυλλο δὲν ὑπαρχάν ἕνα συμπαιθητικώτατο κε-
φάλι μὲ δυὸ μάτια ἐκφραστικά, θὰ κινδυνεύαμε νὰ τὸ ξεχάσωμε χίλιες φορὲς
καὶ μὲ τὴν ἰδέα πὸς ἔχομε ἀντικρὺ μας κάποιον «ποιητὴ ἰδέα», νὰ φανοῦμε
σκληροὶ καὶ ἀπάνθρωποι κριτικοὶ... Νὰ ξεφανα γιὰ μερικά τέτια details:

«Ψυχὴ μου, ἐσὺ τσιγγάνα, ἔλα νὰ ποῦμε,
ποῦ ἔτρεχες ἔχτες σὰν ἀπιαστοῦ ἀτι»
«τ' ἄλογο φρένιασε μὲ μιᾶς καὶ κλωτσούσε ἀφρισμένο...
Πόθε, πὸς μοιάζεις τ' ἄλογο σὰν τρέχεις μεθυσμένος
καὶ σκλάβο μὴ τοῦ λογικοῦ γίνῃ ἢ ὀρμὴ σου ζῶρει»

(ὁποσοδήποτε ὁ τελευταῖος αὐτὸς στίχος εἶναι πολὺ ἐπιτυχημένος, πολὺ ἀληθινός)

«Περπάτα! τί κι ἂν δέρνεσαι, τί κι ἂν πόνεις; περπάτα
Μόνον τὰ μάτια σου ἔμειναν φεγγόβολα σὰν πρῶτα
μεγάλα κι ὀλογάλα δυὸ λίμνες μαρμαρῆς»
«Τράβα καράβι τ' ἀνοιχτὰ καὶ τίς σειρήνες δέξου
κι ἀφήστε με στὴν κουπαστή, συντρόφοι μου, νὰ βλέπω» κλπ. κλπ.

Τὸ νὰ θέλῃ κανεὶς νὰ φανῇ ἀντίρας ἐκεῖ ποῦ πότερο πρέπει νὰ μείνῃ
γυναίκα, (σ' ἕνα ἐπίπεδο ποῦ ἴσα ἴσα σὰ γυναίκα ἔχει τὴν ἰδανικώτερη ἄπο-

στολή) είναι, όφειλομε να όμολογήσωμε, ό υπό άνθρωπος συφραζετισμός!
Από τις Έλληνίδες κυρίες που στιχουργούν, ίσως μόνον ή Μυρτιώπισσα
στην πρώτη της συλλογή στάθηκε πιστότερη στον έαυτό της.

Νά μιá ευτυχισμένη έξαιρέση, ή «Χορεύτρα»: ή ποιήτρια βλέπει άπ' τό
καράθυρό της μιάν άντικρυνή κοπέλλα.

«χορεύτρα του καφέ άμάν, νιόβγαλτη στη δουλειά».

Πώς την ψυχολογεί, πώς προσέχει τά κινήματά της, πώς της κάνουν έντύ-
πωση λεπτομέρειες άπόκρυφες γιά τήν δραση ενός ποιητή, — που ή σύστασή
της είναι τόσο άλλοιωτική. Σά φίλενάδα, σά συναδέλφος, ή έστω σάν άνεξιηλος:

«Τά ψεύτικα φλουράκια σου νά σιάξής στα μαλλιά...
Από φτιασίδι κατάσκη κι από ντροπή άνεμώνη,
γοργοματούσα κοίταξες τή γύρω γειτονιά
που βγαίνοντας τό σούρουπο σέ πόρτα ή σέ μπαλκόνι
κάθε διαβάτη ξόμπλιασμα θά κάνη μ' άπονια...»

«Ο πατέρας της από τήν πόρτα τής αλλής με τό βιολί του τή φωνάζει»

και σ' ύψηλά σηκώνοντας τά μάτια, στή φωνή του,
μέ βία σταιυρό, κάνεις κρυφά νά μη σέ ιδή κανείς...
τό ντέφι σου χαρούμενο κροτεί με τά λιλιά...

Τό ντέφι, τά λιλιά, τό φτιασίδι, τό μαβί χρώμα στο πρόσωπο, που όμοια
άφανίζει τήν άχρότητα και τή ντροπή, ή κόκκινη κορδέλλα στη μέση, — κι άπό
μέσα, μιá καρδιά φτωχούλα, μιá ψυχή έρημη, γεμάτη δισταγμό και τρομάρα,
ξένη σέ κάθε χάδι τών ξένων, που δέ δίνεται σέ κανένα και ποτέ, που σχεδόν
δέν ύπάρχει πιά, — νά, ώραία εικόνα.

Σέ μιá σειρά τραγουδιών («μοιρολόγι», «τά κόλλυβα του παλληκαριού»
«λήκυθος», του παλληκαριού ό χαμός», «μοιρολόγι», πάλι «θύμηση», κτλ.)
ή ποιήτρια κλαίει τόν χαμό κάποιου άγνωμένου, άπάνω στο μοτίβο τών
ώραίων μας δημοτικών μοιρολογιών. Μιάν άλλη σειρά διονυσιακών τραγουδιών
είναι τόσο «αγορίστικη»! Μά γιατί;

«Κι άμίλητη σωριάστηκα σάν τό σπασμένο άστάχυ
όταν βοριάς, τυφλός βοριάς, σαφώνει ό,τι του λάχει».

Όμως δέ μπορούμε έτσι εύκολα νά ξεφλήσωμε με τά παιήματα της
κ. Μαλάμου. «Στό διάβα μου» επιγράφει τή συλλογή της. Και, μιá τήν αλή-
θεια, είδε στο διάβα της πάρα πολλά, μά δέ θά άξιζε τό διάβα αυτό της ποιή-
τριας νάναί πιότερο σύντομο πιότερο προσεκτικό, πιότερο έμβαθυντικό μέσα
στα φαινόμενα του έξωτερικού κόσμου; Κάμπος, βουνά, θάλασσα, τά λου-
λούδια, οι ώρες, δέ μπορούν νά δώσουν τόν έαυτό τους σέ μιá διαβατική
περιπατήτρια, όσο κι αν 'είν' ευαίσθητη κι εύκολοφάνταστη. Τά πράγματα
είναι τόσο πιστά στο φύλαμα του μυστικού τους! μόνο μακριά προσήλωση
κι έξοικειωση μπορεί νά μäs μνήση στο έσωτερικό τους, και σινηθέστερα ή
άνια και ή θλίψη μäs δένουν μαζί τους, ενώ ό ένθουσιασμός κι ή φαιδρότητα
μäs χωρίζουν... Μολαταύτα ύπάρχουν κι εδώ στιγμές ικανοποιητικές, όπου

κάτω από τις συνηθισμένες περιγραφές ξεχωρίζουμε μιá γραμμή, ένα σκιρτη-
μα, μιá πικρή, μιάν άπόκρωση καινούργια.

Στό «χαμόγελο», — μιá πρωτοτυπία σέ θέμα κοινό — που μοιάζει

«σά δειλινού στερνόφωτο, σά θυματού καπνό,
σά ρόδο έτοιμοθάνατο σέ στέφανο άνθογυάλι»

ή ποιήτρια γυρεύει μιá βουσσινιά θήκη νά τό κλείση:

«μαργαριτάρι άχνόφωτο σέ φόντο ματωμένο»

μά κείνο της πέρνει τήν καρδιά νά θρονιαστή εκεί, — πόνος ίλαρός κι έξα-
γνισμένος.

Στήν «Ανοφάντρα», ή μελαγχολική ιστορία της πιστής άρρεβωνιαστι-
κιάς που

«πάει ό καλός της»

ή χαρά της προσμονής γίνεται πένθος, τά προικιά, — σάβανα.

Στις «Λεύκες» μιá εικόνα γεμάτη δροσιά:

«πρώτη λεύκα άρχίζει μούρμουρο άπαλό,
δεύτερη τό παίρνει
κι όλες σά νυφάδες, ποδναι στη σειρά,
τραγουδούν άντάμα...

Στό «στερνό ρόδο», που πεθαίνει από τό ζύγωμα της σκληρής άντηλιάς,
της δυνατής μέθης, της όρμης και της λαύρας, ενώ τ' άλλα λουλούδια ξεφαν-
τώνουν όργιαστικά, ή ποιήτρια βρίσκει τόν ίδιο της έαυτό, που δέν ήθερε μιá
σύμπονη άνταπόκριση, μιάν ήμερη συμπάθεια.

Η «άνήσυχη ψυχή» μäs φανερώνει πόσο είναι άπατηλοι οι διονυσιασμοί,
που μäs έδωκαν «Πόθους» και άλογα φρενιασμένα. Ακούστε πόσο είναι πιό
άληθινή, πόσο περισσότερο άνθρώπινη:

Πονώ... Βαρύ είναι τό πρωί
γιά μιάν άνήσυχη ψυχή,
βαρύ τό βράδυ πάλι.

Με τά χεράκια σου τ' άχνά
διώξε φαντάσματα στεγνά...

Επιλήση τρυφερή μιás καρδιάς γεμάτης έρωτα, προαισθηση, άγωνία,
που δέν αφήνει τήν καρδιά μäs άσυγκίνητη. «Η ποίηση, λέει κάποιος κριτι-
κός, μäs πέρνει μιá ψυχή άσήμαντη και άρρώστη, και τήν αλλάζει με τό
θησαυρό μäs άθάνατης Ιδέας». Η κυρία Μαλάμου θά μπορούσε νά τήν
άλλάξη με τόν πλοθο μäs άπλότητας, με τό δώρο μιás τρυφερότητας. Θά
μπορούσε.

Χιώνι, στήν άσπη σου όμορφιά σ' έκοίταξα,
ίδιο λυσιτό κερι νά σιάξής κάτω,
και νά κολλās στο κάθε τι άθρόνυβα,
σάν τό φιλι τ' άμίλητου θανάτου.

Κι ὡς εἶδε ἓνα παρακαίρο τριαντάφυλλο
στὸν ρημαγμένο κήπο πού τὸ πνίγει,
πονετικό σὲ πήρε ὅτ' ἦσαν χάιδεμα
καὶ τῆ λευκῆ καρδούλα του σοῦ ἀνοίγει.

Κι ἦρθες ἀνάριο, κι ἀπαλά τὸ φίλησες,
κι ἡ ἀνατριχίλα ἐσύρθη στὴν ψυχὴ του.

Τέτια εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ ρόδου στὰ ποιήματά της. Ζητώντας πάντα μιὰν ἀγάπῃ, πού νὰ τοῦ μοιάξῃ πότε πεθαίνει ἀπὸ τὸ πάθος πότε πεθαίνει ἀπὸ τὸν πόνο. Ἡ ψυχὴ της εἶναι ντυμένη τὸ ἀπλό αὐτὸ σύμβολο, πού συχνὰ φέγγει μέσα στὸ νοερό περιεχόμενο τῶν στίχων της μ' ἓνα τριανταφυλλένιο θαμπὸ φῶς. Καὶ γι' αὐτὸ ὄρες ὄρες, γεμάτη σιωπηλὴ καὶ ταπεινὴ ἀποκαρτέρηση νοσταλγεῖ μιὰν ἐκμηδένισή, μιὰ λύτρωση μόλις συνειδητῇ:

«σ' ὦρα πού ἀπάνω στῆς αὐλῆς τὴν πλάκα ἀριά θὰ σταῆξῃ
κάποια λογάκια ἢ βρύση
πού λιγωμένη ἢ μεσπολιά γλυκόπνοα θ' ἀνασαινή».

Παρακαλεῖ ὅστε ἡ ἀνακούφιση πού θὰ τῆς φέρῃ μιὰ στοργικὴ γνώριμη ἀγκαλιά, νὰ τὴν περῶσθ ἀπαλά-ἀπαλά ὡς τὸ θάνατο.

*Αν μοῦ ἦταν βολετὸ νὰ πάρω ἓνα σύμβολο, πού νὰ χαρακτηρίξῃ τὴν ποιήσῃ της κ. Μαλάμου, θάπαιρνα τὸ ποιήματῆς «Ἡ Σπηλιά», ὅπου

«πολυλογώντας τὸ νερὸ μὲ τ' ἄσπρα τὰ χαλίκια
παχνίδιζε ὀλογάλανο μὲ κουβαριές τὰ φύκια
καὶ διάφανο, σὰν τὴ ματιὰ μικροῦ παιδιοῦ, χυνόταν
στὸ βράχο· μὰ, ὡς τὸν ζύγωνε, σκοτεινίαζε, χανόταν.
Κι ὕστερα ὁ βράχος μανιακὰ τὸ ξέφραε μακριὰ του.

Παρόμοια διάφανη καὶ γελαστὴ προστρέχει ἡ ἐμπνευση ἀπ' τὴ φύση στὴν ποιήτρια· ὅμως, σκόβομε καὶ κοιτοῦμε, — τι ἀπόγινε; κάπου εἶναι κάποια βαθειὰ σπηλιά, πού ἀπορροφῶντάς τὴν, ἀποδίνει λιγοστὸ νεράκι, μακριὰ μας· κάποιος ζηλότυπος δράκος, φωλιασμένος μέσα στὴ σπηλιά, πέρνει τὸ μερδικὸ του καὶ μᾶς κόβει αὐτὸ τὸ κελαρυστὸ νερὸ. Ἡ πλημμύρα τῆς ἐμπνευσης μᾶς ξεδιψάζει μόνο μὲ λίγες σταγόνες ἀπόδοσης. Τίς φοφοῦμε γενοτικά, ὅμως δὲ φθάνουν ἀκόμα γιὰ νὰ ποῦμε κάτι παρόμοιο μ' ἐκεῖνο πού ἡ ποιήτρια λέει στὸν ἀγαπημένο της:

τὴν ὦρα αὐτὴ στίς στοργικῆς
παλάμες σου νὰ σκῶνω,
ρουφώντας φίλτρα ὕπνωτικά,
κι ἀπ' τὴ ζωὴ σου ἔτσι γλυκὰ
σάν ὄνειρο νὰ λείπω...

ΑΝΔΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΑΣ — ἐν Κεφαλληνίας — «Φωτογραφίες», πρωτότυπο κοινωνικο-πολιτικό-σατυρικό ἔργο. Ἀθήναι 1922. Δελ. 8.

*Ακουσὰ σὲ κάποια περυσινὴ συγκέντρωση τοῦ Ἐκπ. Ὁμίλου διαβασμένο ἀπὸ τὸν κ. Γληνὸ τὸ ποιήματῆς συλλογῆς: Διαφωνία γλωσσικὴ σὲ μιὰ ζωὴ

συζυγικῆ» καὶ ὁμολογῶ ὅτι πολλές φορές μοῦ ἦρθαν ἀβίαστα τὰ γέλοια. Ἡ παράδοση φυσικά τοῦ Λασκαράτου, τοῦ Μολφέτα, τοῦ Ἀβλιχου καὶ γενικά τοῦ ἰδιότυπου ἐφτανησιώτικου χιούμορ δὲ μπόρεσε νὰ μὴν ἀφήσῃ τὴν ἐπίδρασή της καὶ στὸ βιβλίον τοῦ κ. Καλογηρά.

Πρόξες, ποιήματα, θέματα κοινωνικά, πολιτικά, γενικά, δίνουν μιὰ ἀφθονία σπινθηρισμῶν στίς 150 σελίδες τοῦ βιβλίου. Τὸ φυλλομετρῶ κι ἄλλη μιὰ φορά, σταματώντας κάπου-κάπου γιὰ νὰ γελάσω μὲ τὴν καρδιά μου. Αὐτὸ δὲ ἔλειπε τώρα νὰ προσκαλέσωμε καὶ καμιά ξυνή, πικρόχολη κριτικὴ μὲ ματωγυῶλια νὰ κρίνῃ τὰ εὐθῦμα αὐτὰ στιχογραφήματα. Ἡ γιὰγὰ μπορεῖ ποτὲ νάναί ἱκανοποιημένη μὲ τίς τρέλλες καὶ τίς ἀταξίες ἑνὸς παιδιοῦ; Βέβαια πὼς ἡ συμπεριφορὰ του δὲν εἶναι διόλου ἐκεῖνῃ, τοῦ τάντ, πού μᾶς ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ συνθήκη καὶ ἡ ἀσυνείδητη ὑποκρισία· συχνὰ τὸ παιδί αὐτὸ πετάει πέτρες καὶ ρίχνει λάσπες στὰ πρόσωπα ἐκείνων πού τοῦ ἐμπνέουν μιὰ δίκαιη ἀγανάχτηση. «Ὅπου μπορεῖ νὰ κἀνῃ πνεῦμα ἢ νὰ ὑψωθῇ στὸ ἐπίπεδο σάτυρας πῶ καλλιτεχνικῆς, φυσικὰ πὼς δὲν τὸ ἀρνιέται· ἀλλὰ δὲν ἐννοεῖ νὰ σκλαβωθῇ ἀπὸ τέτια δεσμά... Ὑπάρχουν μερικῆς ἐλευθεροστομίης πού τὴν πατρότητά τους δὲν θάπαιρνε οὔτε ὁ Ἀριστοφάνης... Ὀπωσδήποτε ὁ ποιητῆς μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ σὰν ἠθικός ἀνθρώπος: μ' ὅση καυστικότητα μπορεῖ, μ' ὅλη του τὴν ἀγανάχτηση, χτυπᾷ τὰ σάπια, σαρκάζει τὰ ἀνήθικα καὶ τ' ἀνάξια, ἐρμηνεύοντας τὴν κοινὴ γνώμη ἑνὸς λαοῦ πού διψᾷ τῆς δίκαιης καὶ δικαιουσίνῃ. Εἶναι μιὰ μικρογραφία τοῦ ἐπαναστάτη Λασκαράτου.

Μ. ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Σημ. Σὲ καιρὸ πολὺ προχωρημένης ἐκτύπωσης τοῦ τόμου αὐτοῦ τοῦ «Δελτίου» λάβαμε τὴ συλλογὴ: «Ἰτίες καὶ Δάφνες», τετάρτη σειρά ποιημάτων καὶ μεταφράσεων τοῦ ποιητῆ κ. Γερασ. Σπαταλά. Μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν νὰ κρίνωμε ἐκτενέστερα τὸ βιβλίον στὸ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ «Δελτίου», σημειώνομε γιὰ τὸ παρὸν τὴν ἀληθινὴν ἀξία τῶν μεταφραστικῶν κομματιῶν· εἶναι ἐκλογές ἀπὸ τὸν Καρνεῦτσου, τὸν Ντ'Αουόντσιο, τὸν Δάντη, τὸν Πετράρχη κτλ., μεταφράσεις ὅπου πραγματικά ὁ κ. Σπαταλᾶς φύσησε μιὰ ρομαλέα δημοσιογραφικὴ ζωὴ, ἐκδηλωμένη στὴν ἀδρὴ φόρμα καὶ τὴν ὑγεία τοῦ λεκτικοῦ τους.

Μ. Ε.

Β' ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

Α. ΒΙΝΕΤ. «Αἱ νέαι ἰδέαι περὶ τοῦ Παιδιοῦ» μεταφράσεις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Β. ΛΕΦΑ, γραμματέως Ὑπουργείου Παιδείας. Ἀθήναι. Ἐκδόσεις «Φιλολογικῆς Κυριέλης» 1918, σελίδες 279 Δραχμαὶ 7.

Εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀξίεπαινη κάθε προσπάθεια νὰ μεταφραστοῦν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα παιδαγωγικά ἔργα ξένων ψυχολόγων καὶ παιδαγωγῶν. Εἶναι τόσο φτωχὴ, φτωχότατη ἡ παιδαγωγικὴ μας βιβλιοθήκη. Καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ εἶναι ἀκόμη πῶς ἀξίεπαινη, ὅταν μεταφράζονται ξένα ἔργα, πού ἔχουν ἀληθινὴν ἀξία.

Μὰ ἡ μετάφραση ἑνὸς τέτοιου ἔργου ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἐκείνον, πού τὴν ἐπιχειρεῖ, νὰ ἔχῃ βαθειὰ ἐπίγνωση καὶ γιὰ τὰ πολλὰ μεταφραστικά του καθήκοντα

και για τις μεγάλες δυσκολίες, που θα του παρουσιαστούν. Και οι δυσκολίες αυτές γίνονται μεγαλύτερες και έπομένως και η εθνή του μεταφραστή μεγαλώνει ανάλογα, άμα πρόκειται να μεταφράσει ένα έργο τόσο πλούσιο και άπλό, τόσο επιστημονικό και εύκολονόητο, γραμμένο με ζηλευτή σαφήνεια και θαυμαστή χάρη, όπως είναι το έργο του Alfred Binet «Les idées modernes sur les enfants». Γι' αυτό λοιπόν μόνο αν υπερνικήσει ο μεταφραστής τις μεγάλες αυτές δυσκολίες και μās παρουσιάσει έστω και μια μετάφραση ύποφερτη, τότε μόνο θα αξίζει πραγματικά ή προσπάθειά του τῷ ἔπαινό μας.

Αυστηρώς τώρα τελευταία στην Ελλάδα ο υπερβολικῶς ζήλος μερικῶν να βοηθήσουν το ξάπλωμα τῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν ἢ ἴσως και ἄλλα ἐλατήρια ἐπνέξαν τὴν αὐτοσυναίσθηση τῶν μεταφραστῶν και μās παρουσίασαν μεταφράσεις ἐκτρωματικῆς, τέτιες που θά ἦταν πολὺ προτιμότερο νὰ λείψουν, γιατί ἀντι νὰ ξεδιαλύσουν πυκνῶνουν τὸ σκοτάδι, ὅπου ζοῦν ὁ δάσκαλος και οἱ γονεῖς στην Ελλάδα. Παραδείγματα τέτιων κλασικῶν (!) μεταφράσεων βρισκομε στη βιβλιοκρισία στὸν προηγούμενο τόμο τοῦ «Δελτίου».

Βέβαια δὲ μορσεῖ κανεῖς νὰ κατατάξῃ τὴ μετάφραση ἀπ' τὸν κ. Λέφρα του ἔργου τοῦ Binet σ' αὐτὸ τὸ ἀπαισιο εἶδος μεταφράσεων. Είναι χωρὶς ἀμφιβολία παλὺ καλύτερη. Μά ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος δὲν ἐπιτρέπεται πάλι νὰ εἰπῇ ὅτι εἶναι κἀν καλὴ, καλοῦσιχη μετάφραση.

Ὁ κ. Λέφρα παρ' ὅλη τὴν ἐπιθυμία του σὰ γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας νὰ μās δεῖξῃ τὸ ἐνδιαφερό του γιὰ τὸ παιδί και παρ' ὄλες τῆς φιλότιμες προσπάθειες, δὲν κατώρθωσε νὰ πετύχῃ στη μετάφρασή του. Γιατί πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔπεσε και αὐτὸς θύμα τῆς καθαρεύουσας, που δὲν τὴν ξέρει, — και ποῦς τὴν ξέρει; — ἔπειτα γιατί καταπίαστηκε νὰ μεταφράσῃ ἕνα εἰδικὸ ἔργο, που δὲ μπόρεσε γιατί δὲν ἦταν σὲ θέση, νὰ τὸ κατανοήσῃ βαθειά και τέλος ὅπως φαίνεται οὔτε τὴ γαλλικὴ γλῶσσα κατέχει καλά.

α) Ἡ γλῶσσα τῆς μετάφρασης — ἀρχαιοπινεστάτη — υπερκαθαρεύουσα — θά ἔκανε και αὐτὸν τὸν μακαρίτη Μιστριώτη νὰ χοροπηδήσῃ ἀπὸ ἐνθουσιασμό. Τὸ ὕφος μακαρονίστικο μὲ υπερβατὰ γλωσσικὰ οχήματα, μὲ ἀτέλειωτο ἀράδιασμα ἀπειρῶν «γενικῶν», εἶναι ἀνυπόφορο και γιὰ τὸν πιὸ ὑπομονητικὸν ἀναγνώστη, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἔχῃ χάσει κἀθε αἰσθησιχὴ γλωσσικῆς ὁμορφιάς. Και ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Binet που διακρίνεται γιὰ τὴν ἀπλότητα, γιὰ τὴ σαφήνεια και τὴ ζηλευτὴ χάρη καταντὰ στην ἑλληνικὴ του μετάφραση βαρὺ, δυσκίνητο, ἀσχημο, δύστροπο, δυσκολονόητο, κακοντυμένο, τόσο που γεννάει πλήξη, που κουράζει και χρειάζεται ἡρωϊκὴ προσπάθεια γιὰ νὰ συγκρατηθῇ ὁ ἀναγνώστης. Πάει κανεῖς νὰ πιστέψῃ ὅτι ὁ μεταφραστής, πιστὸς στὰ ἀξιώματα τῆς καθαρεύουσας, δημιουργεῖ ὅλα αὐτὰ ἀδιαφορώντας ἀν θά προκλήσει τὴν ἀηδία και τὴν ἀποστροφή.

Τὶ πειράζει, ἀν στὸ ὕφος και στὴ γλῶσσα θυσιάζεται αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὸς ὁ σκοπὸς τῆς μετάφρασης; Δὲν αξίζει νὰ προσφερθῇ μὲ γενναιοδωρία και αὐτὸς ὁ Binet ὀλοκαύτωμα στὸ βωμὸ τῆς καθαρεύουσας;

Ἐπειτα τὸ ὕφος γίνεται ἀκόμη χειρότερο και ἡ ἀσάφεια ἐντονότερη τόσο, που φθάνει σὲ ἀκατανόησι, γιατί ὁ μεταφραστής ἀπὸ ἀδυναμία νὰ νιώσῃ βαθιὰ τὸ γαλλικὸ κείμενο και νὰ τὸ ἀποδώσῃ ἀνάλογα, καταφεύγει στὸν πιὸ εὐκόλο γι' αὐτὸν τρόπο, στὴ μετάφραση λέξη μὲ λέξη. Νά — χωρὶς καμιά ἰδιαίτερη ἐκλογὴ — μερικὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα:

Σελ. 36. «Ἐπιτεινομένη ἀπαίθεια (ἀντι ἀπάθεια — apathie), ἥτις εἶναι καθ' ἑαυτὸ ὀκηγρία, ἥτοι ἀδράνεια ἢ ἔλλειψις ὀρέξεως διὰ τὴν διανοητικὴν ἐργασίαν, ἀναισθησία εἰς τὰ σνήθη κέντρα δραστηριότητος (!!)» (une insensibilité aux stimulants ordinaires de l'activité).

Σελ. 47. «Οὔτε παιδίων δεκαετῆς τοῦ δημοτικῶν σχολείου, ἀν εἶναι κανονικῶν θά εὐρίσκειται εἰς τὰ μέσα μαθήματα τῆς δευτέρας διαίρεσεως ἀν τὸ συναντήσωμεν εἰς τὴν δευτέραν διαίρεσιν τῶν στοιχειωδῶν μαθημάτων...» (!!) dans le cours moyen, deuxième division, — dans le cours elementaire deuxième division).

Σελ. 60. «Τούτο — τὸ ἀνάπνοόμετρον — συγκείται ἀπὸ φιαλίδια, βαρέα ἢ ἐλαστικά και μās δεκνύει τὴν ἀναπνευστικὴν ἰκανότητα τοῦ προσώπου (!!) (Le spiromètre est un composé de flacons, de poids ou de ressorts, qui fait connaître la capacité respiratoire d'une personne).

Σελ. 63. «Εἰς τὸ τέλος μās συνεδριάσεως φυσικῆς ἐξετάσεως (d'une séance d'exploration physique) ὁ ἐρευνητῆς εὐρίσκειται κάτοχος συλλογῆς ἀριθμῶν ὀλίγων καλύπτον τὰ τετράδια τῶν σημειώσεων του (avoir recueilli toute une collection de chiffres qui couvrent ses papiers de notes).

Σελ. 66. «Ἄν ὁ συγγραφεὺς τῶν πραγματικῶν ἀσχολεῖται περὶ αὐτῶν (δηλ. περὶ τῶν ὀργάνων τῶν αἰσθησιῶν τῶν μαθητῶν) τὸ πράττει διὰ νὰ ἀναφέρῃ τὴν φυσικὴν τῶν ἱστοριῶν (!!) ἢ νὰ ἐξιοτορήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν, ἢ διὰ νὰ ἐκθέσῃ παρατηρήσεις ἱστολογικῆς περὶ τῆς μορφῆς, τὴν ὅποιαν τὰ νευρικὰ κύτταρα κατεργάζονται ἐπὶ τῆς φλοιώδους ὀπτικῆς αἰσθησεως; (sur la forme, que les cellules nerveuses affectent dans le sens visuel cortical).

Σελ. 85. «Ἀγωγή εἶναι ἡ τέχνη τῆς μεταδιβάσεως τοῦ συνειδητοῦ εἰς τὸ ἀσυνειδητόν» (!!)

Σελ. 94. «Τὰ διαφορὰς ταύτας μετρωμέν εὐκόλως ὑπολογίζοντες κατ' ἀρχὰς τὸν μέσον ὄρον πασῶν τῶν ἀποστάσεων, κατόπιν δὲ λαμβάνοντες τὸν μέσον ὄρον τῶν ποικιλιῶν (!!) ἐκάστης ἀποστάσεως ἐν ὄψει πρὸς τὸν μέσον ὄρον τῶν πρώτων (!!) Ἐν τῇ μνημονευθειῶ περιπτώσει π. χ. ὁ μέσος ὄρος τῶν ἀποστάσεων θά εἶναι 10 μ. και ἡ παραλλαγή 1 μ. 2.» (=σαλάτα ρουσικὴ και τὸ χειρότερο: τὸν ἴδιο ὄρο, la moyenne des variations τὸν μεταφράζει πρῶτα «μέσος ὄρος ποικιλιῶν» και δυὸ σειρῆς παρακάτω «παραλλαγή». Και ὅλα αὐτὰ γιατί οὔτε ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστής κατάλαβε τίποτε).

Σελ. 95. «Πᾶσα δοκιμασία σχετικὴ πρὸς τὴν εὐφυΐαν τῶν ἀνθρώπων και συνεπιφέρουσα ποῖαν τινα δυσχέρειαν προσαρμοζομένην εἰς τὸν βαθμὸν τῆς εὐφυΐας τῶν, ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀνακαλύψῃ διαφορὰν τινα διανοητικὴν ἐχρυσαν σχετικὴν ἀξίαν (!!!)

Σελ. 99. «Ἡ ἐπινοητικὴ του δύναμις (τοῦ παιδιοῦ) εἶναι ὁμοίως περιορισμένη. Ἐν πρώτοις εἶναι μᾶλλον φανταστικὴ ἢ λογισμένη, μᾶλλον αἰσθητικὴ ἢ ρηματικὴ (!!) elle est plutôt imaginative que raisonnée, plutôt sensorielle que verbale).

Σελ. 110. «Οὔτοι (οἱ ἐφηβοὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν ἐργατικὴν τάξιν) δὲν ὑπερβαίνουν τὴν σάθμην τῶν δωδεκαετῶν ἀπὸ ἀπόψεως ἀρρησιμῆς κατανόησεως» (ils ne dépassent pas le niveau de douze ans, au point de vue de la compréhension abstraite).

Σελ. 111. «Επί 203 μαθητῶν ἐξηκριβώσαμεν ὅτι 108 εἶναι κανονικά ἔχοντα.

Σελ. 131-132. «Ὅλα αὐτὰ θὰ παρατηρήσουν εἶναι ἐξαιρέτα εἰς τὸν ἐπίπεδον τοῦ σχολείου βίον ὑπὸ τὸν ὅρον ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἀγωγή περιορισθεῖσα εἰς τὸν ὅρον τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς συγκρατήσεως μένει ἀποτελεσματικὴ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπων τῶν πλανῶν».

Καὶ ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη, τὰ ἀκατανόητα μόνον καὶ μόνον χάρις στὴν καθυπακούσα. Γιατί, ἂν ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς μετάφρασης δημοτικὴ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ νιώσῃ καὶ ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς τι μᾶς παρουσιάζει καὶ ἀσφαλῶς... θὰ εἶχε παραίτηθῇ ἀπὸ κάθε μετάφραση, μιά πού δὲν κατέχει τὰ πράγματα.

β') Μὰ ὁ μεταφραστὴς, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, δὲν ξέρει καλὰ οὔτε τὴ γαλλικὴ γλῶσσα. Γιατί, ὅσο καὶ ἂν δεχτοῦμε γιὰ αἰτία τῆς ἀπροσεξία, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ φοβερὲς παρανοήσεις καὶ τὰ ζηλευτὰ μεταφραστικὰ μαργαριτάρια. Παραθέτω μερικὰ καὶ ἀπ' αὐτὰ.

Σελ. 3. «Καὶ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς κοινωνίας» aspirations=τοὺς πόθους).

Σελ. 5. «Τὰ μέσα τῆς μελέτης καὶ κατατάξεως τῆς ἀθροιστικῆς κοπώσεως ὁλοκλήρου μᾶς τάξεως» (enregistrer la fatigue collective de toute une classe = νὰ καταγράψῃ τὸν ὁμαδικὸ κόπο... Ἄς θαυμάσωμε ἀκόμη καὶ τὶς 7 γενικές).

Σελ. 11. «Ὅποτε εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ αὐτῶν» (et qu'on soit obligé à un compromis=εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κάνωμε συμβιβασμὸ).

Σελ. 11. «Ὁμαδικὸς ἐγωϊσμός» (esprit de corps).

Σελ. 23. «Προκειμένου περὶ ὑποψηφίου, τοῦ ὁποίου ἡ μορφή τῆ ἀπρεσκειν» (pour une candidature, dont la figure ne lui déplait pas=γιὰ μιά ὑποψήφιο, πού τοῦ καλοαρέσει).

Σελ. 24. «Διὰ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀνωτέρου μεθόδου ἐπὶ πάντων τῶν λεχθέντων» (pour exécuter en pratique une de ces mesures d'instruction, dont nous venons de parler=γιὰ νὰ ἐφαρμόσωμε μιά ἀπὸ τὶς καταμετρήσεις αὐτές... γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε παραπάνω).

Σελ. 24. «Ποία εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἐκ τῆς μαθήσεως ὠφέλεια» (quel est le développement exact, la psychogénie d'acte acquis=ποία εἶναι ἡ πραγματικὴ ἐξέλιξις, ποία εἶναι ἡ γένεσις μᾶς ψυχικῆς λειτουργίας, πού μάθαμε (τῆς ἀνάγνωσις).

Σελ. 35. «Τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἔχει τὸ παρὸν βιβλίον» (ἀντί: ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ σχέδιο τοῦτου τοῦ βιβλίου).

Σελ. 37. «Οἱ μετασχηματισμοί» (les déformations=οἱ παραμορφώσεις).

Σελ. 39. «Δύναται ἐν μέρει νὰ βελτιωθοῦν δι' ἠθικῶν ἐνθαρρύνσεων καὶ λογικῆς τινος προσβολῆς (... et une suggestion raisonnable=καὶ μὲ κάποια λογικὴ ὑποβολή).

Σελ. 41. «Δὲν ἐπιτεταί ἐκ τούτου ὅτι οἱ ἀσθενεῖς ἐγένοντο διὰ τοῦ λατροῦ» (que les malades soient faits pour le médecin:—γιὰ τὸ γιατρό).

Σελ. 43. «Ὁῦτος εἶναι κανὼν γενικῆς ἐφαρμογῆς (c'est là une application d'une règle qu'on peut considérer comme générale.=ἔχομε ἐδῶ μιά ἐφαρμογὴ ἐνὸς κανόνα πού μπορούμε νὰ τὸν θεωρήσωμε γενικῶ).

Σελ. 4. «Δὲν εὐρίσκειται (ἡ εὐφυΐα) ὑπὸ τὴν ἐξάρτησιν κεφαλῆς καλῶς διαχηματομένης καὶ τροφομένης» (... d'un cerveau... = ἐγκεφάλου).

Σελ. 51. «Πάντα τὰ ζητήματα ταῦτα, καλῶς ἐννοούμενα, ἀφοροῦν τὰ ἴδια τοῦ σχολείου συμφέροντα καὶ λαμβάνουν ἀληθῆ κοινωνικὴν οὐνδαιότητα» (=... débordent les intérêts propres de l'école = προσπεροῦν τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα τοῦ σχολείου καὶ...).

Σελ. 51. «Ποία παιδία φαίνονται ἐκ τῶν καταμετρήσεων καθυστεροῦντα ἑλαττον τῶν δύο ἐτῶν» (=... qui offrent un retard d'au moins de deux ans = πού δειχνοῦν καθυστέρηση τὸ ὀλιγώτερο, τοῦλάχιστον δύο χρόνων).

Σελ. 59. «Ἐνθυμοῦμαι παρατηρήσεις τινὰς λίαν ἐπιμελετημένας (... observations, bien instructives = μερικὲς παρατηρήσεις πολὺ διδαχτικῆς).

Σελ. 65. «Ἄς ἀναλάβωμεν τὸ παράδειγμα» (réprenons = ἄς ξαναπάρωμε, ἄς ξαναγυρίσωμε σὺ τὸ παράδειγμά μας).

Σελ. 78. «Ἄν ἐννοεῖ τὴν ὑπαγορευομένην φράσιν s'il ne peut pas entendre la phrase que le maître vient de dicter... (ἀν δὲν μπόρῃ νὰ ἀκούσῃ... καὶ ὄχι νὰ ἐννοήσῃ γιὰτί ἀκριβῶς στὴν παράγραφο αὐτὴ ὁ Binet μιλάει γιὰ τοὺς κωφοὺς μαθητὰς).

Σελ. 80. «Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἐν μέτρον, ἔστω καὶ ἐλαττωματικόν, εἶναι προτιμότερον ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν παντὸς μέτρον» (... une mesure, même défectueuse, teste supérieure à l'absence de toute mesure = ὅτι εἶναι πάντα προτιμότερο νὰ ἔχωμε μιά καταμέτρηση, ἔστω καὶ ἐλαττωματικὴ, πρὸς νὰ μὴν ἔχωμε καμιά).

Σελ. 92. «Τὸ μέτρον τῆς εὐφυΐας (ἀντὶ τὸ μέτρημα, ἡ κατὰμέτρηση τῆς εὐφυΐας).

Σελ. 93. «Δύναται νὰ μᾶς παράσῃ ἡ φυσιολογία (ἀντὶ ἡ ψυχολογία).

Σελ. 103. «Ἀποσύνθεσις ἐνὸς παιγνιδίου...» (recomposer un jeu=νὰ ξανα-συνθέσῃ, νὰ ξαναφτεῖξῃ...).

Σελ. 104. «Αἱ πρῶται δοκιμαὶ ἐγένοντο εἰς τὰ δοξατοροφεία ἐπὶ τῶν λικῶν» (... ont été faites dans des crèches, auprès des berceaux=ἔγιναν στὰ νηπιτροφεία, κοντὰ στὶς κούνιες...).

Σελ. 109. «Μετὰ τῶν ἐφήθων ἔπρεπε νὰ λαμβάνωμεν πλείονας προφυλάξεις ἢ μετὰ τῶν παιδιῶν» (il fallait avec ces adultes, prendre plus de précautions qu'avec des enfants = ἔπρεπε (προκειμένου γιὰ τὰ πειράματα μὲ ἐνήλικους) νὰ λάβωμε περισσότερες προφυλάξεις προκειμένου γι' αὐτοὺς τοὺς ἐνήλικους, παρὰ γιὰ τὰ παιδιὰ).

Σελ. 113. «Τὶ θὰ ἤξιζον παρατηρήσεις γινόμενα μὲ τὸ μικροσκόπιον παρὰ ἀμαθοῦς ἤτοι διπλοῦ βλακῶς» (par un ignorant, doublé d'un imbécille=ἀπὸ ἕναν ἀμαθῆ μαζί μὲ ἕνα βλάκα).

Σελ. 119-120. «Νὰ μεταβαίῃ καθ' ἑκάστον μῆνα» (d'aller tous les six mois = νὰ πηγαίῃ κάθε 6 μῆνες).

Δὲ μοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξακολουθήσω τὴν παράθεσις τέτοιων μαργαριταριῶν, γιὰτί ἀσφαλῶς ἕνας, πού θὰ εἶχε τὴν ὁρξὴ νὰ ἐλέγξῃ αὐτηρεῶ, θὰ βρισκε σὲ κάθε σχεδὸν σελίδα τῆς μετάφρασης.

γ') Ἐπίσης πολὺ λίγη προσοχὴ δίνεται γιὰ τὴν μετάφραση τῶν «ὄρων» βέβαια ἡ μετάφραση τῶν «ὄρων» εἶναι ζητημαὶ δυσκολώτατο. Μὰ ἡ μεγάλη αὐτὴ δυσκολία δὲν δικαιολογεῖ νὰ μεταφράζεται — γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ λίγα μόνον παραδείγματα — ὁ ὄρος mesure: μέτρον ἀντὶ καταμέτρηση, ὁ ὄρος verbalisme: λόγος ἀντὶ βερμπαλισμός, λεξιθηρία, ὁ ὄρος: variation: ποικιλία, ἀντὶ

παράλλαξη, ὁ ὅρος *intelligence* με πέντε διαφορετικές λέξεις: ἄλλοτε εὐφροσύνη, ἄλλοτε διάνοια (σελ. 118), ἄλλοτε νοητικότητα (σελ. 102, 104, 105) ἄλλοτε διανοητικότητα (σελ. 113; 114) καὶ ἄλλοτε πνεῦμα (σελ. 115). Δηλαδή μέσα σὲ 15 σελίδες ἀλλάζει ἢ μετάφραση τοῦ ὅρου *intelligence* σὰν κανένα μυθολογικὸ τέρας πέντε μορφές. Οὐτὲ ὁ ὅρος *niveau*: στάθμη, ἀντὶ ἐπίκεδο (ὅπως δὲ ὅλος ὁ κόσμος τὸ ξέρον καὶ τὸ λέει), οὐτὲ *physique*: φυσικὸς ἀντὶ σωματικὸς π. χ. «φυσικὴ ἐξέταση» ἀντὶ σωματικὴ ἐξέταση» κτλ. κτλ.

δ') Ὁ μεταφραστὴς παραλείπει τὴν μετάφρασή του συχνὰ δλόκληρες σειρές, ὀλόκληρες φράσεις χωρὶς κανὲν τὸ ὑποσημειώση. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι συνήθως — ὄχι πάντα — παραλείπει δυσκολομετάφραστα κομμάτια, ποὺ δὲ χαλοῦν καὶ πολὺ τὸ νόημα· μὰ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ καὶ πρὸς τὸ Γαλλικὸ κείμενο καὶ πρὸς τὸν ἀναγνώστη. Εἶχε καθήκον νὰ κάνει λόγο γιὰ τὶς παραλείψεις αὐτὲς καὶ γιὰ τὴν αἰτία τῶν τοῦλάχιστον σὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης. Νὰ μερικὰ παραδείγματα: σελ. 37: παραλείπονται 4 σειρές: σελ. 60: παραλείπεται μιὰ φράση: σελ. 71: μιὰ φράση: σελ. 72: παραλείπονται 8 ὀλόκληρες σειρές (πολὺ δυσκολομετάφραστες) σελ. 104: μιὰ φράση: σελ. 107: μιὰ σειρά σελ. 109: μιὰ φράση: σελ. 127: 3 σειρές, δυσκολομετάφραστες μὰ πολὺ χαρακτηριστικὲς καὶ χαριτωμένες κτλ. κτλ.

ε') Τέλος ἀκόμη μιὰ ἔλλειψη, ποὺ τὴν θεωρῶ ἀρκετὰ σημαντικὴ. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ὁποῖος ἀναλαβαίνει τὴν μετάφραση ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ ἔργου, δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ, ὅτι τὴν μετάφραση αὐτὴ τὴν κάνει γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστες, ποὺ δὲν ξέρουν τὴν ξένη γλῶσσα, ὅπου εἶναι γραμμένο τὸ βιβλίον, ποὺ μεταφράζει. Ἐπομένως ὁ κάθε μεταφραστὴς ἔχει ἀκόμη καὶ τὸ καθήκον νὰ προσαρμόσῃ ὅσο μπορεῖ καλύτερα τὴν μετάφραση πρὸς τὶς γνώσεις, ποὺ ὑποθέτει ὅτι θὰ ἔχουν οἱ ἀναγνώστες του. Καὶ ἡ προσαρμογὴ αὐτὴ ἀπαιτεῖ ὄχι μόνον ἕνα πρόλογο, ποὺ νὰ χρησιμεύσῃ γενικὰ γιὰ εἰσαγωγή, γιὰ νὰ βοηθήσῃ δηλαδή τὴν κατανόησιν τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ σύντομες διασφαφτικὲς ὑποσημειώσεις κάθε φορά, ποὺ θὰ μεταφράζονται κατὰ μιὰ ἰδέα, ἕνας ὅρος π. χ., ποὺ εἶναι πολὺ ἢ λίγο ἄγνωστο στὴν Ἑλλάδα. Ἄν λείψουν τὰ βοηθήματα αὐτά, ποὺ φαίνεται, ὅτι ἡ μετάφραση, ὅσο καὶ ἂν εἶναι καλὴ, χάνει τόσο ὥστε νὰ γίνεται ἀχρηστὴ. Καταλαβαίνω πολὺ καλά, ὅτι εἶναι τέτιος πρόλογος καθὼς καὶ οἱ διασφαφτικὲς αὐτὲς σημειώσεις ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ νὰ κατέχῃ πολὺ βαθεῖα τὰ πράγματα, ποὺ πραγματεύεται τὸ βιβλίον. Μὰ ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, ἂν ὁ μεταφραστὴς δὲν ἔχει τὰ προσόντα αὐτά, καλὰ θὰ κάνει νὰ κάτῃ στὰ αὐτὰ του καὶ νὰ μὴ καταπιάνεται μὲ πράγματα, ποὺ δὲν εἶναι ἱκανός.

Στὴν μετάφραση λοιπὸν τοῦ ἔργου τοῦ Binet καὶ ὁ πρόλογος δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀπαιτήσιν αὐτὴ καὶ λείπουν δλότελα οἱ βοηθητικὲς αὐτὲς ὑποσημειώσεις ἀκόμη καὶ σὲ μέρος, ποὺ χωρὶς καμιά ἀμφιβολία καὶ ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς θὰ ἔχῃ τὸ συναίσθημα ὅτι ἦσαν ἀπαραίτητες. Καὶ εἶσι ἡ δυσκολονόητη μετάφρασή του καταντὰ κάποτε γοῖφος.

Τέτια εἶναι ἡ μετάφραση. Κακὸ ὄφος, ἔλλειψη σαφήνειάς, ἀκατανοηοία, πύρρονόησις καὶ χοντρά λάθη εἶναι ἡ κακὴ τῆς πλευρᾶ. Ἔχει βέβαιον καὶ πολλὰς σελίδες καλὰ — μὰ πάντα χωρὶς χάρη — μεταφρασμένες καὶ κάθε παιδαγωγὸς θὰ εὐχόταν νὰ ἦταν μὲ τέτια τοῦλάχιστον προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια μεταφρασμένο ὅλο τὸ ἔργο.

Κ. Δ. Σ.

Π. Σ. ΔΕΛΤΑ, Τ' ἀνεύθυνα, Ἀθήνα 1921 σελ. 253, Ἐκδοσὴ Σιδέρη.

Ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἔχει δώσει ὡς τώρα ἡ κ. Δέλτα στὴν φιλολογοία μας, δὲν πηγαῖουν τόσο ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ὅσο ἀπὸ μορφωτικὴ ἀνάγκη, ἀπὸ ἐθνικὸ παιδαγωγικόν. Τέτια ἀνάγκη προβάλλει — καὶ σὰν ἀντίδραση ἀκόμη — μιὰ ὑψηλὴ ἀλλὰ στεγνὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς ἀπέναντι στὸ συμφεροντολογικὸ ἀτομικισμὸ, στὸ εὐκόλο λύσιμα τῆς σπονδυλικῆς στήλης, στὴν ψυχικὴ προστυχία, στὴν ἔλλειψη ἰδανικῶν καὶ τόσα ἄλλα ἐλαττώματα ποὺ παρουσιάζονται πλῆθος στὴν κοινωνία μας. Ὁλόκληρο τὸ ἔργο τῆς τὸ διαπνέει ἡ τραγικὴ πνοὴ ἑνὸς ἀλύγιστου κατηγορικοῦ πρέπει, καὶ ἂν ὁ ἀναγνώστης ζῆ σὲ ἀτμόσφαιρα ἐξυψωτικὴ ἢ χαρὰ καὶ ἡ ποικιλία τῆς ζωῆς εἶναι ἐκεῖ μέσα λουλούδια σπάνια. Τέτια τάση ὅσο καὶ ἂν ἀπὸ τὴν μορφωτικὴν ἀποψη εἶναι πολύτιμη, σὲ κοινωνία μάλιστα ἀδρημάτιστη ὅπως ἡ δική μας, φυσικὸν εἶναι νὰ τὴν χαρακτηρῆται ἢ μονομέρεια καὶ ἢ ὑπερβολή. Τὸ ἴδιο πνεῦμα, ἢ ἴδιον ἐσωτερικὴν ἀνάγκη μᾶς ἔδωσε καὶ τὸ τελευταῖον τῆς βιβλίου, «Τ' ἀνεύθυνα». Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι προσωρισμένο ὅπως ὅλα τ' ἄλλα νὰ διαβάζονται ἀπὸ τὰ παιδιά ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς μεγάλους καὶ γι' αὐτοὺς ὑψώνεται τώρα ἡ κατηγορικὴ προσαγωγή. Παίρνοντας τὴν ἀγωγή πλατύτερα ἀπὸ πολλοὺς εἰδικούς ζητεῖ καὶ δείχνει τὴν μὴ φροσὴ τῆς παιδικῆς ψυχῆς καὶ τὶς μελλοντικὲς τῆς κατευθύνσεις πρώτον ἀπ' ὅλα μέσα στὸ σπιτικὸ περιβάλλον, στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ. Ἡ ἐπίδρασή τῆς στὸ χαρακτήρα καὶ στὸ μέλλον συχνὰ τῶν παιδιῶν φωτίστηκε τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ νέο φῶς ἀπὸ τὴν ψυχοανάλυση. Προσπαθώντας ὁ νεώτερος ψυχίατρος νὰ εἰσδύσῃ στὸ ὑποσύνειδο νευροσθενικῶν, βρῖσκει συχνὰ τὴν πρώτη πηγὴ τῆς νευροσθενείας τοὺς στὰ παιδικὰ τοὺς χρόνια. Ἡ κ. Δέλτα ἂν καὶ δὲν ὡδηγήθηκε στὸ ἔργο τῆς ἀπὸ τὴν νεώτερη αὐτὴ ψυχολογικὴ κίνησιν ποὺ καὶ στὴν ἰατρικὴ πράξιν στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀκόμη ἀγνωστὴ, φέρνει σ' αὐτὴ πλοῦσιο ὕλικον παρμένο ἀπὸ ἀμεση παρατήρησιν καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλήθειαν ὅτι τὸ σπῆτι δηλητηριάζει κάποτε ὀλόκληρη τὴν ζωὴ μερικῶν ἀνθρώπων: τὴ δηλητηριάζει μὲ τὴν ἀπερισκεψία, τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀγνοία τῶν μεγάλων ποὺ ἔχουν τὸ βαρὺ ἔργο ν' ἀνατρέφουν παιδιά. Αὐτὰ τὰ ὀλέθρια ἐλαττώματα θέλει νὰ χιυπήσῃ ξυπνώντας τοὺς μεγάλους τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τὸ ἐπιχειρεῖ ὄχι μὲ θεωρίες ἀλλὰ μὲ παραδείγματα χεροπιαστά, μὲ διηγήματα ἀπ' ὅπου ἡ θεωρία καὶ ἡ εὐθύνη βγαίνει μόνη τῆς.

Ὁ παιδαγωγικὸς ὅμως σκοπὸς τοῦ βιβλίου, ὁ πολὺ συνειδητός, δείχνει ἀμέσως καὶ τὴν ἀδύνατον μεριά του. Γιατὶ ὅπου σκοπὸς καὶ τάσις ἐκεῖ καὶ ὁ κίνδυνος γιὰ τὴν καλλιτεχνικότητα μεγάλος. Καὶ ὁ κίνδυνος αὐτὸς γίνεται ἐδῶ ἀκόμη μεγαλύτερος, γιατί ἤρωες τοῦ βιβλίου εἶναι ὅλοι τοὺς μικρὰ παιδιά. Τὴν ψυχολογία τῶν μεγάλων τὴν βγάζομε συνήθως μέσα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό μας καὶ τὰ διάφορα κινήματά τοὺς τὰ ἐξημεύομε καὶ τὰ νιώθομε ἔτσι ἀσφαλέστερα. Ἡ αὐτοπαρατήρησιν ὅμως ἢ δική μας ἐφαρμοσμένη ἀναλογικὰ στὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ μᾶς σπρώχνει σὲ παραστρατήματα καὶ παρερμηνείες. Οὐτὲ καὶ ἡ ἀνάμνησιν δικῶν μας κινήματων ἀπὸ τὴν παιδικὴν μᾶς ἡλικίαν μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ πολὺ, γιατί καὶ κεινὰ τ' ἀντικρύθομε τώρα ὡς μεγάλοι. Τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ μπορεῖς νὰ τὴν ἀρκάξῃς σὲ λόγια καὶ κινήματά του μονοσήμαντα, μὰ πάντα θὰ εἶναι λίγο πολὺ κατὰ «κατὰ προσέγγισιν»

δσο άδικειμενικοί και άν προσπαθοΰμε νά είμαστε και δσο λεπτή και άν είναι ή ψυχολογική μας διαίσθηση.

Κατώρθωσε ή κ. Δέλτα στό νέο της βιβλίον' άποφύγη τούς κινδύνους αυτούς; Σε πολλά νομίζω ότι τό κατώρθωσε. Έτσι στή χαλασμένη φωνιά. Αυτό έκτός από τό τέλος είναι άρτιο και σε μέρη, για μένα τουλάχιστο, τόσο φυσικό και άληθινό και ταυτίζεται έτσι μορφή και περιεχόμενο, πού θα τό έλεγα άριστουγεννηματικά. Έπειτα έρχονται με σειρά έπιτυχίας ή άδικημένη, τό γραφτό, ό παρείσακτος, τό σπασμένο βιολί, και τελευταίο, άποτυχημένο αυτό, ή Νίνα και ό Κοινοΰλης. Τό τελευταίο είναι χαρακτηριστικό για τόν κίνδυνο πού είπα παραπάνω. Πρώτα ή όλοφάνερη τάση νά πιστοποίηση ή συγγραφείας τό σκοπό του έφερε τέτλια άφύσικη συρροή από περιστατικά και παιδικές παρατηρήσεις και στοχασμούς, πού ή παιδική ζωή σά νά χάνεται όλοτελα περιοριζόμενη μόνο στό λόγια και τό κινήματα τών μεγάλων και τήν έπίκρισή τους. Έπειτα πολλές σκέψεις και κινήματα είναι άνώτερα από τήν ηλικία τών παιδιών. Σημειώνω μερικά: «Και θυμάσαι σ'ν τώρα τό λόγια του μπαμπά ύστερα από τόσον καιρό», — «πάντα είναι καλός ό μπαμπάς» είπε ή μικρή (σ. 199) — «... πές και του μπαμπά νά έλθη, νά σε φιλήση και κείνος και νά είμαστε όλοι εύχαριστημένοι (σ. 205) — «έγώ δε θα τό κάμω, ενώ άν μου τό έλεγε ή μαμά (σ. 223)» — «Όλη ή σκηνή του ψαλιδιού δυσανάλογη με τήν ηλικία της, σ. 235 και πρό πάντων σ. 236. Γενικά όλο τό διήγημα αυτό τό χαρακτηρίζει ή μεγάλη ύπερβολή. Η Νίνα όχι παιδί, μά σύμβολο σκιάχτρο για τήν άνοησία και τήν έπιτολαιότητα τών μεγάλων. Αντίθετα έδω όί μεγάλοι και μάλιστα ή μητέρα είναι πολύ καλά ψυχολογημένοι. Με τούς μεγάλους όμως όλα πάνε φυσικά, και ξεχωρίζω μάλιστα τή μητέρα, τόν πατέρα και προπάντων τήν ύπηρετρια στόν παρείσακτο, καθώς και τή θεία στή χαλασμένη φωνιά.

Έκτός από τό διήγημα αυτό και σε άλλα βρήκα, έδω όμως μονάχα σε μέρη, τήν ύπερβολή ή τήν παρατήρηση και τή σκέψη τής κ. Δ. και όχι τών παιδιών. Έτσι π.χ. σ. 181. «Ναι καλή, σκέφθηκε, τόσο καλή πού δέν έχει καιρό ν' αγαπήση τά παιδιά της κτλ. Ό παρείσακτος είναι παιδί ως 12 χρονών, μά όί άπορίες και όί έρωτήσεις του στή σ. 63 και 64 είναι πολύ άνώτερες από τήν ηλικία του και κάπως πολύ μεθοδικές. Τό ίδιο σχεδόν πρόβλημα γεννά άπορίες και στό κοριτσάκι του γραφτού, μά πόσο πιο άόριστα και άμφίβολα και πολύ πιο φυσικά είναι όλα εκεί. Γενικά όμως τό διήγημα τής κ. Δ., με όσες ύπερβολές και άν τούς βρή κανείς, έχουν πολλές σελίδες και σκηνές φυσικώτατες. Έδω σημειώνω μονάχα τό μέρη πού μου άρεσαν πιο πολύ: σ. 60 με τό σπασμένο έλικα, 95 με τό σιδηρόδρομο, 229 με τόν άξιωματικό, ή Νίνα πού πάει με τό σιδηρόδρομο για τόν πατέρα της, και στή χαλασμένη φωνιά σ. 107-127 και προπάντων 121-122, 142-143, 147-151 πού είναι τό πιο άραία σε όλο τό βιβλίον.

«Τ' άνεύθυνα» είναι καθώς είπα ή πρώτη προσπάθεια πού έγινε στή φιλολογία μας άπάνω σε θέμα τόσο δύσκολο και σημαντικό. Η προσπάθεια αυτή, όσες άδυναμίες και άν τις βροΰμε, άσφαλώς έχει κατά τή γνώμη μου πετύχει και ή μεγάλη σημασία της από τή μορφωτική ιδίως άποψη είναι άναντίρηστη. Γιατί περισσότερο από κάθε επιστημονική μελέτη είναι προωρισμένη νά κινήση τή σκέψη τών μεγάλων για τίς δλέθριες επίδράσεις — και σε λεπτές

κάποτε φύσεις και τίς καταστροφές — πού φέρνουν στό παιδιά όί άπροσεξίες, όί έπιτολαιότητες τών δικών τους και γενικά τό άνώμαλο περιβάλλον.

Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, Παιδιού έρωτες κι άλλα τέτλια, Αθήνα 1923, σελ. 72, Έκδοση Βασιλείου.

Τήν προσπάθεια τής κ. Δέλτα τήν ακολουθεί ύστερα από δυό χρόνια παρόμοια σχεδόν προσπάθει του κ. Φιλήντα με τό βιβλίον του «Παιδιού έρωτες». Έκτός από ένα διήγημα «τὴν υγιεία μας νάχουμε» όλα τ' άλλα έχουν άμισό παιδαγωγικό σκοπό και είναι γραμμένα μόνο για τούς μεγάλους και όχι για τό παιδιά. Κι έδω ήρωες είναι μικρά παιδιά. Τό περιβάλλον πού ζουν άλλάζει, τό πρόβλημα όμως μένει σχεδόν τό ίδιο, καθώς και όί κίνδυνοι πού είπα παραπάνω. Τούς κινδύνους αυτούς ό κ. Φιλήντας στό ένα του διήγημα «ό σεληνιασμός» κατώρθωσε νά τούς ύπερικήση. Με ζωντανές εικόνες μας δείχνει έδω πώς ένα άισθαντικό παιδάκι γίνεται θύμα του περιβάλλοντος, ενός σχολαστικού πατέρα και τών διηγήσεων του παπού κ. α., γεμάτων από φόνους, δράκους, βρυκόλακες κτλ. Μόνο πού τό ειδυλλιακό τέλος κόβει άπότομα τήν καταστρεπτική επίδραση και τό φέρνει όλα ρόδινα, ενώ άσφαλώς τό μέλλον ενός τέτοιου παιδιού—άφού μάλιστα τό δλέθριο αίτια δέν παύουν—κάθε άλλο παρά εύτυχισμένο προμηνύεται. Από τό διήγημα αυτό σημειώνω ένα δυό σκηνές πού μου φάνηκαν φυσικώτατες: ή έντύπωση πού κάνει στό παιδί ή κατάρα του πατέρα (σ. 27), τ' όνειρο του παιδιού (σ. 29) και ή σκηνή στή βρύση. Τ' άλλα δυό όμως διηγήματα είναι όλως διόλου άποτυχημένα. Για τό πρώτο μάλιστα τό «παιδιού έρωτες» άπορώ πώς γράφηκε. Ηρώα του έχει ένα παιδί τόσο έκφυλο, πού θα μπορούσε νά ήταν άληθινό άν ή παιδική φύση άπαρνόταν όλότελα τόν έαυτό της. Είναι άλήθεια πώς έχουμε κάποτε παιδολογικές περιπτώσεις όπου τό γενετήσιο ένστικτο εκδηλώνεται άπίστευτα νωρίς; και κεί όμως ή εκδήλωσή του, άν και συχνά παίρνει άφορμή από παρόμοια κινήματα άπόόσεχτων μεγάλων, δε βγαίνει έξω από τό όρια τής παιδικότητας, δε σκοτώνει τό παιδί. Ένώ έδω τό παιδί δε φαίνεται σχεδόν πούθενά. Έξη χρονών παιδάκι ενεργεί και σκέπτεται έτσι: «Έβλεπε τό ματάκι της τό κλεισμένα πού του φαινότανε σαν άσπρα άμυγδαλωτά κουφέτα και τούρεχότανε μά έπιθυμία νά τήσε στό στόμα του... αυτά τό ρωθουνάκια τότε δαιμονίζανε. Όρες-όρες ένιωθε φρίκες σόλο του τό κοριάκι και νομίζε πώς ήθελε νά κινή τ'ν ψιλό του κι όλο σερνότανε κοντά της κέμπλεκε τό πόδια του στό δικά της, κένωνε τήν άναπνοούλα του με τή δική της και πότε-πότε, σαν καταλάβαινε πώς δέν τότε πρέσχε κανέναν, έβγαζε τή γλωσσίτσα του και τό χείδευε απαλά-απαλά τό ρωθουνάκια εκείνα τό χαριτωμένα και στανότανε ψυχική εύδαιμονία άπειρη». Και ακολουθούν έρωτικές φαντασίες του παιδιού κατ' αναλογία με δ,τι γίνεται στους μεγάλους. Με όλα τό ύποκομιστικά γλωσσίτσα, ρωθουνάκια κτλ. δέν μπορεί βέβαια ή χυδαία σκηνή νά γίνη παιδική, ούτε και με τό ότι «έλεγε με τό νοΰ του, τί καλά νά τήν είχε μαμά τήν Πολυξένη!—Δε μπορούσε τάχατες νά είτανε μαμά του;» μά είναι πλάσμα του μεγάλου, καθώς και ή παρατήρηση πού ακολουθεί: «Μά τόσο μικρές μαμάδες γίνονται; Μόνο άν είτανε αυτός από κείνα τάγοράκια τά κερένια ή τό λαστιχένια, μπορούσε νά τήν έχει μαμά. Αλλά τότες θα ήξερε νά τή

χάιρεται έτσι; Και χαμογελοῦσε. Ὁ ένας ἔρωτας διαδεχεται τὸν ἄλλον ἢ συναλλάζει μ' αὐτὸν στὸν ἴδιο λάγνο τόνο, ὅπου κορυφώνεται στὴν ἀκόλουθη σκητὴ ἐμπρὸς σὲ μιὰ κοπέλα ξαπλωμένη νεκρῇ. Ἡ μυτίτσι της ἢ χυτὴ, ἢ γλωμῆ, μὲ τὰ ρουθουνάκια της τὰ μικύλα τονὲ οκταντάλιανε, ἀποθύμησε νὰ τὰ γλείψει, μὰ δὲν εἶτανε βέβαια δυνατό. Κι ἐβγάλε τὴ γλωσσοίτα του κι ἐγλύψε τὰ χειλιάκια του. Τάγγιζε ὑστερα στὸ μέτωπό της, ὅπως ἔκανε ἢ μάνα του, μὰ δὲν φχαριστήθηκε. Ἐκεῖνος ἤθελε ἐκεῖ... πού δὲ θάτανε βέβαια ἔτσι παγωμένα.

Δὲ θὰ ἐπέμεινα στὸ διήγημα αὐτό, ἂν δὲν ἔδανε ἀφορμὴ στὸ συγγραφεὺ νὰ βγάλῃ κι ἓνα πρωτότυπο δίδαγμα. Τὸ παιδί αὐτὸ πού «εἶτανε ἀπὸ ψυχρόμυτο θηλυδριάς» ὅπως λέει ὁ κ. Φ., μόλις μπήκε στὴν ἡβή—καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ τέτιο παιδί ἢ ἡβὴ ἔρχεται κατὰ τὸ συγγραφεὺ ἀπὸ 16 χρόνια—ἔρωτεύτηκε τὴν Ἐλβετίδα «κουβερνάντα του», τὴν κοίταζε καίπαται μὲ «τ' ἀδῶα μάτια του» καὶ αὐτὴ πού τὸν ἐβλεπε σὰν «ἀληθινὸ λουκούμι» «ἢ καλόβουλη κοπελιά κερώνοντας τὸν μετρημένα μὰ δίχως ἐπιφύλαξη, τῆς ἐρωτικῆς χαρᾶς τὸ ἠδύποτο, ἀνώδυνα καλλιέργησε τὸ πνεῦμα του καὶ δυνάμωσε τὴν ψυχὴ του». Καὶ τελειώνει τὸ διήγημα μὲ τὴν ἀκόλουθη μοναδικὴ σύσταση καὶ μομφή: «Σὰ φύλακας του ἄγγελος τὸν προφύλαξε ἀπὸ τὶς παρεκτροπὰς κι ἀπὸ τὶς παιδικῆς ἀτασθαλίαις τῆς ὁρμῆς τῶν προσήβων, πού οἱ προκομμένοι οἱ γονοὶ τοὺς καὶ οἱ μὲ συμπάθειο παιδαγωγοὶ τοὺς ὡς τὴν ὥρα, ἀπ' αὐτὴ τοὺς τὴν ιδιότητα, τὰ ἀγνοοῦνε. Κι ἀκόμα τὸν ἀπέλλαξε ἀπὸ τὶς νευροψυχικῆς διαταραχῆς τῆς ἡλικίας ἐκείνης, πού κάνουν τὴ νσολαία περισσότερο ἀπὸ δυστυχημένη, χαρίζοντάς του στὴν ὥρα τῆς τῆ χαρᾶ — τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς!» Ἄν ὅμως ἤθελε ὁ κ. Φ. νὰ ἦταν συνεπὴς μὲ τὸ πλάσμα του, θὰ τὸ ἔστειλε στὸ φρενοκομεῖο καὶ ὄχι στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Γιατί γιὰ τέτιο πλάσμα δὲν ὑπάρχει πιά χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ οὔτε καὶ γιὰ τ' ἀληθινὰ καὶ ὀμαλά παιδιὰ θὰ ὑπάρχει χαρὰ τῆς ζωῆς, ἂν οἱ γονεῖς καὶ παιδαγωγοὶ τοὺς ἀκολουθώντας τὸ νέο δίδαγμα φροντίζουν νὰ τοὺς παίρνουν—ὅπως προτείνεται—ἀπὸ νωρὶς στὸ σπίτι καὶ ἀπὸ μιὰ καλόβουλη κουβερνάντα. Εἶναι βέβαια μεγάλο πρόβλημα στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν, τὸ ἂν καὶ πῶς πρέπει νὰ φωτίζονται σὲ ὀρισμένη ἡλικία σχετικὰ μὲ τὴ γεγενησὶα ὁρμῆ. Τέτια ὅμως προβλήματα ἔχει χρέος ὅποιος τὰ θίγει νὰ τ' ἀντικρούσῃ μὲ ἀπόλυτο σεβασμὸ στὴν κοινωνία, στὸ παιδί καὶ στὸ μέλλον του.

Πολὺ ἀθιώτερο ἀπὸ τὸ «παιδοῦ ἔρωτες» εἶναι τὸ διήγημα «μὲ τὸ γρίπο». Τὸ θέμα του εἶναι ἡ διάσταση πού παρουσιάζεται συχνὰ ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς, καὶ μάλιστα τὸν κυριαρχικὸ πῆτέρα καὶ στὸ παιδί, διάσταση πού φτάνει κάποτε ὡς τὴν ἐχθρὰ καὶ τὸ μῖσος. Τὸ θέμα διδακτικὸ καὶ ὁμορφο, ἢ ἐκθεσῖο του ὁμῶς χοντροκομμένη καὶ ἀφύσικη. Ἐνας μεγάλος διηγεῖται κάποιο ἐπεισόδιο τῆς παιδικῆς του ζωῆς. Τὸ διήγημα εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν κίνδυνο πού εἶπα παραπάνω, ὅταν προσπαθοῦμε νὰ παραστήσωμε δικὰ μας κινήματα στὴν παιδικὴ μας ἡλικία. Ἐδῶκα τότε προβάλλομε τὴν τωρινὴ μας ψυχολογία, μιὰ ψυχολογία δηλ. μεγάλου. Αὐτὸ γίνεται καὶ στὸ «μὲ τὸ γρίπο». Συχρότητα ἔχομε στοχασμοὺς καὶ συναισθήματα μεγάλου, καὶ μάλιστα ἔτσι, ἄτεχνα εἰπωμένα πού δὲν ἀμφιβάλλει ὁ ἀναγνώστης πῶς δίνονται ὡς στοχασμοὶ καὶ συναισθήματα τοῦ παιδιοῦ: «Ἐφέυγα τοῦ ἀνόητου ἐκείνου τοῦ δασκάλου — πού ὁ ἀνοή-

τότερος ὁ πατέρας μου μὲ παράδωκε σαυτὸν ἀνεπιφύλαχτα — τὴ खुδαιότητα, πού μοῦ κομμάτιασε τὴν καρδούλα μου» σ. 62. «Γιὰ τὸ Θεοῦ, πῶς τὴν πίστεψε λοιπὸν τέτια ἱερατώδμη συκοφαντία ὁ εὐλογημένος ὁ πατέρας μου; μήπως δὲν ἤξερε τὸ γιὸ του; Μήπως αὐτὸς δὲ μ' ἀνάθρεψε μὲ τόση αὐστηρότητα; Μὰ εἶμουν ἐγὼ ἓνα παιδάκι φοβισμένο, ἓνα κακόμοιρο, ἓνα ψυχικὰ τρομαγμένο, σωματικὰ καχεκτικὸ, ἱκανὸς νὰ κάνω τέτιο πρᾶμα, γιὰ δοῦμα τοῦ Θεοῦ! τί πατέρας ἦταν λοιπὸν αὐτὸς; σπουδασμένος κιόλας, δάσκαλος κιόλας καὶ νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβῃ τὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ του, μόνο νὰ πιστέψῃ τὰ ψεύτικα τὰ λόγια τοῦ βρωμεροῦ τοῦ Χατζηπαναγιώτη!...» σ. 69. «Ὅλα αὐτὰ ἤρθανε τώρα στὸ νοῦ μου καταποδιστά... Κι ὅλη ἡ ζωὴ μου τέτια ἦτανε καὶ δὲν εἶχα ὄγαθὸ προσήκωμα μπρὸς στὸν πατέρα μου. Πού μοῦ φαρμάκωνε τὴ ζωούλα μου. Κι ἦτανε τόσο γλυκιὰ ἢ ζωὴ καὶ τόσο χαριτωμένη ἢ φύση. Κι ὅμως ἡ σκληρότη τοῦ πατέρα μου κι ἡ ἀστοργιὰ τῆς μάνας μου— γιὰ νὰ μὲ κάνουνε ἄνθρωπο, λέει—τάκοῦς! — δὲ μάρφινανε νὰ τὶς ἀπολάψω. Ἄχ πῶς θὰ τοὺς ἀγαποῦσα, ἂν μ' ἀφίνανε νὰ εἶμαι ἔτσι παιδί καὶ νὰ μὴ θέλουνε καὶ καλὰ νὰ μὲ κάνουν ἄνθρωπο» σ. 70. «... Μὲ τί πόθο τηροῦσα τ' ἀστέρια!... Τί νᾶναι αὐτὰ ἄραγες; Ὁ πατέρας μου εἶχε πῆ κάποτε πῶς εἶναι κόσμος, λέει, σὰν τὴ γῆ μας; αὐτὸ δὲ χωροῦσε στὸ νοῦ μου.—Κολοκύθα! τί ξέρει αὐτὸς; Αὐτὸς δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ καταλάβῃ τὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ του καὶ θὰ καταλάβῃ τί εἶναι τ' ἀστέρια; Δὲ βαριέσαι!» σ. 71. Ὅπως στὸ «παιδιοῦ ἔρωτες» ἔτσι κι ἐδῶ ἔχομε ἓναν ὀμὸ ἀλλὰ καὶ ὑποκειμενικώτατο ρεαλισμὸ, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἢ διδασκαλία, ἔστω καὶ τόσο ἄμεση, μπορεῖ κάπως νὰ σταθῇ. Θὰ μπορούσε σοσιότερα νὰ σταθῇ, ἂν δὲν πνιγόταν μέσα στὴ λογοτεχνικὴ καὶ τὴν ψυχικὴ ἀσκήμια: «Ὅχι! δὲν ἤμωνα πιά μωρὸ νὰ σταθῶ νὰ φάω ξύλο σὰν καὶ πρῶτα. Ἄν εἶναι γιὰ ἓνα δυὸ μπάτσους, ἄς κουρέυεται μὰ σὰ θελήσει νὰ μὲ δαίρει ἐπίσημα, ἄς πῶμε, αὐτὸ δὲ θὰ τὸ φάει πιά. Ὁ ἀντισταθῶ, θὰ δαγκάσω, θὰ τραβήξω, θὰ κλωτσήσω, θὰ φωνάξω, θὰ φύγω. Δὲν εἶμαι πιά μωρὸ. Καὶ τὸ σογιὰ μου εἶμαι ἀκόμα ἱκανὸς νὰ μεταχειριστῶ, γιὰ νὰ γλυτώσω κι ἄς τὸ ξέρουνε καὶ ψηλάφισα ἀπ' ἔξω τὴν τσέπη τοῦ γελεκιῦ μου, γιὰ νὰ βεραιωθῶ, ἂν ἦτανε μέσα ὁ σογιὰς μου». σ. 71.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀδελφοῦλα μου, μυθιστόρημα, Ἀθήνα 1923, σ. 181, ἐκδ. Ν. Παπαδοπούλου.

Ἡ ἀδελφοῦλα μου γράφτηκε τὸ 1890 καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ «Διάπλασι»... Ἡ ἀνατύπωση γίνεται μὲ τ' ὄνειρο γὰ εἰσαχθῆ μιὰ μέρα ἢ ἀδελφοῦλα μου στὸ σχολεῖο γι' ἀναγνωστικὸ, ὄνειρο πού τὸ τρέφω ἀφότου ἔμαθα μὲ τὴ δοκιμὴ τοῦ καιροῦ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ λογοτεχνικὴ τῆς ἀξία... ἀναγνωστικὸ βιβλίο πού νὰ συνδυάσῃ στὴν ἐντέλεια καὶ τὰ δυὸ, δὲν ὑπάρχει. Καὶ τὰ καλύτερ' ἀκόμα ἀπ' ὅσα ἔχομε, καμωμένα ἐπίτηδες, φαίνονται ψυχρὰ, ψεύτικα, βιασμένα, σχολαστικὰ στὸ βάθος... ἀπεναντίας ἢ ἀδελφοῦλα... βγαλμένο ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, διηγούμενο μὴν ἀληθινὴ ἱστορία, κινεῖ πρῶτα-πρῶτα στὸ μεγαλύτερο βαθμὸ τὸ ἐνδιαφερό τοῦ παιδιοῦ καὶ ἀνεπίγνωστα τοῦ ἐμπνέει εὐγενικὰ αἰσθήματα, τοῦ φτενεῖ ὀρθῆς ἰδέας... Εἶναι τὸ μόνο κατὰλληλο ἀναγνωστικὸ γιὰ μιὰν ἀνώτερη τάξη». Τέτια ἢ αὐτοκριτικὴ τοῦ κ. Ξ. στὸν πρόλογό του καὶ δὲ θὰ παραξενέψῃ ὅποιον ξέρει τὴν ἀδυναμία

τοῦ συγγραφέα μὲ τις συχνότατες ἐπιθετικές καὶ ἀμυντικές αὐτοκριτικές. Ἡ γνώμη ὅτι ὁ χειρότερος κριτικός τοῦ ἔργου του εἶναι ὁ συγγραφέας δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ μὴν ἐφαρμόζεται καὶ στὸν κ. Ξ. Καὶ ὁμως μὲ ὅλη τῆς τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἀρνησὶ ἔχει ἡ αὐτοκριτικὴ του καὶ κάτι σωστό. Καὶ πραγματικά ἡ Ἀδελφοῦλα εἶναι γραμμένη μὲ μεγάλη φροντίδα «τεχνικὴ καὶ ἀπο ἀνθρώπου πού ξέρει τὰ γράφη» ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Ἔτσι ἂν καὶ δῶ, ὅπως καὶ στὸ «μὲ τὸ γράφο» τοῦ κ. Φιλῆντα ἔχομε τὸ μεγάλο πού διηγεῖται κάτι ὅπῃ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, ἐπομένως κίνδυνο νὰ νοθευτῆ ἡ παιδικὴ ψυχολογία, τὸν κίνδυνο αὐτὸ ὁ κ. Ξ. τὸν ἔχει ἀποφύγει πολὺ ὁμορφα καὶ τίποτα σχεδὸν δὲ φαίνεται ἀφύσικο καὶ ὑπερβολικόν. Μὲ πολλὴ τέχνη μπλέκει ἔτσι τὴν ἀφήγηση, κάποτε μὲ μιὰ λέξη, μὲ ἓνα ἄπλό «μου φαίνεται», ὥστε τὸ παιδί μὲνει παιδί καὶ ὁ μεγάλος μεγάλος. Ἀληθινὸ, ψυχολογημένο καὶ λογοτεχνικόν εἶναι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναντίρρητα. Σὲ πολλὰς περιγραφὰς ἔχομε τὸν καλλιτέχνη ζωγράφο, καθὼς π. χ. τὸ περίβόλι σ. 75, οἱ διάφορες ἐποχές σ. 76 κ. π., τὸ σπίτι τῆς Κοντέσσας 94 κ. π., τὸ φθινόπωρο σ. 101 κτλ. κτλ., ἓνα ζωγράφο πολὺ λεπτομερειῶδες, μὰ πάντα καλλιτέχνη. Ἔχομε σκηνὲς φυσικώτατες καὶ χαριτωμένες, ὅπως ἡ ἐπίσκεψη τῆς ἀδελφοῦλας σ. 20, 21, τὰ δύο ἀδέρφια στὸ κρεβάτι σελ. 90 κ. π., στὸ κρεβάτι τῆς θεῖας Κατερίνας σ. 133 κτλ., ἔχομε τύπους εὐγενικοὺς καὶ ξεχωρίζω ἰδιαίτερα τὴ θεῖα Κατερίνα—ὅλη ἡ ἀτμόσφαιρα ἔχει κάτι ἐγκάρδιο καὶ εὐγενικὸ χωρὶς νὰ εἶναι ψεύτικη. Ἐδῶ καὶ κεῖ ἡ λογοτεχνικότητα τοῦ ἔργου θολώνει μὲ τὸν ἄμεσο διδαχτικὸ τόνον, καθὼς σ. 83 καὶ 137 στὸ τέλος, σ. 150 κ. ἄ., ἢ ἡ ψυχολογικὴ ἀλήθεια εἶναι πολὺ ἀμφίβολη σ. 23 τελευταία παράγραφος, σ. 46 μὲ τὸ ζαχαρωτό, σ. 67 μὲ τὸ κακὸ προσωπικὸν κτλ., τὰ μέρη ὁμοίως αὐτὰ εἶναι πολὺ λίγα, σπάνια.

Ἄν ὁμως μὲ ὅλα τὰ προτερήματα ἡ ἀδελφοῦλα «συνδυάζει στὴν ἐντέλεια καὶ τὸ παιδαγωγικὸν μαζί μὲ τὸ λογοτεχνικόν» ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ κ. Ξενοπούλος, γι' αὐτὸ ἔχω σοβαροὺς ἀμφιβολίας. Παιδαγωγικὴ ἀξία ἔχει τὸ ἔργο ἀναντίρρητο, ἀφοῦ καὶ λογοτεχνικόν εἶναι καὶ ἡ ἀγάπη τὸ ἐμπνέει καὶ τὸ παράδειγμα π. χ. τῆς Λιλῆς πού δὲν τὴ συγτρῖβει ἡ δυστυχία, μὰ τὴν ἀντικρῶζει θαρραλῶς, εἶναι σωστό καὶ ἀξιόμιμητο. Ὅλα ὁμως αὐτὰ δὲ φτάνουν. Καὶ πρῶτα ἀμφιβάλλω ἂν «θὰ κινήσῃ στὸ μεγαλύτερον βαθμὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ παιδιοῦ», μὰ νομίζω ὅτι θὰ κουραστοῦν τὰ παιδιὰ ἢ θ' ἀντιδράσουν ἀσθόρμητα καὶ μὲ σοφὴ οἰκονομία τηδόντας ὀλόκληρες σελίδες γιὰ τὸ ἔργο εἶναι πολὺ λεπτομερειακόν, παρατρέφηνον καὶ μὲ κίνηση καὶ πνοὴ σχετικὰ φτωχὴ. Ἐπειτα μέσα σὲ ὅλη τὴν εὐγένεια καὶ τὴ συμπαθεία τῆς ἀτμόσφαιρας ἔχομε συχνὰ νότες καὶ ἰδεολογία καθὲς ἄλλο παρά συμπαιδική. Ὅσο καὶ ἂν ἀντιπροσωπεύει ὠρισμένη κοινωνικὴ τάξη μικρὴ, ὅσο δηλαδὴ καὶ ἂν εἶναι κάτι πού ὑπάρχει, δὲν εἶναι ὁμως μορφωτικὴ, εἶναι πολὺ ὀπισθοδρομικὴ, ὑπερνηκημένη κιὰ. Ἔτσι π. χ. ὁ χωρισμὸς τοῦ κόσμου σὲ ἀριστοκράτες ἢ σὲ καλοὺς κυρίους καὶ λαὸ μὲ τὴ σκούφια στὸ χέρι σ. 40, 81, 145, 166 κτλ., ἡ παρηγορητικὴ θεωρία τοῦ ἀνεβάσματος στὴν κριωνικὴ σκάλα σ. 105, ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν περιστάσεων σ. 52, ὁ ἄνθρωπος πού ἀρκεῖ νὰ θυμᾶται τὴν ταπεινὴ καταγωγὴ του σ. 52, ἡ ψυχολογία μὲ τοὺς φτωχοὺς σπουδαστάς σ. 102, ἡ βαθμολογία τοῦ πνευματικοῦ ξυπνήματος ἀνάλογα μὲ τὴν πόλη πού ζῆ κανεὶς κτλ. κτλ. Καὶ οὔτε ἡ διδασκαλία τῆς θετικότητος, σ. 62, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου μορφωτικὴ,

οὔτε «τὰ μούτρα καὶ οἱ φοβεροὶ τρόποι τῶν παλιῶν δασκάλων» σ. 64, οὔτε τὸ νεοελληνικὸ παρακράτημα ξένων, δανεισμένων βιβλίων σ. 32, οὔτε ὄρατα εἶναι τὰ θεοτάγματα τοῦ Θεοῦ κτλ. κτλ.

Βιβλίον ἀναγνωστικόν πού «νὰ συνδυάζῃ στὴν ἐντέλεια τὸ λογοτεχνικόν καὶ τὸ παιδαγωγικόν» ὅπως πολὺ σωστά ἀπαιτεῖ ὁ κ. Ξ. οὔτε γράφηκε στὰ χρόνια μας καὶ οὔτε μὲ συνταγὰς οὔτε καὶ εὐκολὰ θὰ γραφῆ. Ὅλα ὅσα γράφηκαν ὡς τώρα εἶναι προσπάθειες γιὰ ἓνα εὐγενικόν σκοπόν, καὶ ἄλλα πλησιάζουν λιγώτερο ἄλλα περισσώτερον α' αὐτόν. Καὶ τόσο περισσώτερον θὰ πλησιάζῃ ἓνα ἔργο ὅσο πῶ ἀσθόρμητα θὰ ἔχη πηγᾶσει ἀπὸ καλλιτεχνικόν μαζί καὶ παιδαγωγικόν ἐνστικτόν, ὅπως π. χ. τὰ «χελιδόνια» τῆς σκηνῆς ἀπὸ «Τὰ ψηλὰ βουνά». Ἡ ἀδελφοῦλα τοῦ κ. Ξ. δὲν εἶναι τὸ «μόνον ἀναγνωστικόν» ἀλλὰ μιὰ προσπάθεια καὶ αὐτὴ ἀξίεπαινη, πού θὰ γίνῃ ἓνα ἀπὸ τὰ καλὰ ἀναγνωστικά, ἂν ἀναθεωρηθῇ ριζικὰ σὲ ἀρκετὰ μέρη. Γι' αὐτὸ ὁμως θὰ χρειαστῇ κάποια ἀναθεώρηση καὶ ἡ γλώσσα τῆς «ἀδελφοῦλας». Γιὰ τὸ ὅσο καὶ ἂν τὸ νομίζῃ ὁ κ. Ξ. «γραμμένο σὲ καλὴ δημοτικὴ γλώσσα καθόλου μαλλιαρὴ, τὴ γλώσσα τῆς ὑψηλότερης λογοτεχνίας μας, ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν περιεργὴ ἐκείνη γλώσσα τοῦ Ἀναγνωστικοῦ, πού εἴτε δημοτικὴ, εἴτε καθαρεύουσα εἶναι πάντα ἓνα ψεύτικον κατασκευάσμα γιὰ τὸ σχολεῖον» ἡ γλώσσα του ὅπως εἶναι δὲν μπορεῖ νὰ δοθῇ στὸ σχολεῖον. Καὶ δὲ θ' ἀρνηθῇ βέβαια καὶ ὁ κ. Ξ. ὁ ἴδιος ὅτι δὲν ἀνήκουν στὸ ὑψηλότερον λογοτεχνικόν γρονθοκοπήματα ὅπως: ἀνοιχτὸ σελ. 21 καὶ ἀνοιχτὸ σ. 42, δλάνοικτα σ. 47 καὶ δλάνοικτα σ. 62, φτάνει σ. 33 καὶ ἐφθάσαμε, κτύπημα σ. 39 καὶ χτυποῦσε σ. 49, ἀναγκάσθηκε σ. 54 καὶ ἀναγκάσθηκε σ. 62, πτερὰ καὶ φτεράκια 71, ἀδελφὴ καὶ ἀδερφὴ 34, βαφτίσια καὶ βαπτίσια 59, μοσχοβολισμένο 66 καὶ μοσχοβολισμένη σ. 75, ἄνδρας σ. 51 καὶ ἄντρες σ. 51, πάντρευθῆ 31 καὶ παρομοιασθῶ 62, ἢ ἦταν καὶ ἦτο ἢ ἐν ἀεράκι 66 ἢ σὺνταξί ὅπως ἤθελε διακριθῆ, ἢθελε πολιτευθῆ σ. 106, μιὰ ἀπὸ τὶς ζωηρότερές μου ἦταν πάντα ἡ ἀντιπάθεια πρὸς... σ. 106 κτλ. κτλ. Ἄν προτιμηθοῦν ἀπὸ τὰ παραπάνω γλωσσικά στοιχεία μόνο τὰ δημοτικὰ καὶ πεταχτοῦν ὡς ἄχρηστα καὶ βλαβερὰ τὰ καθαρευουσιάνικα πού τ' ἀντιπαράτασσει χωρὶς λόγον κανένα, ἡ γλώσσα του τότε δὲ θὰ ἔχη καμιὰ ἀπολύτως διαφορὰ ἀπὸ τὰ «ψεύτικα κατασκευάσματά του»

Α. Δ.

- [Παρακαλούμε τους εκδότες και συγγραφείς να μας στέλνουν τα βιβλία τους «Εκπαιδευτικό Όμιλο», δδός Λέκα 4, για να τα περνάμε στη βιβλιογραφία. Όσα έχουν άσπέρακι θα κριθούν στον ερχόμενο τόμο].
- * *Τηλ. Κουρμούλη*, Πραγματεία περί του φιλοσοφικού συστήματος της θεωρίας της γνώσεως. 'Αθ. τυπ. 'Αδελφών Κουβέλου, 1921 σελ. 126.
 - * *Frank. Thilli*, Εισαγωγή εις την 'Ηθικήν. Μετάφρ. Γεωργίου Κ. Γρατσιάτου. 'Αθ. Κολλάρος, 1922 σελ. 288 δφ. 15.
 - * *Δημ. Σ. Μπαλάνου*, 'Εργέσιος Ρενάν, 'Αθ. 1923 σελ. 80.
 - * *Δημ. Σ. Μπαλάνου*, 'Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, 'Αθ. Σιδέρης, 1922 σελ. 184.
 - * *Γιωργ. Δραγούμη*, Κοινότης, 'Εθνος και κράτος (Γνώμαι του 'Ι. Δρ.) 1907-1919 επιμείλει Φιλ. Δραγούμη, 'Αθ. 1923, σ. 62.
 - * *Θεοδώρου Ν. Συνοδινού*, Τὸ ἑλληνικὸ τραγῳδία, πέντε διαλέξεις, 'Αθ. εκδ. 'Ακροκόλεως, 1922 σελ. 202 δφ. 10.
 - * *Louis Roussel*, Aristote Valaoritis considéré comme traducteur, Paris, Ernest Leroux, 1922 σελ. 56.
 - * *Louis Roussel*, Grammaire descriptive du Roméique litteraire, Paris, E. de Boccard, éd. σ. 357 (1922).
 - * *Louis Roussel*, Karagheuz ou un théâtre d'ombres à Athènes. Τόμ. Α' σελ. 52+60 τόμ. Β' σελ. 116 Athènes, Impr. Raftanis 1921.
 - * *Louis Roussel*, La versification de André Kalvos. Athènes Impr. Raftanis, 1922, σελ. 72 δφ. 2.
 - * *Ι. Ε. Χρυσάφη*, 'Η γυναικεία λογοτεχνία στη Σουηδία. 'Αθήναι, 'Ελευθερουδάκης, 1923, σελ. 50.
 - * *Νικολ. Γυνοπούλου*, Γραμματική της όμιλουμένης, 'Αθήνα, 1920 σ. 98 δφ. 3.
 - * *Δημ. Σάργου*, Παρατηρήσεις εις τὸ 'Ηπειρωτικὸν Γλωσσάριον τοῦ Π. 'Αραβαγινού, Κων/πολις, βιβλιοπωλεῖον Γεράρδου, 1920, σελ. 48 δφ. 4.
 - * *Ν. Ι. 'Εξαρχοπούλου*, Εισαγωγή εις τὴν Παιδαγωγικήν, 'Αθ. Δημητράκος, 1923 σελ. 304.
 - * *Jules Payot*, Συμβουλαὶ καὶ ὁδηγία πρακτικαὶ (πρὸς διδασκάλους) Μετάφρ. 'Ιακ. Βαχαβιόλου εκδ. Β' 'Αθ. Σιδέρης, 1921, σελ. 256 δφ. 15.
 - * *Jules Payot*, 'Η ἀγωγή τῆς βουλήσεως. Μετάφρ. ὑπο 'Ιακ. Βαχαβιόλου, 'Αθ. Σιδέρης, 1922 σελ. 270 δφ. 15.
 - * *G. Kerschensteiner*, 'Η φύσις καὶ ἡ ἀξία τῆς φυσιογνωστικῆς διδασκαλίας μετάφρ. 'Ι. Χαντέλη, 'Αθ. 'Ι. Κολλάρος, 1923 σελ. 159 δφ. 10.
 - * *Δ. Λάμψα*, Διδακτικὴ τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων κατὰ τὸν Adolf Rude, 'Αθ. Κολλάρος, 1922 σελ. 376 δφ. 16.
 - * *Δ. Λάμψα*, Διδακτικὴ τῆς Γεωγραφίας κατὰ τὸν Adolf Rude, 'Αθήναι, Κολλάρος, 1923, σελ. 430, δφ. 25.
 - * *Δ. Γληνοῦ*, Γυναικεῖος ἀνθρωπισμός 'Αθ. 1921, σελ. 32, δφ. 2.
 - * *Δ. Γληνοῦ*, 'Εθνος καὶ Γλώσσα 'Αθ. 1922, σελ. 63, δφ. 5.
 - * *Γ. Σακελλαρίου*, Ψυχολογία τοῦ παιδὸς μετ' ἐφαρμογῶν New York, 1922 σ. 315.

- * *Χ. Σκαλισιάνου*, 'Η παιδαγωγούσα οἰκογένεια 'Αθ. 1922, σελ. 144.
- * *Ἐμμ. Λαμπιδαρίου*, 'Υπαίθρια Σχολεῖα, 'Αθ. 1923, εκδ. 'Αρ. Ράλλης σ. 240.
- * *G. Burkhardt*, 'Η ζωὴ τῆς μαθητικῆς κοινότητος, μετάφρ. Σπ. Καλλιάρια, 'Αθ. Δημητράκος, 1922, σελ. 213.
- * *Διον. Σιγαλοῦ*, Παιδαγωγικαὶ θεωρίαι τοῦ 'Ερβάρτου (ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης John Macswanpel) 'Αθ. εκδ. Φ. Σταύρου, 1923, σελ. 48, δφ. 4.
- * *Μ. Φιλήντα*, Παιδιοῦ ἐρωτῆς καὶ ἄλλα τέτια, 'Αθ. Βασιλείου, 1923, σελ. 72.
- * *Γρ. Ξενοπούλου*, 'Η ἀδελφούλα μου, μυθιστόρημα, 'Αθ. Διάπλαση τῶν Παιδῶν, 1923, σελ. 182, δφ. 15.
- * *Ἰουλ. Δραγοῦμη*, Νὰ τὰ ποῦμε; καὶ ἄλλα διηγήματα γὰρ παιδιὰ, 'Αθ. 'Ελευθερουδάκης, 1923, σελ. 147.
- * *Ch. Diehl*, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μετάφρ. Ἐμμ. Καψαμπέλη, 'Αθ. 'Εστία, 1923, σελ. 270.
- * *Μ. Μαυροσίδου*, 'Ιατροῦ. 'Η γυνὴ τεύχ. Α' τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Γυναίκος, Κων/πολις, 1922, σελ. 162, φρ. 10.
- * *Π. Λορεντζάτου*, Συμβολὴ εις τὴν ἐφημερίαν τῶν παρ' Ὀμήρῳ ψυχολογικῶν ὄρων, 'Αθ. 1922, σελ. 41.
- * *Δ. Κ. Μάργαρη*, Βιβλίον καὶ βιβλιοθήκη, 'Αθ. 'Ελευθερουδάκης, 1922, σ. 140.
- * *Νικ. Καραχρήστου*, Περί τῆς κοινωνικῆς καὶ πρακτικῆς μορφώσεως, 'Αθ. Ζηκάκη, 1922.
- * *Στέλπ. Κυριακίδου*, 'Ελληνικὴ Λαογραφία Μέρ. Α' Μνημεῖα τοῦ λόγου. 'Αθ. Τυπ. Σακελλαρίου, 1923, σελ. 446, δφ. 15.
- * *Ζαχαρία Παπαντωνίου*, Πεζοὶ ῥυθμοί, 'Αθ. 'Ελευθερουδάκης 1922, σ. 111.
- * *Ἄλ. Πάλλη*, 'Ο Μπρουός, 'Αθ. Γανιάρης, 1923, σελ. 121.
- * *Σ. Σπίτη*, 'Αγθολογία, 'Αθ. 'Ελευθερουδάκης 1922.
- * *Ἄντ. Χατζηπαπστάλου*, Δύο φωτιές, οἰκογενειακὸ δρᾶμα, εις πράξεις 3, τυπ. Μαντζεβελάκη, 1923, σελ. 68, δφ. 5.
- * *Τυμφορητοῦ*, 'Η μικρούλα, ῥωμάντσo, 'Αθ. 1923, σελ. 125, δφ. 5.
- * *Ἄντρεά Καλοχηρᾶ*, Φωτογραφίες, κῶμωικοπολιτικοσατυρικό ἔργο, 'Αθήνα, 1922, σελ. 158, δφ. 8.
- * *Ἄντρεά Δοῦζου*, Θλιμένα λόγια, ποιήματα, Χίος, βιβλ. Π. 'Ιατρίδη, 1922, σελ. 46, δφ. 5.
- * *Γεωργίου Δροσίνη*, Θὰ βραδυάζη, ποιήματα, 'Αθ. Σιδέρης, 1923, σελ. 140.
- * *Γεωργίου Δροσίνη*, Πυρίνη Ρομφαία, 'Αλκωνίδες, (1912-1921) 'Αθ. Σιδέρης, 1923, σελ. 127.
- * *Γεωργίου Δροσίνη*, 'Ερση, μυθιστόρημα, 'Αθ. Σιδέρης, 1922, σελ. 334.
- * *'Ηβου Δελοφῶ*, 'Η τριλογία τῆς ψυχῆς μου, ποιήματα, 'Αθ. τυπ. Σακελλαρίου, 1923, σελ. 83.
- * *Φ. Κόντογλου*, Pedro Gazas, διήγημα, 'Αθ. Γανιάρης, 1923, σελ. 100, δφ. 10.
- * *Δήμου Τανάλια*, Τὸ φῶς τοῦ καίει. 'Αλεξάντρεια, Στέφ. Πάργας, 1922, σελ. 77, δφ. 7.
- * *Μιχ. Πετρίδη*, 'Εξάστιχα, σειρὰ πρώτη, 'Αθ. 1923 σελ. 51.
- * *Κώστα Μισαηλίδη*, 'Η καταστροφή καὶ οἱ τελευταῖες μέρις τῆς Σμόρνης. 'Αθ. 1923, σελ. 48.
- * *Ν. Δ. Περβολαράκη*, Φῶς, φωνές, μῦθα, ποιητικὰ συνθέσεις, 'Αθ. 1922, σελ. 47, δφ. 40.

- Τυμφορητοῦ*, Δελινά, ποιήματα, Ἀθ. 1923, σελ. 91, δρ. 750.
Στ. Σπεράντζα, Ὅταν φεύγουν οἱ ὄρες, ποιήματα, Ἀθ. 1922, σ. 95, δρ. 7.
Κλ. Δίπλα Μαλάμου, Στὸ διάβα μου, ποιήματα, Ἀθ. 1922, Ἐλευθερουδάκ. σ. 88.
- Περιοδικά:**
Ο ΝΟΥΜΑΣ, λογοτεχνική ἐπιθεώρηση. Νέα περίοδος. Διευθυντής Πάνος Δ. Ταμπούλος. Βγαίνει κάθε μήνα, Ἀθ. 1923, Ἐκδ. Ἐταιρεία ὁ «Τύπος» Σύνδρ. δρ. 50.
ΑΡΓΩ, λογοτεχνικά τεύχη. Ἀλεξάνδρεια, Πραχτοεῖο Γραμμάτων. Τεύχ. Α' Ἀπριλίου 1923, σελ. 40. Σύνδρομή γιὰ 5 τεύχη Γρ. 20.
Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, Ἑβδ. παιδικὸ Περιοδικό, Ἀθ. Εὐριπίδου 38. Σύνδρ. ἔτησίαι δρχ. 35.
LIBRE, μηνιαία ἔφημερίδα, Διευθυντής Louis Roussel, Athènes ὁδὸς Σίνα 31.
ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, Μηνιαῖο περιοδικό. Λάρνακας Κύπρου, 1923 βιβλιοπ. Χειμωνίδη.
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ, ἑβδομαδιαία ἔφημερίδα ἐκκλησιαστική, 1923. Διευθυντής Ἡλ. Καλλιστράτος, Πειραιεύς, Ἀλκιβιάδου 204.
ΜΟΥΣΑ, μηνιαία ἔκδοσις. Ἔτος Γ' 1923, ὁδὸς Πραξιτέλους 8 Ἀθήναι, Σύνδρομή γιὰ ἕνα χρόνο δρ. 25.
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, μηνιαῖον περιοδικόν, Διευθ. Εὐγενία Ζωγράφου, Ἀθήναι, ὁδὸς Μενάνδρ. 83. Σύνδρ. ἔτησίαι δρχ. 35.
ΠΑΙΔΙΚΗ ΧΑΡΑ, δεκαπενθήμερο παιδικὸ περιοδικό, Ἀθήναι, 1922. Διευθυντής Ἀρ. Ράλλης, ὁδὸς Εὐριπίδου 6.
ΚΟΙΝΟΤΗΣ, ἑβδομαδιαία πολιτικὴ ἐπιθεώρηση, Διευθυντής Ντίνος Μαλούχος, Ἔτος Β' 1923 Ἀθήναι, Μητροπόλεως 44. Σύνδρ. ἔτησ. δρχ. 40.
ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ, τριμηνιαῖο περιοδικό, Ἀθήναι, Χαριλάου Τρικούπη 22α.
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, μηνιαῖο περιοδικό. Θεσσαλονίκη, 1922. Ἐγνατίας 351. Σύνδρομή χρονιάς δρχ. 20.
ΑΥΓΗ, φιλολογικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν περιοδικόν, Θεσσαλονίκη, βιβλιοπ. Α. Μάνου, Βενιζέλου 95.
ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, μηνιαῖον ὄργανον τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἔτος Γ' Ἀθήναι, ὁδὸς Εὐριπίδου 14.
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ, μηνιαῖον ἐκκλησιαστικὸν περιοδικόν, διευθ. Ν. Λούβαρης, ἔτος Σ' Θεσσαλονίκη.
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΧΩ, μηνιαῖον περιοδικόν, ἔτος 10^{ον} Ἀθήναι, Ἁγία Παρασκευῆ Πατήσια. Σύνδρ. ἔτησίαι δρχ. 25.
ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΗΡΥΞ, μηνιαῖον περιοδικόν, New York, National Haraid, 134-140 W. 26 Str.
ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ, μηνιαῖον περιοδικόν, New York, 140 West, 26 Street.
ΕΣΤΙΑΔΑ, μηνιαῖα φιλολογικὴ ἔκδοσις. Διευθύνται Γιάννης Σγόντζος, Ἀντρέας Λοῖζος, Χίος.
Ο ΦΑΡΟΣ, δεκαήμερον φιλολογικὸν περιοδικόν, Ἀλεξάνδρεια, ὁδὸς Σίδι Μουτουάλλ. ἀρ. 30.
ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, Ἀθηναϊκὴ δεκαπενθήμερος Ἐπιθεώρησις, Ἀθ. ὁδὸς Μεταξῆ 18α Σύνδρ. ἔτ. Δρ. 75.
ΝΕΑ ΖΩΗ, Alexandrie - Egypte, B. P. 2126, πουλιέται σὲ τεύχη.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ 10 (1922) ΑΡ. 1-4

Κυκλοφόρησε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1923.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Α) Μελέτες.

1) Τέλλον Ἄγρα. Ὁ ποιητὴς Καβάφης.	Σελ. 3
2) Δ. Α. Γληνός. Ἔθνος καὶ Γλῶσσα	47
3) Κ. Ο. Ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Σχολείου	94
4) Χ. Θεοδορίδης (Χρίστου Θεανῶ). Ἡ σημερινὴ θέσις τῆς Ψυχολογίας.	112
5) Γερ. Σκαταλά. Ὁ Στέφανος Μαρτζώκης καὶ τὸ ἔργο του	184

Β) Μικρὲς μελέτες καὶ ἀρθρα.

1) Μ. Παπαμαθῶν. Ἡ ζωὴ τῆς μαθητικῆς Κοινότητος. Τρία παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἔθνη καὶ παιδαγωγία τοῦ Dr LIBETZ	227
2) Ε. Καπούρα. Στοιχασμοὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐκδόσεων	234

Γ) Ἐπιθεώρησις.

Βιβλιοκριτίαι: Α) Λογοτεχνικά. Ἀθ. Κυριακῆ. Στοιχασμοὶ καὶ ζῶ, σελ. 246. Θρασ. Σταύρου Δρόμοι καὶ μονοπάτια, σελ. 247. Γεωργ. Δελῆ Ἀπὸ ἕνα βράδιον, σ. 249. Κ. Γ. Καρνατάκη Νησιανθῆ, σ. 252. Κλέωνα Παράσχου Ἐκδοσιχοῦ ποιήματα τοῦ Κλέωνος Παράσχου καὶ εἰκοσιδύο τοῦ Baudelaire, σ. 254. Γ. Ἀθάνα Καιρὸς πολέμου, σ. 258. Ἀγαθὴ τὸν Ἑσπεῖο, σ. 261. Στῆλ. Σπεράντζα Ὅταν φεύγουν οἱ ὄρες, σ. 265. Κλεονίτης Δίπλα Μαλάμου Στὸ διάβα μου, σ. 269. Ἄνδρ. Καλοῦρας Φιλογραφίαι, σ. 272.

Β) Παιδαγωγικά. Α. Binet Αἱ νέα ἰδέαι περὶ τοῦ παιδίου μεταφρ. Χ. Λέστα (Κ. Δ. Σ.), σ. 273. Η. Σ. Δέλτα Γ. Ἀνεθῆνα (Α. Δ.), 279. Η. Φ. Ἄλγητα Παιδιὸν ἔρωτες καὶ ἄλλα τέτις (Α. Δ.), σ. 281. Γεργ. Σεντιδόλλη Ἡ ἀδελφοῦλα μου (Α. Δ.), σ. 288.

Βιβλιογραφία σ. 286.

Σημ. Ἐπειδὴ ὁ δέυτος τόμος ἔγινε μακροτέρως ἀπὸ ὅ,τι ἔπρεπε ἀποφασισμένον ἀναγνωστῆραις νὰ παραλείψωμε πολλά ἀπὸ τὴν Ἐπιθεώρησιν. Ἀπὸ ταῦτα μὴ νὰ ἐβλοκίσαιεν γιὰ τὰ νέα βιβλία δὲ δόσαντες στὸν 11ο τόμο τοῦ 1923 καὶ ἄλλοις νὰ τοῦσινται καὶ ἐπὶ τῶμα νὰ ἀποφασισθῆν μετὰ στὸ 1925. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ 10ου τόμου τῆς Ἐπιθεώρησεως δὲ Δ. Γληνός.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΤΩ 1841

ΜΕΤΟΧΙΚΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΡΧ.	20.000.000
ΑΠΟΘΕΜΑΤ. ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ	175.000.000
ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ	2.400.000.000

ΕΔΡΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

Άγιος Νικόλαος	Ίωαννίνα	Παζοί
Αργίνοιον	Κεφάλαια	Πάτρα
Αδριανουπόλις	Καλάβρυτα	Πειραιεύς
Αίγιον	Καλαμάρι	Πόρος
Αλιμυρός	Καλλιπόλις	Πρόβεζα
Αμαλιάς	Καρδίτσα	Ρύλος
Αμφισσα	Καστοριά	Ρυφύγιος
Αργοστόλιον	Κέρκυρα	Ραιδεστός
Αστα	Κοζάνη	Ρεθύμνος
Αταλάντη	Κορινθός	Σάμος
Βάμος	Κύθηρα	Σαράντα Έκκλησιαί
Βόλος	Κέρμη	Σέρραϊ
Βιομηουκλίνα	Κυπαρισσία	Σμύρνη
Γόρθειον	Λαμία	Σουφλίον
Δεδεαγάς	Λαμία	Σπάρτη
Δημητσάνα	Λεβαδεία	Σύρος
Δράμα	Λευκίς	Τρισεύλη
Εδεσσα	Μεγαλόπολις	Τρίπολις
Ζάκυνθος	Μισολόγγιον	Φλώρινα
Ηράκλειον	Μεσσήνη	Χαλκίς
Θεσσαλονίκη	Μυτιλήνη	Χανία
Θήβαι	Ναυπαιτός	Χίος
Θηρα	Ναυπλιον	
Ίθάκη	Ξάνθη	